

SANDIKLI'DAKİ TÜRK DÖNEMİ ESERLERİ

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı
Sanat Tarihi Yüksek Lisans Programı**

Fatih BOSTAN

Danışman: Prof. Dr. Kasım İNCE

**Haziran 2022
DENİZLİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY FORMU

..... Ana Bilim Dalı ..... Bilim Dalı öğrencisi ..... tarafından ..... yönetiminde hazırlanan “.....” başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından ..... tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı

.....

Jüri-Danışman

.....

Jüri

.....

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun .....tarih ve ..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Enstitü Müdürü

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

İmza

Fatih BOSTAN

ÖN SÖZ

Afyonkarahisar'ın on sekiz ilçesinden birisi olan ve diğer ilçelere oranla içerisinde daha fazla dini ve sivil mimarlık eserini barındıran Sandıklı, Türk-İslam tarihi ve sanatı açısından önemli bir konumdadır. İlk olarak, 2018 yılında lisans tez çalışması hazırlanırken, ilçedeki sanat tarihi açısından önem arz eden eserlerin geniş ölçekli bir araştırmanın yapılması ve en kısa zamanda da bu çalışmaların bilim dünyasına tanıtılmasının gerekliliği görülmüştü. Bugün, ilçedeki Türk-İslam mimari eserlerini detaylı ve bütüncül bir yaklaşımla ele almanın ve ilçedeki zengin mirasın belgelenecek, gelecek kuşaklara en iyi şekilde aktarmanın mutluluğunu yaşamaktayım.

Sandıklı ilçe merkezinde Türk hakimiyetinin başladığı dönemden Erken Cumhuriyet Dönemi'ne kadar geçen süre zarfı içerisinde inşa edilen Türk mimari eserlerini kapsayan bu çalışma, "Sandıklı'daki Türk Dönemi Eserleri" başlığı altında yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.

Öncelikle çalışmaların başlangıcından bitimine kadar yardımlarını ve zamanını esirgemeyen ve engin bilgileriyle tezin şekillenmesine yön veren değerli danışman hocam, sayın Prof. Dr. Kasım İnce'ye çok teşekkür ederim. Arşiv taraması sırasında kolaylık sağlayan Afyonkarahisar Müzesi Müdürü Mevlüt Üyümez ve ekibine, Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğü ile Eskişehir Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu çalışanlarına ayrıca teşekkür ederim. Eskişehir Vakıflar Şube Müdürlüğü'nde görevli sanat tarihçisi Ebru Eynallı'ya ise teşekkürü bir borç bilirim.

Bu tezde kullanılan fotoğrafların hepsi bizzat yerinde, tarafımdan çekilmiş, planı olmayan yapıların planı çıkartılmış, çeşmelerin ise çizimleri yapılmıştır. Gerek fotoğrafların çekilmesinde gerekse ölçülerin alınmasında kolaylık sağlayan, camiler ile ilgili ön bilgi veren görevli imam hatipleri ve Sandıklı Müftülüğü çalışanlarını ayrıca anmak istiyorum.

Her şeyden önce kalfalık eserim olarak gördüğüm bu yüksek lisans tezini, eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen, her zaman dualarıyla yanımda olan aileme armağan ediyorum.

Fatih BOSTAN

Denizli 2022

ÖZET

SANDIKLI'DAKİ TÜRK DÖNEMİ ESERLERİ

Bostan, Fatih
Yüksek Lisans Tezi
Sanat Tarihi ABD
Yüksek Lisans Programı
Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Kasım İNCE

Haziran 2022, XIX+432 Sayfa

Anadolu'nun eski yerleşim bölgelerinden birisi olan Sandıklı'nın ilçe merkezindeki ilk yerleşim izlerine Hisarteppe Höyük üzerinde rastlanılmıştır. Türk Dönemi'nde höyüğün üzerine Germiyanogulları Beyliği tarafından inşa edilen kale ile şehir dokusu oluşmaya başlamış ve şehirdeki tarihi niteliğe sahip mimari eserler Sandıklı Kalesi etrafında gelişerek ovaya yayılmıştır.

Çalışmalar kapsamında, Sandıklı ilçe merkezine bağlı mahallerde, Türk hakimiyetinin başladığı dönemden Erken Cumhuriyet Dönemi'ne kadar geçen süre zarfı içerisinde inşa edilen on cami ve bir cami minaresi, bir türbe, bir hamam, on altı çeşme ve günümüze gelemeyen beş çeşme, bir kale, bir banka binası toplamda otuz altı yapı incelenmiştir. Belge niteliğinde günümüze kadar gelen ve hala daha bugün de kullanılan bu eserler, Sandıklı ilçesinin Türk ve İslam dokusunu yansıtmaktadır. İlçede daha önce üzerinde çalışılmamış özgün mimari eserlerin çalışılarak bilim dünyasına tanıtılmasıyla Sandıklı'daki Türk Mimarisi alanındaki bilgi boşluğunun en azından bir kısmı doldurulmuş, eserlerin tümünü bir arada toplayarak daha sonraki araştırmalara tek kaynak olması ve eserlerin belgelenecek gelecek kuşaklara aktarılması amacına ulaşılmıştır.

Toplamda üç bölümden oluşan çalışmanın, birinci bölümünde ilçenin tarihi, coğrafi özellikleri ve şehir gelişimi incelenmiş, ikinci bölümünde ise tüm yapıların sanat tarihi terminolojisi ile detaylı bir şekilde tanıtımı yapılmıştır. Son bölümde ise, katalogda incelenen yapılar önce kendi aralarında daha sonra Türk ve İslam mimarisindeki benzer yapılarla plân ve mekân, malzeme ve teknik, yapı ve mimari elemanları, kitabeler ve süsleme unsurları değerlendirilmiş, karşılaştırılmıştır. Sonuç olarakta, eserlerin Türk ve İslam mimarisindeki yeri ve önemi bir bütün olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sandıklı, Türk Dönemi, Cami, Çeşme, Türbe

ABSTRACT**TURKISH PERIOD ARTIFACTS IN SANDIKLI**

Bostan, Fatih
Master Thesis
Department of Art History
Master Program in Art History
Adviser of Thesis: Prof. Dr. Kasım İNCE

June 2022, XIX+432 Pages

The first traces of settlement in the town center of Sandıklı, one of the oldest settlements in Anatolia, were found in Hisartepesi mound. With the castle built on the mound by the Germiyanogulları Principality in the Turkish Period, the city texture began to form and the historical architectural monuments in the city developed around the Sandıklı Castle and spread to the plain.

Within the scope of the studies, in the loci of Sandıklı town center, ten mosques and a mosque minaret, a tomb, a Turkish bath, sixteen fountains and five fountains that have not survived to the present day, a castle, a bank building, and a total of thirty-six buildings, which were built during the period from the beginning of the Turkish domination to the Early Republican Period, were examined. These works, which have survived as documents and are still used today, reflect the Turkish and Islamic texture of the Sandıklı district. At least a part of the knowledge gap in the field of Turkish Architecture in Sandıklı was filled by introducing unique architectural works that have not been studied in the borough before. Thus, it has been ensured that all the works are collected together and become a single source for further research and documented for future generations.

In the first part of the study, which consists of three parts, the history, geographical features, and urban development of the district are examined, and in the second part, all the buildings are introduced in detail with art history terminology. In the last part, the buildings examined in the catalog are evaluated first and compared with similar structures in Turkish and Islamic architecture, plan and space, materials, and techniques, building and architectural elements, inscriptions, and ornamental elements. As a result, the place and importance of the works in Turkish and Islamic architecture are discussed as a whole.

Keywords: Sandıklı, Turkish Period, Mosque, Fountain, Tomb

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
ŞEKİLLER DİZİNİ	ix
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ	xi
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SANDIKLI'NIN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ, TARİHİ VE ŞEHİR GELİŞİMİ

1.1. Sandıklı'nın Coğrafi Özellikleri	4
1.2. Sandıklı Tarihi	7
1.3. Sandıklı Şehir Gelişimi	19

İKİNCİ BÖLÜM

KATALOG

2.1. Camiler	31
2.1.1. Ulu Camii	31
2.1.2. Hamamönü Camii	48
2.1.3. Çavuşçeşme Camii	56
2.1.4. Yeşildirek Camii	62
2.1.5. Hoca Fakih Camii	65
2.1.6. Yunusemre (Eski) Camii	68
2.1.7. Çolak Mescid Camii	72
2.1.8. Cezayir Camii	75
2.1.9. Havai Camii	78
2.1.10. Yeni Camii	89
2.1.11. Muradin (Nureddin) Camii Kalan Minaresi.....	97

2.2. Türbe	99
2.2.1. Muradın Türbesi	99
2.3. Hamam	103
2.3.1. Ece (Küçük) Hamamı	103
2.4. Çeşmeler	108
2.4.1. Günümüze Gelen Çeşmeler	108
2.4.1.1. Hacı Osman Ağa Çeşmesi.....	108
2.4.1.2. Havai Camii Çeşmesi	110
2.4.1.3. Hacı Efendi Çeşmesi.....	112
2.4.1.4. Yunus Emre Çeşmesi	114
2.4.1.5. Hacı Osman (Eski) Çeşmesi	115
2.4.1.6. Hacı İbrahim Ağa (Çavuşçeşme Camii) Çeşmesi.....	117
2.4.1.7. İnce Ahmet Çeşmesi	120
2.4.1.8. Muradin (Nureddin) Camii Çeşmesi	122
2.4.1.9. Demokrat Çeşmesi	124
2.4.1.10. Ulu Camii Çeşmesi	125
2.4.1.11. Halil Efendi Çeşmesi	128
2.4.1.12. Hacı Osman (Yeni) Çeşmesi	130
2.4.1.13. Kültür ve Sanat Evi Çeşmesi	132
2.4.1.14. Cezayir Camii Çeşmesi.....	134
2.4.1.15. Ayşe Kadın Çeşmesi	135
2.4.1.16. İsimsiz Çeşme (Atatürk Caddesi Üzerinde).....	137
2.4.2. Günümüze Gelemeyen Çeşmeler	138
2.4.2.1. Ecit Çeşmesi	138
2.4.2.2. Raziye Hanım Çeşmesi	139
2.4.2.3. Mehmet Ali Ağa (Çavdarzade) Çeşmesi	141
2.4.2.4. İsimsiz Çeşme (Zekiye Ana İlkokulu Yanında).....	143
2.4.2.5. Hoca Fakih Çeşmesi.....	144
2.5. Kale	145
2.5.1. Sandıklı Kalesi (Hisar).....	145
2.6. Banka Binası	147
2.6.1. Ziraat Bankası Eski Binası.....	147

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME VE KARŞILAŞTIRMA

3.1. Camiler.....	150
3.1.1. Plan ve Mekân Anlayışı	150
3.1.2. Malzeme ve Teknik.....	156
3.1.2.1. Taş.....	156
3.1.2.2. Mermer.....	158
3.1.2.3. Tuğla	158
3.1.2.4. Ahşap	159
3.1.2.5. Alçı.....	159
3.1.3. Mimari Elemanlar	160
3.1.3.1. Taşıyıcılar ve Destekleyiciler.....	160
3.1.3.1.1. Duvarlar.....	160
3.1.3.1.2. Sütunlar, Direkler ve Ayaklar	161
3.1.3.1.3. Kemerler.....	162
3.1.3.2 Geçiş Elemanları	164
3.1.3.2.1. Pandantif	164
3.1.3.3. Örtü Sistemleri	164
3.1.3.3.1. Kubbe	164
3.1.3.3.2. Ahşap Tavan	166
3.1.4. Yapı Elemanları	167
3.1.4.1. Kapılar.....	167
3.1.4.2. Pencereleler.....	168
3.1.4.3. Mihraplar.....	169
3.1.4.4. Minberler.....	171
3.1.4.5. Vaaz Kürsüleri	172
3.1.4.6. Mahfiller.....	172
3.1.4.7. Minareler	174
3.1.5. Kitabeler	176
3.1.6. Süsleme Unsurları	178
3.1.6.1. Taş Süsleme	179
3.1.6.2. Ahşap Süsleme	180

3.1.6.3. Alçı Süsleme	182
3.1.6.4. Çini Süsleme	182
3.1.6.5. Tuğla Süsleme	183
3.1.6.6. Kalemîşi Süsleme	183
3.1.6.6.1. Ahşap Üzerine Kalemîşi Süsleme	183
3.1.6.6.2. Sıva Üzerine Kalemîşi Süsleme	185
3.2. Türbe	193
3.2.1. Plan ve Mekân Anlayışı	193
3.2.2. Malzeme ve Teknik	194
3.2.3. Mimari ve Yapı Elemanları	195
3.2.4. Kitabeler	195
3.2.5. Süsleme Unsurları	195
3.3. Hamam	195
3.3.1. Plan ve Mekân Anlayışı	196
3.3.2. Malzeme ve Teknik	197
3.3.3. Mimari ve Yapı Elemanları	197
3.3.4. Kitabeler	198
3.3.5. Süsleme Unsurları	198
3.4. Çeşmeler	199
3.4.1. Tipoloji	199
3.4.2. Malzeme ve Teknik	206
3.4.3. Yapı Elemanları	209
3.4.4. Kitabeler	211
3.4.5. Süsleme Unsurları	214
3.5. Kale	221
3.5.1. Malzeme ve Teknik	221
3.5.2. Mimari ve Yapı Elemanları	221
3.5.3. Kitabeler	222
3.5.4. Süsleme Unsurları	222
3.6. Banka Binası	222
3.6.1. Plan ve Mekân Anlayışı	222
3.6.2. Malzeme ve Teknik	223

3.6.3. Mimari ve Yapı Elemanları.....	223
3.6.4. Kitabeler.....	225
3.6.5. Süsleme Unsurları.....	225
SONUÇ.....	226
KAYNAKLAR.....	230
EKLER.....	241
ŞEKİLLER.....	244
FOTOĞRAFLAR.....	283
ÖZGEÇMİŞ.....	432

ŞEKİLLER DİZİNİ

	Sayfa
Şekil 1 : Ulu Camii, Vaziyet Planı (<i>V.G.M Arşivi</i>).....	244
Şekil 2 : Ulu Camii, Planı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	245
Şekil 3 : Ulu Camii, Planı (1981 Yılı), Mahfil Merdiven Konumunun Değişmesi (<i>V.G.M Arşivi</i>)	245
Şekil 4 : Ulu Camii, Doğu Duvarı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	246
Şekil 5 : Ulu Camii, Güney Duvarı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	246
Şekil 6 : Ulu Camii, Batı Duvarı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	247
Şekil 7 : Ulu Camii, Yıkılan Müftülük Binası Konumu (<i>V.G.M Arşivi</i>)	247
Şekil 8 : Ulu Camii, Minber Yan Görünüş (<i>V.G.M Arşivi</i>)	248
Şekil 9 : Ulu Camii, Süsleme Planı ve Kesiti (<i>V.G.M Arşivi</i>)	248
Şekil 10 : Ulu Camii, Kubbe Yüzeyi Süsleme Detayı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	249
Şekil 11 : Ulu Camii, Kubbe Yüzeyi Süsleme Detayı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	249
Şekil 12 : Ulu Camii, Kubbe Yüzeyi Süsleme Detayları (<i>V.G.M Arşivi</i>)	250
Şekil 13 : Hamamönü Camii, 1974 Onarım Öncesi Planı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	251
Şekil 14 : Hamamönü Camii Planı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	251
Şekil 15 : Hamamönü Camii, Güney Duvarı, Kesit (<i>V.G.M Arşivi</i>)	252
Şekil 16 : Hamamönü Camii, Kuzey Duvarı, Kesit (<i>V.G.M Arşivi</i>)	252
Şekil 17 : Hamamönü Camii, Doğu Cephe (<i>V.G.M Arşivi</i>)	253
Şekil 18 : Hamamönü Camii, Batı Cephesi (<i>V.G.M Arşivi</i>)	253
Şekil 19 : Hamamönü Camii, Güney Cephe (<i>V.G.M Arşivi</i>)	254
Şekil 20 : Hamamönü Camii, Tavan Süsleme Detayları (<i>V.G.M Arşivi</i>)	255
Şekil 21 : Hamamönü Camii, Minber Yan Görünüş (<i>V.G.M Arşivi</i>)	256
Şekil 22 : Çavuşçeşme Camii Planı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	257
Şekil 23 : Çavuşçeşme Camii, Güney Cephe, Kesit (<i>V.G.M Arşivi</i>)	257
Şekil 24 : Çavuşçeşme Camii, Kuzey Cephe, Kesit (<i>V.G.M Arşivi</i>)	258
Şekil 25 : Çavuşçeşme Camii, Batı Cephe (<i>V.G.M Arşivi</i>)	258
Şekil 26 : Çavuşçeşme Camii, Minber Yan Aynalık (<i>V.G.M Arşivi</i>)	259
Şekil 27 : Çavuşçeşme Camii, Minber Ön Görünüş (<i>V.G.M Arşivi</i>)	259
Şekil 28 : Yeşildirek Camii, Alt Kat Planı	260
Şekil 29 : Yeşildirek Camii, Üst Kat Planı	260
Şekil 30 : Yeşildirek Camii, Batı Cephe Görünüşü.....	261
Şekil 31 : Hoca Fakih Camii Planı	261
Şekil 32 : Hoca Fakih Camii, Doğu Cephe Görünüşü.....	262
Şekil 33 : Yunusemre Eski Camii Planı	262
Şekil 34 : Çolak Mescid Camii Planı.....	263
Şekil 35 : Cezayir Camii Planı (<i>Ertan Daş'tan</i>)	263
Şekil 36 : Havai Camii, Vaziyet Planı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	264
Şekil 37 : Havai Camii Planı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	264
Şekil 38 : Havai Camii Tavan Planı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	265
Şekil 39 : Havai Camii Kesiti (<i>V.G.M Arşivi</i>)	265
Şekil 40 : Havai Camii Kesiti (<i>V.G.M Arşivi</i>)	266
Şekil 41 : Havai Camii Kesiti (<i>V.G.M Arşivi</i>)	266
Şekil 42 : Havai Camii Doğu Cephe Ve Malzeme Detayı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	267
Şekil 43 : Havai Camii Güney Cephe Ve Malzeme Detayı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	267
Şekil 44 : Havai Camii Batı Ve Kuzeybatı Cephe Ve Malzeme Detayı (<i>V.G.M Arşivi</i>) ...	268
Şekil 45 : Havai Camii Kuzey Cephe Ve Malzeme Detayı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	268
Şekil 46 : Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Planı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	269

Şekil 47: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Kesit (<i>V.G.M Arşivi</i>)	269
Şekil 48: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Kesit (<i>V.G.M Arşivi</i>)	270
Şekil 49: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Kesit (<i>V.G.M Arşivi</i>)	270
Şekil 50: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Batı Cephe (<i>V.G.M Arşivi</i>)	271
Şekil 51: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Güney Cephe (<i>V.G.M Arşivi</i>)	271
Şekil 52: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Doğu Cephe (<i>V.G.M Arşivi</i>)	272
Şekil 53: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Kuzey Cephe Çeşme Detayı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	272
Şekil 54: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Mihrabiye Detay (<i>V.G.M Arşivi</i>)	273
Şekil 55: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Minber Detay (<i>V.G.M Arşivi</i>)	273
Şekil 56: Muradin Türbesi Planı (<i>M. Öntuğ'dan</i>)	274
Şekil 57: Muradin Türbesi Kesit (<i>M. Öntuğ'dan</i>)	274
Şekil 58: Küçük (Ece) Hamamı Planı (<i>V.G.M Arşivi'nden</i>)	275
Şekil 59: Hacı Osman Ağa Çeşmesi, Plan ve Kesit (<i>H. Uçar'dan</i>)	275
Şekil 60: Hacı Osman Ağa Çeşmesi Devşirme Malzeme Detay Çizimi (<i>H. Uçar'dan</i>)	276
Şekil 61: Havai Camii Çeşmesi, Ön Cephe Çizimi	276
Şekil 62: Hacı Efendi Çeşmesi, Ön Cephe Çizimi	277
Şekil 63: Yunus Emre Çeşmesi, Ön Cephe Çizimi	277
Şekil 64: Hacı Osman (Eski) Çeşmesi, Ön Cephe Çizimi (<i>H. Uçar'dan</i>)	278
Şekil 65: Hacı İbrahim Ağa (Çavuşçeşme Camii) Çeşmesi, Ön Cephe Çizimi (<i>V.G.M Arşivi'nden Düzenlenerek</i>)	278
Şekil 66: İnce Ahmet Çeşmesi, Ön Cephe Çizimi.....	279
Şekil 67: Muradin (Nureddin) Camii Çeşmesi, Ön Cephe Çizimi	279
Şekil 68: Demokrat Çeşmesi, Ön Cephe Çizimi	280
Şekil 69: Ulu Cami Çeşmesi, Ön Cephe Çizimi.....	280
Şekil 70: Halil Efendi Çeşmesi, Ön Cephe Çizimi.....	281
Şekil 71: Ayşe Kadın Çeşmesi, Ön Cephe Çizimi	281
Şekil 72: Raziye Hanım Çeşmesi, Ön Cephe Plan ve Kesit (<i>H. Uçar'dan</i>).....	282
Şekil 73: Ziraat Bankası Eski Binası, Üst Kat Planı (<i>K. Türkmen'den</i>)	282

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

	Sayfa
Fotoğraf 1: Ulu Camii, İnşa Kitabesi.....	283
Fotoğraf 2: Ulu Camii, Minare İnşa Kitabesi	283
Fotoğraf 3: Ulu Camii, Onarım Kitabesi	284
Fotoğraf 4: Ulu Camii, Güney ve Doğu Cephe, Genel Görünüm	284
Fotoğraf 5: Ulu Camii, Doğu Cephe, Devşirme Malzeme Detayı	285
Fotoğraf 6: Ulu Camii, Batı Cephe ve Son Cemaat Yeri Batı Cephe Görünüşü.....	285
Fotoğraf 7: Ulu Camii, Batı Cephe Penceresi ve Detayı	286
Fotoğraf 8: Ulu Camii, Batı Cephe, Onarım Öncesi Genel Görünüm (<i>V.G.M Arşivi</i>)	286
Fotoğraf 9: Ulu Camii, Batı Cephe, Günümüz Genel Görünümü	287
Fotoğraf 10: Ulu Camii, Minare, Şerefe Detayı	287
Fotoğraf 11: Ulu Camii, Yıkılan Evkaf İdaresi Binası, Güney Cephe Görünüşü (<i>V.G.M Arşivi</i>)	288
Fotoğraf 12: Ulu Camii, Yıkılan Evkaf İdaresi Binası, Batı Cephe Görünüşü (<i>V.G.M Arşivi</i>)	288
Fotoğraf 13: Ulu Camii, Avlu, Şadırvan Görünüşü.....	289
Fotoğraf 14: Ulu Camii, Avlu, Şadırvan, Süsleme Detayı	289
Fotoğraf 15: Ulu Camii, Şadırvan Görünüşü (<i>V.G.M Arşivi</i>)	290
Fotoğraf 16: Ulu Camii, Yıkılan Müftülük Binası Arsası ve Şadırvan Görünüşü (<i>EKTVKBK</i>)	290
Fotoğraf 17: Ulu Camii, Kuzey Cephe ve Son Cemaat Yeri Kuzey Cephesi	291
Fotoğraf 18: Ulu Camii, L Formlu Son Cemaat Yeri	291
Fotoğraf 19: Ulu Camii, Son Cemaat Yeri, Minare Girişi ve Mihrabiye	292
Fotoğraf 20: Ulu Camii, Son Cemaat Yeri, Kuzey Cephe ve Harim Kapı Açıklığı.....	292
Fotoğraf 21: Ulu Camii, Harim Kapısı	293
Fotoğraf 22: Ulu Camii, Harim, Kuzey Duvarı	293
Fotoğraf 23: Ulu Camii, Kapı Açıklığı Yüzeyi, Süsleme Detayı	294
Fotoğraf 24: Ulu Camii, Harim, 1992 Onarım Öncesi Kuzey Duvarı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	294
Fotoğraf 25: Ulu Camii, 1992 Raspa Sırası-Sonrası Kuzey Duvarı ve Günümüz Kapı Açıklığı.....	295
Fotoğraf 26: Ulu Camii, Harim, Batı Duvarı.....	295
Fotoğraf 27: Ulu Camii, Harim, Batı Duvarı, Süsleme Detayı.....	296
Fotoğraf 28: Ulu Camii, Harim, 1992 Onarım Öncesi Batı Duvarı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	296
Fotoğraf 29: Ulu Camii, 1992 Onarım Öncesi Batı Duvarı, Sahte Pencere Detayı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	297
Fotoğraf 30: Ulu Camii, Harim, Batı Duvarı, Raspa Sonrası (<i>V.G.M Arşivi</i>)	297
Fotoğraf 31: Ulu Camii, Harim, Doğu Duvarı.....	298
Fotoğraf 32: Ulu Camii, Harim, Doğu Duvarı Onarım Öncesi (<i>V.G.M Arşivi</i>)	298
Fotoğraf 33: Ulu Camii, Harim, Güney Duvarı.....	299
Fotoğraf 34: Ulu Camii, Harim, Güney Duvarı (1991) (<i>V.G.M Arşivi</i>)	299
Fotoğraf 35: Ulu Camii, Güney Duvarı, Restorasyon Öncesi ve Sonrası Mihrap.....	300
Fotoğraf 36: Ulu Camii, Güney Duvarı, Raspa Sırası Mihrap Yüzeyi (<i>V.G.M Arşivi</i>) ...	300
Fotoğraf 37: Ulu Camii, Minber Girişi ve Yan Aynalık Detayı.....	301
Fotoğraf 38: Ulu Camii, Minber, Yan Görünüşü.....	301
Fotoğraf 39: Ulu Camii, Vaaz Kürsüsü Görünümü.....	302
Fotoğraf 40: Ulu Camii, Restorasyon Sonrası, Boşaltma Kemerı Detayı	302
Fotoğraf 41: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi, Boşaltma Kemerı Detayı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	302
Fotoğraf 42: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi ve Sonrası Güney Pandantifleri Yüzeyi ...	303

Fotoğraf 43: Ulu Camii, Raspa Sırası Boşaltma Kemer ve Pandantif Alt Detayı.....	303
Fotoğraf 44: Ulu Camii, Restorasyon Sonrası, Kuzey Pandantifleri.....	304
Fotoğraf 45: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi ve Raspa Sırası Kuzeybatı Pandantifleri ..	304
Fotoğraf 46: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi ve Raspa Sırası Kuzeydoğu Pandantifleri	304
Fotoğraf 47: Ulu Camii, Kubbe Yüzeyi.....	305
Fotoğraf 48: Ulu Camii, Kubbe Göbeği, Süsleme Detayı	305
Fotoğraf 49: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi, Kubbe Göbeği, Detay (<i>V.G.M Arşivi</i>)	306
Fotoğraf 50: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi, Kubbe Yüzeyi (<i>V.G.M Arşivi</i>).....	306
Fotoğraf 51: Ulu Camii, Raspa Sırası Kubbe Yüzeyi (<i>V.G.M Arşivi</i>)	307
Fotoğraf 52: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi Kubbe Yüzeyi, Manzara Tasvirleri Detay (<i>V.G.M Arşivi</i>)	307
Fotoğraf 53: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi Kubbe Yüzeyi Manzara Tasvirleri (<i>V.G.M Arşivi</i>)	308
Fotoğraf 54: Ulu Camii, Onarım Sonrası Mimari Tasvirler, Detay.....	308
Fotoğraf 55: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi Kubbe Yüzeyi, Mimari Tasvirleri (<i>V.G.M Arşivi</i>)	309
Fotoğraf 56: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi Kubbe Yüzeyi, Kartuş Detay	309
Fotoğraf 57: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi Kubbe Yüzeyi, Süsleme, Detay.....	309
Fotoğraf 58: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi Kubbe Eteği, Süsleme, Detay (<i>V.G.M Arşivi</i>)	310
Fotoğraf 59: Hamamönü Camii, Doğu ve Kuzey Cephe Genel Görünüm.....	310
Fotoğraf 60: Hamamönü Camii, Minare İnşa Kitabesi.....	311
Fotoğraf 61: Hamamönü Camii, 1971 Onarım Öncesi Batı Cephe (<i>V.G.M. Arşivi</i>).....	311
Fotoğraf 62: Hamamönü Camii, Onarım Esnası Güney ve Batı Cephe (<i>V.G.M. Arşivi</i>) .	311
Fotoğraf 63: Hamamönü Camii, 1971 Onarım Öncesi Doğu ve Kuzey Cephe (<i>V.G.M. Arşivi</i>).....	312
Fotoğraf 64: Hamamönü Camii, Minaresi.....	312
Fotoğraf 65: Hamamönü Camii, Batı Cephe	313
Fotoğraf 66: Hamamönü Camii, 1971 Onarım Öncesi Güney Cephe (<i>V.G.M. Arşivi</i>) ...	313
Fotoğraf 67: Hamamönü Camii, Kuzey Cephe Görünümü	314
Fotoğraf 68: Hamamönü Camii, 1971 Onarım Öncesi ve Günümüz S.C.Y. Kapısı.....	314
Fotoğraf 69: Hamamönü Camii, Günümüz ve 1971 Onarım Öncesi S.C.Y Mihrabiye...	315
Fotoğraf 70: Hamamönü Camii, Son Cemaat Yeri ve Mahfile Geçit Açıklığı	315
Fotoğraf 71: Hamamönü Camii, Harim.....	316
Fotoğraf 72: Hamamönü Camii, Harim, Ahşap Tavan ve Ahşap Yastık Detayı.....	316
Fotoğraf 73: Hamamönü Camii, Harim, Devşirme Kaideler.....	317
Fotoğraf 74: Hamamönü Camii, Harim, Mihrap Üstü Tavan Süsleme Detayı	317
Fotoğraf 75: Hamamönü Camii, Harim, Tavan Kalemişi Süsleme Detayı	318
Fotoğraf 76: Hamamönü Camii, Harim, Doğu Duvarı Süsleme Detayı.....	318
Fotoğraf 77: Hamamönü Camii, Güney ve Batı Duvarı Süsleme Detayı (<i>EKTVKKBK</i>) ..	318
Fotoğraf 78: Hamamönü Camii, Doğu Duvarı Kalemişi Süsleme Detayı (<i>EKTVKKBK</i>) .	319
Fotoğraf 79: Hamamönü Camii, Doğu Duvarı Kalemişi Süsleme Detayı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	319
Fotoğraf 80: Hamamönü Camii, 1971 Onarım Öncesi Mihrap Kalemişi Süsleme Detayı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	320
Fotoğraf 81: Hamamönü Camii, Harim, Güney Duvarı	320
Fotoğraf 82: Hamamönü Camii, Minber Yan ve Ön Yüzü	321
Fotoğraf 83: Hamamönü Camii, Son Cemaat Yerinden Mahfile Geçit Sağlayan Kapı...	321
Fotoğraf 84: Hamamönü Camii, Harim, Kuzey Duvarı ve Mahfil.....	322
Fotoğraf 85: Çavuşçeşme Camii, Batı Cephe, Genel Görünüm.....	322

Fotoğraf 86: Çavuşçeşme Camii, 1985 Onarımı, Malzeme Detayı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	323
Fotoğraf 87: Çavuşçeşme Camii, 1985 Onarım Esnası (<i>V.G.M Arşivi</i>)	323
Fotoğraf 88: Çavuşçeşme Camii, Kuzey Cephe ve Avlu Duvarı	323
Fotoğraf 89: Çavuşçeşme Camii, İmam Odasına Çıkış Merdivenleri	324
Fotoğraf 90: Çavuşçeşme Camii, 1985 Öncesi Avlu Kapısı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	324
Fotoğraf 91: Çavuşçeşme Camii, Kuzey Duvarı, Genel Görünüş	325
Fotoğraf 92: Çavuşçeşme Camii, Ahşap Tavan Süslemeleri	325
Fotoğraf 93: Çavuşçeşme Camii, Mahfil Üstü Ahşap Tavan Süslemeleri	325
Fotoğraf 94: Çavuşçeşme Camii, Ahşap Tavan Süslemeleri Detayı	326
Fotoğraf 95: Çavuşçeşme Camii, Ahşap Tavan Süslemeleri Detayı	326
Fotoğraf 96: Çavuşçeşme Camii, Güney Duvarı	327
Fotoğraf 97: Çavuşçeşme Camii, Alt Sıra Pencere Üstü Detay (<i>V.G.M Arşivi</i>)	327
Fotoğraf 98: Çavuşçeşme Camii, Güney ve Batı Cephe Kalemışı Süsleme (<i>V.G.M Arşivi</i>)	327
Fotoğraf 99: Çavuşçeşme Camii, Minber ve Süsleme Detayı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	328
Fotoğraf 100: Çavuşçeşme Camii, Minber Yan Aynalığı ve Ön Yüzü	328
Fotoğraf 101: Çavuşçeşme Camii, Kuzey Cephe, Mahfil	329
Fotoğraf 102: Çavuşçeşme Camii, Mahfil Müezzinlik Detay	329
Fotoğraf 103: Yeşildirek Camii, Kitabesi	330
Fotoğraf 104: Yeşildirek Camii, Batı Cephe Görüşü ve Yapıya Giriş Açıklığı	330
Fotoğraf 105: Yeşildirek Camii, Doğu ve Kuzey Cephe Genel Görünüş	330
Fotoğraf 106: Yeşildirek Camii, Güney Cephe Görüşü	331
Fotoğraf 107: Yeşildirek Camii, Alt Kat, İbadet Mekânı, Doğu ve Kible Duvarı	331
Fotoğraf 108: Yeşildirek Camii, Alt Kat, İbadet Mekânı, Kuzey ve Doğu Duvarı	331
Fotoğraf 109: Yeşildirek Camii, Üst Kat, İbadet Mekânına ve Diğer Mekâna Giriş	332
Fotoğraf 110: Yeşildirek Camii, Üst Kat, İbadet Mekânı, Doğu ve Kible Duvarı	332
Fotoğraf 111: Yeşildirek Camii, Üst Kat, İbadet Mekânı, Batı ve Kuzey Duvarı	332
Fotoğraf 112: Yeşildirek Camii, Minber, Ön ve Yan Görünüşü	333
Fotoğraf 113: Hoca Fakih Camii, Doğu Cephe (<i>V.G.M Arşivi</i>)	333
Fotoğraf 114: Hoca Fakih Camii, Güney Duvarı (<i>E.K.T.V.K.B.K Arşivi</i>)	334
Fotoğraf 115: Hoca Fakih Camii, Güney ve Doğu Cephe Genel Görünüm	334
Fotoğraf 116: Hoca Fakih Camii, Güney Cephe (<i>V.G.M Arşivi</i>)	335
Fotoğraf 117: Hoca Fakih Camii, Doğu Cephe Genel Görünüm	335
Fotoğraf 118: Hoca Fakih Camii, Batı Cephe Genel Görünüm	335
Fotoğraf 119: Hoca Fakih Camii, Harim, Doğu Cephe	336
Fotoğraf 120: Hoca Fakih Camii, Üst Örtü, Kubbe Detayı	336
Fotoğraf 121: Hoca Fakih Camii, Harim, Güney Duvarı	337
Fotoğraf 122: Hoca Fakih Camii, Minberi	337
Fotoğraf 123: Hoca Fakih Camii, Kuzey Duvarı	337
Fotoğraf 124: Yunusemre Eski Camii, Doğu ve Kuzey Cephe Genel Görünüm	338
Fotoğraf 125: Yunusemre Eski Camii, Batı Cephe Genel Görünüm	338
Fotoğraf 126: Yunusemre Eski Camii, Güney Cephe, Genel Görünüm	338
Fotoğraf 127: Yunusemre Eski Camii, Ayakkabılık Bölümü	339
Fotoğraf 128: Yunusemre Eski Camii, Son Cemaat Yeri	339
Fotoğraf 129: Yunusemre Eski Camii, Harim, Kuzey Duvarı	339
Fotoğraf 130: Yunusemre Eski Camii, Harim, Güney Duvarı	340
Fotoğraf 131: Yunusemre Eski Camii, Mihrap	340
Fotoğraf 132: Yunusemre Eski Camii, Minber	341
Fotoğraf 133: Yunusemre Eski Camii, Minber Geçit Bölümü, Süsleme Detayı	341
Fotoğraf 134: Yunusemre Eski Camii, Minber Geçit Bölümü, Süsleme Detayı	342

Fotoğraf 135: Çolak Mescid Camii, Kuzey ve Batı Cephesi, Genel Görünüşü	342
Fotoğraf 136: Çolak Mescid Camii, Batı ve Güney Cephesi, Genel Görünüşü	343
Fotoğraf 137: Çolak Mescid Camii, Minaresi	343
Fotoğraf 138: Çolak Mescid Camii, Son Cemaat Yeri, Minare Kapısı ve Mahfile Çıkış	344
Fotoğraf 139: Çolak Mescid Camii, Son Cemaat Yeri, Kadınlar İbadet Mekânı.....	344
Fotoğraf 140: Çolak Mescid Camii, Harim, Kuzey Duvarı.....	344
Fotoğraf 141: Çolak Mescid Camii, Harim, Güney Duvarı	345
Fotoğraf 142: Çolak Mescid Camii, Minber Yan Görünüşü	345
Fotoğraf 143: Çolak Mescid Camii, Güney ve Doğu Duvar Yüzü Süsleme.....	346
Fotoğraf 144: Cezayir Camii, Okunamayan Kitabesi.....	346
Fotoğraf 145: Cezayir Camii Doğu ve Kuzey Cephesi, Genel Görünüm	347
Fotoğraf 146: Cezayir Camii, Doğu Cephesi, Abdest Alma Muslukları.....	347
Fotoğraf 147: Cezayir Camii, Kuzey Cephesi, Genel Görünüm	348
Fotoğraf 148: Cezayir Camii, Son Cemaat Yeri	348
Fotoğraf 149: Cezayir Camii, Harim	349
Fotoğraf 150: Cezayir Camii, Üst Örtüsü.....	349
Fotoğraf 151: Cezayir Camii, Harim, Kuzey Duvarı.....	350
Fotoğraf 152: Cezayir Camii, Harim, Güney Duvarı	350
Fotoğraf 153: Cezayir Camii, Minber.....	351
Fotoğraf 154: Havai Camii, Minare İnşa Kitabesi.....	352
Fotoğraf 155: Havai Camii, Onarım Kitabesi.....	352
Fotoğraf 156: Havai Camii, Avlu Kapı Açıklığı Üzerindeki Kitabe.....	353
Fotoğraf 157: Havai Camii, Kalemşi Süsleme Kitabesi.....	353
Fotoğraf 158: Havai Camii, Güney ve Doğu Cephesi Genel Görünüm	353
Fotoğraf 159: Havai Camii, Batı ve Güney Cephesi Genel Görünüm	354
Fotoğraf 160: Havai Camii, Kuzey ve Kuzeybatı Cephesi Genel Görünüm.....	354
Fotoğraf 161: Havai Camii, Avlu Kapı Açıklığı	355
Fotoğraf 162: Havai Camii, Minare Kaidesi ve Pabuç Kısmı	355
Fotoğraf 163: Havai Camii, Minare 2014 Yılı Restorasyon Öncesi ve Sonrası (V.G.M Arşivi)	356
Fotoğraf 164: Havai Camii, Minare Çini Süsleme Detay.....	356
Fotoğraf 165: Havai Camii, Doğu Cephesi	357
Fotoğraf 166: Havai Camii, Harim Kapısı.....	357
Fotoğraf 167: Havai Camii, 2014 Yılı Restorasyon Öncesi Harim	358
Fotoğraf 168: Havai Camii, Harim	358
Fotoğraf 169: Havai Camii, Harim Kapısı İç Kavsara 2014 Yılı Onarım Esnası (V.G.M Arşivi).....	359
Fotoğraf 170: Havai Camii, Harim Kapısı İç Kavsara	359
Fotoğraf 171: Havai Camii, Ana İbadet Mekânı Genel Görünüm	360
Fotoğraf 172: Havai Camii, Doğu Duvarı Raspa Esnası ve Günümüz Detay.....	360
Fotoğraf 173: Havai Camii, Harim, Batı Duvarı	361
Fotoğraf 174: Havai Camii, Batı Duvarı Raspa Esnası ve Günümüz Detay	361
Fotoğraf 175: Havai Camii, Harim, Güney Duvarı	362
Fotoğraf 176: Havai Camii, 2014 Yılı Restorasyon Öncesi Güney Duvarı (V.G.M Arşivi)	362
Fotoğraf 177: Havai Camii, 2014 Yılı Restorasyon Öncesi ve Raspa sırası Mihrap	363
Fotoğraf 178: Havai Camii, 2014 Yılı Restorasyon Öncesi ve Raspa sırası Mihrap Detay	363
Fotoğraf 179: Havai Camii, 2014 Yılı Raspa sırası Güney Duvarı Detay	363
Fotoğraf 180: Havai Camii, 2014 Yılı Raspa sırası ve Sonrası Güney Duvarı Detay.....	364

Fotoğraf 181: Havai Camii, 2014 Yılı Raspa sırası ve Sonrası Güney Duvarı Detay.....	364
Fotoğraf 182: Havai Camii, 2014 Yılı Raspa sırası Vaaz Kürsüsü Yüzeyi.....	364
Fotoğraf 183: Havai Camii, 2014 Yılı Raspa sırası Vaaz Kürsüsü	365
Fotoğraf 184: Havai Camii, 2014 Yılı Restorasyon Öncesi ve Sonrası Minber.....	365
Fotoğraf 185: Havai Camii, Minber Detay	366
Fotoğraf 186: Havai Camii, Harim, Kuzey Duvarı	366
Fotoğraf 187: Havai Camii, Müezzin Mahfili Detay.....	367
Fotoğraf 188: Havai Camii, Kubbe.....	367
Fotoğraf 189: Havai Camii, Kubbe Detayı.....	368
Fotoğraf 190: Havai Camii, Kubbe Detayı	368
Fotoğraf 191: Havai Camii, Kubbe Göbek Detayı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	369
Fotoğraf 192: Havai Camii, Müştemilatı (<i>V.G.M Arşivi</i>)	369
Fotoğraf 193: Havai Camii, Müştemilat ve Lavabolar	370
Fotoğraf 194: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Minaresindeki Kitabe	370
Fotoğraf 195: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Türkçe İnşa Kitabesi.....	371
Fotoğraf 196: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Genel Görünüm	371
Fotoğraf 197: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Batı Cephe	372
Fotoğraf 198: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Güney Cephe Günümüz (<i>V.G.M. Arşivi</i>)	372
Fotoğraf 199: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Doğu Cephe	373
Fotoğraf 200: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Doğu Cephe, Son Cemaat Yeri Kapı Açıklığı.....	373
Fotoğraf 201: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Kuzey Cephe, Avlu.....	374
Fotoğraf 202: Yeni (Müslehaddin) Camii, Son Cemaat Yeri, Kuzey Cephe Kapı Açıklığı	374
Fotoğraf 203: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Son Cemaat Yeri, Kuzey Cephe Abdestlik Detayı	375
Fotoğraf 204: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Son Cemaat Yeri, Kuzey Duvarı, Mahfil	375
Fotoğraf 205: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Son Cemaat Yeri, Batı Duvarı.....	375
Fotoğraf 206: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Minare	376
Fotoğraf 207: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, L Formlu Son Cemaat Yeri	376
Fotoğraf 208: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Kuzey Cephe, Harim Kapı Açıklığı	377
Fotoğraf 209: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Doğu S.C.Y	377
Fotoğraf 210: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Doğu S.C.Y ve Harim Doğu Cephesi..	378
Fotoğraf 211: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Doğu Son Cemaat Yeri, Mihrabiye	378
Fotoğraf 212: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Doğu S.C.Y, 1992 Yılı Mihrabiye (<i>V.G.M Arşivi</i>)	379
Fotoğraf 213: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Harim, Kuzey Duvarı	379
Fotoğraf 214: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Harim, Batı Duvarı	380
Fotoğraf 215: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Harim, Kubbe Detayı.....	380
Fotoğraf 216: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Harim, Güney Duvarı	381
Fotoğraf 217: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Minber ve Vaaz Kürsüsü Detay.....	381
Fotoğraf 218: Muradin Camii Kalan Minare Kitabesi.....	382
Fotoğraf 219: Muradin Camii Kalan Minare	382
Fotoğraf 220: Muradin Camii Kalan Minare, Kemer Üzeri Kabartma	383
Fotoğraf 221: Muradin Türbesi 1986 Yılı Onarım Öncesi Kuzey Cephe (<i>V.G.M Arşivi</i>)	383
Fotoğraf 222: Muradin Türbesi 1986 Yılı Onarım Öncesi Doğu Cephe (<i>V.G.M Arşivi</i>)	384
Fotoğraf 223: Muradin Türbesi, Kuzey Cephe Genel Görünüm	384

Fotoğraf 224: Muradin Türbesi, Batı Cephe, 1986 Onarım Öncesi ve Sonrası	385
Fotoğraf 225: Muradin Türbesi, Güney ve Doğu Cephe Genel Görünüm	385
Fotoğraf 226: Muradin Türbesi, Sandukalar.....	386
Fotoğraf 227: Muradin Türbesi Kubbe Detayı	386
Fotoğraf 228: Küçük (Ece) Hamamı Soyunmalık Bölümü, Dış Görünüşü (1988 Yılı), (<i>V.G.M Arşivi</i>)	387
Fotoğraf 229: Küçük (Ece) Hamamı Soyunmalık Bölümü, İç Görünüşü (1988 Yılı), (<i>V.G.M Arşivi</i>)	387
Fotoğraf 230: Küçük (Ece) Hamamı Kurtarma Kazısı.....	388
Fotoğraf 231: Küçük (Ece) Hamamına bitişik Dükkan (1988 Yılı), (<i>V.G.M Arşivi</i>)	388
Fotoğraf 232: Küçük (Ece) Hamamı Üst Örtü (1988 Yılı), (<i>V.G.M Arşivi</i>)	389
Fotoğraf 233: Küçük (Ece) Hamamı Üst Örtü (1988 Yılı) (<i>V.G.M Arşivi</i>)	389
Fotoğraf 234: Küçük (Ece) Hamamı Soyunmalık Bölümü Kurtarma Kazısı.....	390
Fotoğraf 235: Küçük (Ece) Hamamı Soyunmalık Bölümü ve Niş Kurtarma Kazısı	390
Fotoğraf 236: Küçük (Ece) Hamamı Ilıklık Bölümü ve Seki, Kurtarma Kazısı	390
Fotoğraf 237: Küçük (Ece) Hamamı Ilıklık Bölümü ve Su Yolu.....	391
Fotoğraf 238: Küçük (Ece) Hamamı Ilıklık Bölümünden Helaya Geçit	391
Fotoğraf 239: Küçük (Ece) Hamamı Hela Bölümü.....	391
Fotoğraf 240: Küçük (Ece) Hamamı, Ilıklık Bölümünden Sıcaklığa Giriş	392
Fotoğraf 241: Küçük (Ece) Hamamı, Sıcaklık Bölümü ve Halvet Kısmı	392
Fotoğraf 242: Küçük (Ece) Hamamı, Sıcaklık Bölümü Kurnalar	392
Fotoğraf 243: Küçük (Ece) Hamamı, Tıraşlık Bölümüne Giriş ve Kemer Detayı	393
Fotoğraf 244: Küçük (Ece) Hamamı, Tıraşlık Bölümü Sekileri.....	393
Fotoğraf 245: Küçük (Ece) Hamamı, Tıraşlık Bölümü Kurna	393
Fotoğraf 246: Küçük (Ece) Hamamı, Sıcaklık Bölümü Eyvan	394
Fotoğraf 247: Küçük (Ece) Hamamı, Sıcaklık Bölümü	394
Fotoğraf 248: Küçük (Ece) Hamamı, Sıcaklık Bölümü	395
Fotoğraf 249: Küçük (Ece) Hamamı, Su Deposu ve Malzeme Detayı.....	395
Fotoğraf 250: Küçük (Ece) Hamamı, Su Deposu ve Malzeme Detayı.....	396
Fotoğraf 251: Küçük (Ece) Hamamı, Su Deposu Kazanı.....	396
Fotoğraf 252: Küçük (Ece) Hamamı, Su Deposu Kazanı.....	396
Fotoğraf 253: Küçük (Ece) Hamamı	397
Fotoğraf 254: Küçük (Ece) Hamamı, Soyunmalık Kısmı	397
Fotoğraf 255: Küçük (Ece) Hamamı, Ilıklık Kısmı	397
Fotoğraf 256: Küçük (Ece) Hamamı, Sıcaklık Bölümü, Kubbe Detay	398
Fotoğraf 257: Küçük (Ece) Hamamı, Sıcaklık Bölümü Eyvan	398
Fotoğraf 258: Küçük (Ece) Hamamı, Ateşlik Bölümü Kapı Açıklığı	398
Fotoğraf 259: Hacı Osman Ağa (Trafo Önü) Çeşmesi, İnşa Kitabesi	399
Fotoğraf 260: Hacı Osman Ağa (Trafo Önü) Çeşmesi, Ön ve Yan Cephe Görünümü	399
Fotoğraf 261: Hacı Osman Ağa (Trafo Önü) Çeşmesi, Arka Cephe Görünümü	400
Fotoğraf 262: Hacı Osman Ağa (Trafo Önü) Çeşmesi, Devşirme Malzeme Detay	400
Fotoğraf 263: Havai Camii Çeşmesi, İnşa Kitabesi.....	401
Fotoğraf 264: Havai Camii Çeşmesi, Genel Görünüm.....	401
Fotoğraf 265: Havai Camii Çeşmesi, Ön Cephe Görünümü	402
Fotoğraf 266: Havai Camii Çeşmesi, Arka Cephe Görünümü, Restorasyon Sırası (<i>V.G.M Arşivi</i>)	402
Fotoğraf 267: Havai Camii Avlusu, Devşirme Malzeme Parçası.....	403
Fotoğraf 268: Havai Camii Çeşmesi, 2015 Yılı Restorasyon Sırası (<i>V.G.M Arşivi</i>)	403
Fotoğraf 269: Hacı Efendi Çeşmesi, İnşa Kitabesi.....	403
Fotoğraf 270: Hacı Efendi Çeşmesi, Ön ve Yan Görünümü	404

Fotoğraf 271: Hacı Efendi Çeşmesi, Ön Cephe Görünümü	404
Fotoğraf 272: Yunus Emre Çeşmesi, Genel Görünümü	405
Fotoğraf 273: Yunus Emre Çeşmesi, Ön Cephe Görünümü	405
Fotoğraf 274: Yunus Emre Çeşmesi, Arka Cephe Görünümü	406
Fotoğraf 275: Yunus Emre Çeşmesi, Bardaklık Üstü, Süsleme Detayı	406
Fotoğraf 276: Hacı Osman Çeşmesi, Genel Görünüm	407
Fotoğraf 277: Hacı Osman Çeşmesi, Ön cephe, Detay	407
Fotoğraf 278: Hacı İbrahim Ağa (Çavuşçeşme Camii) Çeşmesi Onarım Kitabesi	408
Fotoğraf 279: Hacı İbrahim Ağa (Çavuşçeşme Camii) Çeşmesi, Genel Görünüm	408
Fotoğraf 280: Hacı İbrahim Ağa (Çavuşçeşme Camii) Çeşmesi, Ön Cephe Görünüm ...	409
Fotoğraf 281: Hacı İbrahim Ağa (Çavuşçeşme Camii) Çeşmesi, Yan Görünüm	409
Fotoğraf 282: İnce Ahmet Çeşmesi, İnşa Kitabesi	410
Fotoğraf 283: İnce Ahmet Çeşmesi, Genel Görünüm	410
Fotoğraf 284: İnce Ahmet Çeşmesi, Ayna Taşı Süsleme Detayı	411
Fotoğraf 285: Muradin (Nureddin) Camii Çeşmesi, Ön Yüz	411
Fotoğraf 286: Muradin (Nureddin) Camii Çeşmesi, Genel Görünüm	412
Fotoğraf 287: Muradin (Nureddin) Camii Çeşmesi	412
Fotoğraf 288: Demokrat Çeşmesi, Genel Görünüm	413
Fotoğraf 289: Demokrat Çeşmesi, Ön Görünüş	413
Fotoğraf 290: Ulu Camii Çeşmesi, Süsleme Detayı	414
Fotoğraf 291: Ulu Camii Çeşmesi, Genel Görünüm	414
Fotoğraf 292: Ulu Camii Çeşmesi, Cephe	415
Fotoğraf 293: Halil Efendi Çeşmesi, Kitabe	415
Fotoğraf 294: Halil Efendi Çeşmesi, Ön Cephe	416
Fotoğraf 295: Hacı Osman (Yeni) Çeşmesi, Kitabe	416
Fotoğraf 296: Hacı Osman (Yeni) Çeşmesi, Genel Görünüm	417
Fotoğraf 297: Kültür ve Sanat Evi Çeşmesi, Kitabe	417
Fotoğraf 298: Kültür ve Sanat Evi Çeşmesi, Genel Görünüm	418
Fotoğraf 299: Kültür ve Sanat Evi Çeşmesi, Genel Görünüm	418
Fotoğraf 300: Cezayir Camii Çeşmesi, Kitabe	419
Fotoğraf 301: Cezayir Camii Çeşmesi, Genel Görünüm	419
Fotoğraf 302: Ayşe Kadın Çeşmesi, Taşınma Öncesi Genel Görünüm (<i>V.G.M Arşivi</i>) ..	420
Fotoğraf 303: Ayşe Kadın Çeşmesi, Taşınma Öncesi Arka Cephe Görünüm (<i>V.G.M Arşivi</i>) ..	420
Fotoğraf 304: Ayşe Kadın Çeşmesi, Taşınma Öncesi Yan Cephe Görünüm (<i>V.G.M Arşivi</i>) ..	420
Fotoğraf 305: Ayşe Kadın Çeşmesi, Detay	421
Fotoğraf 306: Ayşe Kadın Çeşmesi, Günümüz Genel Görünüm	421
Fotoğraf 307: İsimsiz Çeşme (Atatürk Caddesi üzerinde), Ön Cephe	422
Fotoğraf 308: İsimsiz Çeşme (Atatürk Caddesi üzerinde), Arka ve Yan Cephe Görünümü ..	422
Fotoğraf 309: Ecit Çeşmesi, Ön Cephe Görünümü	423
Fotoğraf 310: Raziye Hanım Çeşmesi, Ön Cephe Görünümü (<i>G. Aydoğdu'dan</i>)	423
Fotoğraf 311: Raziye Hanım Çeşmesi, Ön Cephe Görünümü (<i>G. Aydoğdu'dan</i>)	424
Fotoğraf 312: Mehmet Ali Ağa (Çavdarzade) Çeşmesi (<i>G. Aydoğdu'dan</i>)	424
Fotoğraf 312: Mehmet Ali Ağa (Çavdarzade) Çeşmesi (<i>G. Aydoğdu'dan</i>)	425
Fotoğraf 314: İsimsiz Çeşme (Zekiye Ana İlkokulu Yanında), Ön Cephe	425
Fotoğraf 315: İsimsiz Çeşme (Zekiye Ana İlkokulu Yanında), Arka ve Yan Cephe	426
Fotoğraf 316: Hoca Fakih Çeşmesi	426
Fotoğraf 317: Sandıklı Kalesi, Görünüm (<i>E.K.T.V.K.B.K.</i>)	427

Fotoğraf 318: Çavuş Çeşme Sol Yan Taşı, Sandıklı Kalesi Yapım Kitabesi.....	427
Fotoğraf 319: Çavuş Çeşme Sağ Yan Taşı, Sandıklı Kalesi Yapım Kitabesi	428
Fotoğraf 320: Sandıklı Kalesi, Görünüm.....	428
Fotoğraf 321: Sandıklı Kalesi, Sur Parçası, Malzeme Detay	429
Fotoğraf 322: Ziraat Bankası Eski Binası, Kuzeybatı ve Kuzeydoğu Cephe 2011 Onarımı	429
Fotoğraf 323: Ziraat Bankası Eski Binası, Doğu Cephe Genel Görünüm.....	430
Fotoğraf 324: Ziraat Bankası Eski Binası, Güneybatı Cephe.....	430
Fotoğraf 325: Ziraat Bankası Eski Binası, T Formlu Koridor.....	431

KISALTMALAR DİZİNİ

age	Adı Geçen Eser
agm	Adı Geçen Makale
agt	Adı Geçen Tez
ans	Ansiklopedi
Bkz	Bakınız
C	Cilt
cm	Santimetre
çev	Çeviren
Ed	Editör
EKTVKBBK	Eskişehir Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu
Foto	Fotoğraf
H	Hicrî
Haz	Hazırlayan
İA	İslam Ansiklopedisi
km	Kilometre
m	Metre
M	Milâdi
Müh	Mühendislik
Mö	Milattan Önce
Ms	Milattan Sonra
R	Rumi
s	Sayfa
Sy	Sayı
Şek	Şekil
TDVİA	Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
VGM	Vakıflar Genel Müdürlüğü
Vd	Ve Diğerleri
Yay	Yayımları
Yy	Yüzyıl

GİRİŞ

Anadolu coğrafyası, bünyesinde barındırdığı kültür ve sanat eserleri bağlamında dünyadaki diğer coğrafyalara oranla zenginliği dikkat çekicidir. Anadolu'nun eski yerleşim yerlerinden bir tanesi olan Afyonkarahisar'ın ise gerek merkezinde gerekse ilçe, kasaba ve köylerinde Türk-İslam tarihi ve sanatı açısından önem arz eden sayısız eserin varlığı, ilin zenginliğini gözler önüne serer. Genelden özele inildiğinde, Afyonkarahisar ilçeleri içerisinde tarihi belge niteliği taşıyan, en çok dini ve sivil mimarlık eserini bünyesinde barındıran örnekleriyle Sandıklı ilçesi önemli konumdadır.

İlk olarak, 2018 yılında lisans tez konusu olan “*Sandıklı Ulu Camii*” araştırılırken, ilçedeki diğer Türk-İslam Dönemi eserlerinin sadece göz önünde bulunanların incelendiği, geri kalanının ise göz ardı edilerek incelenmediği görülmüştür. Bu bağlamda, ilçedeki Türk-İslam mimari eserlerini detaylı ve bütüncül bir yaklaşımla konu alan bilimsel çalışmanın bulunmaması, arşiv kayıtlarında yer alan ve özgünlüğünü koruyarak günümüze gelen, tanıtılmayı bekleyen Türk-İslam mimari eserlerinin toplu bir şekilde herhangi bir çalışmada yer almaması konunun seçilmesinde etkili olmuştur. İlçedeki zengin mirasın korunarak gelecek kuşaklara en iyi şekilde tanıtılması ve aktarılması için söz konusu eserler üzerinde çalışmalar yapmanın gerekliliği duyularak çalışmalara başlanmıştır. İlçede tarihi nitelik taşıyan on adet camii ile bir adet camii minaresi, on altı çeşme ile günümüze gelemeyen beş çeşme, bir hamam, bir kale, bir banka binası tespit edilmiş ve tez konusu “*Sandıklı'daki Türk Dönemi Eserleri*” olarak belirlenmiştir.

Katalog içerisinde ele alınan Türk Dönemi eserlerinin ilçe içerisindeki konumları, plan ve mimari özellikleri, kullanılan malzemenin niteliği, kimler tarafından hangi tarihlerde inşa edildikleri ve ettirildikleri, inşasında çalışan usta ve sanatçıları ile eserlerde yer alan süslemeleri ve bu süslemelerin teknik, renk ve üslup özellikleri detaylı bir şekilde açıklanarak, eserler hakkındaki yanlışlıkların giderilmesi ve eksik bilgilerin tamamlanması amaçlanmıştır. Özellikle de daha önce üzerinde çalışılmamış özgün mimari eserlerin çalışılarak bilim dünyasına tanıtılmasıyla Sandıklı'daki Türk mimarisi alanındaki bilgi boşluğunun en azından bir kısmının doldurulması hedeflenmiştir. Ek olarak, ilçedeki Türk ve İslam mimarisi örneklerinin tümünü bir arada toplayarak daha sonraki araştırmalara tek kaynak olması ve eserlerin belgelenecek gelecek kuşaklara aktarılması da araştırmanın diğer bir hedefi olmuştur. Araştırma, Sandıklı ilçe merkezine

bağlı mahallerde, bölgede Türk hakimiyetinin başladığı dönemden Erken Cumhuriyet Dönemi'ne kadar geçen süre zarfı içerisinde inşa edilen eserleri kapsamaktadır. Dolayısıyla, araştırma için ilk olarak Sandıklı İlçe Müftülüğü arşivi, Afyonkarahisar Arkeoloji Müzesi arşivi, Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivi, Eskişehir Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu arşivi ve Başbakanlık Osmanlı arşivindeki konu ile doğrudan ilgili belgeler taranarak, ilçede mevcut olan ve olmayan eserler tespit edilmiştir. Hemen akabinde Sandıklı İlçe Halk Kütüphanesi, Gedik Ahmet Paşa Halk Kütüphanesi, Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Kütüphanesi ziyaret edilerek, Sandıklı ve çevresi ile alakalı yayınlar taranarak ilgili bilgi, belge ve veriler temin edilmiştir.

Elde edilen verilerden Sandıklı'daki Türk Dönemi eserlerini bir bütün olarak ele alan çalışmaya rastlanılmamış, yayınlanan eserlerin daha çok ilçenin tarihini, coğrafyasını, kültürünü, folklorunu ve sosyal-ekonomik yapısını ele alan çalışmalar olduğu tespit edilmiştir. İlçe tarihi ile alakalı olarak Muharrem Bayar'ın yazmış olduğu "*Sandıklı Tarihi*" adlı çalışma, ilçe tarihinin aydınlatılması noktasında önemli eserlerden birisidir. Ayrıca ilçedeki yerel tarih araştırmacılarından Ali Osman Karakuş'un "*Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Tarihte; Sandıklı*" ile "*Sandıklı Türbeleri ve Türbelerle İlgili Halk İnanışları (Sandıklı Merkezde Bulunan Türbe ve Yatırlar)*" adlı eserleri ve Hüseyin Hüsrevoğlu'nun "*Belgelerde Sandıklı Ulu Camii (Cami-i Kebir)*" ile "*Belgelerde Sandıklı Havai Camii ve Medresesi*" adlı çalışmaları ilçe tarihinin ve eserlerinin tanıtılması noktasında dikkate değerdir.

2011 yılında Sandıklı'da gerçekleştirilen "*Sandıklı Araştırmaları Sempozyumu*" sonrasında 2012 yılında yayınlanan çalışmada, Ertan Daş "*Sandıklı'da Türk Dönemi Anıtsal Yapı Örnekleri*" adlı bildiride ilçedeki beş camiyi, Hasan Uçar ise "*Sandıklı Çeşmeleri*" adlı bildiride on bir çeşmeyi inceleyerek yapıların tanımı yapılmıştır. Ayrıca, Günnur Aydoğdu'nun "*Sandıklı İlçesi Çeşme ve Kitabeleri*" eserinde, on bir çeşme yüzeysel olarak tanıtılmıştır. İlçenin Germiyanogulları Beyliği Dönemi içerisinde inşa edilen eserleri ise Ali Osman Uysal'ın 2006 yılında basılan "*Germiyanogulları Beyliğinin Mimari Eserleri*" adlı eserinde incelenmiştir.

İlgili yayınlar okunduktan sonra arazi çalışması yapılarak, ilçe merkez sınırları içerisindeki Türk Dönemi eserlerini yerinde gözlemleyerek, yapıların mimari özellikleri tespit edilmiştir. Planı ve çizimi olmayan eserlerin planı çıkartılarak, çizimler yapılmış, sonrasında yapıların detaylı fotoğrafları çekilerek belgelendirilmiştir.

Hazırlanan katalog derlemesine dayalı olarak ele alınan mimari eserlerin ayrıntılı analizi yapılmış ve sağlam literatür bilgisine dayalı bir metot ile yapıların modern sanat tarihi terminolojisi ile tanımlanması yapılmıştır.

Değerlendirme bölümünde ise, özelde yapıları kendi içerisinde, genelde ise Türk İslam Dönemi'nin hâkim olduğu alan içerisinde inşa edilen mimari eserler ile “*Plan ve Mekân anlayışı*”, “*Malzeme ve Teknik*”, “*Yapı ve Mimari elemanları*”, “*Kitabeler*” ve “*Süsleme Unsurları*” bağlamında, karşılaştırmalı inceleme metodu kullanılarak, benzerlikler ve farklılıklar tespit edilerek, eserlere ait özellikler belirlenmiş, Türk Mimarisi'ndeki yeri ve önemi açıklanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SANDIKLI'NIN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ, TARİHİ VE ŞEHİR GELİŞİMİ

1.1. Sandıklı'nın Coğrafi Özellikleri

Sandıklı, Afyonkarahisar¹ iline bağlı on sekiz ilçe yönetim merkezinden birisidir. İlçe coğrafi konum olarak; Ege Bölgesi'nin İç Batı Anadolu bölümünde, Yukarı Menderes havzası içerisinde, ilçenin ismiyle de anılan ova üzerinde yer almaktadır².

1036 km² yüz ölçüme sahip olan³ ilçe topraklarını, doğuda Şuhut (Afyonkarahisar), güneyde Kızılören ve Dinar (Afyonkarahisar), güneybatıda Çivril (Denizli), batıda Sivashlı (Uşak), kuzeyde Sinanpaşa (Afyonkarahisar) ilçeleri ile kuzeybatıda Hocalar (Afyonkarahisar) ilçesi çevirmektedir. Kuzeydoğusunda bulunan Afyonkarahisar il merkezine 60 km uzaklıkta bulunan ilçe, Afyon-Denizli ve Afyon-Antalya karayolu ile Denizli-İstanbul demiryolu güzergahı üzerinde yer almaktadır (Ek 1)⁴. Sandıklı coğrafi açıdan, doğusunda İç Anadolu, batısında Ege, güneyinde Akdeniz, kuzeyinde ise Marmara bölgelerini birbirine bağlayan önemli ulaşım noktasında bulunmaktadır⁵. İlçe, şehir merkezi ile bir kasaba ve elli altı köy yerleşimi olmak üzere, toplamda 58 yerleşim biriminden oluşmaktadır⁶.

Coğrafi koordinat olarak ise ilçe merkezi, 29° 50'-30° 30' doğu meridyeni ile 38° 15'- 38° 45' kuzey paralellerinin birleştiği noktada yer almaktadır⁷. Ortalama yükseltisi fazla olan ilçe, 1158 m rakıma sahiptir. İlçe ile ilgili yapılan araştırmalarda ilçenin dört bir taraftan dağlarla çevrili olduğu belirtilmiştir. Lakin, kuzey-güney istikametinde uzanan Sandıklı Ovası'nın güney kesimi dağ ile değil, bir eşik ile Dombay ovasına

¹ Afyonkarahisar, 20 Nisan 1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilât-ı Esasiye Kanununun 89. maddesi gereği kurulmuş, 1941 yılında Ankara'da toplanan coğrafya kongresinde belirlenen bölüm ve yörelere göre sınırları çizilmiştir. Özer Yılmaz, "Afyon İli Coğrafya Özellikleri", *Anadolu'nun Kilidi Afyon*, Bölüm I, Afyon 2004, s. 3.; Asım Çoban, "Afyonkarahisar Ölçeğinde Sandıklı'nın Eğitim Coğrafyası", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sy. 9, Mart 2015, s. 4.

² Özer Küpeli, "XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25/2, Aralık 2010, s. 503.

³ Ahmet Oğuz, *Sandıklı (Afyonkarahisar) Jeotermal Alanının Hidrotermal Alterasyon Özellikleri*, Niğde Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde 2011, s. 3.

⁴ Abdullah Özkaynak, "Sandıklı'nın Coğrafi Konumu", *Sandıklı'nın Dünü Bugünü Dergisi*, İleri Ofset Yay., Sy. 1, Afyonkarahisar 1996, s. 9.; Mustafa Çöl, *Sandıklı İlçesi'nde Eğitim Coğrafya İlişkisi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Afyonkarahisar 2010, s. 6.

⁵ Mustafa Özer, "Sandıklı'da İnanç Turizmi", *Marka Kent Sandıklı Sempozyumu Bildirileri*, Aybil Basımevi, Konya 2015, s. 161.

⁶ <https://www.e-icisleri.gov.tr/Anasayfa/MulkiIdariBolumleri.aspx> (19.10.2021).

⁷ A. Oğuz, *agt.*, s. 3; M. Çöl, *agt.*, s. 6.

bağlanmaktadır. Dolayısıyla Sandıklı ve ovası, üç taraftan dağlarla çevrilmiş bir havza görünümündedir.

Yer şekilleri noktasında oldukça engebeli bir topografyaya sahip olan Sandıklı, doğusunda bulunan Kumalar (Sandıklı) Dağı (2250 m) etekleri üzerine kurulmuştur. İlçenin kuzeyinde Ahır Dağları (1981 m), güneybatısında Akdağ (2495 m), batısında Burgaz (Bulkaz) Dağları (1990 m) ve Kumalar Dağı güney uzantısında Kükürt Dağı (2000 m) bulunmaktadır. İlçe toprakları Ahır ve Kumalar Dağları'ndan Akdağ'a doğru ilerledikçe yüksekliğini kaybetmektedir (Ek 1)⁸.

Üç tarafı yüksek dağlarla çevrili olan Sandıklı'nın iç kesimlerini geniş ovalar kaplamaktadır. İlçenin büyük alana sahip ovasını kendi adı ile anılan tektonik kökenli Sandıklı Ovası (1070 m) ve Kusura Ovası (1090 m) oluşturmaktadır. Sandıklı ilçesinin diğer büyük alanı kaplayan ovalarını ise Ekinova (1050 m), Alamescit (1010 m), Karasandıklı (1006 m), Dodurga (949 m), Saltık (930 m) ovaları oluşturmaktadır⁹. Alüvyonlu ve verimli yapıya sahip olan bu ovalar, deniz seviyesinden (1070 m) yükseklikte olan şehir merkezinden, güneybatıya doğru gidildikçe yüksekliği düşmektedir¹⁰. Günümüzde Sandıklı, Kusura, Ekinova, Alamescit ovaları üzerinde bulunan höyüklerde yapılan kazılar sonucunda elde edilen buluntular, bu bölgelerin ilk yerleşim yerleri olduklarını, günümüze gelene kadar da birçok medeniyete ev sahipliği yaptıklarını göstermektedir¹¹.

Konumu itibariyle 1. derece deprem bölgesinde bulunan Sandıklı'nın kuzeydoğusundan başlayan fay hattı, Selçik Köyü kuzeybatısında son bulur. Susuz Köyü güneydoğusundan başlayan fay hattı ise Hüdai Hamam termal kaynaklarını oluşturmaktadır. Sandıklı ve çevresinde MÖ 400 ve 88, MS ise 53, 1862, 1875¹², 1914, 1925, 1933, 1971, 1995 tarihlerinde büyük ölçekli depremler kayıtlara geçmiş olup bunlardan 1875, 1914 ve 1995 depremleri, bölge içerisindeki yerleşim yerlerinde ağır

⁸ M. Çöl, *agt.*, s. 6.

⁹ M. Çöl, *agt.*, s. 6-7; Ahmet Gönülseven, *XIX. Yüzyılda Sandıklı'nın Demografik Yapısı*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2015, s. 1.

¹⁰ O. M. Aydın, *agt.*, s. 6.

¹¹ Sandıklı ilçe merkezi ve ilçe yerleşmelerinin %80'i ova tabanında ya da kenar kesimlerinde konumlanmıştır. Ova tabanının orman alanları dışında; tarım alanlarına, sanayi alanlarına, turizm alanlarına ev sahipliği yaptığı görülmektedir. İlçe içerisinde geçen Antalya-Afyonkarahisar karayolu da ova tabanı üzerinden geçmektedir. Dolayısıyla arazi kullanımı açısından yol boyunca yoğunlaşmanın ortaya çıkmasına neden olmuştur¹¹.

¹² Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi raporuna göre Sandıklı'da; 3-5 Mayıs 1875 tarihinde 9,0 şiddetinde meydana gelen ve "Büyük Sandıklı Depremi" olarak kayıtlarda geçen depremler sonucunda, 1312 kişi yaşamını yitirmiş, Ulu ve Hamamönü Camii dışında hemen hemen her yer yerle bir olmuştur. M. Bayar, *age.*, s. 122.

hasara ve can kaybına neden olmuştur. Bu depremler sonrasında ilçe merkezinde, Ulu ve Hamamönü Camii dışında hemen hemen her yer yerle bir olmuş, ilçeye bağlı birimlerde de birçok tarihi bina zarar görmüş ve yıkılmıştır¹³.

Bölgede iklime bağlı olarak¹⁴ yağışların fazla olması ve rutubetin önlenmesi amacıyla, incelenen mimari eserler taş temel üzerine inşa edilmişlerdir. Ek olarak, bölgedeki karasallık nedeniyle mimari eserlerin pencereleri küçük tutulmuş ve duvarları kalın inşa edilmiştir. Ayrıca bölgede zengin orman alanların varlığı¹⁵ sayesinde ucuz temin edilebilen ve kolay işlenebilen ahşap ürünler, incelenen camii ve mescitlerin duvar ve tavanlarında yapı ve inşa malzemesi olarak kullanılmıştır.

İlçe topraklarının oluşumunda iklim, ana kaya, topoğrafya, bitki örtüsü ve zaman faktörü rol oynamış, sonucunda ise farklı toprak gruplarının ve özelliklerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur¹⁶. Kalkerli arazilerin fazla alan bulduğu Akdağ'da kahverengi, volkanik kökenli Kumalar Dağı'nda kireçsiz kahverengi, Ahır Dağları'nda ise kireçli kahverengi orman toprakları bulunmaktadır. Dağlık yamaçların ova ile birleştiği alanlarda ise iri çakıllardan oluşan kolüvyal topraklara rastlanmaktadır¹⁷. Maki bitki örtüsünün hâkim olduğu alanlarda kırmızı (terrarosa) topraklar bulunmaktadır. Sandıklı ilçe merkezinin bulunduğu alan genel olarak alüvyonlu ve verimli topraklardan oluşmuştur¹⁸. Sandıklı merkez ve çevresinde inşa edilen eserlerde genelde işlenmesi kolay ve maliyeti düşük olan yapı ve inşa malzemesi olarak kerpiç yapımına uygun olan

¹³ M. Bayar, *age.*, s. 122.

¹⁴ İlçe, Ege bölgesi ile İç Anadolu Bölgesi arasındaki İç Batı Anadolu eşiği üzerinde yer almasından dolayı, geçiş iklimi özellikleri göstermektedir. Ege bölgesinin iç kesimlerinde yer alan ilçe, Akdeniz bölgesinde Torosların etkisi nedeniyle Karasal iklime sahiptir. İlkbahar aylarında yağışların artmasının nedeni, Karasal iklimde etkili olan konveksiyonel yağışlardır. İlçe, tamamen İç Anadolu step alanı içerisinde bulunmamakla birlikte; tamamen Ege Bölgesi bitki örtüsü özelliklerini de taşımamaktadır.

Hülya Kayalı, *Sandıklı Ovası ve Yakın Çevresinde Arazi Kullanımı*, İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993, s. 13-14.; M. Çöl, *agt.*, s. 7.; O. M. Aydın, *agt.*, s. 7.

¹⁵ İlçe yüzölçümünün %24'ünü ormanlar oluşturmaktadır. Sandıklı'nın doğal bitki örtüsü, dağ eteklerinden başlayarak zirveye doğru ot (geven, sütleğen, kekik, sığır kuyruğu vd.) ve çalı (böğürtlen, yabani erik, akçakesme, yabani gül vd.) formasyonu, yayvan yapraklı orman (Palamut, Meşe, Kızılağaç, Karaağaç, Akağaç, Dişbudak, Sığla) ve iğne yapraklı orman (Karaçam, Kızılçam, Sarıçam, Ardıç) formasyonu olarak sıralanmaktadır. H. Kayalı, *agt.*, s. 24-25.; M. Çöl, *agt.*, s. 8.

¹⁶ Özer Yılmaz, "Afyon İli Coğrafya Özellikleri", *Anadolu'nun Kilidi Afyon*, Bölüm I, Afyon 2004, s. 21-22.

¹⁷ Barış Taş, *Sandıklı İlçesinde Arazi Kullanımı ve Planlama Önerileri*, Ümit Ofset Basımevi, Ankara 2010, s. 27-28; Barış Taş, "Tarım Alanlarının Planlaması Sürecinde SWOT Analizi Kullanımına Bir Örnek: Sandıklı İlçesi", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 9/2, Ankara 2011, s. 197-8.

¹⁸ Yusuf Ziya Zeybek, *Sandıklı ve Çevril Ovalarını Birbirine Bağlayan Küfi Boğazının Coğrafya Etüdü*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1994. s. 9.; Üzeyir Yasak, *Sandıklı'da Nüfus ve Şehirsel Gelişim Eğilimleri*, Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar 2006, s. 25.

killi toprağın mevcut olması, bölgede mevcut kolay işlenebilen taş malzemenin varlığının bulunması, sanat tarihi açısından önem arz eden eserlerin inşasında bu malzemelerin kullanılmasına neden olmuştur. Ayrıca, kum ve çakıl gibi inşaatın temel maddelerinden olan malzemeler, bölgedeki dere yataklarında kurulu olan ocaklardan elde edilmektedir. Dolayısıyla, Sandıklı'daki dini ve sivil mimarlık örneklerinde kullanılan inşa malzemesi, bölgenin coğrafi konumuna ve doğal şartlarına bağlı olarak geliştiği söylenebilir.

1.2. Sandıklı Tarihi

Bugüne kadar birden fazla medeniyete ev sahipliği yapmış olan Sandıklı'nın, isminin tarih sahnesinde hangi adlarla anıldığına ve ismin kökeninin nereden geldiği konusuna değinildiğinde çeşitli bilgi ve görüşlerin ifade edildiği görülmektedir. İlçe ile ilgili yazılan tarih araştırmalarında konu ile ilgili olarak, farklı ve zengin tespitler ortaya atılmıştır.

Bunlardan ilki, bölgenin coğrafi konumu ile alakalı olarak, düz bir ovada, etrafı dağlarla çevrili ve kısmen çukur bir sahada kurulmuş olmasıdır ki sandığa benzeyen konumu nedeniyle "Sandıklı" denildiği yolundadır¹⁹. İkincisi ise, Hititler Dönemi'nde Sandıklı'ya "Samuka" adının verildiği ve kelime anlamı olarak da Hitit dilinde "Sanduk" anlamına geldiği yönündedir. Yine ilçenin Frigyalılar Dönemi'nde "Apemia Kivetos"²⁰ adlı kasabanın üzerine kurulduğu, eski Yunanca da "Kivetos" sözcüğünün "Sandık" anlamına geldiği ifade edilmiştir²¹. William Mitchell Ramsay'ın 1890 yılında kaleme aldığı "Küçük Asya'nın Tarihsel Coğrafyası" adlı kitabında, Sandıklı Ovası'nın Frigya bölgesi içerisinde yer aldığını belirterek, diğerlerinden farklı bir isim olarak "Pentapolis"²² adını kullanmıştır²³.

¹⁹ Sebine Nimetzade vd., "Sandıklı Və Abşeron İlçeleri: Ortak ve Farklı Gelenekler", *Marka Kent Sandıklı Sempozyumu Bildirileri*, Aybil Basımevi, Konya 2015, s. 230.

²⁰ Bazı kaynaklarda Apemia Kivetos adlı yerleşim yeri, "Apemis Kivitas" ya da "Apemia Kibotos" olarak belirtilerek, "Kibotos" kelimesinin Grekçe "Mukaddes Sandık" anlamına geldiği ifade edilmiştir. Ordam Münevver Aydın, *Millî Mücadele'de Sandıklı ve Çevresi (1919-1922)*, Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar 2012, s. 1.

²¹ Ömer Fevzi Atabek, *Ömer Fevzi Atabek ve Afyon Vilayeti Tarihçesi*, (Hz. Turan Akkoyun), Afyon Kocatepe Üniversitesi Yay., Yayın. No: 8, Afyon 1997, s. 305.; Tuğrul Balaban, *Sandıklı Halk İnanışları ve Uygulamaları*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Afyonkarahisar 2006, s. 7.

²² Roma ve Grek Dönemi'nde Sandıklı köy ve kasabalarında kurulan; Eucarpeia (Emirhisar), Bruzus (Karasandıklı), Hierpolis (Koçhisar) ve Stectorium (Menteş) ve Otrus (Çorhisar) Pentapolis bölgesi şehirlerini oluşturmaktadır.

²³ O. M. Aydın, *agt.*, s. 1.; W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. M. Pektaş), MEB Yay. Ankara 1961, s. 150-151.

Doğruluğu tam olarak açıklanamayan ve halk arasında yaygın olan bir rivayete göre ise, Germiyanogulları'na bağlı Afyonkarahisar bölgesinin hâkimi olan Sahipataogulları, Bizans beylerinin hüküm sürdüğü Sandıklı topraklarını ve kalesini ele geçirmek için bir taktik geliştirmiş ve bu Türk beyliği, Bizans beyinin düğün davetine kırk deve yükü ile içerisinde seksen askerin gizlendiği sandığı hediye olarak götürmüştür. Kervan kalenin dışına yüklerini boşaltınca kale kapıları açılmış ve kervan karşılanmıştır. Tam bu esnada sandıkların içerisinden çıkan askerler derhal hücumla geçmiş ve Sandıklı Kalesi'ni ele geçirmiştir. İşte bu söylentinin o dönemden günümüze kadar anlatılarak gelmesi nedeniyle ilçe adının "Sandıklı" olarak kaldığı görüşü benimsenmiştir²⁴.

Son olarak ise, Selçuklulardan Emir Süleyman'ın kardeşi Devlethan yönetiminde ilçe topraklarını fetheden Selçuklu ordu komutanı Emir Sanduk'un ilçeye kendi ismini verdiği yönündedir ki, diğer görüşler içerisinde doğruluk ihtimali en yüksek yaklaşımdır. İlçedeki kasaba ve köy adlarına bakıldığında; Bayındır, Çepni, Doğlat, Dodurga (Todurga), Eymür, İğdir, Karkın, Kınık, Kızık, Yüreğir gibi Türk boy ve aşiret isimlerinin²⁵ Devlethan (Dolathan), Saltuk, Selçuk ve Bekdaş gibi Selçuklu komutanlarının isimlerini²⁶ alan yerleşim yeri isimleri hala günümüzde de kullanılmaktadır. Dolayısıyla, Anadolu'yu yurt açan ve ebedi Türk yurdu haline getiren "Oğuz" veya "Türkmen" olarak adlandırılan bu boyların isimlerinin yerleşim yerlerine verilmesi, günümüze kadar yaşatılarak gelmesi, ilçeyi fetheden Emir Sanduk'un, ilçeye isminin verildiği tezini doğrular niteliktedir.

Afyonkarahisar ve Sandıklı tarihini aydınlatan önemli yüzey araştırmalarından ve arkeolojik kazılardan bir tanesi, Sandıklı ilçesinin 13. km güneyinde yer alan Kusura Köyü'nde, kendi adı ile anılan Kusura Höyük'te²⁷ yapılmıştır. Höyükteki kazılar, 1935-1937 yılları arasında Cambridge Üniversitesi adına, arkeolog W. Lamb yönetiminde yapılmış, sonucunda ise Geç Kalkolitik ve Eski (İlk)²⁸ Tunç Çağı I (MÖ 3000-2500),

²⁴ Mehmet Ulupınar, "Sandıklı İsmi Nereden Geliyor", *Sandıklı'nın Dünü Bugünü Dergisi*, İleri Ofset Yay. Sy.1, Afyonkarahisar 1996, s. 2.

²⁵ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, II. Baskı, Ankara 1972, s. 423-460.

²⁶ A. Gönülseven, *agt.*, s. 3.; M. Bayar, *age.*, s. 75.

²⁷ Kusura Höyük kazısında 3 döneme ait elde edilen eserler; Afyon Arkeoloji Müzesi'nde, "*Kusura Salonu*" adı altında sergilenmektedir.

²⁸ Sandıklı ilçe genelinde, İlk Tunç Çağı'na tarihlenen yirmialtı yerleşim yeri tespit edilmiştir. Bu yerleşim merkezlerinden; Akharım Göleti, Ağın, Baştepe, Baştepe Üyük mv, Bulucu höyük, Çandır, Gevuroğlu mv, Hisar kalesi, Höyük tepe, Hüdaî hamam, İncesırım, Karaçöyür, Karasandıklı, Köy altı, Macil, Menteş, Mingile, Mirtaz, Sandıklı Höyük, Sorkun, Tepebaşı mv, Üyük yerleşkesi, Üyük mv, Üyükaltı mv. ve Vakıf arazisi mevkiinde bulunan bu yerleşmelerde kırmızı kahverengi ve beyaz astarlı seramik buluntularına rastlanılmıştır. Sırmahan Sezin Dinçkan, *Afyon ve Isparta Bölgeleri İlk Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Bir*

Eski (İlk) Tunç Çağı II-III (MÖ 2500-2000) ve Orta ve Geç Tunç Çağı'nda (MÖ 2000-1200) evrelerinde ait üç kültür katı ortaya çıkarılarak, ilk yerleşim yerlerine ve eserlere ulaşılmıştır²⁹. Bugün, Afyonkarahisar Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmekte olan, Tunç Çağı'nı simgeleyen ve buluntuları tarihlendirmede kullanılan Kusura çanak çömleği, Arkeoloji literatürüne "Kusura Tipi Keramik" olarak girmiştir³⁰. Kusura Höyüğü'nün en sağlam ve en değerli buluntuları mezarlarda ele geçirilmiş olup her üç dönemde de ölümler yerleşim alanının dışına gömülmüştür³¹.

Anadolu'nun MÖ 1700-1500 yılları arasında Hitit krallığı tarafından yönetildiği dönemde Sandıklı Kusura kentinin, Hititlerin önemli bir yerleşim yeri olduğu görülmektedir³². Sandıklı bölgesinde ilk yerleşim, Hititlerin ataları olarak kabul edilen Kussar Krallığı tarafından yapılmıştır³³. Hitit Devletinin Batı sınırını oluşturan, Ege ve Akdeniz kıyılarında var olan Arzava³⁴, Ahiyava gibi büyük krallıkların varlığı bilinmekte olup bu dönemde Afyonkarahisar ve Kütahya arasının Hititlere bağlı olan Mira, Kuvalya Krallığı'nın denetimi altında olduğu görülmektedir³⁵. Dinar ve Sandıklı civarlarında Walma Ülkesi; Zippaşla dağlık bölgesi Afyon, Sandıklı ve Uşak çevresine yerleştirilmiştir³⁶. Hitit kralı II. Murşil'in, Arzava Seferi sırasında bu bölgenin önem kazandığı bilinmektedir. Bu savaş sonucunda Hitit kralı II. Murşili, Arzava Krallığını yenerek sonraki yıllarda çok büyük önem arz edecek olan, Kral yolunun denetimini güvence altına almıştır³⁷. Bir ticaret yolu olan Kral yolunun Sandıklı İlçesi'nin kuzeyinde

---

Araştırma, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 2019, s. 21-23.

²⁹ Afyon 1967 İl Yıllığı, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul 1968, s. 89.; S. Hilmi Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, Karınca Matbaacılık, C. 1, İzmir 1971 s. 37.; Ü. Yasak, *agt.*, s. 32.

³⁰ Pınar Bülbül, *En Eski Çağlardan Persler Dönemine Kadar Afyonkarahisar ve Çevresi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Afyonkarahisar 2010, s. 55.

³¹ Ayrıca ilçe sınırları içerisinde bulunan İncesırım Höyük (İlk, Orta ve Geç Tunç, Demir, Hellenistik), Bulucu Höyük (Kalkolitik, İlk ve Orta Tunç, Hellenistik ve Roma), Kızık Höyük (Orta ve Geç Tunç, Demir, Roma), Menteş Höyük (İlk, Orta ve Tunç, Demir, Hellenistik ve Roma) gibi yerleşim yerlerinde yapılan yüzey araştırmaları sonucunda, farklı dönemlere tarihlendirilmiş farklı türlerde astarlı seramik buluntular tespit edilmiştir. Pınar Kızıltepe Bilgin, *Afyonkarahisar İli Yüzey Araştırmaları Işığında İç batı Anadolu'da Demir Çağı Seramiği*, Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Denizli 2018, s. 33-35.

³² Ü. Yasak, *agt.*, s. 32.

³³ Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu/Çivi yazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara 2003, s. 121; Mustafa Çöl, *agt.*, s. 10.

³⁴ Pitassa, Walma ve Aşağı Ülke gibi bölgeler Hatti ile Arzava arasında sınır olup bu bölgeler günümüzde Kütahya, Uşak, Afyon, Dinar ve Sandıklı'nın olduğu yerlerdir. Harun Oy, *Afyonkarahisar ve Çevresi Orta Tunç Çağı Kültürleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2008, s. 24.

³⁵ M. Bayar, *age.*, s. 29.; S. H. Gönçer, *age.*, s. 43-52.

³⁶ Harun Oy, *Afyonkarahisar ve Çevresi Orta Tunç Çağı Kültürleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2008, s. 25.

³⁷ S. H. Gönçer, *age.*, s. 43-52.; Afyon 2001 İl Yıllığı, Ankara 2001, s. 20.; Ü. Yasak, *agt.*, s. 32.

çok yakın bir noktadan geçmesi, bölgeye sosyal, siyasi ve ekonomik açıdan hareketli zamanlar yaratmıştır³⁸.

Hititler'in Ege göçleri sonucunda tarih sahnesinden çekilmesiyle birlikte, Hitit topraklarının kontrolü MÖ 750 yılında Frigler'in eline geçmiş, Sandıklı ve çevresi Frigyalılar Dönemi'nde de önemli yerleşim yerlerinden birisi olmuştur. Bazı araştırmacılar, Sandıklı'nın bugün yerleşim gördüğü ilçe merkezinin, bu dönemde kurulmuş olabileceği iddia etmektedir³⁹. Frigler Dönemi'nde, Sandıklı Ovası'na Frigya krallarından olan Otreus, kendi adına Otreus (Çorhisar Köyü)⁴⁰; Frig kralı Migdon tümülüsünün olduğu yere Stectorium (Menteş Köyü); Frig prensi tarafından kurulan Brouzos (Karasandıklı Köyü); Truva kralının kızı adına Eucarpeia⁴¹ (Emirhisar Köyü), bugün Hüdaî Kaplıcaları (Agros Termon) sıcak su kaynaklarına yakınlığından dolayı Hierapolis (Koçhisar Köyü), "Pentapolis Bölgesi" şehirlerini oluşturmaktadır. Sandıklı ilçesine bağlı Çepni Köyü yakınlarında bulunan Gelincik kayasında, MÖ VII. ve VI. yy. da Frig diliyle yazılmış yazı örneklerine ve eserlere rastlanması da bölgenin Frigler Dönemi'nde yerleşim gördüğünü kanıtlar niteliktedir⁴².

Frigler'in yıkılması ile Sandıklı ve çevresi, Lidyalıların kontrolü altına girmiş, lakin bu döneme ait bölgede fazla bilgi ve esere rastlanılmamıştır⁴³. Lidya Krallığı'nın başkenti Sardes'i MÖ 546 yılında ele geçiren Persler, aynı yıllarda bölgenin önemli bir gücü haline gelmiş, Afyonkarahisar'ı da hâkimiyetleri altına almışlardır. Persler, Ege Denizi ile bağlantılarını sıkıntıya sokmamak için, Sandıklı'nın güneyindeki Geleneia (Dinar)'ı eyalet merkezi konumuna getirmiştir. Burada, Xerxes'in sarayı bulunduğu söylene de henüz böyle bir yapıya rastlanmamıştır. Bugünkü Dinar ilçesinden geçen

³⁸ Ü. Yasak, *agt.*, s. 34.

³⁹ David French, *Roman Roads and Milistones of Asia Minor V. 2 Part 1-2* British Institutü of Archeology at Ankara.,1988, s. 14-17. Ek olarak, Frigler Dönemi'nde Sandıklı topraklarının, kuzeyinde yer alan Afyonkarahisar'da (Akronion), doğusunda Synada (Şuhut); güneyinde ise Kelenia (Dinar) şehirleri kurulmuş, Frigler bu kentlerin etrafını kesme taşlardan sağlam duvarlarla çevirmişlerdir. Pınar Bülbül, *En Eski Çağlardan Persler Dönemine Kadar Afyonkarahisar ve Çevresi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi) Afyonkarahisar 2010, s. 90.

⁴⁰ Otreus şehri, Kiepert ve Phillipson'a göre Emirhisar; Ramsay'a göre ise Çorhisar Köyü'nde kurulmuştur. H. Kayalı, *agt.*, s. 27.

⁴¹ Topraklarında yetiştirilen üzümün bolluğu ile tanınan Eukarpia (Emirhisar), eskiçağlarda Zeus, Dionizos ve Demeter gibi tanrıların bu toprakları iki kat verimli kıldıklarına inanılmıştır. Pınar Bülbül, *En Eski Çağlardan Persler Dönemine Kadar Afyonkarahisar ve Çevresi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi) Afyonkarahisar 2010, s. 99.; Ayrıca Eukarpia şehri Kiepert ve Phillipson'a göre Karadirek'in doğusunda; Gönçer'e göre ise Emirhisar Köyü'nde kurulmuştur. H. Kayalı, *agt.*, s. 27.

⁴² M. Bayar, *age.*, s. 36.

⁴³ Uğur Kurtaran, "Osmanlı Hakimiyetine Girişinden XVI. Yüzyıla Kadar Sandıklı Kazası", *Sandıklı Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2012, s. 108.

Kral Yolu⁴⁴, Sandıklı ve çevresini gerek ticari gerek siyasi gerekse ekonomi yönden etkilemiş, ilçenin gelişmesine katkı sağlamıştır. Dinar ve çevresinde, çok sayıda Darius sikkesinin bulunmasının sebebi bu yol olmuştur⁴⁵.

200 yıllık Pers hükümlerliği, Büyük İskender'in MÖ 333'teki İssos zaferiyle son bulmuş ve Sandıklı Hellenistik Dönemde MÖ 30. yılına kadar Antigones, Lizimahos, Selevkoslar ve diğer generallerin yönetiminde kalmıştır⁴⁶. Frigler Dönemi'nde Sandıklı Ovası'nda kurulan şehirler (Pentapolis) gelişerek, Roma Dönemi'nde yarı bağımsız hale gelerek para basmışlardır. Eukarpia (Emirhisar), Brouzos (Karasandıklı), Hieropolis (Koçhisar)⁴⁷ ile Pentapolis şehrinin en batıdaki ve en küçüğü olan Otrous Şehri'nde Roma Dönemi'nde, MS II. ve III. yüzyıllarda sikke basılmıştır⁴⁸. İmparator Nerva onuruna dikilen yazıt ile yeri bilinen Stektorion (Menteş) şehri⁴⁹ ise, Mentüş Köyü yakınındaki Kocahöyük denilen tepe üzerinde yer almaktadır. Höyük yamacında Roma Dönemi'nden kalan küçük bir tiyatro kalıntıları mevcut olup burada da kendi adına sikke basılmıştır⁵⁰. Yine Ekinhisar Köyü'nün 3,5 km kadar kuzeydoğusunda, anakaya kütesine oyulmuş vaziyette Roma Dönemi mezar yapısına rastlanılmıştır⁵¹.

Diğer dönemlerde olduğu gibi, Bizans Dönemi'nde de bölge yerleşim görmüş, VII. ve VIII. yy. da ki Arap akınları Afyonkarahisar ve çevresindeki topraklara kadar ulaşmıştır. Jüstinianus Dönemi'nde, Hierokles kent listeleri içerisinde Phrygia Saloutaris eyaletine bağlı beş şehrin ismi geçmekte ve en büyüğü Eukarpia şehri olduğu ifade edilmektedir⁵². Bizans Dönemi'nin bir diğer özelliği ise VII. ve IX. yüzyıllardaki Karanlık Devirde, Afyonkarahisar ve çevresinde⁵³ barınma yerleri, şapeller, kiliseler,

⁴⁴ Kral yolu, Lidya'nın başkenti Sardes'ten, Pers merkezi olan Sus'a kadar uzanan geniş bir yoldur. Hüseyin Metin, Hititlerden Roma İmparatorluğuna Kadar Anadolu Uygarlıklarında Yönetim Yapısı, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12/27, 2016, s. 165.

⁴⁵ S. H. Gönçer, *age.*, C. 1, s. 129-138.; M. Bayar, *age.*, s. 41.

⁴⁶ M. Bayar, *age.*, s. 44.

⁴⁷ Pamukkale Hierapolis'te olduğu gibi yakınında bulunan ve tanrının bir lütfü olduğu kabul edilen yakınındaki termal sıcak su kaynaklarından dolayı bu isimle adlandırılmıştır.

⁴⁸ Özellikle Pentapolis şehir sikkeleri, bölgenin tarihini, ekonomisini, dini ve sosyal olaylarını, siyasetini ve sanatını aydınlatan, kentteki bu medeniyetin en belirgin izlerini taşıyan, Sanat tarihi açısından önem arz eden eserlerdir. Barış Emre Sönmez, *Roma İmparatorluk Dönemi Afyon Müzesi'nde Bulunan Adak Heykelcikleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2020, s. 24-27.; M. Bayar, *age.*, s. 46-48.

⁴⁹ Yazıt günümüzde Mentüş Baba türbesinde devşirme malzemesi olarak kullanılmıştır. Yine bu türbede Bizans mimarisine ait çeşitli parçalarda devşirme malzemesi olarak yapının inşasında kullanılmıştır.

⁵⁰ M. Bayar, *age.*, s. 46-48.; Barış Emre Sönmez, *agt.*, s. 24-27.; S. H. Gönçer, *age.*, C. 1, s. 159.

⁵¹ E. K. V. K. B. K, 28.05.2014 tarih ve 124 nolu toplantıda, aynı tarihte 2465 nolu karar tutanağı.

⁵² Ebru Parman, *Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerinde Bizans Taş Eserleri*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2002, s. 68.

⁵³ Ayazini, Kırkinler, İnpazarcık ve Bininler gibi kaya yerleşimlerinde barınma yerleri ile şapeller, kiliseler, mezar odaları gibi dini mekânlar yapmışlardır.

mezar odaları gibi kaya yerleşimleri yapılmıştır ki Sandıklı ilçesi ve çevresinde de bu tür yerleşmelere rastlanılmıştır. Sandıklı Bekdeş Köyü Kör İnde, kayaların oyulması ile yapılan şapellerde bezeme tekniği ile yapılan dinsel konulu, kanatlı melek freskleri günümüze kadar sağlam bir şekilde gelmiştir. Dolayısıyla, Bekdeş Köyü içerisindeki bu şapel, Bizans kültür ve sanatı için önem teşkil etmektedir. Dolayısıyla bölge Türk Dönemi'nde de bu medeniyetlere ait sayısız sanat eseri ve izlerini günümüze taşıyarak, bölgenin kimliğini ve önemini ortaya koymuştur.

Sandıklı ve çevresinin Türk hakimiyeti ile tanışması, Türklerin XI. yy. da Anadolu'ya girip yayılmaya başladıktan sonra Afyonkarahisar'ı da fethetmesi ile başlamıştır. Sandıklı ve çevresinin Türk hakimiyeti ile tanışması, 1071 Malazgirt Savaşı sonralarında olmuştur. Savaştan yaklaşık altı yıl sonra 1077 yıllarında, Selçuklulardan Emir Süleyman'ın kardeşi Devlethan yönetiminde, Selçuklu ordu komutanı Emir Sanduk Bey komutasındaki Türk birlikleri⁵⁴ günümüzdeki Dazkırı ilçesi hariç, Akdağ'a kadar olan bölgeyi fethederek, Sandıklı ve çevresini Selçuklu Devleti egemenliği içerisine almışlardır⁵⁵. Ebu El-Fida tarafından yapılan tespitler sonucunda, XII. yy. da Sandıklı Ovası'ndan Denizli dağlarına ve hatta Antalya'nın kuzeybatısına toplamda ikiyüzbin çadır aşiret yerleştirilmiştir⁵⁶. Sultan Mesut 1147-1157 tarihleri arasında bölgeye Türkmenleri iskân ettirmiş ve ilk aşamada yirmi beş köy kurulmuştur⁵⁷. Bizans ile sınır komşusu olan bölge, yüzyıldan uzun bir süre boyunca savaşlara sahne olmuş ve Haçlı seferlerinin geçtiği yol güzergahı üzerinde (Dinar, Çul Ovası, Sandıklı Ovası, Çay) bulunduğu bölgenin Türkleşmesi gecikmiştir⁵⁸.

Anadolu Selçukluları ile Haçlıların yaptığı savaştan yararlanan Bizanslıların, Anadolu'yu yeniden imparatorluklarına katmak için gerçekleştirdikleri savaşlardan bir tanesi de 1176 yılında, Sandıklı-Çivril hattında⁵⁹ (Miryakefalon) Düzbel mevkiinde

⁵⁴ Naci Şahin, *XIX. Yüzyılda Karahisar-I Sahip Sancağı (Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapı)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, I. Baskı, İstanbul 2007, s. 25.

⁵⁵ Özer Küpeli, "XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 15/2, Aralık 2010, s. 504.

⁵⁶ M. Bayar, *age.*, s. 75.

⁵⁷ S. H. Gönçer, *age.*, s. 159.

⁵⁸ Bizanslıların Manuel Komnenos Dönemi'nde, Türkiye Selçukluları üzerine düzenlenen seferler sırasında kullanmış olduğu yollardan bir tanesi Sandıklı'dan geçmektedir. Sandıklı'nın batısındaki dağlık bölüm hariç olmak üzere düz bir araziden geçen yol, kuzey istikametinde Sandıklı'ya ulaşmış, Sandıklı dağları aşılıp, Şuhut'a ve buradan Afyonkarahisar'a gidilmiştir. Seda Ediz, *Orta Çağ Anadolu'sunda İstanbul ile Afyonkarahisar Arasındaki Askeri Yol Güzergâhları*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2019, s. 70.

⁵⁹ Myriocephalon (Düzbel) savaşı konum olarak, Denizli Çivril ilçesinden Afyonkarahisar Kızılören ilçesine doğru gelen ve Düzbel geçidinden Sandıklı Ovasına doğru uzanan Daracasu deresinde bugünkü Afyonkarahisar sınırları içerisinde olmuştur. M. Çöl, *agt.*, s. 11.; Ali Osman Karakuş, *Sandıklı Türbeleri ve*

olmuş, Selçuklu Sultanı II. Kılıçaslan'ın, Bizanslılara karşı kazandığı zaferin sonucunda, Anadolu tamamı ile Türk yurdu haline gelmiştir⁶⁰. Bu yıllarda Sandıklı çevresine, boy ve aşiretlerin iskân edilme süreci hızlanmıştır⁶¹. Anadolu'yu yurt açan ve ebedi Türk yurdu haline getiren “Oğuz” veya “Türkmen” olarak adlandırılan bu boyların isimleri; Bayındır, Çepni, Doğlat, Dodurga, (Todurga), Eymür, İğdir, Karkın, Kınık, Kızık, Sorkun, Yüreğir gibi Türk boy ve aşiret isimlerinin⁶² Devlethan (Dolathan), Saltuk, Selçuk ve Bektaş gibi Selçuklu komutanlarının isimlerini⁶³ ilçedeki kasaba ve köy yerleşim yerlerinin adları olarak verildiği ve hala günümüzde bu isimlerin kullanıldığı görülmektedir. Miryakefalón Savaşı sonrasında, Sandıklı ve Dinar bölgelerine Emir Sungur; Dazkırı, Denizli ve Çivril bölgelerine Emir Cafer atanmıştır. Bölge iki yüz yıldan fazla süren Haçlı seferleri sırasında ve sonrasında, Sandıklı ve çevresindeki şehirler yakılmış, eserler talan edilmiş ve Roma Devri Frigya şehirleri küçülerek yok olmuştur⁶⁴.

1243 yılında Köseadağ'da Moğollar ile yapılan savaşta devlet gücünü yitirmiş, Moğol baskısı altına girmiş ve beyliklere ayrılmıştır. “İşte böylece, Anadolu'da hükümet kuran ve eski tabirle kendilerine “Tevaifi Müluk” denilen Karaman, Germiyan, Sahipata, Eşref, Hamid, Mentеше ve daha sonra Osmanoğulları aşiretleri gibi, Türkmen beylikleri ortaya çıkmıştır”⁶⁵. Selçuklu vezirliğini yapan Sahipata Fahrüddin Ali, talihsiz bir dönemde, Moğolların Anadolu hakimiyeti sırasında ve Selçuklu devlet adamı Pervane Muineddin Süleyman gibi siyaset adamı bir kişilikle aynı dönemde yaşamıştır. Pervane, iktidarını Moğollara dayandırmış, böylece Vezir Sahipata'yı da yanına çekebilmek için Kütahya, Afyon, Sandıklı, Gorgorum⁶⁶ (Beyşehir) ve Akşehir taraflarını oğullarına ikta olarak vermiştir. Böylece, 1262 yılında Afyonkarahisar'da ve Sandıklı'da Sahipataoğulları devri başlamıştır. Beyliğinin kurucusu olan Sahipata Fahrüddin Ali, hayatını Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar)'da geçirmiş, İl, uzun bir süre bu beyliğin

---

Türbelerle İlgili Halk İnanışları (Sandıklı Merkezde Bulunan Türbe ve Yatırlar, Sanat Ofset Basımevi, Sandıklı 2011, s. 5.

⁶⁰ Musa Seyirci-Ahmet Topbaş, *Afyonkarahisar Yöresi Türkmen Mezar Taşları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Afyon 1985, s. 4-5; Özer Küpeli, “XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25/2, Aralık 2010, s. 504.; S. Hilmi Gönçer, *age.*, s. 237-247.; Muharrem Bayar, s. 80-88.

⁶¹ Özer Küpeli, “XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25/2, Aralık 2010, s. 504.

⁶² Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, II. Baskı, Ankara 1972, s. 423-460.

⁶³ A. Gönülseven, *agt.*, s. 3.; M. Bayar, *age.*, s. 75.

⁶⁴ M. Bayar, *age.*, s. 97.

⁶⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, II. Baskı, Ankara 1969, s. 39-40.

⁶⁶ Beyşehir dolaylarında Roma Dönemi'ne ait küçük bir yerleşim yeridir. Aynı zamanda Eşrefoğlu Beyliği'nin ilk merkezidir. Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılap Kitabevi Yayınları, Baskı. II., İstanbul 1993, s. 291.

başkenti olmuştur. 1266 yılından sonra, Sahipata Fahrüddin Ali'nin de gücüyle Pervane, Türkiye Selçuklu Devleti'nin en güçlü adamı olmuşsa da kısa bir süre sonra Fahrüddin Ali'yi vezirlikten düşürerek, toprakları oğullarının elinden geri almış, Fahrüddin Ali'yi 1271 yılında hapsedirmiştir. Kısa bir süre sonra hapisten kaçan Sahipata Fahrüddin Ali yargılanarak berat etmiş ve oğullarına da Lâdik, Honaz ve Afyonkarahisar verilmiştir. 1287 yılında Sahipata Fahrüddin Ali'nin Afyonkarahisar emiri olan torunu Şemseddin Mehmed, Germiyanogulları ile giriştiği mücadele ölmüş, yerine oğlu aynı zamanda Germiyanogulları Hükümdarı Yakup Bey'in damadı Nusretüddin Ahmet geçmiştir⁶⁷. Nusretüddin Ahmed Bey'in hüküm sürdüğü topraklar; Seyitgazi, Kırka, Kümbet, Yapıldak'tan başlayıp Dazkırı ilçesine kadar uzanan, bugünkü Afyonkarahisar ili ve Yalvaç, Karaağaç kazalarını kapsayan alanlarda egemenliğini sürdürmüştür⁶⁸. Afyonkarahisar ve çevresinin, İlhanlıların Anadolu Valisi Demirtaş'ın kumandanı Eretna tarafından kuşatılacağı haberini alan Nusretüddin Ahmet, kayınpederinin yanına sığınmıştır. Böylelikle Sahipataoğulları Beyliği, Germiyanogulları hâkimiyetine geçmiştir⁶⁹.

Kütahya merkezli kurulan Germiyanogulları Beyliği'nin toprakları, güneydoğuda Afyonkarahisar, güneybatıda Denizli ile batısındaki Gediz ve Menderes vadilerine kadar uzanmaktadır. Özellikle Sandıklı, Germiyanogulları Dönemi'nde önemli yerleşim yeri olmuş, ilçede bu beyliğe ait birçok sanat eseri inşa edilmiştir. Yazılı kaynaklar, Sandıklı ve Uşak çevresinin I. Yakup zamanında Germiyanogulları topraklarına katıldığını ortaya koymaktadır. Germiyanogulları tarihine ışık tutan 1324 tarihli Sandıklı Kalesi'nin kitabesinde, ismi zikredilmeyerek “Sultanü’l Germiyanıye Çelebi-i azam azzemallahü kadrehu” yazar ve dikkat çeken sıfat ise “Büyük Çelebi” sözüdür ki, bu kişi Yakup Bin Alişir (I. Yakup)'dir⁷⁰. Germiyanogulları, parlak dönemlerini I. Yakup Bey zamanında yaşamış ve bu bey 1307 tarihli “Han-ı Germiyan” ünvanlı isimsiz sikke bastırmıştır⁷¹.

⁶⁷ Talat Koçak, *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi'nde Afyonkarahisar*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2008, s. 34-35.; Üçler Bulduk, *XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmış Doktora Tezi), Ankara 1993, s. 33

⁶⁸ S. H. Gönçer, *age.*, s. 319. 335.

⁶⁹ Mustafa Karazeybek, “Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde Afyonkarahisar” *Anadolu'nun Kilidi Afyon*, Bölüm III, Afyon 2004, s. 68-70.; S. H. Gönçer, *age.*, s. 331-335.; Ü. Bulduk, *agt.*, s. 33

⁷⁰ S. H. Gönçer, *age.*, s. 331.

⁷¹ İ. H. Uzunçarşılı, *age.*, s. 46.

Germiyanoğlu Süleyman Şah zamanında, Osmanlı ve Karamanoğulları baskıları iyice artmış, memleketin durumunu göz önüne alan Süleyman Şah, Karamanoğulları'nın tecavüzlerinden korunmak için kızı Devlet Hatun'u, 1381 yılında Osmanlı hükümdarı Yıldırım Beyazıd ile evlendirmiş, çeyiz karşılığında Kütahya, Tavşanlı, Simav, Eğrigöz'ü Osmanlılar'a bırakmıştır⁷². Sandıklı'nın da çeyiz karşılığında Osmanlılar'a bırakıldığı meselesine bakıldığında, gerek tahrir defterleri incelemelerinde olsun⁷³ gerekse Osmanlı arşiv kayıtlarında olsun⁷⁴ Osmanlı Beyliği'ne çeyiz olarak verilen yerler arasında Sandıklı'nın olmadığı net bir şekilde görülmektedir.

I. Murad'ın (1362-1389)⁷⁵ Karaman seferi dolayısıyla Rumeli'ye geçmeden önce Anadolu'nun emniyeti için görevlendirilen beş beyden Kara Timurtaş Paşa, Kütahya, Işıklı (Şeyhlü) ve Sandıklı bölgelerinin idarecisi olarak görülmekte ve hatta ordu düzenine dikkat edildiğinde Osmanlı birliklerinin içerisinde, merkez noktada "Germiyani birlikleri" ile Kara Timurtaş Paşa'nın durduğu ifade edilmektedir⁷⁶. Dolayısıyla buradaki ifadeden de anlaşılıyor ki Sandıklı her ne kadar Germiyanoğulları hakimiyetinde olsa da Osmanlıların kontrolü altında olduğu açıktır.

1388'de beyliğin başına geçtiği bilinen⁷⁷ II. Yakup Bey Dönemi, beyliğin sıkıntılı ve son dönemi olmuş, 1389'da akrabası olan Osmanlı Beyliği'ne, Kosova Savaşı sırasında yardım etmiştir. I. Murad'ın savaş yerinde şehit edilmesiyle diğer beyliklerle ittifak ederek, Osmanlı topraklarına göz dikmiş ve neticede Osmanlılar'a kız kardeşinin çeyizi olarak verildiği toprakların bir kısmını ve Kütahya'yı ele geçirmiştir. Bunun üzerine tahta geçen Yıldırım Beyazıd, kendine karşı ittifak kuran beyliklerden Saruhan, Aydın ve Menteşe Beylikleri'nin topraklarını fethetmiştir. Germiyanoğulları topraklarına yönelen Yıldırım Beyazıd, II. Yakup Çelebi ve Subaşı Hisar Bey'i İpsala Kalesi'ne hapsedip, 1390 yılında tüm Germiyanoğulları topraklarına egemen olmuştur. Dolayısıyla

⁷² A. Osman Uysal, *age.*, s. 24-25.

⁷³ Bu meseleyi eserinde inceleyen M. Ç. Varlık, tahrir defterlerinden hareketle, ek olarak; Yoncalu, Sazanos, Altıntaş, Aslanapa ve Kula'dan birçok köyün çeyize dahil olduğunu ifade etmiştir. M. Çetin Varlık, *Germiyanoğulları Tarihi*, Ankara 1974, s. 61-63.

⁷⁴ M.Ç. Varlık'a ek olarak, MAD 262 kayıtlarına göre, Simav, Aslanapa, Uşak, Banaz, Homa, Honaz ve Denizli'nin de aralarında bulunduğu geniş bir alanı kapsamaktadır. Turan Gökçe; Özer Küpeli, "Germiyanoğulları Tarihine Işık Tutan Bir Kaynak: II. Beyazıd Dönemi'ne Ait Vakıf ve Mülk Defteri", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-III Germiyanoğulları Beyliği Bildirileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları Dizi. VIII., Sy. 22, Kütahya 2014, s. 478-79.

⁷⁵ Halil İnalçık, "Murad I", *TDVİA*, C. 31, Ankara 2020, s. 156-164.

⁷⁶ Feridun M. Emecen, Osmanlı Tarihinin İlk Büyük Savaş Anlatımı: Osmanlılarla Karamanlılar Arasındaki Frenkyazısı Muharebesi, *Osmanlı Araştırmaları*, XLIX, 2017, s. 73.; Ü. Bulduk, *agt.*, s. 51.

⁷⁷ Vedat Turgut, "Germiyanoğulları'nın Menşei, Vakıfları ve Batı Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi Üzerine", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 3/5, 2017, s. 1-98.

Sandıklı ve çevresi de Yıldırım Beyazıt Dönemi'nde, Osmanlı topraklarına katılmıştır. Lakin, II. Yakup Çelebi, bir müddet sonra hapishaneden kaçarak, Timur'a sığınmış ve 1402 yılındaki Ankara Savaşı sırasında, Osmanlılar'a karşı Timur'un yanında yer almıştır. Savaş sonucunda, Yıldırım Beyazıt'ın esir düşmesi sonrasında Timur, Anadolu Beyliklerine topraklarını geri vermiş ve II. Yakup tekrar bu topraklara hâkim olmuştur⁷⁸.

Her ne kadar Timur, II. Yakup Bey'e topraklarını geri verse de Afyonkarahisar ve çevresi, Yıldırım Beyazıt'ın şehzadeleri arasında yaşanan saltanat mücadeleleri esnasında Osmanlı, Karamanoğulları⁷⁹ ve Germiyanogulları arasında el değiştirdiği görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin ikinci kurucusu olan Çelebi Mehmet, 1414 yılında bölge topraklarını Osmanlı himayesi altında, tekrar II. Yakup'a vermiştir⁸⁰. II. Yakup ömrünün son zamanlarında yerine bırakacak varisi olmadığı için, Edirne'ye giderek II. Murad ile konuşmuş, memleketini kendisine vasiyet etmiştir. Kütahya'ya döndükten bir yıl sonra, 1429 yılında vefat eden II. Yakup sonrasında Germiyan toprakları, dolayısıyla Sandıklı ve çevresi de kesin olarak Osmanlılar'a katılmıştır. "Bağımsız bir devlet haline geldikleri 1300 yılından, 1400 yılına kadar varlığını sürdüren Germiyanogulları en geniş sınırlarıyla bugünkü Kütahya, Tavşanlı, Eğrigöz, Emet, Gediz, Aslanapa, Altıntaş, Simav, Kula, Güre, Uşak, Denizli, Sarayköy, Buldan, Eşme, Ulubey, Honaz, Çal, Çivril, Işıklı, Homa, Dazkırı, Dinar, Sandıklı, Afyonkarahisar ile buralara bağlı köy ve kasabaları içine almıştır⁸¹."

Germiyanogulları, hakimiyet sahası içerisindeki bu şehirlerde birçok esere imza atmıştır. Yaklaşık bir asır boyunca Sandıklı'ya hâkim olan bu beylik döneminde, Sandıklı Merkez'de Sandıklı Kalesi H. 725 (M. 1325), Sandıklı Ulu Camii (M. 1378), Sandıklı Büyük (XIV. yy. ilk çeyreği) ile Küçük Hamam (M. 1325)⁸² ve Yeni (Geçi) Camii avlusundaki Han; Köylerinde ise Emirhisar Köy Camii⁸³, Alamescid Köy Camii⁸⁴,

⁷⁸ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 1, Ankara 1998, s. 61-62.; A. O. Uysal, *age.*, s. 26-27.

⁷⁹ Osmanlı taht mücadeleleri sırasında II. Yakup Bey yeğeni Mehmet Çelebi tarafının tutmuş, bu yakınlığı gören Karamanoğlu Mehmet Bey, iki yıl üst üste düzenlediği seferlerle 1411 yılında, Kütahya'yı ele geçirip, Germiyan topraklarını iki buçuk yıl zaptetmiştir. M. Bayar, *age.*, s. 110-111.

⁸⁰ Özer Küpeli, "XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25/2, Aralık 2010, s. 504.

⁸¹ A. O. Uysal, *age.*, s. 43.

⁸² Gönçer eserinde, günümüzde mevcut olmayan, çekiç ile kazanmış kitabesini gördüğünü ve sadece tarih kısmının H. 725 (1325) okunabildiğini ifade etmiştir. S. H. Gönçer, *age.*, s. 334.

⁸³ Sandıklı ilçesinin yaklaşık 10-12 km batısındaki Emirhisar Köyü'nde orijinalliğini yitirmiş olan bu caminin altı satırlık kitabesine göre, kim olduğu bilinmeyen Süleyman Bin Karkın tarafından H.737 (M.1337) yılı Nisan ayında inşa edilmiştir. Bu tarih I. Yakup Bey'in hükümdarlığı dönemine rastlamaktadır. Süleyman Gönçer eserinde yapıyı Sahipataoğullarına mal etmektedir. Uysal ise, bu tezi çürüterek kesin olarak Germiyanogulları Dönemi eseri olduğunu ifade etmektedir. S. H. Gönçer, *age.*, s. 323.; A. O. Uysal, *age.*, s. 109.

Yavaşlar Köy Camii⁸⁵ inşa edilmiştir. Belge niteliğinde günümüze kadar gelen ve hala daha bugün de kullanılan bu eserler, Sandıklı ilçesinin Türk ve İslam dokusunu yansıtmaktadır.

Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar) II. Murad Dönemi'nde, merkez olarak büyümüş, gelişmiş ve şehir konumuna gelip Kütahya sancağına bağlanmıştır. Bu dönemde de gelişen, önemli yerleşim yeri olan Sandıklı ise, kadılık merkezi haline gelmiştir⁸⁶. XVI. yy.da Sandıklı'nın idari yönetimdeki yeri, Anadolu Eyaleti'nin Karahisar-ı Sahip sancağına bağlı bir kaza durumundadır⁸⁷. II. Beyazıd yönetiminde olan Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirilen 22 Nisan 1511 tarihindeki Şahkulu İsyanı ile Anadolu karışmış, Sandıklı ilçesinde bu isyandan zarar görmüştür⁸⁸. Osmanlı Devleti 1804 yılında Ruslarla yapılan savaşı kaybederek, savaş tazminatını ödemek zorunda bırakılmıştır. Bunun üzerine Sandıklı halkı bir kampanya başlatarak zor günde devletin yanında olmuş ve Osmanlı Devleti'nin savaş tazminatı ödemişlerdir. Sandıklı'nın bu örnek davranışı sonucunda, Sultan II. Mahmud emri ile ilçe adına altın basılmıştır⁸⁹. Sandıklı, 1860 yılında Sultan Abdülmecid Han Dönemi'nde yapılan yönetim bölüşümünde Hüdavendigâr Vilayetine bağlı bir kaza durumuna getirilerek, 1869 yılında belediye ilan edilmiştir⁹⁰.

Millî Mücadele Dönemi yıllarında memleketin bütün şehir, kasaba ve köyleri gibi Sandıklı ilçesi de zor dönemler geçirmiş, Büyük Taarruzda Afyonkarahisar ve çevresi, son büyük zaferin en önemli mihenk taşlarından bir tanesi olmuştur. İzmir ve çevresinin Yunanistan'a bırakılması kararı ile Yunanlılar 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal etmiştir. 16 Mayıs 1919 tarihinde Sandıklı'nın ileri gelenlerinden kurulu bir heyet oluşturularak, sadarete bir protesto telgrafi göndererek işgale karşı sessiz kalmadıklarını göstermişlerdir⁹¹. Millî Mücadele sırasında 2 Ağustos 1920'de, "Afyonkarahisar

⁸⁴ Sandıklı-Dinar Karayolunun 20. Km'sinde Alamescid Köyü'nde, orijinalliğini yitirmiş olan bu camii, Uzunçarşılı'ya göre, Afyon Evkaf Müdüriyeti Defter s. 75'te gördüğü berat suretine dayanarak Germiyanogulları Dönemi'ne ait olduğunu bildirmiştir. Uysal ise, VGM arşivlerinde Sandıklı kazasına bağlı Alamescid Karyesinde "*Germiyanzade Camii Şerifi Vakfı*" kaydına rastladığını bildirmiştir. İ. H. Uzunçarşılı, *age.*, s. 52; A. O. Uysal, *agt.*, s. 98.

⁸⁵ O. M. Aydın, *agt.*, s. 4.

⁸⁶ Ü. Yasak, *agt.*, s. 36.

⁸⁷ Mustafa Karazeybek, "Osmanlılar Döneminde Afyonkarahisar" Anadolu'nun Kilidi Afyon, Bölüm IV, Afyon 2004, s. 76.; Özer Küpeli, "XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25/2, Aralık 2010, s. 505.

⁸⁸ M. Bayar, *age.*, s. 113.

⁸⁹ M. Bayar, *age.*, s. 124.

⁹⁰ U. Kurtaran, *agm.*, s. 112.

⁹¹ 18 Ocak 1919 tarihinde toplanan Paris Barış Konferansı'nda karar alınmıştır. O. M. Aydın, *agt.*, s. 27-30.

Kongresi” toplanmış, Afyonkarahisar, 20 Ekim 1920’den sonra Büyük Taarruz’un karargâhı olmuştur⁹². Ayrıca Sandıklı’da, işgalci kuvvetlere karşı önemli görev üstlenen Kuvayı Milliye Teşkilatı oluşturulmuş, ilçedeki çiftlik sahipleri, zenginler, esnaf ve tüccarlar bu teşkilata yardım etmişlerdir. Teşkilata ait kuvvetli bir piyade ve süvari müfrezesi kurulmuş ve Sandıklı Müfrezesi’ne 26 Mayıs 1921 tarihinden itibaren “52. Piyade Alayı” adı verilmiştir⁹³.

İzmir’i işgal eden Yunanlılar, Batı Anadolu’daki ilerleyişlerine devam ederek, Batı Cephesi’nde 12. Kolordu Komutanlığı’nın sorumluluk alanında olan Çivril, Dinar, Sandıklı ve Afyonkarahisar cephelerini de işgal etmiştir. Dolayısıyla Sandıklı, 8 ile 11 Ağustos 1921 tarihlerinde Yunanlılar tarafından iki kez işgal edilmiş ve birer gün süre ile işgal altında kalmıştır. Sakarya Savaşı devam ederken 6 Eylül 1921 tarihi itibari ile Yunanlılar Sandıklı’yı üçüncü ve son kez işgal etmiş, 12 Eylül 1921 tarihinde Yunanlıların geri çekilmesiyle birlikte Sandıklı işgalden tamamen kurtulmuştur. Sakarya Savaşı’ndan sonra hazırlanan taarruz plânına, yazışmalarda gizliliği sağlamak için Arap harfi ile Sandıklı isminin kısaltması olan “*SAD*” ismi verilmiştir. Sad kısmı, Sandıklı dolaylarında toplanarak taarruza geçmiştir⁹⁴. 26 Ağustos 1922’de Büyük Taarruz, Büyük Kalecik Kasabası sınırları içerisindeki 1874 rakımlı Kocatepe’den başlatılmıştır.⁹⁵ 26 Ağustos sabahı Fahrettin Paşa komutasındaki 5. Süvari Kolordusu ile emrindeki birliklerinin Sandıklı’dan Sinanpaşa Ovası’na inerek İzmir demiryolu ve telgraf hatlarını kesmesi ile taarruz ilk başarısını gerçekleştirmiş, Afyonkarahisar’ın güneyindeki mevkiiler 27 Ağustos 1922 akşamına kadar Türk kuvvetleri tarafından ele geçirilmiştir. Lakin, Sandıklı Çiğiltepe sorumlusu 57. Tümen Komutanı Reşat Bey bütün gayretlerine rağmen tepenin alınamaması üzerine, Mustafa Kemal’e bu tepeyi alma sözü verdiği halde başarılı olamadığı düşüncesiyle intihar etmiş, halbuki intiharından az bir süre sonra Çiğiltepe alınmıştı⁹⁶. “30 Ağustos 1922 tarihinde Başkomutanlık Meydan

⁹² Zelkif Polat, “Millî Mücadele Yıllarında Afyonkarahisar” *Anadolu’nun Kilidi Afyon*, Bölüm V, Afyon 2004, s. 113.

⁹³ O. M. Aydın, *agt.*, s. 39.

⁹⁴ O. M. Aydın, *agt.*, s. 102.

⁹⁵ Hasan Babacan, *Millî Mücadele ve Büyük Taarruzda Afyonkarahisar*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları No: 78, Afyonkarahisar 2010, s. 4-5.; Zelkif Polat, *agt.*, s. 113.

⁹⁶ İlk önce Sandıklı ilçesindeki kabristana konulan Reşat Bey’in naaşı, daha sonra da İstiklâl Harbi şehitleri ve gazilerinin gömülü bulunduğu Ankara’daki Devlet Mezarlığı’na kaldırılmıştır. A. Gönülseven *agt.*, s. 134.

Muharebesi'nin kazanılmasıyla birlikte Çivril başta olmak üzere Sandıklı çevresi Yunan işgalinden kurtulmuştur"⁹⁷.

1.3. Sandıklı Şehir Gelişimi

Kent bilimleri sözlüğünde Şehir (kent), "Sürekli toplumsal gelişme içinde bulunan ve toplumun, yerleşme, barınma, gidişgeliş, çalışma, dinlenme, eğlenme gibi gereksinmelerinin karşılandığı, pek az kimsenin tarımsal uğraşlarda bulunduğu, köylere bakarak nüfus yönünden daha yoğun olan ve küçük komşuluk birimlerinden oluşan yerleşme birimi" şeklinde yer almaktadır⁹⁸.

İslam şehirlerinde, kent merkezine konumlandırılan Cuma Camii ve bazen de kendisine bağlı olan pazar yeri ile fiziki bir düzen içerisinde şehrin sembolü gibi kabul edilmiştir. Sandıklı şehir merkezinde de yer alan Ulu Camii (Camii Kebir) ve çevresindeki ticari mekanlar ile fiziki bir uyum içerisinde günümüzde halen etkinliğini sürdürmektedir.

İslam dünyasındaki ülkelerin genel şemasını, üç birim olan Şahrıstan, İç kale, Rabad veya Birun oluşturmaktadır. Asıl şehir olan Şahrıstan, aristokratların yaşadığı ve zanaatların burada toplandığı birimi oluştururken, asıl şehrin içerisindeki iç kale, saray ile idari bölümleri içermektedir. Üçüncü bölüm ise, Rabad (Birûn) ticari eylemleri içerisinde barındıran birimlerden oluşmaktadır. Bu üç esas temelden oluşan şehir yapısı, Anadolu-Türk şehrini etkilemiş olmalıdır. Lakin Anadolu şehirlerinde, Orta Asya'dakine benzer Rabat'ın varlığını gösteren bir veri şimdiye kadar bulunmamıştır. Türk şehirleri de muhtemelen, pazarların, şehrin dış kapıları yakınında ya da Rabat içinde oluşu, şehir gelişmesinin erken bir aşamasına tekabül etmektedir. Daha sonra ise, ticarî eylemlerin ağırlık merkezi, Şahrıstan'da cami etrafına nakledilmiş olmalıdır. Yeni mahallelerin kurulmasıyla, bu mahalleye bir mescit veya cami, bazen de bunlara ek olan diğer yapılar tesis edilerek Türk-İslam şehirciliği gelişmiştir⁹⁹. Sandıklı şehirciliğinin gelişim seyrini, incelenen cami ve mescitler, tekke ve zaviyeler, çeşmeler, hanlar ve hamamlar gibi sanat tarihi için önem arz eden eserler ve mekanlar ortaya koyacaktır. Bu eserlerden birisi veya birkaç tanesi inşa edilerek o bölge yerleşime açılmış ve etrafına konutlar inşa edilerek

⁹⁷ O. M. Aydın, *agt.*, s. 102.

⁹⁸ Ruşen Keleş, "Kentbilim Terimleri Sözlüğü", İmge Kitabevi, Ankara 1998, s. 75.

⁹⁹ Doğan Kuban, "Anadolu- Türk Şehri: Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, 7, 1968, 55-57.

yeni mahalleler oluşturulmuştur. Genellikle cami ve mescidin ismi de mahallenin adı olmuştur. Dolayısıyla, Sandıklı ilçesinin yüzyıllar içerisindeki gelişme aşamalarını yaklaşık olarak ortaya çıkarmak da mümkün olmaktadır. XI. yy.da Anadolu'ya girip yayılmaya başlayan Türklerin kurmuş olduğu büyük şehirlerin sayısı çok fazla olmamakla birlikte yerleşimler daha çok, eski yerleşim yerleri üzerinde devam ederek günümüze gelmiştir.

Sandıklı, doğusundaki Kumalar Dağı eteklerinde, kendi adı ile anılan ova üzerinde kurulmuştur. Dolayısıyla ilçenin ilk yerleşimcilerinin Kumalar Dağına sırtını yaslayarak dış tehlikelerden korunma düşüncesi, verimli ovanın bulunması nedeniyle varlığını devam ettirebilme ve zengin yeraltı kaynaklarına sahip olabilme düşüncesi yerleşim noktasının seçiminde önemli olmuştur.

İlçedeki ilk yerleşim izlerine, bugün Hisar Mahallesi içerisinde kalan ve Sandıklı Ovası içerisinde en büyük höyük olan, Hisarteppe Höyük'te¹⁰⁰ rastlanılmıştır. Hisarteppe Höyük'te şimdiye kadar arkeolojik bir kazı yapılmadığı için, kültür katları tespit edilmemiş lakin, yüzey araştırmalarında elde edilen buluntulardan Eski Tunç Çağı, Hitit, Roma ve Bizans Dönemlerinde yerleşim gördüğü anlaşılmıştır. Ayrıca Germiyanogulları Dönemi'nde bu höyüğün üzerine üç kat surla çevrili bir kale inşa edilmiş, höyük Türk Dönemi'nde de şehrin çekirdeğini oluşturmuştur. Sandıklı Kalesi yakınlarında birçok tarihi hamam, cami, türbe, yatır ve mezarlık bulunmaktadır. Bu bağlamda, Sandıklı'nın Türk Dönemi'nde ilk yerleşim yerinin burası olduğunu kabul etmek ve Sandıklı kent dokusunun 1324 tarihinde inşa edilen ve şehirdeki en eski tarihe sahip mimari eser olan Sandıklı Kalesi etrafında gelişerek, ovaya yayıldığını söylemek mümkündür.

Sandıklı Kalesi (1324) ile oluşmaya başlayan kent dokusu, 1325 yılında Germiyanogulları Dönemi'nde inşa edilen ve günümüzde Ece Mahallesi'nde Belediye binasının arkasındaki Küçük (Ece) Hamam¹⁰¹ arasındaki hat boyunca ve yine bu beylik döneminde inşa edilip günümüze ulaşamayan Barbaros İlkokulu ile Yoğurt Pazarı'nın bulunduğu alandaki Büyük Hamam arasında gelişmiştir. Yine bu beylik döneminde şehir, 1376 tarihinde mescid olarak inşa edilen Ulu Camii tarafına doğru, yani kalenin güney yönünde gelişim göstermiştir. 1428 yılındaki Osmanlı hakimiyetine kadar Sandıklı

¹⁰⁰ Hisarteppe Höyük, 20 m yüksekliğinde ve yaklaşık 200 m çapında olup ova içerisindeki en büyük höyüktür. Eskişehir K.T.V.K.B.K' nun 03/07-20 nolu dosya içindeki rapor.

¹⁰¹ Küçük olarak kayıtlara geçen hamamın, o dönemlerde günlük altı akça geliri olmakla birlikte, gelirin 4/3 oranında mülkiyeti Mehmet b. Süleyman'a ve yarı hissesi ise medreseye ait olduğu kaydedilmiştir. Ü. Bulduk, *agt.*, s. 368.

Kalesi, Ulu Camii (Cami-i Kebir), Küçük ve Büyük Hamam hattının, Sandıklı ilçesinin ilk merkezi olduğu açıkça göstermektedir. Dolayısıyla Hisarteppe etrafında başlayan, sonraları ise Germiyanoğulları Dönemi'nde inşa edilen önemli eserler ile şehrin, Hisarteppe'nin güney ve güneydoğusuna doğru gelişim gösterdiği açıkça söylenebilir. Türk-İslam şehirciliğinde vakıf eserleri ve mahallelerin önemi yadsınmamakla birlikte mahalleler genellikle bu vakıf eserleri etrafında gelişim göstermişlerdir (Ek 2).

Ayrıca şehrin gelişim çizgisini türbe ve mezarlıklar açık bir şekilde ortaya koymaktadır ki mezarlıklar genelde şehir dışına yapılmışken, şehrin gelişimi ile mezarlıkların şehir merkezi içerisinde kaldığı görülmektedir. Sandıklı'nın ilk mezarlığı da ilk dönemlerde şehir dışında, bugünkü Ece Mahallesi sınırları içerisinde kalan Havai Camii çevresinde bulunmaktadır. Havai Camii'nin son restorasyonları sırasında güneydeki bahçede mezar kalıntıları tespit edilerek, caminin haziresi olarak düzenlenmeler yapılmıştır. Şehirdeki diğer eski mezarlık ise, şimdiki Askerlik Şubesi ve Hükümet Konağı'nın bulunduğu alanda olup zamanla ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla şehrin gelişimi eski Afyon yolu ile Kumalar Dağı etekleri arasında olmuştur. Sandıklı'da bu mezarlıklara ek olarak, farklı tarih ve konumlarda mezarlıklar tespit edilmiş, bunlara şehir gelişiminin diğer aşamaları içerisinde değinilmiştir.

1428 yılından sonra Sandıklı, II. Murad Dönemi'nde kesin olarak Osmanlı topraklarına katılmış, idari taksimatta yeri Anadolu Eyaletinin Karahisar-ı Sahip Sancağına bağlı ilçe (kaza) merkezi olmuştur¹⁰². II. Beyazıt Dönemi'nde sancağa bağlı beş kazadan bir tanesi olan Sandıklı'nın, Elçi isminde nahiyesi bulunmaktadır. Fakat, Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde Elçi nahiyesi kaldırılarak, buraya bağlı yerleşim birimleri de Sandıklı kazası sınırları içerisine dahil edilmiştir. Bu dönemde Karahisar-ı Sahip'e bağlı Çola kazası, Sandıklı'ya bağlı nahiyeye statüsüne getirilmiş, böylece Sandıklı kaza sınırları genişlemiştir. Kanuni Dönemi'nin sonlarına doğru Çola nahiyesinin ayrılması nedeniyle, II. Selim Dönemi'nde bir önceki döneme göre sınırlarda daralma olmuştur¹⁰³.

XVI. Yüzyıl'da Sandıklı şehir gelişimine bakıldığında, II. Beyazıt Dönemi, 1528 ve 1572 yıllarında şehri ele alan arşiv kaynakları, konu ile alakalı bilgi vermektedir. 1528 yılına kadar Sandıklı'da Çay, Cami, Çakır, Mescit-i Halil Bey, İslamoğlu, Kubbeli

¹⁰² Özer Küpeli, "XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25/2, Aralık 2010, s. 505.

¹⁰³ Mustafa Karazeybek, "Osmanlılar Döneminde İdari Yapı", *Afyonkarahisar Kütüğü*, C. 1, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2001, s. 188.

Mescit, Ece ve Kethüda (Hisari)¹⁰⁴ Mahallesi olmak üzere toplam sekiz mahalle tespit edilmiştir. II. Selim Dönemi'ne rastlayan 1572 yılına gelindiğinde ise, Mescit-i Halil Bey, İslamoğlu ve Kubbeli Mescit Mahallelerinin ortadan kalkmasıyla, bu sayı beş'e düşmüştür. Dolayısıyla ortadan kalkan üç mahalle, mahalledeki nüfus yetersizliğinden kaynaklı olarak, diğer mahalleler ile birleştirilmiş olmalıdır. 1528 yılına kadar Çay Mahallesi 109 nefer ile en kalabalık mahalle olmuş, ardından onu 105 nefer ile Kethüda (Hisari) Mahallesi takip etmiştir¹⁰⁵. 1572 yılında ise sıralama değişerek, Sandıklı'nın en büyük mahallesi 222 nefer ile Çakır Mahallesi olmuş, bu mahalleyi 182 neferle Ece, 180 neferle Çay, 144 neferle Cami ve 121 neferle Kethüda (Hisar) Mahalleleri takip etmiştir¹⁰⁶. "Mahallelerde bulunan asker sayısı 1500 yılında 579 iken, bu sayı 1528 yılında 454'e düşmüş, 1572 yılında ise artış göstererek 789'a yükselmiştir"¹⁰⁷. H. 983 (1573-4) tarihli Karahisar-ı Evkaf defterinde, Ahi Osman zaviyesinin bulunduğu mahallenin adına Kasım Mahallesi denildiği kaydedilmiştir¹⁰⁸. Lakin, diğer arşiv kayıtlarında böyle bir mahalle adına rastlanılmamıştır. Arşivlerdeki bu mahalle isimlerine bakıldığında, genelde bir mimari yapının, mescidin veya caminin etrafında mahalle dokusunu oluşturdukları görülmektedir. Her ne kadar bu mahallerinin kuruluş tarihleri net olarak bilinmese de Sandıklı Kalesi eteklerindeki yerleşim birimlerini kapsayan Kethüda Mahallesi, Küçük Hamamı içerisine alan Ece Mahallesi, Ulu Camii çevresini içerisine alan Cami Mahallesinin Sandıklı'nın Osmanlı topraklarına katılmadan önce de var olduğu, hatta ilçenin ilk mahalleleri ve merkezi olduğu ifade edilebilir. Gerçekten de bugün Ulu Camii ve çevresi; tarihi, ticari, sosyal ve kültürel dokusunu korumaktadır. Ayrıca, XVI. yy. kayıtlarında Ulu Camii¹⁰⁹ haricinde, Küçük/Küçük Camii (1574-5)¹¹⁰ ve Sandıklı'da kadılık yapan Şeyh Muslihüddin'in bugünkü çarşı içinde inşa ettirdiği Şeyh

¹⁰⁴ II. Beyazıt Dönemi'nde Kethüda (Hisari) olarak kayıt altına alınan mahalle, 1528 yılında sadece Kethüda şeklinde kaydedilmiştir. Özer Küpeli, "XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25/2, Aralık 2010, s. 508.

¹⁰⁵ Özer Küpeli, "XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25/2, Aralık 2010, s. 508-521.; Ahmet Gönülseven, *agt.*, s. 30.

¹⁰⁶ Ü. Bulduk, *age.*, s. 77.

¹⁰⁷ Ü. Yasak, *agt.*, s. 49.

¹⁰⁸ Ü. Bulduk, *agt.*, s. 111.

¹⁰⁹ Vakıf defterinde "Evkaf-ı Cami-i Sandıklı" olarak geçen camii Ulu Camii olmalıdır. Şehirdeki bazı ceviz ağaçları, 6 dükkân (1 tanesi kasap dük.) ve birkaç kıta zemin vakfın camiye vakfedildiği kaydedilmiştir. Ü. Bulduk, *agt.*, s. 357.

¹¹⁰ Küçük Camii H. 982 tarihinde Mehmet Bin Cafer tarafından, henüz tahrir devam ederken inşa ettirilmiş olup Sefer-i Hümayun oldukça orduların zaferi için dua edilen bu camiinin gelirleri belli değildir. Bu sebeptendir ki, padişah tarafından avarızdan özgür bırakılmıştır. Ayrıca bu dönemde Sandıklı merkezden başka; Kırı Sandıklı, Ramazan (Alaca), Yıprak ve Koçhisar köylerinde de camii kayıtlarına rastlanmıştır. Ü. Bulduk, *agt.*, s. 357.

Müslühüddin Camii (Cami-i Cedid) ile Halvethane¹¹¹ inşa kayıtlarına rastlanılmıştır. Dolayısıyla şehir, Ulu Camii'nin güneybatı tarafına doğru yönelim göstererek, büyümeye ve gelişmeye devam etmiştir. 1530 tarihli kayıtlarda mahalle aralarında yer alan ve çoğunluğu mahalle adlarını taşıyan yedi adet küçük mescit tespit edilmiş olup bunlardan bazıları mahalle adlarını da oluşturan Çakır Mescidi, Ece Mescidi, Kubbeli Mescid, Çay Mescidi ve Halil Bey Mescididir¹¹². 1575 tarihli evkaf defterinde bu camilerin kayıtları mevcut olup sadece Ece Mescidi kaydına rastlanılmamıştır. Dolayısıyla Evkaf kayıtlarında, Sandıklı merkezde toplamda yedi adet cami ve mescit tespit edilmiştir¹¹³.

Yine 1575 yılı kayıtlarında Şeyh Müslühiddin¹¹⁴ Camii yanındaki halvethane dışında farklı noktalarda Ali El Rumi Zaviyesi, Şeyh Kavak Zaviyesi, Yalıncağ Baba Zaviyesi, Ahi İvaz Zaviyesi, Ahi Arab Zaviyesi, Ahi Osman Zaviyesi, Ahi Beyazıd Zaviyesi, İmameddin Zaviyesi, Mürüvvet Baba Zaviyesi gibi tekke ve zaviye kayıtlarına ulaşılmıştır. Sandıklı şehir merkezinde birçok tekke ve zaviyenin bulunması, kent ve mahalle gelişiminde önemli rol oynamıştır¹¹⁵. XVI. yy. da Sandıklı'da adı belirlenemeyen bir medresenin bulunduğu belirtilse de bu medresenin yıpranmış bir vaziyette olduğu anlaşılmakta, açık olup olmadığı ise bilinmemektedir¹¹⁶.

Diğer bir taraftan kentin önemli dokusunu ticari fonksiyonu olan çarşı, pazar, bedesten, han ve dükkanlar oluşturmuştur. 1572 yılında Sandıklı kazasında birden fazla pazaryerinin mevcut olduğu kayıtlarına ulaşılmıştır¹¹⁷. XVI. yüzyıl içerisinde mevcut bir hanın kaydına rastlanılmamıştır. Sandıklı çarşılarına bakıldığında, Ulu Camii (Cami Kebir) civarında Öküz Pazarı ve muhtelif yerlerde Hububat, Meyve, Çıra pazarları kayıtlarda yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla ticaret Ulu Camii ve çevresinde gelişmiş,

¹¹¹ Müslühüddin Camii kayıtlarda "Cami-i Cedid" olarak geçmektedir. Dolayısıyla bu caminin yeni yapıldığı anlaşılmaktadır. Cami ile sofulara ait bir halvethanenin de mevcut olduğu kayıtlara geçmiştir. Ü. Bulduk, *agt.*, s. 357.

¹¹² Özer Küpeli, "XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25/2, Aralık 2010, s. 517-9.; Ü. Bulduk, *agt.*, s. 371.

¹¹³ Gamze Özdemir, *575 Numaralı Evkaf Defterine Göre Karahisar-I Sahip Sancağında Vakıflar*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu 2020, s. 106-113.

¹¹⁴ Sandıklı'ya Kanuni Devrine ait kadılık defterindeki kayıtlara göre, M. Müslühiddin kadı olarak atanmıştır. Ü. Bulduk, *age.*, s. 44.

¹¹⁵ Özer Küpeli, "XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25/2, Aralık 2010, s. 520. Ayrıca Taceddin Fakı adıyla Sandıklı'nın Devle karyesinde zaviye ve medrese birlikte zikredilmiş, bu yapıya 23 nefer zaviyedar görevlendirilmiş ve 1450 akça gelir üzerine kaydedilmiştir. Dolayısıyla Sandıklı köylerin de de dini ve ticari fonksiyonlu eserlerin yapılması dikkate değerdir. Ü. Bulduk, *agt.*, s. 357.

¹¹⁶ Sandıklı Küçük Hamam'ın gelirleri niza' konusu olmuş ve "harap" olarak belirtilen medresenin müderrisi olan Cami-i Cedid'in hatibi Hacı Muhyiddin'e yevmi bir akça bağlanması kararlaştırılmıştır. Ü. Bulduk, *agt.*, s. 357.

¹¹⁷ H. Kayalı, *agt.*, s. 32.

ekonomi merkezi haline gelmiştir. Ayrıca Sandıklı çarşısında 1530 yılında yirmi bab, 1575 yılında otuz iki buçuk bab vakıf dükkânı kaydına rastlanılmıştır¹¹⁸.

XVII. ve XVIII. yy.da Sandıklı'nın şehir gelişimine bakıldığında, İlçe, XVII. yy.da Karahisar-ı Sahip sancağının kazası¹¹⁹ olarak devam etmiş ve sosyal, kültürel, demografik, ekonomik bakımdan, merkez kazadan sonra ikinci büyük kaza olmuştur. 1623 yılı Sandıklı merkezdeki mahalle isim ve sayısında, bir önceki döneme göre farklılıklar görülmektedir. 1572 yılında mevcut olan Çay ve Çakır Mahallesi ismini korumuş, Cami Mahallesi Cami-i Kebir, Kethüda Mahallesi Hisar, Ece Mahallesi İnce olarak değiştirilmiş ve Şehr-Kırlu isimli yeni bir mahalle kurularak sayı altıya yükselmiştir. 1709 yılı kayıtlarında ise, mahalle sayısı Şehr-Kırlu'nun ortadan kalkmasıyla beş'e düşmüş, diğer mahalleler varlığını ve ismini korurken, Cami-i Kebir Mahallesi Cuma Mahallesi olarak değiştirilmiştir. Mahallelerin nüfus yoğunluğu sırasıyla, Çakır (225 civarı), Hisar (220 civarı), Ece (150 civarı), Çay yaklaşık (150 civarı), Cuma (90 civarı) olarak belirtilmiş, 166 hane ile yaklaşık 830 nüfusun olduğu ifade edilmiştir¹²⁰.

Dönemin önemli medreselerinden olan Havai Ahmet Efendi Medresesi (1761'den önce), Cami-i Kebir (Kâtip İshak Hacı Ömer Ağa) Medresesi ile Şeyh Mehmet Efendi Medresesi (1795'ten önce) açılmıştır¹²¹. Ayrıca, XVIII. yy.da Ashab-ı Hayrat, Hacı Ali, Seyyit Hacı İbrahim ve Kasım Bey Medresesi kayıtlarına ulaşılmıştır. XVIII. yy.da Sandıklı şehir merkezinde mevcut olan cami ve mescit kayıtlarına bakıldığında, Camii Kebir/Ulu Camii, Camii Cedit/Yeni Camii, Havai Camii, Nureddin (Şeyh Ali) Camii¹²², Şeyh Müslühiddin Camii, Derviş Mehmet Dede Camii, Evhad Camii, Hoca Camii¹²³, Musalla Camii, Bey (Şeker Bey) Mescidi, Deveci Ahmed Mescidi, Hacı Hamza Mescidi, Habiboğlu Mescidi, Hacı İbrahim Mescidi¹²⁴, Hacı Mustafa Mescidi, Hacı Müstecir

¹¹⁸ Ö. Küpeli, "XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25/2, Aralık 2010, s. 516.

¹¹⁹ XVII. yy. ait kayıtlarda, Karahisar-ı Sahip sancağının kaza sayısı bir önceki döneme göre 10'a yükselmiştir. Bu kazalar ise; Karahisar, Sandıklı, Sincanlı, Şuhut, Karamık, Çola-abad, Çay, Bolvadin, Barçınlu, Nevahi-i Barçınlu kazalarıdır. Zahit Yıldırım, *Karahisar-ı Sahip Sancağının İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1720-1750)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 2003, s. 47.

¹²⁰ Zahit Yıldırım, *agt.*, s. 52-53.

¹²¹ A. Çoban, *agm.*, s. 8.; M. Çöl, *agt.*, s. 17.

¹²² Nureddin (Şeyh Ali) Camii, yıkılarak yerinde yeniden yapılan "Muradin Camii" olmalıdır.

¹²³ XVIII. yy. arşiv kayıtlarında "Hoca Camii" olarak adı geçen yapı, konum olarak Sandıklı Kalesi eteklerinde yer alan ve tarihi caminin yıkılması ile yeniden inşa edilen bugünkü Kabak (Hoca) Camii'dir.

¹²⁴ Tarihi niteliğini koruyarak günümüze gelen, Çavuş Camii bu adla da anılmaktadır.

Mescidi, Ömer Ağa Mescidi, Kubbeli Mescidi¹²⁵, Numan Mescidi, Şeyh Arap Mescidi ve Hoca Fakih Mescidi kayıtların ulaşılmıştır¹²⁶. Her ne kadar bu dönemde Sandıklı şehrinde dikkate değer sayıda yapının varlığı görülse de bu eserlerin bazıları günümüze gelene kadar ortadan kaybolmuş, bazıları isimlerini değiştirerek günümüze kadar gelmiş, bazıları da yapılan onarımlar neticesinde özgünlüğünü yitirmiştir. Gerek bu yüzyıllarda ve gerekse önceki yüzyıllar içerisinde şehirde inşa edilen eğitim ve dini yapılar, şehir gelişimine önemli ölçüde katkı sağlamıştır.

Söz konusu cami ve mescitlerin, türbe ve zaviyelerin bulunduğu mahalleler dikkate alındığında, bu yüzyılda bir önceki yüzyıldaki şehrin yayıldığı alanda yerleşim yoğunlaşırken, aynı zamanda şehir, Sandıklı Kalesi ile Hamamönü Camii'ne ve Havai Camii Medresesi'ne doğru yayılmaya devam ederek, bugünkü İstasyon Caddesi yukarısına kadar ulaşmıştır (Ek 2).

XIX ve XX. yy. arasındaki Sandıklı şehir gelişimine bakıldığında, Karahisar-ı Sahip, Anadolu Eyaletine bağlı sancak merkezi konumunu, Sandıklı'da bu sancağa bağlı kaza merkezi durumunu Tanzimat Fermanı'na (1839) kadar korumuştur. Tanzimat Fermanı ve sonrasındaki birçok nizamnameyle¹²⁷ Osmanlı Devleti'nin yönetim yapısı yeniden düzenlenmiş, bu dönemde Sandıklı Hüdavendigar Eyaletine¹²⁸ bağlı Karahisar-ı Sahip Sancağının kazası¹²⁹ olmuştur. 1867 yılında Vilayet Nizamnamesinden kısa bir süre sonra 1869 yılında Sandıklı'da belediye teşkilatı kurulmuştur¹³⁰. 1870 yılında Sandıklı, Hüdavendigar Vilayeti¹³¹ sınırları içerisinde kalırken, Karahisar-ı Sahip

¹²⁵ Osmanlı Dönemi kayıtlarında adı geçen, toprak örtülü ahşap destekli yapı, şimdiki yerinde 1956 yılında inşa edilmiştir.

¹²⁶ Murat Öntüğ, "Sandıklı Kazasının Dini ve Eğitim Yapıları (XVIII. Yüzyıl)", *Sandıklı Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2012, s. 228.

¹²⁷ Tanzimat'tan sonra taşrada mülkî, idarî ve hukukî düzenlemeler getiren ilk sistemli nizamname 8 Kasım 1864 tarihinde yürürlüğe giren Tuna Vilayeti Nizamnamesi'dir. 1867 tarihli Vilayet Nizamnamesi ve 1871 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesiyle bu nizamname daha da genişletilerek düzenli hale getirilmiş; 1913 yılında hazırlanan geçici teşkilat kanununa kadar yürürlükte kalmıştır. Serpil Pir, *19. Yüzyılda Osmanlı Taşrasında Kaza İdaresi: Sandıklı (1867-1909)*, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Uşak 2018, s. 7-10.

¹²⁸ Hüdavendigar Eyaletine bağlı sancaklar, Karahisar-ı Sahip, Kütahya, Bursa, Bilecik, Karesi, Biga, Erdek ve Ayvalık olarak belirlenmiş ve valinin yönetimine verilmiştir.

¹²⁹ Karahisar Sancağına bağlı on idari kaza merkezi ise; Karahisar-ı Sahip, Sandıklı, Şuhud, Sincanlı, Çay, Karamık, Bolvadin, Çöle Abad, Han Barçın ve Nevahi Barçın kaza merkezleri oluşturmaktadır. Naci Şahin, *Şer'iyye Sicillerine Göre XIX. Yy. Sonlarında (1875-1900) Karahisar-ı Sahip Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 2002, s. 64.

¹³⁰ Ü. Yasak, *agt.*, s. 38.; Naci Şahin, *age.*, s. 64.

¹³¹ 1867 yılında kurulan Hüdavendigar vilayeti; Bursa, Kocaeli, Karesi, Karahisar-ı Sahip ve Kütahya sancaklarından; 1898, 1906 yılında ise, Bursa, Ertuğrul, Kütahya, Karahisar-ı Sahip ve Karesi olarak taksim düzenlenmiştir. S. Pir, *agt.*, s. 17.

Sancağına¹³² bağlı kaza idaresi fonksiyonunu sürdürmüştür. 1870 yılı kayıtlarına göre ise Sandıklı kazasına bağlı Şeyhli¹³³ ve Geyikler nahiye müdürlükleri ile idare edilmiştir¹³⁴. 1883 tarihinde Dazkırı nahiye müdürlüğünün kazaya bağlanması sonucunda nahiye sayısı üç'e çıkmıştır¹³⁵. 1898 tarihinde büyük bir idari yapılanmaya gidilerek, Hüdavendigâr vilayetine bağlı olan Karahisar-ı Sahip Sancağına bağlı kaza sayısı dört'e düşürülmüş, nahiye sayısı ise yirmidokuz'a yükseltilmiştir. Böylece, Sandıklı kazasına bağlı nahiye sayısı¹³⁶ ikiden on bir'e yükselmiştir¹³⁷. 29 Kasım 1914 tarihinde Karahisâr-ı Sâhip Sancağı, bağımsız liva haline getirilmiş, 1918'de Hüdavendigâr Vilayeti'nden ayrılarak bağımsız il olmuştur. Böylelikle, Afyonkarahisar'a Bolvadin, Sandıklı ve Aziziye bağlanmıştır¹³⁸. Sandıklı idari yapısını Cumhuriyetin ilanına kadar korumuş, 1923 tarihinde Cumhuriyetin ilanından sonra Afyonkarahisar'a bağlı bir ilçe¹³⁹ olmuştur¹⁴⁰.

Osmanlı Devleti'nde 1830 tarihinde ilk nüfus sayımı yapılmış, dolayısıyla Sandıklı'da Cuma, Hisar, Çakır, Çay ve Ece mahallerinde ilk nüfus sayımının yapıldığı kaydedilmiştir¹⁴¹. Böylece bu dönemde Sandıklı'nın beş mahallesinin bulunduğunu ve bu mahallerin önceki dönemlerden günümüze varlığını ve ismini koruyarak geldiğini söylemek mümkündür. Bu sayım sonrasında Sandıklı kazasının mahallelerinin toplam nüfusu 2865, hane sayısı ise 973 olarak belirtilmiş, yedi yıl sonra ise nüfus sayısı 2512, hane sayısı ise 1009 olmuştur. 1837 yılındaki haneye göre nüfus sayısı arasındaki orantısızlık, nüfus defterinin bazı sayfalarının eksik olması nedeni ile açıklanabilir¹⁴². 1837 tarihli nüfus defterinin incelenmesi ile Karahisar- Sahip sancağındaki idari birimler; Karahisar-ı Sahib, Şuhut, Karamık, Çola, Çay, Sincanlı, Nevahi-i Barçanlı, Hanbarçanlı, Bolvadin ve Sandıklı şeklinde kaydedilmiştir.

¹³² Bu dönemde Karahisar-ı Sahip sancağı, Karahisar-ı Sahip, Sandıklı, Çal, Bolvadin, Aziziye kazaları kaymakamlıklarından oluşmakta iken; 1892 yılında ise Çal kazasının ortadan kaldırıldığı görülmektedir. S. Pir, *agt.*, s. 18.

¹³³ 1916 yılında Çivril (Şeyhli) nahiyesi, Sandıklı'dan ayrılarak kaza olmuştur. O. M. Aydın, *agt.*, s. 9-10.

¹³⁴ S. Pir, *agt.*, s. 17.

¹³⁵ Naci Şahin, *XIX. Yüzyılda Karahisar-ı Sahip Sancağı (Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapı)*, I. Baskı, IQ Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 155-156.; O. M. Aydın, *agt.*, s. 9-10.

¹³⁶ Bu dönemde Sandıklı kazasına bağlı nahiyeler şunlardır; Merkez, Hocalar, Çukurca, Kınık, Kızılviran, Çivril, Şeyhli, Geyikler, İncirli, Dazkırı ve Çardak nahiyeleridir. Naci Şahin, *age.*, s. 101-102.

¹³⁷ Mustafa Karazeybek, "Osmanlılar Döneminde İdarî Yapı", *Afyonkarahisar Kütüğü*, C. 1, Afyon 2001, s. 186-210.; O. M. Aydın, *agt.*, s. 10.

¹³⁸ Selman Yaşar, *Siyasal, Sosyal, Ekonomik Yönleriyle Afyon (1923-1960)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmış Doktora Tezi) İzmir 2007, s.76.

¹³⁹ 1960 yılında Merkez, Bolvadin, Çay, Dazkırı, Dinar, Emirdağ, İhsaniye, Sandıklı, Sincanlı, Sultandağı ve Şuhut olmak üzere 11 kazadan oluşan şehirde, 1989'da Başmakçı İlçesi, 1990'da Hocalar, Kızılören, İncehisar ilçeleri, 1991'de Çobanlar ve Evciler ilçeleri oluşturulmuştur. S. Yaşar, *agt.*, s. 396.

¹⁴⁰ Ü. Yasak, *agt.*, s. 38.

¹⁴¹ A. Gönülseven, *agt.*, s. 17.

¹⁴² A. Gönülseven, *agt.*, s. 40.

1840 yılında Sandıklı'ya uğrayan Fransız Vital Cuinet'in eserinde, İlçede 1300 adet ev olduğunu ve şehrin beş mahalleye bölündüğünü, şehir nüfusunun 6515 olduğunu ve 170 Gregorien Ermeni vatandaşının yaşadığını ifade etmiştir¹⁴³. 1870-1873 yılları arasındaki kayıtlarda, Sandıklı kazasında 5 mahalle halen varlığını sürdürmekle birlikte, 70 köy ve çiftlik, 3818 hane, 11020 Müslüman erkek nüfusu olduğu belirtilmiştir¹⁴⁴. Sandıklı ilçe merkezinin nüfusu 1935 yılından 1900'lü yılların sonuna kadar sürekli artmaya devam etmiştir. 1935 yılında 8155, 1980 yılında 16.041 olan merkez ilçe nüfusu 2000 yılında 37.804 olmuştur¹⁴⁵. İlçenin 2021 yılı merkez nüfus sayısına bakıldığında, 16.175'i erkek ve 17.321'i kadın olmak üzere toplam 33.496'tür. Dolayısıyla ilçenin nüfusu 2000 yılında daha yoğun iken bu yoğunluk günümüzde azalmaya başlamıştır¹⁴⁶.

XIX. yy.larda şehrin gelişimine önemli katkısı olan medreselerden farklı olarak Sıbyan mektebi, İptidai mektebi, Rüştüye mektebi gibi okullar açılmaya başlanmıştır. 1885 tarihli Hüdavendigâr Salnamesine¹⁴⁷ göre, Sandıklı'da yirmi okulun mevcut olduğu belirtilmektedir. 1885 yılında Sandıklı Mekteb-i İbtidaisi açılmıştır. Sandıklı Kız Mektebi, Hisar Mahallesi Mekteb-i İbtidaisi ve Terakki Mekteb-i İbtidaisi 1898'den önce, Çay Mahallesi Mekteb-i İbtidaisi ise 1904 yılında açılmıştır. Sandıklı Erkek Rüştüyesi 1894'ten önce ve Sandıklı Kız Rüştüyesi 1898'den önce açılmıştır. Yine 1800'lü yıllardan itibaren var olan diğer medreselere ek olarak Yalınca ve Carancı 1872'den önce, Nureddin 1883'ten önce, Sülek, Şeyh Yahşilizade, Hadim Sultan ve Abdi Bey medreselerinin 1899'dan önce açıldığı kayıtlarına rastlanmaktadır. Cumhuriyet sonrasında eğitime bakıldığında Ali Çetinkaya İlkokulu (1946) Sandıklı İsmet İnönü Ortaokulu (1946) ve ileri tarihlerde birçok okul açılmıştır. Böylece ilk dönemden günümüze kadar her evrede, Sandıklı ilçesinde eğitim süreci devam ederek gelişmiştir¹⁴⁸.

1840 yılında Fransız Vital Cuinet, Sandıklı ilçe merkezinde üç tane minareli cami, dört medrese, üç tekke, bir erkek lisesi, bir ilkokul, bir askeri depo ile beş hanın mevcut olduğunu belirtmiştir¹⁴⁹. 1885 yılında Sandıklı'da üç cami, iki hamam, dört han, üçyüzseksen dükkân, medrese ve dergâh kayıtlarına ulaşılmıştır. Bu dönemde han ve

¹⁴³ Ü. Yasak, *agt.*, s. 37.

¹⁴⁴ S. Pir, *agt.*, s. 25.

¹⁴⁵ A. Çoban, *agm.*, s. 6-7.

¹⁴⁶ <https://www.nufusune.com/sandikli-ilce-nufusu-afyonkarahisar>

¹⁴⁷ Osmanlı Devleti'nde ilk salname 1847 yılında, Vilayet salnameleri ise 1866 yılında yayımlanmaya başlamıştır. Karahisar sancağını ilgilendiren ilk salname ise 1869 tarihinde yayımlanmıştır. N. Şahin, *agt.*, s. 26.

¹⁴⁸ A. Çoban, *agm.*, s. 8.; M. Çöl, *agt.*, s. 17.

¹⁴⁹ Ü. Yasak, *agt.*, s. 37.

dükkân sayısının diğer dönemlere göre fazla olması bize şehrin ticari yapısının geliştiğini göstermektedir. 1891 (R. 1307) ve 1892 (H.1310) yıllarındaki salname kayıtlarında, Sandıklı Kasabası'nda mevcut 5 mahalle halen varlığını korumakla birlikte, şehir merkezinde 3 cami, 4 medrese, 3 tekke, 5 han, 1 rüştiye mektebi ve 1 ibtidai mektebi, 1 askerî depo, 1 daire-i askeriye, 1 hükümet konağı¹⁵⁰ ve 1 telgrafhane¹⁵¹ kayıt altına alınmıştır. Kasabaya bir saat mesafede “Hüdai” adında bir ılıca yer aldığı ifade edilmiştir¹⁵². Şemsettin Sami'nin 1889 ile 1898 yılları arasında yayınlanan, “Kamus-u Alem” adlı eserinde 6515 nüfuslu Sandıklı'da, 3 cami, 4 medrese, 5 han, 3 tekke, 1 rüştiye, 1 iptida-i mektebi, birkaç mahalle mektebinin olduğunu belirtmektedir.

1898 (H.1316) yılı salname kayıtlarında beş mahalle, toplamda 1500 haneden müteşekkil olup 3236 erkek ve 3400 kadın olmak üzere toplam 6636 nüfusu olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bu kayıtlarda, 1891 kayıtlarından farklı olarak cami sayısı bir yükselerek dört, medrese sayısı iki yükselerek altı olmuştur. Ayrıca han, rüştiye mektebi, telgrafhane, hükümet konağı sayıları sabit kalırken, 1891 kayıtlarında yer almayan yedi mescit, üç tekke, iki hamam, bir kıraathane ile iki erkek, bir kız ibtidai mektebi ve beş adet sıbyan mektebinin kayıtlarına bu dönemde ulaşılmıştır¹⁵³.

XIX. yüzyılda Sandıklı kazasındaki cami ve mescitlerine bakıldığında; Câmî-i Kebîr, Ömer Ağa Camii, Dedeler Camii, Şeyh Muslihüddin Camii ve Tekkesi, Hevâ-i Mescidi, Nûreddîn nâm-ı diğer Şeyh Ali Camii ile Hoca Fakih Mescidi, Kubbeli (Kuplu, Kuyulu) Mescidi, Öksüzce Mescidi, Şükrü Bey Mescidi, Derviş Dede Mescidi kayıtlarına ulaşılmış olup bu eserlerden bazıları son dönemlerde yıkılıp, yerine betonarme camiler inşa edilmiştir¹⁵⁴.

1906 (H. 1324) yılı Hüdavendigâr Vilayet Salnamesine göre şehirde, 1856 hane ile toplamda 7776 nüfus bulunmaktadır. Ayrıca dört cami, üç tekke, beş han, beş yüz dükkân, bir otel, iki hamam, bir kıraathane, bir belediye binası, bir rüştiye mektebi, üç iptidai, bir kız ve birkaç sıbyan mektebi, bir askeri depo, bir askerlik dairesi, bir

¹⁵⁰ Yönetim düzeninin değişim sürecini ifade eden en önemli öğelerden bir tanesi olan hükümet konağı binaları XIX. yüzyılın ikinci yarısında merkeziyetçi idarenin somut göstergesi olmuş, bu dönemlerde Sandıklı'da ahşap olarak bir konak inşa edilmiştir. S. Pir, *agt.*, s. 52.

¹⁵¹ Karahisar'dan Sandıklı kazasına ilk telgraf hattı 1873 yılında çekilmiş ve devamında 1885 yılında ise Denizli'ye çekilmiştir. S. Pir, *agt.*, s. 45-46.

¹⁵² Kadir Koparal, *Vilayet Salnamelerinde Afyonkarahisar*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar 2011, s. 230. S. Pir, *agt.*, s. 26.

¹⁵³ K. Koparal, *agt.*, s. 305-306.; S. Pir, *agt.*, s. 28.

¹⁵⁴ Abdülhalim Durma, *Evlialar Şehri Afyonkarahisar*, Yenigün Matbaacılık, Amasya 2009, s. 153.

hapishane, bir postane, bir telgrafhane ve bir hükümet konağının bulunduğu belirtilmektedir¹⁵⁵.

1908 yılında Sandıklı Hükümet Konağı avlusunda Ziraat Bankası şubesi¹⁵⁶ ve 1912 yılında Osmanlı Bankasının bir şubesi açılmıştır¹⁵⁷. Dolayısıyla şehir Osmanlı Devletinin son dönemlerinde bile ticaret merkezi konumunda olduğunu göstermektedir ki bu durum genel olarak, şehrin gelişim hızı ile doğru orantılıdır. 1919 yılında Sandıklı'da ikibin hane, beş minareli cami, yirmi kadar mescit, bir hükümet konağı, üç okul ve yıkık bir kışla, iki kahvehane olduğu ayrıca bunlara ek olarak sokaklarında kalın ve geniş musluklu çeşmelerin bulunduğu, evlerin ise kerpiçten inşa edildiği ifade edilmiştir¹⁵⁸.

1934 yılında Sandıklı demir yolu hattının yapımı tamamlanarak 22 Ocak 1936 ilk tren seferi düzenlenmiştir¹⁵⁹. İlçede, Cumhuriyetin ilanından sonra 1936 yılında su şebekesi, 1940 yılında ise kanalizasyon alt yapısının yapımına başlanmıştır. 1950 yılına kadar ilçede yeniden yapılanma ve ilerleme döneminin ilk seviyesi gerçekleşmiştir. 1937 nüfus sayımına kadar Sandıklı'daki beş mahalle mevcut durumlarını ve tarihi niteliklerini koruyarak gelmiştir. İlerlemeler bir yandan mevcut bu eski dokuda hayata geçirilirken, bir yandan da bu dokuyu çevreleyen alanlar bugünkü Yunus Emre Bulvarı ve İstasyon Caddesi üzerinde gerçekleşmiştir¹⁶⁰. Tarihi sokak ve cadde dokusunu koruyarak günümüze gelen, Sandıklı'nın ilk mahalleri olan Hisar, Cuma, Çakır, Çay ve Ece mahallelerine ek olarak ve şehrin gelişim çizgisine uygun yeni mahalleler kurulmuştur. 1966 yılında Çayköy'ün merkeze bağlanması ile Yunus Emre, 1985 yılında Ece Mahallesinden bölünerek Şirinevler ve 1990 yılında İstasyon Mahalleleri kurulmuş, ek olarak, 2013 yılında Ece ve Şirinevler Mahallelerinin bölünmesi ile Fatih, Çakır ve Hisar Mahallelerin bölünmesiyle Zafer, Cuma Mahallesinin bölünmesi ile Kevser Mahalleleri oluşturularak toplamda merkeze bağlı mahalle sayısı onbir'e ulaşmıştır (Ek 3)¹⁶¹.

¹⁵⁵ K. Koparal, *agt.*, s. 429.

¹⁵⁶ 1906 yılının sonlarında Sandıklı hükümet konağı avlusunda Ziraat Bankasına ait bir bina inşası gündeme gelmiş, 2 Ocak 1907 yılında verilen karar neticesinde binanın yapımına başlanmıştır. S. Pir, *agt.*, s. 54.; O. M. Aydın, *agt.*, s. 10.

¹⁵⁷ M. Çöl, *agt.*, s. 26.

¹⁵⁸ Yücel Özkaya, *Millî Mücadele'de Ege Çevresi*, T. C. Kültür Bakanlığı Başvuru Kitapları, Ankara 1994, s. 10-13.; O. M. Aydın, *agt.*, s. 12, 13.

¹⁵⁹ Ü. Yasak, *agt.*, s. 42.

¹⁶⁰ A. Gönülseven, *agt.*, s. 33.; Ü. Yasak, *agt.*, s. 41.

¹⁶¹ M. Bayar, *age.*, s.236-294.

Şehrin batı yönünde gelişmesini sağlayan en önemli olaydan bir tanesi Denizli-Antalya karayolunun alt tarafına gar kurulması olmuştur. Bu dönemden itibaren istasyon çevresinde mahalle ve cadde dokusu oluşmaya başlamış, merkez ile İstasyon Caddesi hattı boyunca şehrsel gelişim bu yönde olmuştur. Yine şehrsel gelişimi göstermesi bakımından Yunus Emre Caddesi dikkate değerdir. Cadde'nin ilk kısmından çekilen fotoğrafa bakıldığında, her iki tarafında da şehrin merkezine doğru hiçbir konutun olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla, Yunus Emre Bulvarı olan caddede 1970 yılından sonra başlayan iskân faaliyetleri ve 1990'dan sonra gerekli altyapı çalışmaları ile cadde, günümüzdeki görünümü almaya başlayarak, gelişim bu yönde olmuştur¹⁶². Hisar Mahallesi içerisinde eski Afyon yolu üzerinde yer alan şimdiki Türkiye Ziraî Donatım Kurumu'nun olduğu arazi 1900 yılına kadar mezarlık iken bu tarihten sonra yerleşim alanı olmuş, böylece şehir kuzeye doğru gelişim göstermiştir. Diğer bir gelişim çizgisi ise, günümüzdeki Çay Mahallesi içerisinde eski mezarlık olan Muradın Camii'nin üst tarafından pazar yerine doğru olan yamaçlarda, kuzeydoğu yönünde olmuş, bölgenin imara açılması nedeniyle konutlar inşa edilerek mezarlık ortadan kaldırılmıştır. Şehrin güneyindeki Asri mezarlık, günümüzde Şirinevler Mahallesi içerisinde kalmış, dolayısıyla şehir güney yönünde de gelişim göstermiştir. Böylelikle şehrin dışında olan otobüs garajı da şehrin içerisinde kalmıştır. Ayrıca yeni küçük sanayi sitesinin yapılması, şehir dışında bulunan fabrikaların artması nedeniyle bu bölgede konut sayıları da artmıştır. Bunun sonucunda, şehrin güneyinde kalan Yeniçay Köyü şehrin bir mahallesi haline gelerek, Yunus Emre Mahallesi ismini almıştır¹⁶³. Şehrin kuzey ve kuzeybatı taraflarında verimli tarım arazileri ile çevrili olması nedeniyle şehir gelişimi genel olarak, kuzey ve güney istikametinde olmuştur (Ek 2).

---

¹⁶² Ü. Yasak, *agt.*, s. 42.

¹⁶³ H. Kayalı, *agt.*, s. 65.

İKİNCİ BÖLÜM

KATALOG

2.1. Camiler

2.1.1. Ulu Camii¹⁶⁴

Şekil No : 1-12

Fotoğraf No : 1-58

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Ulu Camii, Sandıklı ilçe merkezi Cuma Mahallesi'nde¹⁶⁵, Yukarıpazar Sokak, Uzunçarşı Sokak ve Kadınlar Pazarı Sokağının kesiştiği üçgende yer almaktadır. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan yapı, tapu kayıtlarına göre 48 pafta, 241 ada, 2 nolu parselde bulunmaktadır (Şekil 1).

Tarihçe: Evliya Çelebi'nin kaleme aldığı eserinde “Çarşı Camii¹⁶⁶”, salname kayıtlarında ise “Cami-i Kebir” olarak kayıtlara geçen yapı, günümüzde de halk arasında aynı isimlerle anılmaktadır. Bina, Germiyanoğulları Dönemi'nde, H. 780 / M. 1378 yılında, kare planlı tek kubbeli bir mescit olarak döneminin ünlü beylerinden, Ömer bin Alaüddin¹⁶⁷ tarafından, Mimar Aydemir bin Abdullah'a¹⁶⁸ inşa ettirilmiş, daha sonra genişletilerek, 1526 yılında batı duvarına tek şerefeli minaresinin eklenmesi ve ne zaman konulduğu bilinmeyen minberin yerleştirilmesi ile camiye çevrilmiştir. Yapı, daha sonra,

¹⁶⁴ Yapı, Konya K.T.V.K.B. Kurulu'nun 16.09.1992 tarihli ve 1419 sayılı kararı ile korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiştir.

¹⁶⁵ Yapının ilk inşa edildiği dönemlerde cami özelliği taşıyan sadece bu yapı olduğu için mahalle, “Cami Mahallesi” olarak da kayıtlara geçmiştir.

¹⁶⁶ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Haz. Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, 9. Kitap, C. 1, s. 31-40.

¹⁶⁷ Bani, “Ömer bin Alaüddin” hakkında yeterli veri şu an için elimizde bulunmamaktadır. Sönmez, Bani Alaeddin'in Germiyanlı emirlerinden olduğunu yazmış ve daha fazla açıklık getirmemiştir. Aynı şekilde Gönçer'de, bani hakkında bilginin olmadığını ifade etmiş lakin Paris nüshası, Anonim Selçuk Name'de 765 tarihinde “Alaeddin bin Süleyman Şah bin Melik Rükneddin bin Gıyaseddin bin Alaeddin Keykubad” adlı bir Selçuk şehzadesinin öldüğünün kayıtlı olduğunu bildirmiştir. Selçuk şehzadelerinin İlhanlı genel Vali Demirtaş Olayı'nda Konya'dan kaçarak komşu beylere sığındıkları bilinmektedir. Alaeddin Bey'in bu şehzade olması olağandır. Germiyanlılara hizmet eden beylerden olmalıdır. Oğlu, Bahaeddin Ömer de Sandıklı'da subaşı (büyük emir) iken; Ulu Camii mescid kısmını yaptırmış demek olur.” diyerek, eserinde kaleme almıştır. S. H. Gönçer, *age.*, s. 327-335.; Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 339-340.; A. O. Uysal, *Germiyanoğulları Beyliği Mimari Eserleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 190.

¹⁶⁸ Yapılan incelemeler sonucunda, XVI. yy. sanatçısı olan Mimar Aydemir Bin Abdullah hakkında bilgiye şu an için rastlanılmamıştır. Dolayısıyla bundan başka eseri bilinmemektedir. A. O. Uysal, *age.*, s. 190.; Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 339-340.

H. 1256 / M. 1840-41 tarihinde büyük çaplı bir onarım geçirmiştir. Sultan Abdülmecid Dönemi'nde yapılan bu onarımlar sonrasında, alt sıra pencere lentosu seviyesinden itibaren duvarlar yeniden inşa edilmiş ve duvar yüzeylerinde, kubbe iç yüzeylerinde, kubbeye geçiş ögelerinde, kapı ile pencere kenarlarında, mihrapta kalemişi tekniğinde bitkisel, geometrik ve yazı karakterli süslemeler yapılmıştır. Anadolu Tasvir Sanatı için önem arz eden bu bezemeler, “*Türk Baroğu*” olarak adlandırılan üslubun son dönemlerine aittir. Bu bezemelerin yapılmasından kısa bir süre sonra, 1870-71 yılında mevcut bezemelerin bazılarının üzeri kapatılarak yeniden işlenmiş, bazı bölgelere de ilave olarak dönemin anlayışına ve üslubuna göre yeni kalemişi süslemeler yapılmıştır¹⁶⁹.

Yapının kuzey kanadına geç dönemlerde eklenen son cemaat yeri ilk olarak, 1935 yılında üzeri toprak damlı olarak örtülmüştür¹⁷⁰. Yapı, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1975¹⁷¹, 1989¹⁷², 1991, 1992, 1993, 1995 ve 2015 yıllarında, iç ve dış mekânın düzenlenmesine ilişkin alınan kararlar doğrultusunda onarımları gerçekleştirilmiştir. Sandıklı Ulu Camii'nin bölgede geçen adı ile, XVIII. yy. vakfiyelerinde “*Sandıklı Cami-i Kebir*” adında bir vakfı bulunmaktadır. Yine camiye ait “*Cami-i Kebir Hitabetliği ve İmaretliği Vakfı*” olduğu, Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nde 5694.sırada kayıtlıdır¹⁷³.

Yapı, ilk inşasına ait özelliklerini büyük ölçüde yitirmiştir. Buna rağmen, mimar adı veren kitabesi ile, Germiyanogulları Beyliği Dönemi mimarisi için önem arz

¹⁶⁹ Yapı, 1992-1993 yıllarında geçirdiği onarımlarda, kalemişi süsleme bulunan yüzeylerde sıva raspa yapılmış, yapılan bu işlem sonrasında ise 1871 yılı kalemişi bezemelerinin altında, 1841 yılı onarımlarına ait olan kalemişi süslemeleri gün yüzüne çıkarılmıştır. 1992 yılında tespit edilen bu kalemişi bezemeler, çıkan motiflere göre uygun restorasyon yapılarak günümüze ulaşmıştır. Dolayısıyla, caminin ilk kalemişi süslemeleri, büyük onarım geçirdiği M. 1840-1841 yılı sonrasında bu dönemde yapılmış, yaklaşık otuz yıl sonra ise bu kalemişi süslemelerin üzeri 1871 tarihini veren kalemişi süslemeleri ile kapatılmıştır. 1992 yılında ise 1871 tarihli bezemeler raspa edilerek günümüzdeki kalemişi motifleri işlenmiştir. Yani bugün yapının yüzeylerinde mevcut olan kalemişi kompozisyonları, 1840-41 yılına aittir lakin onarım görmüştür.

¹⁷⁰ H. Hüsrevoğlu, *Belgelerde Sandıklı Ulu Camii (Cami-i Kebir)*, Medrese Kitabevi, Afyonkarahisar 2013, s. 19.

¹⁷¹ 1930 yılında inşa edilen şadırvanın ahşap sekiz sütun üzerinde taşınan bağdadi üst örtüsü, 1975 yılında yıkılmış, betonarme olarak yeniden düzenlenmiştir.

¹⁷² Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun Sandıklı dosyası içerisindeki 8.3.1989 tarihli rapora göre, XX. yy. başlarında Evkaf İdaresi Binası olarak inşa edildiği ifade edilen ve aynı zamanda Kur-an Kursu, Müftülük binası olarak kullanılan üzeri alaturka kiremit kaplı iki katlı, kârgir yapı bulunmaktaymış. Kerpiç dolgulu, ahşap karkas olarak inşa edilen binanın duvarlarının içte ve dışta sıvalı olduğu kayıtlara geçmiştir. Alt katta kuzey-güney doğrultusunda açılan giriş açıklığı üst kata çıkılmaktadır. Üst katta merdivenin ulaştığı sofa ve doğuda boydan boya bir oda, batı ise yan yana iki oda bulunmaktadır. Alt katta caddeye açılan iki oda ve iki dükkânın olduğu belirtilmiştir (Foto. 11, 12). Alttaki odalardan biri Sandıklı Su Derneği, ikincisi ise Din Görevlileri Lokali olarak kullanılmıştır. Lakin yapı 1989 yılında yıkılarak, arsasının camii avlusuna katıldığı kayıtlara geçmiştir.

¹⁷³ H. Hüsrevoğlu, *Belgelerde Sandıklı Ulu Camii (Cami-i Kebir)*, Medrese Kitabevi, Afyonkarahisar 2013, s. 23.

etmektedir. Sandıklı Ulu Camii'nde tarih veren inşa kitabesi, onarım kitabesi, minare kitabesi, çeşme ve şadırvan kitabeleri bulunmaktadır. Kitabeler, kronolojik olarak ele alındığında sıralama şöyledir:

İnşa kitabesi: Yapılan onarımlar sırasında, harime geçit veren kapı açıklığının batı tarafına yerleştirilmiştir. 0.49 x 0.77 m ölçülerindeki mermere zemin oyma tekniğinde, Arap harfleriyle sülüs hatla yazılan dokuz satırlık kitabe şöyledir (Foto. 1):

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
 وَ اِنَّ مَآسَاجِدَیْهِ فَلَآ تَدْعُوْا مَعْلٰیۤ اِلَیْهِۤ اِهَادِنِ
 عَمْرَهْزَلْ مَسْجِدَ لِّ مَبَارِكْ بَیْ رَسْمِ
 اَلْ اَمِیْرِلْ كَبِیْرِ اَلْ خَاطِیْرُوْلْ-مِیْنِرْ اَبُوْلْ حِیْرَاتِ
 بِاِحَاوْدُوْلَهْ وَ دُنْ عَمْرْ بِنْ عَلَآدِیْنِ
 اَعْلٰیۤ اِلَیْهِۤ شَانْحُوْ وَ هْ صَانْحُوْ عَمَّا شَانْحُوْ
 فِیْلْ یَوْمِیْسَبْتِ اسْتَادِسْ مِیْنِ
 ذِی الْحِجَّهْ سَنَهْ سَمَانِیْهِ وَ سَبَا مِیْهِ
 مِعْمَارُوْ اَیْدَمِرْ بِنْ عَبْدِاللّٰهِ اِنَایْبِ

1. Bismi'llahi'r-rahmani'r-rahim
2. Ve inne'l mesacide lillahi fela ted'u maa'l-lahu ahaden
3. Ammere heze'l-mescidi'l-mübarek bi-resm
4. El-emirü'l-kebir el-hatirü'l-minir ebu'l-hayrat
5. Bahaü'd devle ve'd-din Ömer bin Alaü'd-din
6. Ala'l-lahu şanehu ve sanehu amma şanehu
7. Fi'l yevmi's sebtu's-sadis min
8. Zi'l hicce sene semanie ve seb'a mie
9. Mimarühu Aydemir bin Abdullah en-Naib¹⁷⁴

¹⁷⁴ S. H. Gönçer, *age.*, C. 1, s. 345.

Kitabeye göre cami, Germiyanlı emiri Bahaeddin Ömer bin Alaüddin tarafından, Naib'in kölesi Mimar Aydemir Bin Abdullah'a yaptırılarak, Hicri 780 senesi, Zilhicce ayının altıncı günü, yani Miladi 1379 senesi Mart ayının 26. günü ibadete açıldığı anlaşılıyor. Bu tarih, Süleyman Şah (1361-1387) zamanına rastlamaktadır.

Minare inşa kitabesi: XVI. yüzyıla ait olan taş kitabe, minare kaidesinin güney cephesinde, kaş kemerli nişin içinde yer almaktadır. Arap harfleriyle sülüs hatla yazılan kitabe besmele ile başlayıp şöyle yazmaktadır (Foto. 2):

بسم الله الرحمن الرحيم
و من احسن قولاً ممّن دعا الى الله وه قاله
و عملي صالحا اوسه المسلمين
بدى انشا ال منارتوشريفه عبدالله و على ابن حسان
سنه ٩٣٣

1. Bismillahirrahmanirrahim
2. Ve men ahsenu kavlen mimmen dea ilallahi ve gale
3. Ve amel-is-salihin üssise min-el-müslimin
4. Bedii inşa el-minare-tüş-şerife Abdullah ve Ali ibn-i Hasan.
5. Sene: H. 933¹⁷⁵

Kitabeye göre minare, H. 933 / M. 1526 yılında, Ali oğlu Hasan ve Abdullah ustalar tarafından inşa edilmiştir. Bu tarih Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'ne denk gelmektedir.

Çeşme kitabesi: Minarenin kuzeybatı köşesine bitişik olan çeşmenin ön yüzünde mermer kitabe, H. 1186 / M. 1772-1773 tarihinde sülüs hatla yazılmıştır. Eser, 1960 yılında yeniden inşa edilmiş olup ilerleyen sayfalarda “Çeşmeler” başlığı altında detaylı bir şekilde incelenmiştir¹⁷⁶.

¹⁷⁵ H. Hüsrevoğlu, *Belgelerde Sandıklı Ulu Camii (Cami-i Kebir)*, Medrese Kitabevi, Afyonkarahisar 2013, s. 37-38.

¹⁷⁶ “Çeşmeler” bölümü içerisinde, “Ulu Camii Çeşmesi”, s. 125, (Foto. 290-2).

Onarım kitabesi: Harime geçit veren kapının üstünde, kavsaraya yerleştirilen 0.66 x 1.62 m ölçülerindeki mermer tamir kitabesi ise sülüs hatla yazılmış ve on satır olarak düzenlenmiştir (Foto. 3). Kavsara'nın içerisinde kitabenin yukarısında “hüve'l mu'in”, solunda “iftahlana hayre'l-bab” ve sağında “ya müfettihü'l-ebvab” ifadeleri yer alan kitabe şöyledir:

هوالمعين

افتخ لنا حيرال باب

يا مفتح البوا

سألى حير اولدغينا هج شبهه يوك كم اشبو سال

ملك اسلام حير ايله آوده اولمقدا هيمن

جملدن اشبو جامع يكيدين مغمر اولوب

هين اقبال شهنشأهيهي چون اولدى قاين

عفو ايدر جمله كنهى حضرت غفار حق

سأجدن اولدقدا...كلسه بو ماكما مسلمين

صيدق ايله احياسنه همت ايدن حير آهلنه

يا الهى روزى قيل انلارا فردوس برين

راشدا دال حرفنى ضمى ايله تام تاريخدير

اولدى هممت ايله انشا قبلكأهيهي مومنين سنه ۱۲۵۷

Sâl-i hayr olduğuna hiç şübhe yok kim işbu sal

2. Mülk-i İslam hayr ile âlûde olmakda hemin

3. Cümleden işbu cami yeniden ma'mur olub

4. Hin-i ikbâl-i şehenşâhiye çün oldu kaîn

5. Afv ider cümle günah-ı Hazret-i Gaffar-ı Hak

6. Sâcidîn oldukda... gelse bu makama müslimîn

7. Sıdk ile ihyasına himmet eden hayr ehline

8. Ya İlâhi rûzi kıl anlara Firdevs-i Berîn

9. Râşidâ dal harfîni zammile tam tarihdır

10. Oldı himmet ile inşa kiblegâh-ı mü'minîn¹⁷⁷ Sene 1257

Bu kitabede ebced ile tarih düşülmüştür. Dokuzuncu satırdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi, harf değerleri toplamına (dal) harfinin eklenmesi ile tarihin bulunacağı anlaşılmaktadır. Bu şekilde kitabe, H. 1257 / M. 1840-1841 tarihini vermektedir. Üçüncü satırda, caminin yeniden yapıldığı anlatılmaktadır ki, mimari özellikleri de bunu açıkça göstermektedir. Buda demektir ki onarım, Sultan II. Mahmud Dönemi'nde yapılmıştır.

Kalemişi Süsleme Tarihi: Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerinden alınan görsellerde, cami kubbesinin yüzeyinde, H. 1287 / M. 1870-1871 tarihi okunmaktadır. Lakin, bu tarihin 1992-3 yıllarında yapılan restorasyonlar sonucunda ortadan kaldırıldığı anlaşılmıştır (Foto. 54, 55).

Şadırvan kitabesi: Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerinden alınan görsellerde, cami avlusundaki sekizgen formlu şadırvanın revak kemerlerinin her bir yüzeyine sülüs hatla kalemişi ile yazılmış kitabesi görülmektedir (Foto. 15, 16). Fakat günümüzde bu yazılar mevcut değildir (Foto. 13). Mevcut olmayan kitabe şu şekildedir:

بزل ايدوب مالن حاجی آبدوکریم ایتدی بينا
روزو ماهشرده موايين اولسون الی زینول ابه
شیرکتییله مر...نون زینتلتنوب بولدو هیتام
افزولول امال سوککو المایا اتدی اییتیده
حب کایرت ایدوپ بلدمیز اشراف یله اسنافی
حیزمتلرین مشحور ایده اول جنابی زول اته
صابری سویلر تاریخی تامیر اتشان اولان ایهوانا هپ
الده کآسه نوش ایلسون حوسیین اشکینا هبه

1. Bezl idüb malın Hacı Abdülkerim itdi bina
2. Rüz'u mahşerde muayyen olsun ali zeynü'l aba
3. Şirketiyle mer...nun ziyetlenüb buldu hitam

¹⁷⁷ A. O. Uysal, *age.*, s. 191.

4. Efzulu'l amal sukku almaya etdi ibtida
5. Heb gayret idüp beldemiz eşrafile esnafı
6. Hizmetlerin meşhur ide ol cenab-ı zul ata
7. Sabri söyler tarih-i tamir atşan olan ihvana hep
8. Elde kâse nüş eylesün Hüseyin aşkına heba

Son satırın ebced hesabı ile toplamı, H. 1270 / M. 1853-1854'ü vermekte ve şadırvanın tamirini belgelemektedir¹⁷⁸.

Cami avlusunun ortasında bulunan şadırvanın mermer havuzundaki kitabede ise Türkçe, "Yaptıran 1930, Gevrek oğlu Mehmedin Halil" yazısı okunmaktadır (Foto. 14).

Plan Özellikleri: Yapı kare planlı, tek kubbeli bir mescit olarak inşa edilmiş, sonradan minare ve minber dahil edilerek camiye çevrilmiştir. Kuzey kanadına geç dönemlerde eklenen son cemaat yeri ile de yapı genişletilmiştir. Binanın batı duvarının ortasına, tek şerefeli minare ve minarenin güney tarafına, enine dikdörtgen formlarında uzayan iki taraflı abdest alma muslukları yerleştirilmiştir. Minare kaidesinin batı tarafında duvara bitişik dikdörtgen formlu üzeri dört sütunla taşınan sundurma ile kapatılmış çeşmeye yer verilmiştir. Yapının kuzey kanadını kaplayan, kuzeydoğu ve güneybatı doğrultusunda uzanan, geniş avlu duvarına doğu, batı ve kuzeybatı yönünde açılan üç kapı açıklığı ile sokaktan avluya geçit sağlanmıştır. Avlunun ortasına sekiz köşeli şadırvan konumlandırılmıştır. Çift kanatlı iki kapı açıklığıyla geçit sağlanan son cemaat yeri, "L" oluşturacak şekilde kuzey cephenin tamamını ve batı cephenin minareye kadar olan kısmını kapsar. Güney, kuzey ve batı duvarlarına iki, doğu tarafındaki duvarda ise üç pencere açıklığına yer verilmiştir. Yarım daire şeklinde düzenlenen mihrap nişinin batısında minber ve doğusunda ise, iki vaaz kürsüsü bulunur. Harimin kuzey kanadındaki mahfil, altı ahşap sütun ile taşınmakta ve kuzeybatı köşedeki merdiven ile çıkılmaktadır (Şekil 1, 2). 1981 tarihli planda, mahfile çıkış merdiveninin kuzeydoğu köşede yer aldığı görülürken, son onarımlarda merdivenin konumu batıya çekilmiştir (Şekil 3).

Mimari Özellikleri: Kare planlı tek kubbeli yapının, zeminden, alt sıra pencerelerinin üst lentosu hizasına kadar duvarları orijinaldir. Bu kısım, kaba yonu ve moloz taş ile aralarında yer yer tuğla kullanılarak yığma duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Boyuna

¹⁷⁸ A. O. Uysal, *age.*, s. 191.

dikdörtgen pencerelerin lentolarında taş, boşaltma kemerlerinin kavsaralarında ise tamamen tuğla malzeme kullanılmıştır¹⁷⁹. Pencere lentosu seviyesinin yukarısında küçük pencerelere kadar olan yüzeylerde ise, kaba yonu taş ve aralarında üst üste dizilmiş küçük tuğlalardan ibaret bir tür almaşık düzen takip edilmiştir. Bu seviyeden sonra tek sıra kesme taş ve beş sıra tuğladan oluşan almaşık düzen gelmektedir. Caminin duvarları, bir tuğla sırası ile oluşturulan testere dişi dizisi ve profilli taş silmeden oluşan bir saçak kornişi ile sonlanmaktadır. Tam yarım küre şeklinde olmayan kubbe, onikigen kasnağa oturmaktadır. Kubbe, tuğla malzeme ile inşa edilmiş ve yüzeyi sıvanarak kurşun ile kaplanmıştır. Kubbe ve kasnağın eteğindeki kısımlarda kurşunla kaplanmış olup kasnağın üst kenarı, iki sıra tuğla malzemeli testere dişi sırasından oluşan saçak kornişi ile sonlanmaktadır (Şekil 4) (Foto. 4).

Yapının doğu dış cephesindeki alt sıradaki üç pencere boyuna dikdörtgen formlarında, taş söve ve lentolu, üzeri tuğla malzemedan yapılan yuvarlak boşaltma kemerlidir. Üst sıradaki üç pencere ise boyuna dikdörtgen formlarında alçı şebekeli ve tuğla malzemedan yapılan yuvarlak kemerlidir. Yine bu cephenin güney köşe kanadına yakın bölümünde, alt sıra pencere aralarında geometrik bezemeye sahip olan devşirme söve parçası ve yuvarlak forma sahip mermer sadaka taşı yerleştirilmiştir. Orijinal duvar yüzeyinde mevcut olan sadaka taşı haricindeki söve parçaları, yapılan onarım sonucunda Sandıklı ve çevresinde bulunan eski yerleşim yerlerinden¹⁸⁰ getirilip burada kullanılmıştır (Şekil 4) (Foto. 5). Yapının güney cephesinde, mihrabın oturduğu bölümün her iki tarafına diğer cephelerdeki gibi aynı form ve özellikte birer alt sıra penceresi açılmıştır. Üst sıradaki yan yana dizilmiş, yuvarlak kemerli üç pencere ise daha küçük tutulmuştur (Şekil 5).

Yapının batı dış cephesine bakıldığında, kuzey kısmının XX. yy.da yapılan betonarme son cemaat yerinin içerisinde kaldığı görülmektedir ki cephenin tam ortasında, XVI. yy.da ilave edilen ve girişi son cemaat yerinin içerisinde kalan tek şerefeli minare konumlandırılmıştır. Bu minarenin iki yanında, diğer cephelerde olduğu gibi, alt kısımda aynı karakterde iki pencere açıklığına yer verilmişken, üstteki, son cemaat yeri içerisinde kalan, yan yana dizilmiş iki pencere de diğer cephelerdeki pencerelere benzer şekilde

¹⁷⁹ Boyuna dikdörtgen pencerelerin taş lentoları ile tuğla malzemeli yuvarlak boşaltma kemerleri de yapılan onarım sonrasında yenilendiğini açıkça göstermektedir.

¹⁸⁰ Sandıklı'daki antik dönemde yerleşim gören Kusura, Eukarpia (Emirhisar), Brouzos (Karasandıklı), Hieropolis (Koçhisar), Stektorion (Menteş) ile Otrous şehirleri devşirme malzeme açısından zengin bölgelerdir. M. Bayar, *age*, s. 46-48.; B. E. Sönmez, *agt.*, s. 24-27.; S. H. Gönçer, *age.*, C. 1, s. 159.

düzenlenmiştir. Yine batı cephenin güney tarafındaki, minare kitabesinin önündeki alt sıra penceresinin devşirme taş lentosu yüzeyinin, kabartma tekniğinde geometrik bezemeli olduğu görülmektedir (Şekil 6) (Foto. 6, 7). Caminin batı cephesinde, son cemaat yerinin kuzeybatı köşesine bitişik, dikdörtgen formlu bir çeşme yer almaktadır. Bu çeşmenin üzeri, dört mermer sütun ile taşınan kiremit çatı ile örtülmüş olup iç ve dış bükey profil silmeli revaklar, üç yönden bursa kemeri formunda düzenlenmiş ve kemer ayakları taş sütun başlıklarına oturtulmuştur (Foto. 8, 9). Ayrıca, minare kaidesinin 1.00 m güneyinde ve batı duvarından 1.00 m uzaklıkta kuzey-güney doğrultusunda enine dikdörtgen formunda uzayan yapıya, on iki adet abdest alma musluğu yerleştirilmiştir. Duvar yüzeyleri ve revak cepheleri de yapılan onarımlar sonrasında renkli taşlarla kaplanmıştır (Foto. 8)¹⁸¹.

Batı dış cephesinin ortasında duvara bitişik olarak düzenlenen, silindirik gövdeli, tek şerefeli minareye bugün son cemaat yerinin içinde kalan kaidenin, kuzey tarafındaki düşey dikdörtgen formlu demir kapısından girilmektedir. Minare kaidesi düzgün kesme taş malzemeden kare prizma formunda inşa edilmiş olup cami duvarının yarı yüksekliğine kadar yükselmekte, bu seviyeden itibaren sekizgene dönüşmektedir. Saçak seviyesinin yaklaşık 1.10 m altında sona eren kaidenin üst kenarındaki korniş, bir sıra yassı tuğlalarla oluşturulan testere dişi dizisi şeklinde düzenlenmiştir. Kaidenin güney cephesi üzerine H. 933 / M. 1526 tarihini taşıyan, boyuna dikdörtgen formlu kaş kemerli nişin içerisine minare inşa kitabesi yerleştirilmiştir. Kaideden gövdeye geçiş sağlayan pabuç kısmı yukarı doğru daralarak, Klasik Dönem üslubuna uygun olarak plastik karakterli prizmatik üçgenlerle oluşturulmuştur. Silindirik gövdenin başlangıcında ve sonunda kaval silmeli taş bir bilezik bulunmaktadır (Foto. 8). Pabuç, gövde, petek ve şerefe kısımlarında ise tuğla malzeme kullanılmıştır. Tuğlanın çeşitli biçimlerde kesilmesi ile elde edilmiş bir tür mukarnas ile şerefe altı meydana getirilmiş olup şerefe korkuluğu masiftir. Şerefe konsolunun altında ve korkuluğun alt tabanında mavi, turkuaz, su yeşili renkli çini panoları mevcut olup minareyi dolanmaktadır. Gövdeden daha kısa ve dar olan petek silindiriktir. Minare, kurşun kaplı konik bir külâh ve yukarısındaki alemle sona ermektedir (Şekil 6) (Foto. 9, 10).

¹⁸¹ Yapıda yapılan onarım öncesinde, duvar yüzeylerinin boyalı olduğu ve hemen karşısında, minare kaidesinden başlayıp batı duvarının güney kanadına bitişik olarak düzenlenen enine dikdörtgen boyutlu, üçgen alınlıklı, duvar yüzeylerine yerleştirilen on dört lüveli, basit ve sade ikinci bir çeşmenin yer aldığı görülmektedir ki çeşme yapısı, yapılan onarımlar sonrasında binadan 1.00 geriye çekilmiştir.

Yıkılan Müftülük binası ile (Foto. 11, 12) genişleyen avlunun ortasında sekizgen formlu ve sekiz musluklu mermer şadırvan bulunmaktadır (Foto. 13). Şadırvan, üstte yatay profilli mermer silme ile kuşatılmış olup kuzey cephesinde mermer yüzeyine ortada kitabe ve bu kitabeliğin her iki tarafında bitkisel bezeme kabartma olarak işlenmiştir. Kitabenin güneyindeki kabartmaya bakıldığında, her iki yana sarkan dalların üzerine lale motifleri simetrik işlenmiş olup üzerinde, büyük kabartma çiçek motifi işlenmiştir. Kuzeyindeyse aynı formlar da olan bitkisel bezemenin tek farkı, gövdenin üzerinde ay ve ayın içerisinde yıldız formlu çiçeğin işlenmesidir (Foto. 14). Şadırvanın üzeri betonarme sekiz sütun üzerinde taşınan kubbe ile örtülmüştür. Daha önce kaş kemer formunda¹⁸² olan revaklar (Foto. 15) günümüzde sepet kulpu kemer ile sütunlara bağlanmıştır (Foto. 16).

Yapının kuzey kanadı kaplayan son cemaat yeri, eğimli olarak düzenlenmiş ve üzeri kurşun ile kaplanmıştır. Üst pencere sırasına kadar olan bölüm, kapalı son cemaat yerinin içerisinde kalmıştır. Kuzey üst sıra pencereleri de yan yana dizilmiş yuvarlak kemerli, şebekeli üç küçük pencere şeklinde düzenlenmiş olup diğer üst sıra pencereleri ile aynı form ve özelliklere sahiptir. Kuzeyden açılan çift kanatlı iki yalın kapı açıklığı ile son cemaat yerine geçit sağlanmış ve duvarlarında dikdörtgen formda, on bir adet pencere açılmıştır (Foto. 17).

İçten düz tavanlı betonarme olan son cemaat yeri “L” oluşturacak şekilde düzenlenmiş olup duvarları sıvanarak beyaz badana ile boyanmıştır. İşlevselliğinden başka sanatsal herhangi bir özelliği yoktur. Kapalı son cemaat yerinin içinde kalan ana kuzey duvarının ortasında ise harime geçit sağlayan kapı ve bu kapının iki yanında da yuvarlak boşaltma kemerli, düşey dikdörtgen boyutlu, büyük birer pencere yer almaktadır (Foto. 18). Son cemaat yerinin, minareye çıkış kapısının batısında, boyuna dikdörtgen formlu yarı dairesel planlı, yuvarlak kemerli, hafif dışa çıkıntı yapan bir mihrap nişi yer almaktadır. Oldukça basit formlarda olan bu mihrap nişi, beyaz badana ile boyanmış olup üzerinde hiçbir süsleme ögesi bulunmamaktadır (Foto. 19).

Caminin kuzey cephesinin ortasında ve son cemaat yerinin içinde kalan, iki yandan iç ve dış bükey profilli taş silmeler ile sınırlandırılmış, dikdörtgen formlu yuvarlak boşaltma kemerli, mermer söve ve lentolu basit kapı açıklığı ile harime giriş

¹⁸² 1930 yılında inşa edilen şadırvanın ahşap sekiz sütun üzerinde taşınan bağdadi üst örtüsü, 1975 yılında yıkılmış, betonarme olarak yeniden düzenlenmiştir. Revak kemer yüzeylerine de yazılar tekrar yazılmış, günümüze gelene kadar da bu yazılar dökülerek izleri kaybolmuştur.

sağlanmaktadır. Harime geçiş veren kapının üstünde H. 1256 / M. 1840-1841 tarihini veren mermere sülüs hatla yazılmış on satırlık onarım kitabesi, kavsara içerisine yerleştirilmiştir. Onarım kitabesinin batı tarafına ise, yapının Germiyanogulları Beyliği'ne tarihlenen, boyuna dikdörtgen formlu mermere sülüs hatla yazılmış dokuz satırlık inşa kitabesi yerleştirilmiştir (Foto. 20). Harime doğru açılan iki kanatlı ahşap kapı, yatay ve dikey boyutlu küçük dikdörtgen panolarla künde kari tekniğinde yapılmış, üzeri kahverengi yağlı boya ile boyanmıştır (Foto. 21).

Son cemaat yerinden ana ibadet mekanına geçit sağlandığında, dışta onikigen kasnağa oturan kubbe, içte dairesel şekildedir. Kubbenin altında bir baldaken oluşturan yuvarlak boşaltma kemerleri varlığını göstermektedir ki boşaltma kemerlerinin arasını dolduran pandantiflerle kubbeye geçiş sağlanmıştır. Harime girildiğinde, boşaltma kemerlerinin zemine kadar inen kavisleri ve bu kavislerden itibaren köşeleri dolduran pandantifler ve pandantiflerin üzerindeki büyük kubbe içeriye basık bir hava vermektedir. Ana ibadet mekânının duvar yüzeyleri alçı ile sıvanarak beyaz badana ile boyanmış ve duvarları yerden 2.00 m yüksekliğinde ahşap lambri ile kaplanmıştır (Foto. 22). Yapının kuzey duvarına bakıldığında, son cemaat yerinden harime geçit veren kapı açıklığı, içten yuvarlak kemer biçiminde düzenlenmiş, iç kemer alınlığının yüzeyinde çift kulplu su yeşili rengi sürahi, ibrik ve kâse içine yerleştirilen stilize çiçek motifleri ile ve üst sıra pencerelerinin kenarı dört yönden, alt sıra pencerelerinin kenarı ise üç yönden geometrik bordür ile kuşatılarak süslenmiştir. Pencere kenar bordürü köşeliklerine ise natüralist yapraklı çiçek motifi işlenmiştir (Foto. 23), (Foto. 24, 25)¹⁸³. Kapının sağ ve soluna yerleştirilen dışta düz lentolu, boyuna dikdörtgen formda düzenlenen alt sıra pencereleri, içeride yuvarlak kemerli olup şevlidir. Üst sıra pencereleri ise dışta ve içte yuvarlak kemer tarzında düzenlenmiş olup harime doğru şevli açılmaktadır. Pencere doğramaları yapılan onarımlar sonrasında yenilenmiştir. İbadet alanının kuzey tarafında cepheyi tamamen kaplayan, altı ahşap direk üzerinde taşınan ahşap korkuluklu mahfile yer verilmiştir. Mahfilin ortası harime doğru taşırılmış dikdörtgen balkon şeklinde olup balkonun alt tavanı “C” ve “S” kıvrımlı ahşap çitalarla kare dilimleri oluşturacak şekilde tavana küçük çivilerin çakılması ile tanzim edilmiştir. Mahfile çıkış merdiveni, kuzey cephenin batı tarafına konumlandırılmış ve merdiven altı ise imam odası olarak tasarlanmıştır (Foto. 22).

¹⁸³ 1992 yılına ait kuzey duvarına ait görselde, duvar yüzeyinde boşaltma kemeri ve pandantif göbeği haricinde herhangi bir süsleme unsurunun bulunmadığı görülmektedir (Foto. 24). 1992-3 tarihleri arasında yapılan sıva raspası sonrasında, bugünkü mevcut olan kalemişi süslemeler tespit edilmiştir (Foto. 25).

Yapının batı duvarında minare kaidesinin konumlandığı orta kısma sahte yuvarlak kemerli¹⁸⁴ alt sıra penceresi, üst sıra iki pencerenin güney tarafına da yuvarlak kemerli bir sahte pencere işlenerek, doğu duvarındaki pencerelerin simetriği vurgulanmıştır. Alt ve üst pencere kenarları üç yönden köşe bordürlü bitkisel bezeme ile kuşatılmış, her iki pencere sırası arasında kalan kısma, enine dikdörtgen kırmızı bir kartuş içerisinde başta natüralist bitkiler, devamında “C” ve “S” kıvrımlı şemsevari bir kompozisyon oluşturulmuştur. Kartuşu iki yönde sınırlandıran bu düzenin ortasına, beyaz zemin üzerine, Arap harfleriyle sülüs hatla yazılmış Hadis-i Şerif işlenmiştir (Foto. 26). Üst pencere aralarına da vazodan çıkan çiçekler, duvara kaplama şeklinde yapılmıştır. Vazolar, altın ve gümüş renkli, Barok karakterli “C” ve “S” kıvrımlarıyla oluşturulan iki kulplu, yüksek kaideli ve yüzeyleri dilimli olarak düzenlenmiştir (Foto. 27)¹⁸⁵. Yine alt sıra sahte pencerenin sağ ve solunda farklı kompozisyonlarda yapılmış, dairesel madalyonlar yer almaktadır¹⁸⁶. Sahte olarak işlenmiş yuvarlak kemerli pencerenin sağ tarafındaki madalyon içerisinde ise ışınsal düzenlenmiş dokuz kollu geometrik süslemeye yer verilmiştir. Solundaki madalyon içerisinde ise, İsra Suresi 84/1 ayet¹⁸⁷ yer almaktadır (Foto. 26).

Doğu cephe, batı cephenin simetriği gibidir. Farklılık olarak sadece, diğer madalyonda geometrik ve bitkisel motifin değişmesidir. Yine farklılık olarak doğu cephenin kible tarafında olan şevli pencerenin kavsarası içerisinde kalemişi ile yapılmış bir süsleme mevcuttur (Foto. 31, 32).

Yapının kible duvarına bakıldığında, duvarın ortasında alçı mihrap, batısında ahşap minber, doğusunda ise iki adet ahşap vaaz kürsüsü yer almaktadır (Foto. 33, 34). Mihrap, profilli basit taş silme ile kuşatılan yarım daire kesitli mihrap nişine ve yuvarlak kemerli kavsaraya sahiptir. Mihrap üç yönden bordür ile kuşatılmış olup bordür yüzeylerine geometrik ve bitkisel süslemeler işlenmiştir. Mihrap nişi içerisinde ise, yağlı boya ile yapılmış zincirli, asılı gibi duran mavi renkli kandil motifine yer verilmiş ve

¹⁸⁴ 1992 yılı öncesinde, yapının alt ve üst pencere kenar süslemelerinin, sahte pencere detaylarının, yazı kuşağı köşelerinin farklı bezemelere sahip olduğu tespit edilmiştir (Foto. 28, 29). 1992 yılı sıva raspa sonrasında, alt sıra sahte pencerenin, yuvarlak kemer formunda, üç yönden köşe bordürlü siyah demir parmaklı olarak düzenlendiği görülmektedir. Yapılan onarımlar sonrasında da bu kompozisyon değiştirilmiştir (Foto. 30).

¹⁸⁵ Hadis-i Şerifin transkripsiyonu: Sühanellehi ve bihamdihi sübhanelahil azim” ve açıklaması şöyledir: “Namaz dinin direğidir. Kim namazı eda ederse dinini ayakta tutmuş olur” ve tesbihat “İki cümle vardır ki, söylemesi çok hafif, mizanda ise en ağır olanıdır: yazmaktadır.

¹⁸⁶ 1992 yılı duvar raspa öncesinde, alttaki sahte pencerenin sağında ve solunda herhangi bir süslemenin olmadığı görülmektedir ki mevcut olmayan iki dairesel madalyon, raspa sonrası gün yüzüne çıkarılmıştır.

¹⁸⁷ Bu surenin anlamı ise şöyledir: “*Kul kullun ya'melu'ala şakiletihî*”, Açıklaması: De ki, “Herkes fitrat ve mizacına göre amel eder <https://www.kuranvemeali.com/isra-suresi/84-ayeti-meali> 26.02.2022

nişin üzeri kırmızı kalın kontur çizgi ile ayrılıp kavsarası dikey çizgiler ile dilimli hale getirilmiştir¹⁸⁸. Kavsara üzerinde alınlık yüzeyine, enine dikdörtgen çerçeve içerisine, beyaz zemin üzerine siyah renkte sülüs hatlı yazı ile Al-i İmran Suresi'nin 39/1 ayeti yazılmıştır¹⁸⁹. Mihrap alınlığının yukarı aksında yuvarlak kemerli tepe penceresi açılmış ve bu pencerenin kenarları diğer pencerelerdeki kompozisyonlarla aynı anlayışla süslenmiştir¹⁹⁰. Bu pencerenin iki yanında da batı ve doğu üst pencere aralarındaki gibi vazodan çıkan çiçekler, aynı renk, üslup ve kompozisyonda işlenmiştir (Foto. 35)¹⁹¹.

Yapının minberinin eni 0,80 m, boyu ise 4,20 m ölçülerindedir. Tamamen el işlemesi olan ahşap minber, 10 basamaktan oluşmaktadır. Minberin iskeleti, kapı söveleri, merdiven korkulukları, şerefe altları sıcağa ve rutubete dayanabilen sedir ağacı kullanılarak oluşturulmuştur. Minbere geçit sağlayan kapının kanatlarına yer verilmemiş olup üzeri bugün perde ile kapatılmıştır. Minbere çıkış sağlayan kapı yuvarlak kemerli açıklık şeklinde düzenlenmiş olup kemer iki taraftan sütüncelere oturur vaziyettedir. Kapı üzerindeki kitabelik kısmındaki kartuşta, siyah renkle Arap harfleriyle dua yazılmıştır¹⁹². Kitabeliğin üzerinde yarım daire şeklinde düzenlenen taç kısmının yüzeyi oyma tekniği ile geometrik motiflerle süslenmiş, yukarısına da alem yerleştirilmiştir. Her iki yanda da alem yükselmekte olup alemlerinin üzerindeki hilal içerisine “Allah ve Muhammed” lafzı oyma tekniğinde işlenmiştir (Foto. 37). Sağır olarak bırakılan yan aynalığın alt süpürgelik kısmı, küçük boyutlu altı eşit bölüme ayrılmış üç dilimli kemer görünümündedir. Minberin yan aynalığında, kenar bordürlerine işlenmiş soyut bitkisel karakterli motifler bulunur. Aynalığın ortasında yuvarlak madalyon içerisine, Kündekari tekniğinde işlenen palmet motifli bitkisel süsleme dışı doğru ise “C” kıvrımlarından oluşan dizelere sahiptir. Köşebentler de aynı form ve özelliklere sahiptir. Minber korkuluğunda ise yan aynalık kenar bordürlerine işlenen soyut bitkisel karakterli motifler burada oyma tekniğinde

¹⁸⁸ 1992 yılı duvar raspaı öncesine ait görselde, mihrap yüzeyinde farklı bezemeler dikkat çekmektedir (Foto. 34, 35). Mihrap kavsara içerisi farklı renklerde boyanarak, yatayda yukarıdan aşağıya doğru daralan dört parçaya bölünmüştür. Uzaktan bakıldığında, Mevlevîlerin başa giydikleri “alâmet-i farikalar” olan başlıklara benzemektedir. Kavsara niş yüzeyine ise iki yana açılan dalgalanmış, püsküllü, mavi renkli perde motifi işlenmiştir (Foto. 35, 36).

¹⁸⁹ Ayetin transkripsiyonu ve açıklaması ise şöyledir: “Fenadet-hül melâiketü ve hüve kaimun yusalli fil mihrabi” Açıklaması: “Mabette mihrap içinde namaz kılarken melekler ona...” diyerek devam eder; fakat kartuş içerisine bu kadarı sınırlandırılmıştır.

¹⁹⁰ 1992 yılı duvar raspaı öncesine ait görselde, bu bölümdeki pencere alınlığına, Barok karakterli iri yapraklar simetrik olarak işlenmiştir. Bu iri yaprakların kıvrımları ve damarlarında işlenen ışık-gölge oyunlarıyla derinlik kazandırılmıştır (Foto. 35).

¹⁹¹ Kible duvarı yüzeyindeki vazodan çıkan çiçek motifleri de 1841 yılında işlenerek, değişmeden günümüze kadar gelmiştir.

¹⁹² Dua ayet ve hadislerde geçmemektedir. Transkripsiyonu ve açıklaması ise şöyledir: “Yâ hafiiyye'l-eltâf Neccinâ mimmâ nehâf”, “Ey lütufların gizli ve gerçek sahibi, bizi korktuklarımızdan kurtar/emin eyle”.

oluşturulmuş ve kompozisyon minberin her iki yönünde de aynı şekilde uygulanmıştır. Minberin geçidi, boyuna dikdörtgen bir pano şeklinde düzenlenmiş, üç dilimli kemer açıklık şeklindedir. Geçit üstü bölümü, iki sıra bordür arasına yerleştirilmiş dikdörtgen iki panodan oluşmaktadır. Panoların içine oyma tekniğinde geometrik ve soyut karakterli bitkisel süsleme yapılmıştır. Panolarla aynı tekniğin kullanıldığı onikigen ve sekizgen kasnakların üzerine ahşap külah oturtulmuş, külahın üzerine de alem yerleştirilmiştir. Son onarımlarda aynalığın köşebent ve süpürgelik kısmından küçük bir kısmı yakılarak orijinal hali olan mavi, yeşil, kırmızı kök boyası meydana çıkarılmıştır (Foto. 37). Şu anda orijinalinden farklı olarak, zaman içinde gördüğü yenilemelerle gri yağlı boya ile boyanmış, tüm özgünlüğünü ve estetiğini kaybetmiştir (Şekil 8) (Foto. 38).

Duvara bağlı olan sekiz köşeli ve ahşap olan vaaz kürsüsünün korkulukları oyma tekniğinde bitkisel karakterli yapılmış, ayak kısmı ise yarım konik formlu olarak düzenlenmiştir. Günümüzde gri yağlı boya ile boyanmıştır. Vaaz kürsüsünün orijinal halinin, minberde son onarımlar sayesinde ortaya çıkarılan orijinal kök boyaları gibi boyalı olduğu varsayılır (Foto. 39).

Harim duvarlarındaki yuvarlak boşaltma kemerlerinin bordür yüzeyi, kırmızı bir kuşak içerisinde, birbirini tekrar eden yeşil kıvrım dal motifleri ve kırmızı küçük natüralist çiçekler ile süslenmiştir. Bunun gerisinde mavi renkte palmeti çağrıştıran diziler birbirini takip etmektedir (Foto. 40), (Foto. 41)¹⁹³.

Duvardaki bu boşaltma kemerlerini köşelerde birleştiren pandantiflerin, güneybatı ve güneydoğu köşedekilerinin göbeğine, dairesel madalyon içerisine mavi zemin üzerine, sarı renkli sülüs hatlı yazı ile “İhlas Suresi” yazılmış, yazının ortasına da girift sekiz kollu yıldız motifi işlenmiştir. Madalyon dışarıda “C” kıvrımlarından oluşan bordür ile kuşatılmış ve pandantifin alt kısmında ise selvi ağacı motifi işlenmiştir (Foto. 42, 43)¹⁹⁴. Kuzeydoğu ve kuzeybatı pandantif göbeklerindeki kompozisyon ise, madalyon içerisinde ışımsal olarak yerleştirilen geometrik süslemeler işlenmiş olup alt tarafında ise birer selvi motifi yerleştirilmiştir (Foto. 44), (Foto. 45, 46)¹⁹⁵.

¹⁹³ 1992 yılında raspa yapılmadan önceki görselde, boşaltma kemerlerinin yüzeyinin sarı renk kıvrımlı daldan oluşan bir dizi ve bu dalın arasından geçen yeşil yapraklı ve mor çiçekli kıvrımlı ikinci dal dikkat çekmektedir. Bu süsleme şeridi kemer bordürünü tüm cephelerde dolanmaktadır (Foto. 41).

¹⁹⁴ 1992 yılındaki sıva raspa işlemi sonrası, bu süslemelerin altında günümüzdeki yapının 1841 yılındaki kalemişi süslemeleri tespit edilmiştir (Foto. 42, 43).

¹⁹⁵ Pandantiflerin 1992 yılında raspa yapılmadan önceki görseline bakıldığında, kuzeydoğu ve kuzeybatı pandantiflerinin göbeğine, farklı renk ve kompozisyonda manzara tasviri işlenmiştir. Kuzeybatı pandantif göbeğinde, koyu mavi renkli çizgi ile sınırlandırılan madalyon içerisine iki dağ arasında uzanan ırmak

Kubbe içerisinde süsleme kompozisyonlara bakıldığında, kubbe göbeğinin tam merkezinde, siyah ince konturla çizilen madalyon yer almaktadır. Madalyonun merkezinde, turuncu renkte altı kollu yıldız¹⁹⁶ ve siyah zemin üzerine beyaz yazı ile bu yıldızı çevreleyen sülüs hatla Ashab-ı Keyf¹⁹⁷ isimleri dairesel alan içerisinde sınırlandırılmıştır. Bu madalyonun dışında zikzaklar şeklinde oluşturulmuş kıvrım dallar ve bu dallardan çıkan yaprak motifi ile sonlanan bir şerit, bu şeridin dışında yan yana dizilmiş Barok karakterli “C” kıvrımları ve her bir “C” arasında yaprak ve çiçek motifleri yer alan ikinci bir şerit ve bu şeridin dışında düz zemine kalemışı ile kabartma olarak yapılmış akant yapraklarından oluşan üç ve dördüncü şeritle kubbe kuşatılmıştır (Şekil 9, 10, 11, 12) (Foto. 47, 48), (Foto. 49, 50)¹⁹⁸. Yapılan sıva raspaası sonrasında (Foto. 51) kubbe göbeğinin etrafında ise bir orman manzarası havası yansıtılmaya çalışılmış, sarı ve yeşil renkte bahar dalları, selvi ağaçları tasvir edilmiş ve bu ağaçlar arasına zincirlerle asılı duran saksı veya su kovaları şeklinde tasarlanmıştır. Turuncu renk çizgi ile ayrıldıktan sonra çelenk motifleri arasına yeşil, kırmızı renkli çiçekler ve bunların

---

tasvir edilmiştir. Sarı dağ sıraları üzerinde herhangi bir ağaç veya mimari tasvire yer verilmemiş olup güneş ışığının vurduğu yüzeyler açık sarı, güneş görmeyen yerler ise daha koyu renkte işlenerek ışık ve gölge ile derinlik sağlanmaya çalışılmıştır. Gökyüzündeki bulutlar, fıç darbeleri ile oluşturulmuş, beyaz, gri ve mor renkler kullanılarak havanın kapalı olduğu izlenimi verilmiştir. Ayrıca nehir, yanlardaki dağ sıralarının sonuna doğru daralarak verilmesi ve suyun yüzeyindeki ışık yansımaları perspektif kurallarını çağrıştıracak şekilde işlenmiştir (Foto. 45). Kuzeydoğu pendentif göbeğinde yine koyu mavi renkli çizgi ile sınırlandırılan madalyon içerisine, ortada kahverengi uzun gövdeli söğüt veya palmye ağacı ve bu ağacın çevresindeki küçük boyutlarda ağaçlar ve çalılıklar, arkada ise dağ sıraları dikkat çekmektedir. Oran ve orantı konusunda sorunlu olan söğüt ağacı kompozisyonun merkezinde yer almaktadır (Foto. 46).

¹⁹⁶ Türk sanatında “Mühr-ü Süleyman” da denilen bu geometrik motifler, üst üste konulmuş iki eşkenar üçgenin oluştuğu altı köşeli yıldız biçiminde olup Antik Çağda büyü bir işaret ya da bezek olarak kullanılmış, Eyyubi Dönemi (1174- 1250) sikkelerinin karakteristik ögesi olmuş, Orta çağda Yahudiler arasında yaygınlaşmıştır. Ali Alparslan, “Süleyman’ın Mührü”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1997, s. 1714.

¹⁹⁷ Bilhassa Müslümanlar ve Hristiyanlarca kutsiyet atfedilmiş, batı literatüründe ‘Yedi Uyurlar’ adıyla yaygınlık kazanmış ve İslami kaynaklarda “Ashâb-ı Kef” olarak anılan bir grup gencin giriştikleri iman mücadelesi sanat eserlerine de yansıtılmıştır. Ashâb-ı Kef’in yedi kişi olduğu, üçünün Melik’in sağında yer alıp Yemliha, Mekselina ve Mislina, diğer üçünün de Melik’in solunda yer alıp Mernus, Debernus, Sâdenus isimleriyle anıldığı, yedincilerinin yolda rastladıkları çoban ve onun köpeğinin adının da Kıtımır olduğu belirtilmektedir. Hayrunnisa Turan, “Kudüs ve Yafa’daki Bazı Örnekler Işığında Osmanlı Tılsımları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/55, Şubat 2018, s. 423.

¹⁹⁸ Yapının 1992 yılı raspa yapılmadan önceki görselinde, kubbe göbeğinin merkezinde toprak sarısı zemin üzerine, her biri mavi ve turkuaz renkle boyanmış altı kollu yıldızın betimlendiği, bu yıldız kollarının arasına Ashab-ı Kef isimlerinin sülüs hatlı yazı ile işlendiği görülmektedir. Yıldız ve yazı kuşağı mavi ve kırmızı renkli kalın konturla çizilen madalyon içerisinde sınırlandırılmıştır. Bu madalyon dışta yine “C” ve “S” kıvrımlarıyla oluşturulan Barok karakterli, gri renkli akant yaprakları ile kuşatılmıştır. Altındaki ikinci bir madalyon içerisinde Barok üslupta düzenlenen mavi renkli “C” ve “S” kıvrımlı akant yaprak motifi bordür çevrelemektedir. Her iki bordürde yer alan akant yapraklarının kıvrımlarında ışık ve gölge çok iyi kullanılarak bezemelere derinlik kazandırılmıştır (Foto. 49, 50).

aralarına serpiştirilen küçük yapraklar ile kompozisyon sona ermektedir (Foto. 48), (Foto. 50, 52, 53)¹⁹⁹.

Bu kompozisyonun alt kısmında, kible tarafında mihrap ile aynı eksen üzerine denk gelen kubbe kavsinde ise iki cami tasviri yer almaktadır. Batı taraftaki cami tasviri yanında, siyah renk sülüs hatlı yazı ile “Resm-i Sultan Ahmet Cami-i Şerifi” ve doğu taraftaki cami tasviri altında ise “Resm-i Tophane-i Amire Cami-i Şerifi” yazısı okunan iki cami tasviri yer almaktadır. Her iki mimari tasvirde de camilerin iki cephesi tasvir edilirken yine iki caminin ön ve sağ cepheleri gösterilmiş ve kompozisyonlar çerçeve içine alınmadan, gri, sarı, mavi, yeşil renklerinde işlenmiştir. Resm-i Sultan Ahmet Cami-i Şerifi, “Siyah konturlarda çizilen cami tasviri, çok renkli olmamasına rağmen oldukça etkilidir. Yapıyı çevreleyen avlu duvarları ile cami arasında ağaçlar işlenmiştir. Avlu duvarı üzerinde yuvarlak kemerli kapı açıklığı göze çarpar. Cami tasvirinin batı yönünde yoğunlaşan ağaç grupları ön ve arka plan gözetilerek sıralanmıştır. Ağaçların arkalı önlü verilmesi, arkasındaki minareler, iki boyutlu renk kullanımı perspektif algısı yaratmıştır. Cami kubbelerinin kurşun kaplamalı malzemesi, kubbeler üzerindeki alemler, pencere ve kemer detaylarının işlenmesi, minare şerefelerinin verilmesi resme perspektif katmıştır. Aynı özellikler yandaki Resm-i Tophane-i Amire Cami-i Şerifi için de geçerli olup cami merkezi kubbelidir. Avluyu çeviren yüksek duvarlar, içerisindeki ağaçlar ve üç şerefeli ince uzun minareleriyle ön plana çıkmaktadır”²⁰⁰. Bu iki cami tasvirinin arasına dikdörtgen formlu kartuş işlenmiş ve kartuşun çevresinde Barok karakterli “C” kıvrımları ve bu kıvrımların aralarına serpiştirilen küçük çiçeklerden oluşan kompozisyon ile bezenmiştir. Kartuş içerisinde ise “Ya Kadı el-Hahat” ibaresi işlenmiştir. Kartuşun üzerindeki büyük “C” kıvrımlarının içerisinde kandil motifi yerleştirilmişken, iki kandil motifinin ortasında beyaz zemin üzerine damla içerisinde, siyah hatlarla “Maşallah”

¹⁹⁹ 1992 yılında sıva raspa yapılmadan önce, bu bölümde de farklı bezemelerin olduğu görülmektedir. Kubbe kavsinde, her biri farklı renk ve kompozisyonlarda düzenlenmiş on adet küçük manzara tasviri yer almaktadır. Buradaki manzara kompozisyonlarına bakıldığında, tamamında, ortada yeşil büyük bir ağaç, etrafında çeşitli boyutlarda düzenlenen selvi ağacı, arkasında ise dağ sıraları veya tepeler arasına konumlanan köy yerleşimleri göze çarpmaktadır. Renda, “Bunlar iki katlı dar cepheli evlerin, camilerin bulunduğu çerçevesiz resimlerdir ve hepsinde toprak sarısı ve yeşil kullanılmıştır” demiştir. Çerçevesiz olarak düzenlenen bu manzara resimleri aralarına yerleştirilen turuncu renkli sekiz uçlu yıldızlar ile birbirinden ayrılmaktadır. Bu manzara resimlerinde ışık ve gölge iyi kullanılarak üç boyutluluk kazandırılmaya çalışılmış lakin çeşitli boyutlarda serbest fırça darbeleriyle işlenen ağaçlar dağ ve tepe sıralarından daha büyük tutulmuş, oran ve orantısızlık dikkat çekmektedir (Foto. 50-53). Renda, kubbe içerisindeki manzara tasvirlerinin 1841 tarihinde onarım geçirdikten sonra yapılmış olabileceğini ve iki camii tasvirinin ise 1870 yılında kible duvarına eklenmiş olabileceğinden bahsetmiştir.

²⁰⁰ Dilek Şener, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Anadolu Duvar Resimleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 2011, s. 64.

yazılmıştır (Şekil 12) (Foto. 54). Önceki kartuşun altındaki H. 1287 / M. 1870-1871 tarihi ise ortadan kaldırılmıştır (Foto. 55)²⁰¹.

Bu büyük kartuşun yatay aksında kubbe kavsini dolaşan, aynı form ve kompozisyona sahip dokuz yuvarlak madalyon içerisine, Sultan Ahmet Camii Şerifi tasvirinin batı yönünden başlayarak sırasıyla, sülüs hatlı yazı ile Allah, Hasan, Hüseyin, Ali, Osman, Ömer, Ebu Bekir, Muhammed yazılmıştır. Yazılı kartuşların aralarına ise saksıdan ve iki kuplu sepetten çıkan çiçek motifleri, sepet içinde natürmortlar tasvir edilmiştir. Saksı ve sepetler içine yerleştirilmiş olan bu bitkisel bezemelerin hiçbiri diğerinin tekrarı değildir. Limon ağacı, Nar ağacı, Zeytin ağacı, İncir ağacı veya Dut ağacı gibi meyve ağaçları tekil halde resmedilmiştir. Bu motifler yapılırken sarı, kırmızı, mavi gibi canlı renkler kullanılmıştır (Foto. 47, 57), (Foto. 56)²⁰² Madalyonların hemen altında, sarı renkli, birbirini tekrar eden “C” ve “S” kıvrımlı dallardan çıkan yeşil asma yaprakları, siyah ve mor renkte üzüm salkımları natüralist üslupta tasvir edilmiştir. Asma dallarının kıvrımlarında oluşturulan ışık gölge oyunu ile derinlik kazandırılmıştır. Asma yapraklarının hemen altında, kubbenin alt kısmındaki geniş bordürün içine, siyah ve kırmızı kalın konturlu çizgisel hatlarla sınırlandırılarak beyaz zemin üzerine sülüs hatlı siyah yazı ile “Nebe Suresi” yazılmıştır. Yazı kuşağının altında ise eteği kırmızı renkli çiçeklerle oluşturulan “C” formulu dış bükey girland motifleri kuşatmaktadır (Foto. 58)²⁰³.

²⁰¹ Batılılaşma Dönemi resim sanatında önemli yere sahip olan bu mimari tasvirler, ilk yapılışındaki orijinalliğini koruyarak günümüze ulaşmıştır. İki camii tasvirinin arasına, Barok üslupta, gri tonlarında boyanmış akant yapraklarının simetrik yerleştirilmesi ile oluşturulan kartuşun yer aldığı görülmektedir ki kartuşun içerisinde, beyaz zemin üzerinde siyah hatlı sülüs yazı ile “*ya kadı el-hahat*” yazısı yer alır. Bu kartuşun üstünde ise, siyah kalın konturla çizilen iki kulplu kandil motifi işlenmiş olup altına da H. 1287 / M.1870-1871 tarihi atılmıştır. Bu tarih 1841 onarım sonrası yapılan bezemelerin üstüne yapılan, ikinci bezemelerin tarihidir.

²⁰² Barok üslupta, gri tonlarında boyanmış akant yapraklarının simetrik yerleştirilmesi ile oluşturulan kartuşlar, sıva raspaı sonrası ortaya çıkan kompozisyonlarla değiştirilmiştir (Foto. 56).

²⁰³ 1992 yılında bu bölge de raspa yapılmış ve sepetten ve vazodan çıkan natürmortlar, Asma dalları ve üzüm salkımlarından oluşan kompozisyon, Kubbe eteğini dolanan hat yazısı örneği ve kubbe kavsi üzerindeki cami tasvirleri 1841 yılında ilk yapıldığı gibi, hiç değiştirilmeden günümüze kadar gelmiştir.

2.1.2. Hamamönü Camii²⁰⁴

Şekil No : 13-21

Fotoğraf No : 59-84

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Hamamönü Camii, Sandıklı ilçe merkezinde, Dereboyu Caddesi üzerinde, Ece Mahallesi içerisinde, Sandıklı Belediye binasının arkasında yer almaktadır (Foto. 59). Cami ismini yanındaki Ece Hamamı'ndan almıştır. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan yapı, tapu kayıtlarına göre 35 pafta, 313 ada, 1 nolu parselde bulunmaktadır.

Tarihçe: Cami ile ilgili kesin inşa tarihini veren herhangi bir kitabe ve arşiv kaynağı bulunmadığından, yapım tarihi ve yaptıranı bilinmemektedir. Yapıda sadece, H. 1236 / M. 1820 tarihli minare inşa kitabesi bulunmaktadır (Foto. 60). Arşiv kayıtlarında da detaylı bilgi olmamakla beraber yapının Hacı Arif Efendiler vakfından olduğu belirtilmiş, mütevellisinin de Hacı Ariflerden Hacı Ahmet Efendi olduğu ifade edilmiştir. Bina, Hacı Ahmet Efendi'nin ifadesine göre, 120 yıl önce yapılmış ve 65 yıl önce de tamir ettirilmiştir²⁰⁵. V.G.M arşivindeki eser fişine göre, müteveli tarafından 1850 yılında yaptırdığı ve 1904 yılında ise onarımının yapıldığı belirtilmiştir²⁰⁶.

Yapının son cemaat yerine giriş kapı açıklığı üzerinde “*Yapılış tarihi 1320*” yazılı mermer levha bulunmaktadır ki²⁰⁷ levhanın onarımlar sonrasında buraya konulduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihin Miladi, Hicri veya Rumi olduğu bilinmemektedir. Eğer bu tarih, Miladi olarak atılmış ise yapı doğrudan Germiyanogulları Dönemi'ne tarihlenmektedir. Ayrıca, yapının tarihini anlatan, bilgi amaçlı olarak yazılan bazı yayınlarda ve web sayfalarında caminin Germiyanogulları Dönemi'nde inşa edildiği ifade edilmektedir²⁰⁸. Fakat bu tarihlendirmeyi kesin olarak destekleyecek herhangi bir belge veya kaynağa şu an için rastlanılmamıştır. Yapının Germiyanogulları gibi çok daha erken tarihlere indirilmesi düşünülemez. Lakin, mevcut yapıdan önce aynı konumda Germiyanlı

²⁰⁴ Yapı, Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu tarafından 27.01.2006 tarihli ve 9185 sayılı kararı ile tescil edilmiş, koruma doğrultusunda ise II. grup olarak belirlenmiştir.

²⁰⁵ Anonim, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, II. Baskı, C. 1, Ankara 1983, s. 175.

²⁰⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, 03.14.01 / 003 dosya numaralı Hamamönü Camii'ne ait Abide ve Eski Eser Fişi.

²⁰⁷ Mermer levha, 1971 yılı onarım öncesi fotoğraflarda görülmemektedir.

²⁰⁸ <http://www.sandikli.biz/yazarlarimiz/huseyin-husrevoglu/hamamonu-camii-serifi.html>

yapısı olma ihtimali düşünülse de bu ihtimali kanıtlayacak veri şu an için mevcut değildir. Yapının yanında mevcut olan ve Germiyanoğulları Dönemi'nde inşa edilen bir hamamın mevcudiyeti var olsa da bu yapının yanında bir caminin varlığı yazılı kaynaklarda bahsedilmemektedir. Diğer bir görüş ise, bu tarihin Hicri (M. 1902-03) veya Rumi (M. 1904-05) olarak atılmış olabileceği varsayıldığında yapı, XX. yy. başında inşa edilmiş demektir. Lakin, yapının inşasını geç dönemlere tarihlendirmek mümkün değildir. Binanın bu tarihlerde toprak dam örtüsünün kaldırılarak, çatı ile kapatılmış olma ihtimali değerlendirilmelidir. Ayrıca yapı, Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerine göre tahminen 1904 yılında onarım geçirmiştir²⁰⁹. Dolayısıyla bu tarih, R. 1320 / M. 1904-5 tarihli onarımına ait olmalıdır.

Ek olarak, 1971 tarihli onarım öncesi görselde, mihrap alınlığı üzerindeki ayetin sağ alt köşesinde kalemişi ile atılan tarih dikkatimizi çekmektedir ki muhtemelen ayetin işleniş tarihi olan Arapça rakamlar net bir şekilde okunamamaktadır. H. 1080 olma ihtimali yüksek olan bu tarih, M. 1669 / 1670 tarihlerine rastlamaktadır. Her ne kadar bir varsayımdan öteye geçilemeyen bu tarihlendirme için kesin bir ifade kullanmak mümkün değildir.

Yapıda bulunan bezemeler, Erken Dönem yapıları ile karşılaştırıldığında, renk, kompozisyon ve üslup açısından daha yalın ve sade oldukları gözlenmekte, tipolojik açıdan farklı dönemlere tarihlendirilmektedir. Dolayısıyla yapıda kullanılan malzeme, inşa tekniği ve bezeme özellikleri değerlendirilerek tarihlendirme yapıldığında, Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde inşa edilmeye başlanan ahşap destekli ve tavanlı camii geleneğinin, XVII ve XVIII. yüzyıldan sonra da yoğun bir şekilde daha çok kırsal köy camilerinde uygulandığı görülmektedir. Bu bağlamda yapı, bölgede mevcut olan diğer yapılarla mimari özellikler açısından değerlendirildiğinde, XVII. yy. sonlarına doğru yapıldığı ifade edilebilir. Ayrıca, konsollar arasında ve ana kirişlerin yan yüzeylerinde olan bu kalemişi süslemeler, Çavuş Camii'ndeki süslemeler ile yakın benzerlik göstermektedir. Bu özellikler nedeniyle, her iki yapının birbirine yakın tarihlerde ve hatta aynı usta tarafından inşa edilmiş olma ihtimali muhtemeldir.

---

²⁰⁹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, 03.14.01 / 003 dosya numaralı Hamamönü Camii'ne ait Abide ve Eski Eser Fişi.

Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerine göre yapı, tahminen 1904 yılında onarım geçirmiştir. Bina daha sonra, 1971 yılında esaslı onarım geçirmiştir. Yapılan bu onarımlarda planda değişiklik yapılmıştır (Şekil 13)²¹⁰.

Yapılan onarımda üst örtünün devamlı yağmur almasından kaynaklı olarak çürüyen ve bazı bölgelerde taşıyıcı özelliğini yitiren kiriş ve kaplamalar değiştirilmiş, ahşap tavan örtüsü muhafaza edilerek, batı ve güney cephesinin tamamına yakın bölümü yıkılarak yeniden inşa edilmiştir (Foto. 61, 62)²¹¹. Bugün yapının doğu duvarı özgünlüğünü tamamen korurken, kuzey duvarı ise kısmen özgünlüğünü koruduğu anlaşılmaktadır. Binanın dökülen iç ve dış sıvaları yeniden elden geçirilmiş ve sıvalı olan minaresi ise raspa edilerek tuğla gövde gün yüzüne çıkarılmıştır (Foto. 64)²¹². 2010 yılında restorasyona giren yapı, günümüzde yeniden restorasyon programı içerisine alınmış ve çalışmalara başlanmıştır.

Yapıda bulunan tek kitabe, minare kaidesine yerleştirilen, minare girişinin üzerinde, 0.29 x 0.45 m ölçülerindeki enine dikdörtgen formlu mermer inşa kitabesidir (Foto. 60, 64). Zemin oyma tekniğinde, sülüs hatla yazılmış dört satırlık kitabe şöyledir:

سنه ١٢٣٦ عربيه / مقامى بلال حابش / فى رمضان
صاحب الخيرات والحاسنات ذاتيل صاندوقلو
اشرافندان على افندى زاده عساكر شاهانه
كأيماقاملرندان حاج أحمد بك داريندا ازيز اولسون امين
محمد بوقان

Sene 1236 Arabiyye / Makam-ı Bilal-i Habeşi / Fi Ramazan.

Sahib-ül hayrat vel hasenat. Zâtiyü'l-asl Sanduklu

Eşrafından Ali Efendi zâde Asâkir-i Şâhane

²¹⁰ Yapının 1971 yılı onarım öncesi rölöve ve restitüsyon projelerinde kuzeybatı köşesinin yol durumundan dolayı pahlanmış olduğu görülmektedir. Bu tarihte yapılan onarım sonrasında ise bu diagonal duvar ortadan kaldırılarak duvarlar birleştirilmiştir.

²¹¹ Vakıflar arşivindeki 1969 tarihli rapora göre, yapının dış sıvaların döküldüğü ve duvar köşelerinin çatladığı, çatıda ve çatıyı taşıyan bazı ahşap aksamın bağlantılarının çözüldüğü ve yağmurdan etkilendiğinin belirtilmesi üzerine batı ve güney cephesinin tamamına yakın bölümü yıkılarak yeniden inşa edilmiştir. Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun 03.07.14 Dosya Numarası içerisindeki 06.02.1970 tarihli raporu.

²¹² 20/12/1969 tarihinde Sandıklı Camii Yaptırma ve Yaşatma Derneği tarafından oldukça harap bir vaziyette olan yapının yıkılıp yeniden inşası istenmiştir. Kurulda yapılan müzakereler sonucunda yapının yıkılmasının ihtimal dahilinde olmadığı ve eserin korunması gerekli kültür varlığı olduğu belirtilerek, 11.7.1970 tarihinde yapının restorasyonuna karar verilmiştir.

Kâimmakâmlarından Hacı Ahmet Bey dârında aziz olsun emin

Mehmet Bukan²¹³

Kitabeye göre minare, dönemin kaymakamı Hacı Ahmed Bey tarafından H. 1236 / M. 1820 yılında, Mehmet Bukan'a yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda yapının ilk olarak küçük boyutlu bir mescid olduğu ve doğu kanadının genişletme çalışmaları sırasında yapıya son cemaat yeri, minare ve minber eklenerek camiye çevrildiği söylenebilir.

Plan Özellikleri: Yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiştir. Yapının doğu cephesine bitişik son cemaat yerinin kuzey cephesindeki kapı ile son cemaat yerine, son cemaat yerinin batı duvarındaki kapı açıklığı ile de harime geçiş sağlanmaktadır. Ahşap tavanlı olan harim, mihraba dikey uzanan üçerli iki ahşap sütun sırasıyla üç sahına ayrılmıştır²¹⁴. Yapının kuzey cephesinde bir²¹⁵, güney cephesinde iki, son cemaat yerinin içerisinde kalan doğu cephesinde iki, son cemaat yerinin doğu cephesinde dört, batı cephesinde ise üç pencere açıklığına yer verilmiştir. Güney duvarının ortasına yarım daire formlu mihrap ve mihrabın sağ tarafında batı duvarına bitişik minber yer almaktadır. Harime geçişte sağda, harimin kuzeyini kaplayan iki ahşap direk üzerinde taşınan mahfil bulunmaktadır. Yapıda ikinci mihrap, son dönem eki olan son cemaat yerinin güney duvarının ortasına oval formlu olarak yerleştirilmiş olup yine bu duvarın güneydoğu köşesine tek şerefeli minare konumlandırılmıştır (Şekil 14-16).

Mimari özellikleri: Derinlemesine yönelik gösteren ahşap destekli ve ahşap tavanlı yapı, düz toprak damlı iken ahşap tavan sisteminin korunması şartıyla üzeri kiremit ile, iki yöne eğimli kırma çatı ile örtülmüştür²¹⁶. Bina, kalın kırma taş örgülerle yığma duvar tekniğinde inşa edilmiş, doğu ve güney cepheleri ise sıvanmıştır²¹⁷. Yapının son dönem

²¹³ Aynur Gündoğdu, "Sandıklı Hamamönü Camii'nin Tarihlendirilmesine Dair", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/45, 2016, s. 336.

²¹⁴ Yapılan incelemeler sonucunda, yapının doğusundaki son cemaat yeri ve bu yerin güneydoğu köşesinde konumlanan minaresinin yapıya sonradan dahil olduğu kanaatine varılmıştır ki, yapının günümüze kadar ulaşan harim kısmının taşıyıcıları ve tavanındaki bezeme unsurları, inşa ve malzemedeki farklılıklar bu görüşü desteklemektedir. O halde, ilk, mescid olarak inşa edilen yapının, kareye yakın dikdörtgen planlı olduğu, toprak damlı örtünün kaldırılarak kırma çatı ile örtüldüğü dönemlerde doğusuna dikey dikdörtgen son cemaat yerinin de eklenmesi ile yapının genişletildiği ifade edilebilir.

²¹⁵ Yapının 1971 yılı onarım öncesi planında, pahlı olan kuzeybatı köşesinde bir pencere açıklığına yer verilmişken, sonrasında köşe duvarların birleştirilmesi ile kuzey cepheye bir pencere açılmıştır.

²¹⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Hamamönü Camii Dosyası Abide ve Eski Eser Fişi No: 03.14.01 / 003

²¹⁷ 1971 onarımı öncesine ait fotoğraflara bakıldığında yapı orijinalinde ahşap arası kerpiç ve moloz taş dolgu malzeme ile inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu tarihte yapılan onarımlar sonrasında ise yapının kuzey

eki olan doğu dış cephesinde, kare formlarında basit dört adet pencere açıklığına yer verilmiştir (Şekil 17) (Foto. 59).

Minareye bugün kesme taştan yapılan dikdörtgen prizmal kaidenin kuzeyine açılan, dikdörtgen formlu, basık kemerli kapı açıklığından girilmektedir. Oldukça sade görünüşe sahip olan minare kaidesi, köşe taşları örgüsünün tabandan saçağa kadar girinti ve çıkıntı yapmasıyla cephelerde hareketlilik sağlanmıştır. Minare girişinin hemen üzerinde, 0.45 m x 0.25 m boyutlarında mermer üzerine, nesih hatla yazılmış, üç bölüm halinde çerçevesiz, H. 1236 / M. 1820 tarihini veren dikdörtgen formlu minare inşa kitabesi yerleştirilmiş ve bu kitabenin üzerinde ise kare formlu küçük çini üzerinde Arap harfleri ile “*Maşallah*” damla şeklinde yazılmıştır (Foto. 63). Kaideden silindirik gövdeye geçişi sağlayan pabuç kısmı ise, kesme taştan yayvan bombeli armut altlığı formunda oluşturularak gövde ile bağlanmıştır. Silindirik gövde altta kaval silmeli birer bilezik ile başlayıp, üstte şerefe tabanına kadar uzanarak kaval silmeli bilezik ile sonlanmaktadır²¹⁸. Gövde de yatay formlarda kesilmiş tuğlaların zikzak ve yatay düzende dizilişi ve şerefe konsolunun sıvalı yatay silmeleriyle oluşturulan girinti ve çıkıntı ile minare gövdesinde de hareketlilik sağlamıştır. Şerefenin korkuluğu masif duvarlıdır. Silindirik olan petek kısmı ise gövde ile aynı oranda olup üstüne konik kurşun kaplı külah oturtulmuştur. Minare, alemle sona ermektedir (Foto. 64).

Yapının doğu cephesine oranla batı dış cephesinin pencere boyutları değişmiş ve üst sıra pencere açıklıklarına yer verilmiştir. Bu cephenin alt sıra üç penceresi dikey dikdörtgen formlarında büyük boyutlu olarak düzenlenmiş olup günümüzde bu pencereler camekanlı bölme içerisinde oluşturulan kadınlar namaz yeri ve abdesthane içerisinde kalmıştır. Alt sıra pencerelerinin dikey aksında ise kare formlarında küçük boyutlu üç adet üst sıra penceresi açılarak harim aydınlatılmıştır (Şekil 18) (Foto. 65).

Güney dış cephesi, batı cephe düzeni ile aynı formlarda olup buradaki tek farklılık, mihrabın denk geldiği alt sıra pencerelerinden orta pencereye yer verilmemiştir (Şekil 19) (Foto. 66). Caddeye bakan kuzey dış cephenin ön kısmı küçük bir avlu haline getirilerek, üzeri demir aksam ile kapatılmış, kuzey cephenin batı kenarına yakın noktada açılan dikdörtgen formlu basit çelik kapı ile son cemaat yerine geçiş sağlanmıştır. Giriş kapısının hemen üzerinde doğu duvarına doğru kaymış vaziyette kare pencere açıklığına

---

ve batı duvarları yıkılarak yeniden kalın kırma taş örgülerle kaplanmış, doğu ve güney cepheleri ise sıvanmıştır.

²¹⁸ 1971 yılı onarım öncesinde sıvalı olan gövde kısmı, yapılan sıva raspaı sonucunda özgün yapı malzemesi olan tuğla, gün yüzüne çıkarılmıştır.

ve kapının sağ tarafında batı tarafa yakın bölüme, küçük boyutlu dikdörtgen formlu iki üst ve büyük boyutlu bir alt pencere açıklığına yer verilmiştir. Kapı açıklığının üzerinde mermer levha içerisine bilgi mahiyetinde “*Yapılış tarihi 1320*” yazmaktadır. Lakin, bu mermer levhanın 1971 onarım öncesi görselinde burada yer almadığı görülmektedir (Foto. 67, 68)²¹⁹.

Son cemaat yerinin, yapının doğu kanadına minarenin inşa edildiği tarihlerde eklendiği yapıdaki farklı genişlikteki duvar kalınlıklarından, malzeme ve inşa tekniğindeki farklılıklardan anlaşılmaktadır. Bu genişletme çalışmaları sonrasında, son cemaat yerinin güney duvarının ortasına alçı malzemedan yapılan dikdörtgen çerçeveli bir mihrabiye yerleştirilmiştir. Oldukça sade ve basit özelliklere sahip olan ve beyaz badana ile boyanan, kible duvarından girişe doğru taşıntı yapan mihrabiye'nin alınlık kısmında enine dikdörtgen kartuş içerisine, kirli beyaz üzerine siyah renkli sülüs yazı ile ayet yazılmıştır. Köşelikleri boş olan mihrabiye'nin kavsarası beş yatay parçaya bölünmüş ve mihrap nişi yarım daire kesitli olarak düzenlenmiştir (Foto. 69)²²⁰.

Son cemaat yerinin kuzeyine sonradan, kadınlar mahfili eklenmiş olup mahfile çıkış bu kısımdan doğu duvarına bitişik ahşap merdiven aracılığıyla sağlanmaktadır. Son cemaat yerindeki mahfilden, batı duvarına açılan küçük kapı açıklığı ile ana ibadet mekanının kuzey duvarına bitişik olan mahfile geçiş sağlanmaktadır (Foto. 70). Harime, son cemaat yerinin batı duvarına açılan dikdörtgen formlu, basit ve sade kapı açıklığı ile geçilmektedir ki, bu kapı aynı zamanda genişletme yapılmadan önceki yapıya geçilen ana giriş kapısıdır. Kapı, içeride dikdörtgen formlu, düz tavanlı ve şevli biçimde harime doğru genişlemektedir. Harim, mihraba dik uzanan, ahşap tavanı taşıyan, üçerli iki ahşap sütun sırası ile üç sahına ayrılmıştır. Ahşap tavanı taşıyan ardıç direklerin taş kaideleri Sandıklı ve çevresinde bulunan antik kent kalıntılarından getirilen devşirme malzeme ile

²¹⁹ 1971 onarımı öncesinde üç taraftan basit silmeler ile kuşatılan dikdörtgen formlu, ahşap iki kanatlı kapının değiştirildiği görülmektedir.

²²⁰ Yapının 1971 yılı onarım öncesi görsellerine göre, son cemaat yeri beden duvarları, mihrabiye ve pencere kenarlarının beyaz badana üzerine farklı kompozisyonlarda kalemişi süslemelerin işlendiği görülmektedir. Dikdörtgen çerçeveyi üç yönden kuşatan bordürün içerisine sülüs hatlı yazı ile Kuran-ı Kerimden ayetler işlenmiş ve bu bordürün dış çerçeveleri çiçek dizeleriyle sınırlandırılmıştır. Mihrabiye'nin kavsarası siyah kalın konturlu yatay çizgilerle üç yatay parçaya bölünmüş ve kavsara niş yüzeyine iki yana açılan dalgalanmış püsküllü kırmızı renkli perde motifi işlenmiştir. Lakin, onarımlar neticesinde bu bezemeler günümüze ulaşmamıştır. Kavsara üzerinde beyaz zemin üzerine siyah renkte, mihrap ile ilgili ayetin ilk cümlesi yazılmış olup günümüze özgünlüğünü koruyarak gelmiştir. Mihrabiye alınlığının yukarı kısmında bir küçük ve bir büyük olmak üzere üst üste iki dikdörtgen formlu kartuş içerisine sülüs hatlı yazı ile ayet işlenmiş olup bu kartuşların her iki tarafında da palmetlerle sınırlandırılmış birer yuvarlak madalyon içerisine “Allah ve Muhammed” lafzı işlenmiştir. Yapılan bu süslemelerde restorasyonlar sayesinde ortadan kaldırılmıştır (Foto. 69).

oluşturulmuştur. Her biri farklı form ve bezemeye sahip devşirme taş kaideler, akant yapraklarından oluşan bitkisel karakterli ya da farklı şekillerden oluşan geometrik bezemeli olduğu görülmektedir ki yakın tarihlerde gri yağlı boya ile ahşap direkler ise yakın tarihlerde krem renkli yağlı boya ile boyanmıştır. Sütun başlığı bulunmayan dikmelerin üzerinde ise uçları profilli silmelerle oluşturulan ahşap yastık üzerine tavanı oturtulmuştur. Orta sahnın yan sahnılara göre daha yüksek tutulmuştur (Foto. 71-73).

Büyük bir kısmı günümüze ulaşamamakla birlikte yapıda ahşap konsollar arasında ve ana girişlerin yan yüzeylerinde kök boyalı kalemîşi süslemeler dikkat çekmektedir. Ahşap üzerine kök boyalı süslemeler üslup, renk ve kompozisyonları, yakın tarihlerde²²¹ yapının üst örtünün açılmasından kaynaklı olarak ve yapılan onarımlar neticesinde bozulmuş, süslemelerin tamamı günümüze ulaşmamıştır. Özgün niteliğini ve detaylarını koruyarak günümüze kadar gelen süslemeler ise, Sanat tarihi açısından önem arz etmektedir. Bugün bir bütün oluşturmayan ve tavanın konsol ve girişlerinde yoğunlaşan, koyu renkli süslemelerin kompozisyonları net olarak anlaşılmasa da kıvrım dallardan, palmetlerden oluşan süslemelerde şablon tekniği ve serbest kalemîşi tekniği kullanılarak ahşap üzerine işlendiği söylenebilir²²² (Şekil 20) (Foto. 74-76). Yapının duvarlarında yakın tarihlere kadar mevcut olan sıva üstü kalemîşi süslemeler ortadan kaldırılmış olup (Foto. 77-79)²²³ duvarlar sıvanarak beyaz badana ile boyanmıştır. Yapının harim kısmındaki ahşap kapı ve pencere doğramaları özgün olmayıp, yapıya onarımlar sonrasında ilave edilmiştir. Yapının özgün zemin döşemesi, sıkıştırılmış sert toprak

²²¹ Yapının üst örtüsünün yağmurdan etkilendiğinin belirtilmesi üzerine batı ve güney cephesinin tamamına yakın bölümü yıkılarak yeniden inşa edilmiştir. Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun 03.07.14 Dosya Numarası içerisindeki 06.02.1970 tarihli raporu.

²²² Yapının doğu duvarı üzerindeki ahşap giriş yüzeyindeki, 1971 yılı restorasyon öncesinde de fotoğraflarda görülen bezemeler, yapının ilk özgün bezemeleri olmalıdır. Bu bezemeler desen, renk ve üslup açısından diğer nakışlardan ayrılmaktadır.

²²³ 1971 yılı öncesi harim duvarı yüzeylerinde kalemîşi süslemelerin olduğu görülmektedir ki, bu bezemeler 1971 yılı onarımı sonrasında ortadan kaldırılmıştır. Beyaz badanalı olan duvar yüzeyindeki kalemîşi süsleme kompozisyonlarına bakıldığında, en üst sırada tavan eteklerinden başlayıp, tepe pencereleri arasında devam eden, kuzey duvarı haricinde duvarları üç yönde kuşatan beyaz zemin üzerine siyah nesih hatlı yazı kuşağına yer verilmiş ve bu bordür içerisine Allah (cc) isimleri yazılmıştır. Bu yazı kuşağının hemen alt sırasında, üst pencere aralarında yuvarlak madalyon içerisine Allah, Muhammed ve sahabenin isimleri rengi anlaşılabilen zemin üzerine siyah renkte sülüs hat ile yazılmıştır. Bu madalyonları dışta birbirini tekrar eden yaprak karakterli bitkisel süslemeler sınırlandırmaktadır. Bu madalyonların altına, üst ve alt sıra pencerelerin ortasına da tavan eteğindeki yazı formunun benzeri işlenmiş ve yazı içeriği değişmiştir. Kırmızı renkli kalın konturla çizilen bu kartuş üç yönden duvarları çevrelemekte olup beyaz zemin üzerine sülüs hatlı yazı ile ayetler işlenmiştir. Bu kartuşun alt sınırı ise birbirini tekrar eden palmetvari bezeme ile sonlanmaktadır. Harime doğru mazgal şeklinde genişleyen kapı açıklığının solunda, doğu duvarı yüzeyinde stilize edilmiş rahle motifi kalın konturlu çizgilerle işlenmiş olup rahle ayakları yazı formunda oluşturulmuştur. Rahle kollarında ise dalgalanan kırmızı renkli bayrak işlenmiş, rahlenin içerisine de Allah lafı siyah renkli sülüs hatlı yazı ile işlenmiştir Bunların dışında harime doğru mazgal şeklinde açılan alt sıra pencereleri hizasından itibaren duvarlarda herhangi bir süslemeye yer verilmemiş, sadece pencere alınlığı üçgen formunda boyanmıştır (Foto. 77-79).

zemin üzerine ahşap kaplama olarak yapılmıştır. Binanın kible duvarı ortasında çini mihrap, mihrabın batısında ise duvara bitişik ahşap minber yer almaktadır. Diğer birimlerde olduğu gibi yapının mihrabının da ilk yapımına ait formu ve niteliği değiştirilmiş (Foto. 80)²²⁴ günümüzde yeni Kütahya çinisi ile kaplanmıştır. Aynı şekilde yapılan son onarımlar neticesinde duvarlar yerden bir metre yüksekliğinde benzer çiniler ile kaplanmıştır (Foto. 81)

Mihrabın batısında, duvara bitişik vaziyetteki ahşap minber basit formlarda inşa edilmiştir. Minberin girişinde, kapı kanatlarına yer verilmemiş ve üzeri perde ile örtülmüştür. Kapı üzerindeki kitabelik kısmı boş bırakılmış olup taç kısmına dikdörtgen formlu, çerçeveli yazı levhası oturtulmuştur. Minberin yan aynalığı yatay ve dikey panolar ile hareketlendirilmiş, korkuluğu ise her iki tarafta, oyma tekniğinde bitkisel karakterli kompozisyon şeklinde düzenlenmiştir. Dikdörtgen formlu geçit, üç dilimli kemer açıklığı şeklinde düzenlenmiş, köşk bölümü de aynı formlarda düzenlenmiştir. Kasnaksız olan minberin külahı doğrudan köşk bölümünün üzerine oturtulmuştur (Şekil 21) (Foto. 82). Harimin kuzey ucunda, ahşap iki dikmenin taşıdığı, ahşap korkuluklu mahfil yer almaktadır. Mahfil, ahşap dikmelerinin üzerinde, uçları kavisli “C” ve “S” kıvrımlı ahşap yastıklarla taşınmaktadır. Mahfile geçit, son cemaat yerinin kuzeyindeki mahfilin kuzeydoğu köşesine bitişik ahşap merdiven ile sağlanmaktadır. Yapının kuzeyini kaplayan mahfilin ortası kible duvarı tarafına doğru taşırılmış dikdörtgen ahşap korkuluklu balkon şeklinde düzenlenmiştir. Balkon cephesi çıtalar ile oluşturulmuş sade bir ışınsal motifle bezenmiştir. Çıtalar yakın tarihlere kadar kırmızı renk boyalı iken son yapılan onarımlarda gri yağlı boya ile tamamen boyanmıştır. Ahşap bir yükseltiyle harimden ayrılan müezzin mahfilinin batı kısmına kapalı küçük bir imam odası yerleştirilmiştir (Foto. 83, 84).

²²⁴ 1971 yılında yapılan onarım öncesi fotoğraflarda güney duvarının ortasındaki dikdörtgen formlu alçı mihrap, harime doğru çıkıntı yapmıştır. Mihrap alınlığında beyaz zemin üzerine çerçeve içerisine alınmadan sülüs hatlı siyah yazı ile Al-i İmran Suresi'nin 39/1 ayetinin ilk cümlesiyazılmış olup transkripsiyonu şöyledir: “Fenadet-hül melâiketü ve hüve kaimun yusalli fil mihrabi” Açıklaması: “Mabette mihrap içinde namaz kılarlarken melekler ona...” diyerek devam eder, fakat kartuş içerisine bu kadarı sınırlandırılmıştır. Bu ayetin sağ alt köşesine kalemişi ile atılan tarih dikkatimizi çekmektedir ki muhtemelen ayetin işleniş tarihi olan Arapça rakamlar net bir şekilde okunamamaktadır. Mihrabın kavsarasından nişe kadar inen, rengi tam net olarak belli olmayan, iki yana toplanmış püsküllü perde motifinin işlendiği görülmektedir (Foto. 80).

2.1.3. Çavuşçeşme Camii²²⁵

Şekil No : 22-27

Fotoğraf No : 85-102

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Çavuşçeşme Camii, Sandıklı ilçesinin merkezi Hisar Mahallesi içerisinde, Çeşme Sokak üzerinde, Hisar Kalesi eteğinde yer almaktadır. Cami ismini batı cephesinde bulunan çeşmeden almıştır. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan yapı, tapu kayıtlarına göre 3 pafta, 196 ada, 37 nolu parselde yer almaktadır.

Tarihçe: Çavuşçeşme Camii ile ilgili kesin inşa tarihini veren herhangi bir kitabe ve arşiv kaynağı bulunmadığından, yapım tarihi ve yaptıranı bilinmemektedir. Cami, 1945-50 yıllarında düz toprak damlı iken ahşap tavan sisteminin korunması şartıyla aynı tarihlerde üzeri kırma çatı ile kapatılmıştır²²⁶. Yapı, 1985 yılında ise esaslı bir onarım geçirmiş, bu tarihte yapılan onarımlar sayesinde beden duvarlarına takviyeler yapılmış, duvarlar sıvanarak badanalanmış²²⁷, mihrap yenilenmiş²²⁸, ahşap çatı tamir edilmiş, ahşap döşemesi, kapı ile pencere doğramaları yenilenmiştir²²⁹. Yapının 1985 tarihli onarım sırasında çekilen görseline bakıldığında, güney duvarının tamamının, doğu ve batı

²²⁵ Yapı, Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun 11.05.2006 tarihli ve 1172 sayılı kararı ile korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiştir.

²²⁶ Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun dosyası içerisindeki Vakıf Eski Eser Fişi.

²²⁷ Harimin duvarları 1985 yılı onarım öncesi görsellerine bakıldığında, beyaz badanalı duvar yüzeylerinde, pencere kenarlarında ve mihrapta bitkisel, geometrik ve yazı formlu kalemişi süslemelerin mevcut olduğu görülmektedir. Bu tarihlerde mevcut olan kalemişi süsleme kompozisyonlarına bakıldığında, en üst sırada tavan eteklerinden itibaren birbirini tekrar eden stilize edilmiş yeşil yapraklı ve kırmızı çiçekli çelenk kompozisyonu muhtemelen harimi kuşatmaktadır. Bu kuşağın altında üst sıra pencere aralarında, kalın konturla çizilen kırmızı yuvarlak madalyon içerisine, beyaz zemin üzerine siyah renk sülüs hatlı yazı ile Allah, Muhammed ve sahabenin isimleri yazılmış olup bu madalyonu dışta stilize edilmiş üç yapraklı bitkisel bezeme çevrelemektedir. Yapının alt sıra pencerelerinin kemer alınlığının ortasına stilize edilmiş turuncu renklerinde kadehe benzeyen bir vazo içerisinden çıkan ince dallı bitkisel süsleme işlenmiştir. Vazonun her iki yanına da mavi renkte boyanmış iri yapraklı "C" ve "S" kıvrım dallı yapraklardan oluşan kompozisyonun simetrik yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Sadece sağ üst köşesi görülen, alçı mihrabın üst kitabelik bölümüne kalemişi ile ayet, kavsara köşeliklerinde ise natüralist çiçeklerin işlendiği görülmektedir (Foto. 97-99). 1985 yılında yapılan onarımlar sonrasında bu kalemişi bezemeler ortadan kaldırılmıştır (Foto. 100).

²²⁸ Müze arşiv kayıtlarında, kible duvarı ortasında olan dikdörtgen formlu mihrabın alçı malzemeden yapıldığı ve iç içe sade bordürlerle çevrelediği, mihrap kavsarasının yarım daire kesitli ve kavsarasının mukarnaslı olduğu belirtilmiştir. Mihrap nişinde ise yağlı boya ile yapılmış, iki yana toplanmış vaziyette perde motifinin işlendiği ifade edilmiştir.

²²⁹ Kültür ve Turizm Bakanlığı Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nun 761 Karar numaralı ve 07.03.1985 tarihli karara göre, Mimari görünüşündeki malzeme ve yapı elemanlarında eserin karakterinin bozulmaması şartı konarak, iç taşıyıcı elemanlarında ve gabarisinde önemsiz değişikliklerin yapılabileceği ifade edilirken; Malzeme, iç ve dış mimarisinin yenilenebilecek yapılardan olduğuna karar verilerek yapının restorasyonunun yapılabileceği belirtilmiştir. 10.05.1985 tarihinde yapının restorasyonuna başlanmıştır.

duvarının güney duvarına yakın olan kısımları tamamen yıkılmış ve aslına uygun olarak yeniden inşa edildiği görülmektedir (Foto. 87). Yine 1985 tarihli diğer bir görselde, alt sıra pencerelerinin dışta kare, içerde ise dikdörtgen formlu yuvarlak kemerli olduğu görülmektedir (Foto. 100). Dolayısıyla onarımlar sonrası güney ve batı duvarları özgünlüğünü tamamen yitirmiştir.

Yapının 1985 yılı restorasyonu öncesi görselde, üzeri sundurma ile örtülü avlu kapısının, kuzey duvarına bitişik olarak düzenlendiği ve ahşap kapı kanatlarına sahip olduğu görülmektedir. İmam odası olarak düzenlenen birimin içeri geçit sağlayan kapısının yukarısında, ahşap kirişler üzerinde taşınan ahşap korkuluklu basit bir balkon görülmektedir. Muhtemelen bu balkon, müezzinin ezanı buradan okuması için düzenlenmiş olmalıdır (Foto. 90). Yapı 2009 yılında tekrar bir onarım geçirmiştir.

Ayrıca yapıdaki bezemeler, Erken Dönem Osmanlı mimari örnekleriyle karşılaştırıldığında, renk, kompozisyon ve üslup açısından daha yalın ve sade oldukları gözlenmekte, tipolojik açıdan farklı dönemlere tarihlendirilmektedir. Dolayısıyla yapıda kullanılan malzeme, inşa tekniği ve bezeme özellikleri değerlendirilerek tarihlendirme yapıldığında, Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde inşa edilmeye başlanan ahşap destekli ve tavanlı cami geleneğinin XVII ve XVIII. yüzyıldan sonra da yoğun bir şekilde, daha çok kırsal köy camilerinde uygulandığı görülmektedir. Ayrıca, konsollar arasında ve ana kirişlerin yan yüzeylerinde olan bu kalemişi süslemeler, Hamamönü Camii'ndeki süslemeler ile yakın benzerlik göstermektedir (Foto. 76). Bu özellikler nedeniyle, her iki yapının birbirine yakın tarihlerde ve hatta aynı usta tarafından inşa edilmiş olma ihtimali muhtemeldir. Bu bağlamda yapı, bölgede mevcut olan diğer yapılarla mimari özellikler açısından değerlendirildiğinde, XVII. yy.dan sonra yapıldığı ifade edilebilir.

Ayrıca belirtmek gerekir ki, yapının avluya geçit veren kapı açıklığının güney tarafında avlu duvarı üzerinde yapılış tarihi 1324 yılına tarihlenen mermer levha ile bilgi amaçlı olarak yazılan bazı yayınlarda ve web sayfalarında, caminin Germiyanogulları Dönemi'nde inşa edildiği ifade edilmektedir. Yapının batı duvarına bitişik çeşme kuruluşunun yan taşlarında devşirme Sandıklı Kalesi kitabesinin var olması, bu yapının Germiyanogulları Dönemi'nde inşa edildiği yanlına düşülmemelidir. Germiyanogulları Beyliği Dönemi ve mimari eserleri ile ilgili Sandıklı ilçesinde de kapsamlı araştırma

yapan Uysal'ın eseri²³⁰ incelendiğinde de bu eserin ismi geçmemektedir. Dolayısıyla, caminin Germiyanlı yapısı olma ihtimalini kanıtlayacak veri şu an için mevcut değildir.

Plan Özellikleri: Küçük bir avlu içerisinde yer alan yapıya, kuzeybatı tarafında açılan avlu kapısı ile geçit sağlanmakta olup cami kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiştir. Harime geçit, mihrap ile aynı aks üzerindeki kuzey duvarının ortasındaki kapı açıklığı ile sağlanmaktadır. Ahşap destekli ve ahşap tavanlı olan harim, mihraba dikey uzanan ikişerli iki ahşap sütun sırasıyla üç sahına ayrılmıştır. Harimin kuzey duvarının tamamını ahşap fevkani mahfil kaplamaktadır. Mahfil iki ahşap sütun ile taşınmakta ve harime geçit veren kapının doğusunda kuzey duvarına bitişik merdiven ile üst kata çıkılmaktadır. Yapının güney ve batı cephesinde iki alt sıra pencere açıklığına yer verilmişken, kuzey ve doğu cepheleri sağır bırakılarak alt sıra pencerelerine yer verilmemiştir. Güney duvarının ortasına harime doğru çıkıntı yapan dikdörtgen kesitli yarım daire formlu mihrap ve mihrabın sağ tarafında batı duvarına bitişik vaziyette minber konumlandırılmıştır. Yapının kuzey dış duvarının batı kanadına bitişik vaziyette, harime geçit veren kapının batısındaki merdiven ile kuzey-güney doğrultusunda batı yönünde çıkma yapan imam odasına geçit sağlanmaktadır. Bu çıkma dışarıda dört ahşap direk üzerinde taşınmakta olup güney ve batı cephelerine ikişer pencere açılmıştır. İmam odasının altında batı duvarına bitişik vaziyette dikdörtgen kesitli çeşmeye yer verilmiştir. Avlunun kuzey köşesinde tuvalet ve lavabolara, avluya geçit sağlayan kapının doğusunda ise abdest alma musluklarına yer verilmiştir (Şekil 22-25).

Mimari özellikleri: Dıştan oldukça sade ve basit bir ev görünümünde olan ahşap destekli ve ahşap tavanlı olan yapının üzeri kiremit ile dört yöne eğimli kırma çatı ile örtülmüştür²³¹. Günümüzde yapının duvarları içerde ve dışarıda tamamen sıvalı olduğu için malzeme net olarak görülmesi de yapının 1985 tarihli görsellerinde duvarların ahşap çatki arası kerpiç ve moloz taş dolgu malzeme ile inşa edildiği ve büyük-küçük boyutlu taşların birbirine çamur ile bağlandığı anlaşılmaktadır (Foto. 85-87)²³².

Caminin özgün olarak günümüze gelen doğu dış cephesi, yapıya bitişik evlerden dolayı sağır bırakılmış olup herhangi bir pencere izine rastlanılmamaktadır. Yapının sokağa bakan güney cephesinde altta büyük dikdörtgen formlu ve üstte küçük kare

²³⁰ A. O. Uysal, *age.*, s. 5-8.

²³¹ Yapı, 1945-50 yıllarında düz toprak damlı iken, ahşap tavan sisteminin korunması şartıyla aynı tarihlerde üzeri kırma çatı ile kapatılmıştır. Eskişehir K.T.V.K.B.Kurulu'nun dosyası içerisindeki Vakıf Eski Eser Fişi.

²³² Bu tarihlerde yapının dış cephe yüzeylerinin samanlı toprak karışımı ile yapılan harç ve kireçle sıvalı olduğu görülmektedir (Foto. 85-87).

formlu iki, batı dış cephesinde altta büyük dikdörtgen formlu iki ve üstte küçük kare formlu iki ahşap pencere açıklığı ile yapı aydınlatılmıştır. Yapının batı cephesinin kuzeye yakın bölümünde, altta dört ahşap dikme üzerinde taşınan çıkmanın güney ve batı cephelerinde ise ikişer büyük dikdörtgen formlu ahşap pencere açıklığına yer verilmiştir. Ahşap pencerelerin söve ve lentoları da ahşap kirişler vasıtasıyla oluşturulmuştur. Sokağa doğru taşan bu çıkmanın hemen altında, batı duvarına bitişik vaziyette, dikdörtgen formlu, yan taşlarında devşirme Hisar Kalesi'nin mermer kitabesinin kullanıldığı çeşme yapısı bulunmaktadır (Şekil 25) (Foto. 85).

Sokaktan avluya geçişler, yakın dönem eki olan kuzeybatı avlu duvarına açılan dikdörtgen formlu, iki kanatlı, basit çelik kapı ile sağlanmakta olup bu kapının üzeri sundurma şeklinde düzenlenmiş ve iki yöne kırılan çatı formunda kiremitle kaplanmıştır. Bu kapının güney tarafında duvar yüzeyine yerleştirilen enine dikdörtgen boyutlu mermer levha içerisine “*Yapılış Tarihi 1324 ve Onarım Tarihi 1985/1986*” yılları yazılmıştır²³³ (Foto. 88). Günümüzde avluya bakan kuzey cephe duvarında, bir küçük kare formlu ahşap pencere açıklığına ve iki kapı açıklığına yer verilmiştir. Kuzey cephesinin ön yüzüne yakın tarihlerde camekanlı bir bölme ile üstü sundurma çatı ile kapatılan ayakkabılık bölümü yapılmıştır. Bu kapı açıklığının hemen batısında, kuzey duvarının batı kanadına bitişik vaziyette ahşap merdiven ile üst kattaki batı yönünde çıkma yapan imam odasına geçilmektedir (Foto. 88, 89).

Kuzey duvarı ortasına açılan dikdörtgen formlu basit ve sade iki kanatlı ahşap kapıyla harime geçilmektedir. Harim, mihraba dik uzanan ahşap tavanı taşıyan dört ahşap sütun ile üç sahına ayrılmıştır. Hamamönü Camii'nde olduğu gibi burada da yapının en değerli unsurunu, ahşap tavan sistemi ve işçiliği oluşturmaktadır. Ahşap tavanı taşıyan sütunlar kaidesiz olarak düzenlenmiş olup doğrudan zemine oturmaktadır. Yapının özgün döşemesi, sıkıştırılmış sert toprak zemin üzerine ahşap kaplama olarak düzenlenmiştir. Gövdeyi oluşturan ahşap sütun ise kahverengi yağlı boya ile boyanmıştır (Foto. 91). Sütun başlığı bulunmayan dikmelerin üzerinde, kuzey-güney doğrultusunda uzanan, uçları kavisli “S” ve “C” kıvrımlı profillerle oluşturulmuş ahşap yastıklar mevcuttur. Yapının tavanı bu yastıklar üzerine oturtulmuştur. Orta sahin yan sahinlere göre daha yüksek ve geniş tutulmuştur. Ana kirişlerin arasına atılan döşeme tahtaları ile yan kirişlerin büyük bir bölümü yakın tarihlerde yenilenmiştir. Yakın tarihlerde yapının üst

²³³ Bu mermer levhanın bir benzeri de Hamamönü Camii'nin kapı açıklığının üzerine yerleştirilmiş, Germiyanogulları Dönemi'ne tarihlenen 1320 tarihidir. Bilgi mahiyetinde yazılan bu kitabelerin kimler tarafından buraya yerleştirildiği bilinmemektedir.

örtüsünün açılmasından kaynaklı olarak yapılan yanlış onarımlar neticesinde, ahşap üzerine kök boyalı süslemeler, üslup, renk ve kompozisyonlarını kısmen yitirmiş ve süslemelerin sadece bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Bugün orta sahının ahşap konsolları arasında ve ana kirişlerin yan yüzeylerinde mavi, kırmızı kök boyalı kalemişi süslemeler dikkat çekmektedir. Özgün niteliğini ve detaylarını koruyarak günümüze kadar gelen bu süslemeler ise, sanat tarihi ve yapının tarihi açısından önem arz etmektedir (Foto. 92). Mavi ve kırmızı renkli kök boyalı konsolların arasında kalan bölümde beyaz renkli baklava dilimlerinin içerisinde basit formlarda taç yapraklı çiçeklerle ve lale motifleri ile bitkisel kompozisyonlarda ve konsolların yüzeyinde ise birer bitkisel karakterli, selvi motifinin işlendiği görülmektedir. Ayrıca bu tavan süslemelerinde altıgenler, üçgenler ve yıldızlardan oluşan geometrik bezemelerin arasında siyah kök boya üzerine beyaz boya ile yatay “S” motiflerinden oluşan ve birbirini takip eden kompozisyon vardır. Bezemeler ara ara bozularak karakteristik özelliklerini yitirmeye başlamışlardır (Foto. 93-95).

Yapının duvarlarındaki tüm pencereler harime şevli açılmakta olup üst sıra pencereleri küçük kare, alt sıra pencereleri ise büyük kare formlarındadır. Ahşap kapı ve pencere doğramaları özgün olmayıp son onarımlar neticesinde yenilenmiş, alt sıra pencerelerinden itibaren de duvar kenarları ahşap lambri ile kaplanmıştır. Yapının güney duvarında mihrabın her iki yanında birer alt ve üst pencere açıklığına yer verilmiştir. Batı duvarında üç üst ve iki alt sıra pencere açıklığına yer verilmişken, doğu ve kuzey duvarlarında sadece birer küçük tepe penceresi açılmıştır (Foto. 96). Yapının duvarları çimento ile sıvanarak beyaz badana ile boyanmış olup güney duvarı ortasındaki hiçbir sanatsal özellik göstermeyen mihrap, yeniden inşa edilerek modern Kütahya çinisi ile kaplanmıştır.

Mihrabın hemen batı tarafında ve duvara bitişik vaziyetteki ahşap minber, üzerindeki el işlemesi kompozisyonu ile sanatsal özellik taşımaktadır. Minbere geçit sağlayan kapı kanatlarına yer verilmemiş olup üzeri bugün perde ile kapatılmıştır. Minbere geçit yuvarlak kemerli açıklık şeklinde düzenlenmiş olup kemer iki taraftan sütüncelere oturur vaziyette işlenmiştir. Kapı üzerindeki kitabelik kısmı, kartuş içerisi boş bırakılmıştır. Kitabelik üzerindeki taç kısmı “C” ve “S” kıvrımlı şekilde üçgen formunda düzenlenmiştir. Her iki yanda da kum saati formunda işlenen alem yükselmektedir (Şekil 27) (Foto. 100). Minberin yan aynalığının kenar bordürlerini kırmızı zemin üzerine kabartma tekniğinde yapılan ve yan yana dizilen balık sırtı kompozisyonları, altın renkte boyanarak üçgen aynalığı dolanmaktadır. Aynalığın göbeğinde siyah zeminli yuvarlak

madalyon içerisinde bitkisel karakterli kompozisyon işlenmiştir. Merkezde lale motifli bitkisel süsleme dışı doğru “C” ve “S” kıvrımlarından oluşan ışınsal karaktere sahiptir. Köşebentler de aynı form ve özelliklere sahiptir. Minber korkuluğunda ise “C” kıvrımlarının ters ve düz sıralaması ile oluşturulan kompozisyon burada oyma tekniğinde oluşturulmuş ve bu kompozisyon minberin her iki yönünde de aynı şekilde uygulanmıştır. Minberin geçidi boyuna dikdörtgen bir pano şeklinde düzenlenmiş olup üç dilimli kemer açıklık şeklindedir. Geçit üstü bölümü dikdörtgen pano şeklinde düzenlenmiş, kenar bordürlerine de balık sırtı motifi işlenmiştir. Ahşap minberin köşk bölümü açıklıkları üç dilimli kemer formunda düzenlenerek yüzeylerine bitkisel karakterli süslemeler oyulmuştur. Köşk bölümünün üzerindeki sekizgen kasnağın yukarısına ahşap külah oturtulmuş, minber alemle sonlanmıştır (Foto. 99). Minber şu anda orijinalinden farklı olarak, zaman içinde gördüğü yenilemelerle su yeşili yağlıboya ile boyanmıştır (Şekil 26, 27) (Foto. 100).

Harimin kuzeyinde ahşap iki sütunun taşıdığı, ahşap korkuluklu mahfil yer almaktadır. Tamamen kahverengi yağlı boya ile boyanan mahfil, ahşap dikmelerin üzerinde doğu-batı doğrultusunda atılan ve uçları “C” kıvrımlı olan ahşap yastıklar üzerinde taşınmaktadır. Mahfile geçit, harime giriş sağlayan kapının sağ tarafında kuzey duvarına bitişik ahşap merdiven ile sağlanmaktadır. Mahfilin ortası, kible duvarı tarafına doğru taşırılmış olup ahşap korkuluklu dikdörtgen balkon şeklinde düzenlenmiştir. Balkon cephesi çitalar ile oluşturulmuş sade bir ışınsal motifle bezenmiştir. Çitalar yakın tarihlere kadar kırmızı renk boyalı iken son yapılan onarımlarda mavi ve sarı yağlı boya ile boyanarak hareketlilik sağlanmıştır (Foto. 101, 102).

2.1.4. Yeşildirek Camii²³⁴

Şekil No : 28-30

Fotoğraf No : 103-112

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.05.2022

Yeri: Yeşildirek Camii, Sandıklı Merkezi'nde Cuma Mahallesi, Yeşildirek Sokakta bulunmaktadır. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait olan yapı, tapu kayıtlarına göre 247 ada, 1 nolu parselde yer almaktadır.

Tarihçe: Yapı, batı cephesindeki giriş açıklığının kuzey tarafındaki mermer kitabe, Mustafa adlı bir kişi tarafından sülüs hatla iki satır olarak yazılmış olup H. 1213 / M. 1798-9 tarihini taşımaktadır. Bu kitabenin üzerindeki mermer levhada ise H. 1213 yılında yapıldığı, hicri tarihin yanında 1985 yılında tamir edildiği Latin alfabesi ile yazılıdır²³⁵ (Foto. 103). Kitabe ise şöyledir:

سنه بیک ایکیوز اون اوچ... مسجدہ تاریھی ایلاھی

بیله سالاتلارین کابول اییله کی بایسی و بانیسی جحنمدن باید ایلسون

کتبهو مصطفی

Sene bin iki yüz on üç... mescide tarih-i ilahi

İyle salatların kabul iyle ki bâisi ve bânisi cehennemden bâid eylesun

Ketebehu Mustafa

Yapının mimari özellikleri ve üzerindeki kitabe dikkate alındığında bina, 1798-99 yılında inşa edilmiştir.

Plan Özellikleri: İki katlı olarak inşa edilen yapıya geçiş, sokağa bakan batı cephesinin güney kanadına yakın olan kapı açıklığı ile sağlanmaktadır. Yapının alt katı ayrı bir mekân üst katı ise asıl ibadet alanı olarak ayrılmışken, alt kat planı üst kat planına oranla daha küçük boyutlu ve kare olarak düzenlenmiştir. Alt katta yapıya geçiş sağlayan kapı açıklığının güney duvarına bitişik abdest alma musluklarına yer verilmiştir. Kuzeyindeki

²³⁴ Yapı, Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun 05.04.2017 tarihli ve 5083 sayılı kararı ile korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiştir.

²³⁵ Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun 23.07/287 nolu dosyası içerisindeki rapor.

kapı açıklığı ile de kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen alanı kaplayan küçük boyutlu harim yer almaktadır. Alt kattaki düz tavanlı mekânın kible duvarı ortasına mihrap yerleştirilmiş, minbere ise yer verilmemiştir. Burası, kuzey ve doğu cephelerine açılan ikişer pencere açıklığı ile aydınlatılmaktadır. Alt kata girilince doğrudan yukarı çıkan merdivenle de karşılaşılır (Şekil 28). İkinci katta, merdivenin batısında güney duvarına açılan kapı açıklığı ile geçilen odaya yer verilirken, doğusundaki kapı açıklığı ile de kuzey- güney doğrultusundaki asıl ibadet mekanına geçilmektedir. Alt kattakine oranla daha geniş olan asıl ibadet mekanının üzeri bir ahşap destekle taşınan bağdadi tek kubbe ile örtülmüştür. Kible duvarının ortasına yerleştirilen mihrap içten yarım daire formu olup dışta cepheden çıkma yapmıştır (Şekil 29).

Mimari Özellikleri: Dıştan oldukça sade ve basit bir ev görünümündeki caminin üzeri, dört yöne eğimli kırma çatıyla örtülerek, kiremit ile kaplanmıştır. Minaresiz olan yapının kitabesine göre, mescit olarak yapıldığı ve mescit olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Günümüzde yapının iç duvar yüzeyleri ahşap ile kaplandığı ve dış cephesinin de sıvalı olduğundan bütün malzemesi net olarak anlaşılmasa da bağdadi tekniğinde inşa edildiği ifade edilmiştir²³⁶. Caminin ortasındaki yatay ahşap silme, yapıyı ortadan ikiye ayırmış ve ikinci katı tüm cephelerden oda genişliğinde çıkma yaparak alttan, doğu ve batı cephesinde dört, kuzey ve güney cephesinde ise beş ahşap eli böğründe ile desteklenmiştir. Caminin yola bakan batı cephesinin alt katında, güney kanadına yakın bölüme kapı açıklığı ve bu açıklığın üzerinde enine dikdörtgen formlarında pencere açıklığına, üst katında ise büyük boyutlu ikişer ahşap söve ve lentolu pencere açıklığına yer verilmiştir (Şekil 30) (Foto. 104). Yapının alt katında kuzey ve doğu cephesinde iki adet boyuna dikdörtgen formu pencere açıklığı bulunurken, kuzey cephenin üst katında herhangi bir açıklığa yer verilmemiş, doğu cephenin üst katında ise kare formu büyük bir pencere açıklığı ile harim aydınlatılmıştır (Foto. 105).

Yapının güney cephesine bakıldığında alt kat tamamen sağır bırakılmışken, üst katında mihrap nişi dışa doğru çıkma yaparak üzeri sac ile kapatılmış, batı tarafına da bir adet küçük boyutlu pencere açılmıştır (Foto. 106). Batı cephesindeki dikdörtgen formu, iki kanatlı ahşap söve ve lentolu yalın kapı açıklığı ile yapıya geçiş sağlanmaktadır. Kapı kanatlarının yüzeyi yatay ve dikey yerleştirilen panolarla hareketlendirilmiştir. Kapı açıklığının kuzeyinde dış batı duvar yüzeyine, enine dikdörtgen formu yanları kaş kemer formunda yumuşatılmış mermer kitabe levhası yerleştirilmiştir (Şekil 30) (Foto. 104).

²³⁶ Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun 03.07.387 dosya içerisindeki 17.03.2017 tarihli raporu.

Yapıya geçiş sağlandığında, alt kat giriş holünün güney duvarına bitişik abdest alma muslukları yerleştirilmiş, kuzey tarafına açılan kapı açıklığı ile de alt kat harimine geçit sağlanmıştır. Mekân daha çok kadınların namaz kılma ve son cemaat yeri fonksiyonu görevi gördüğü anlaşılmaktadır. Bu kısmın üstü, yeşil renge boyanmış düz ahşap tavanlı olup duvarları pencere alt hizasına kadar ahşap lambri ile kaplanmış, bu hizadan itibaren beyaza boyanarak sıvanmıştır. Kible duvarının ortasına yerleştirilen yeni ahşap mihrap ise, kabartma ve oyma tekniğinde, birbirinin simetriği olan bitkisel karakterli bezemeler işlenmiştir (Foto. 107, 108). Yapıya giriş holünün kuzeyindeki, on dört basamaklı ahşap merdiven ile üst kata çıkılmaktadır. Bu katta ise, merdivenin batı yönünde, güney kapı açıklığına sahip, imam odası için ayrıldığı düşünülen küçük bir mekân bulunmaktadır. Bu merdivenin doğu tarafına açılan tek kanatlı basit ve sade kapı ile esas ibadet mekanına geçilmektedir (Foto. 109). Asıl ibadet mekânı, alt kat harimine oranla daha büyük olup duvarlar burada tamamen ahşapla kaplanmış. Üst örtü, harimin ortasında kare formlu bir ahşap destek ve yanlarda karşılıklı atılan konsollar tarafından taşınmaktadır. Harimin doğu duvarının ortasına açılan kare formlu, söve ve lentoları ahşap pencereler ile içerisi aydınlatılmaktadır. Kible duvarının ortasındaki, yarım daire kesitli, basık kemer formlu yalın mihrap, ahşapla kaplanmış ve yüzeyi yeşil renge boyanmıştır (Foto. 110, 111).

Mihrabın hemen batı tarafında duvara bitişik vaziyetteki, ilk yapıyla ilgisi kestirilemeyen minber ahşaptır. Minbere geçit, dikdörtgen formlu düz kapı açıklığı ile sağlanmakta olup kapı kanatlarına yer verilmemiş ve üzeri perde ile örtülmüştür. Kapı üzerindeki kitabelik kısmı boş bırakılarak içerisi oyma tekniğinde ortada yıldız ve yanlarda karşılıklı iki hilal şeklinde düzenlenmiştir. Minberin yan aynalık göbeğini oluşturan sekizgen kartuşun içerisi ve köşebentleri, ışınal çıtalar ile düzenlenen bitkisel karakterli kompozisyona yer verilmiştir. Süpürgelik kısmında ise düz çerçeveli boyuna dikdörtgen formunda dört adet kapalı küçük nişe yer verilmiş ve niş içerisine ahşap oyma tekniğinde yapraklı çiçek ve çarkıfelek motifi işlenmiştir. Minber korkuluğu ise her iki tarafta oyma tekniğinde ters “S” karakterli kompozisyon şeklinde düzenlenmiştir. Boyuna dikdörtgen formlu geçit bölümünün içerisi düz açıklık şeklinde düzenlenmiş, üstündeki köşk bölümünün yanları kapalı olup bu bölüme yan yana oyma tekniğinde yaprakları olan beş çenekli iki adet çiçek motifi işlenmiştir (Foto. 112).

2.1.5. Hoca Fakih Camii²³⁷

Şekil No : 31-32

Fotoğraf No : 113-123

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Hoca Fakih Camii, Sandıklı ilçe merkezine bağlı Çakır Mahallesi içerisinde, Yalıncağ Caddesi üzerinde yer almaktadır. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan yapı, tapu kayıtlarına göre 23 ada, 34 nolu parselde yer almaktadır.

Tarihçe: Hoca Fakih Camii ile ilgili kesin inşa tarihini veren herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Yapının duvarında asılı olan beratında, R. 1329 / M. 1913-14 tarihinde ibadete açıldığı yazmakta ve aynı tarihin doğu duvar yüzeyinde de bilgi mahiyetinde yazılı olduğu görülmektedir. Bu tarih, yapının onarımından sonra yeniden ibadete açılmasından kaynaklı olarak verilmiş olmalıdır. Çünkü, yapının yapım tarihi kesin olarak bilinmese de XVIII. yy. arşiv kayıtlarında, yapının ve çeşmenin banisi Hoca Fakih olduğu bilgisine rastlanmaktadır. Çeşmenin varlığı 1987 yılı onarımı esnasında çekilen fotoğrafla sabittir²³⁸. XIX. yy. ilk çeyreğinde yapının bakımsızlıktan harap olduğu ve bu tarihlerde mahalle halkının çabalarıyla onarıldığı, ayrıca yapıya merkezden alınan karar doğrultusunda minber eklenerek camiye çevrildiği bilgisine ulaşılmıştır²³⁹. Dolayısıyla yapının XVIII. yüzyılda mevcut olduğu ve XIX. yüzyılda yapılan onarımlar sonrasındaki eklemeler sonucunda son halini alarak günümüze ulaşmış olduğunu söylemek mümkündür. Cami daha sonra 1987 yılında esaslı bir onarım geçirmiştir. Bu tarihte yapılan restorasyonlar sonrasında, şakülü bozulan beden duvarları yeniden düzenlenmiş, duvarlarındaki kaplamalar sökülmüş, cepheler sıvanarak boyanmıştır. 1987 yılında yapıda yapılan incelemeler sonrasında, yapının doğu duvarında cami girişinin alt kısmına bodrum katı açılmış olduğu ve burasının depo olarak kullanıldığı belirtilmiştir. Yine bu tarihlerde yapının doğu cephesinde bodrumun üzerinin yola doğru çıkma yaptığı ve bu çıkmanın ise altta ahşap eli böğründe ile desteklendiği görülmektedir. Ayrıca harime geçit veren kapının üzerinde de ahşap direk üzerinde taşınan ve yola doğru çıkma yapan bir balkonun mevcut olduğu görülmektedir (Foto. 113). Yapılan 1987 yılı onarımlarında

²³⁷ Yapı, Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun 23.11.2018 tarihli ve 7029 sayılı kararı ile korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiştir.

²³⁸ Fotoğraf için "Çeşmeler" bölümü içerisinde "Hoca Fakih Camii Çeşmesi", s. 144, (Foto. 316).

²³⁹ M. Murat Öntüğ, "Sandıklı Kazasının Eğitim ve Dini Yapıları (XVIII. YY)", *Sandıklı Araştırmaları - Sempozyum Bildirileri*, Ege Üniversitesi Yayınları Edebiyat Fakültesi Yayın No: 177, İzmir 2012, s. 233.

doğu cephesinde bulunan depo iptal edilerek tamamen kapatılmış ve çıkmlar yıkılarak moloz taş duvar ile yeniden inşa edilerek sıvanarak boyanmıştır. Onarım sonrasında bu duvar, moloz taş duvar ile yeniden inşa edilen yapı, sıvanarak boyanmıştır.

1987 yılı onarım öncesi görselde, güney duvarının ortasında dikdörtgen boyutlu, yuvarlak kemerli ve bordürü üç yönde kuşatan bitkisel bezemeli mihrabının olduğu ve güney duvarının doğu köşesinde yarım daire kesitli ahşap vaaz kürsüsünün yer aldığı görülmektedir (Foto. 114). Bu onarımlar sonrasında vaaz kürsüsü ortadan kaldırılmış ve mihrap modern ahşap malzemedan yeniden inşa edilmiştir. Özgünlüğünü koruyan güney duvarında, 1987 yılı onarım öncesi fotoğraflarında bu duvarın doğu kanadına bitişik çeşme kuruluşunun yer aldığı görülmektedir ki yapılan onarımlar sonrasında bu çeşmenin buradan kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Bozuk ahşap çatı yenilenerek üst örtü Marsilya kiremit ile kaplanmış, bunlara ek olarak, ahşap döşeme, kapı ve pencere doğramaları yenilenmiş, dökülen sıvalar raspa edilerek sıva ve badana işleri yapılmıştır.

Plan Özellikleri: Kare planlı olarak inşa edilen yapının üstü, doğu-batı doğrultusunda uzanan, elips formunda kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin uzanış yönü ve kuzey kanadına konumlandırılan mahfil nedeni ile ana ibadet mekânı enine dikdörtgen formlu alanı kaplamaktadır. Harimin kuzeyinde, girişin hemen üzerine dört ahşap sütunun taşıdığı düz tavanlı mahfile yer verilmiş olup mahfile kuzey duvarına bitişik vaziyetteki merdiven ile geçit sağlanmıştır. Yapının sokağa bakan doğu cephesinde dıştan içeriye doğru genişleyen dikdörtgen formlu iki pencere açıklığına ve doğu cephesinin kuzey kanadına ise harime geçit veren kapı açıklığına yer verilmiştir. Yapının kuzey ve batı cephelerinde herhangi bir açıklığa yer verilmemiş olup tamamen sağır bırakılmıştır. Güney duvarının ortasına dışa taşıntı yapan yarım daire formlu mihrap ve mihrabın her iki yanına doğu cephesindekiler ile aynı özelliklere sahip pencere açıklıklarına yer verilmiştir. Güneybatı köşedeki minber, batı duvarına bitişik vaziyettedir. Minaresi bulunmayan yapının inşa edildiği dönemlerde mescit olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır (Şekil 31, 32).

Mimari Özellikleri: Dıştan oldukça sade ve basit bir ev görünümünde olan kare planlı, bağdadi elips kubbeli olarak inşa edilen yapının üst örtüsü, dıştan, iki yöne eğimli kırma çatı ile örtülerek üzeri kiremit ile kaplanmıştır (Foto. 115)²⁴⁰. Yapının güney duvarlarında açılan iki alt ve üç üst, boyuna dikdörtgen formlu pencereleri özgünlüğünü koruyarak

²⁴⁰ 1987 yılı onarım öncesine ait fotoğraflara bakıldığında; duvarların ahşap çatı arası kerpiç ve moloz taş dolgu malzeme ile inşa edildiği ve büyük-küçük boyutlu taşların birbirine çamur ile bağlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yapı duvarlarının çinko ile kaplı olduğu anlaşılmaktadır (Foto. 116).

günümüze gelmiştir (Foto. 116, 118). Doğu duvarında ise, orijinal güney kanadındaki pencere korunarak, orijinal güney cephe pencere düzeni esas alınarak aynı tipte bir pencere açılmıştır. Giriş kısmı ve saçak düzenlemesi günümüz kullanımına uygun olarak yeniden düzenlenmiştir (Foto. 117). Yapının orijinal olan kuzey ve batı duvarları, duvara bitişik evlerden dolayı sağır bırakılmıştır. Harime doğu duvarının kuzey kanadına açılan, dikdörtgen formlu, iki kanatlı yalın ahşap kapıyla geçilmektedir. (Şekil 32) (Foto. 118).

Mihraba paralel uzanan bağdadi elips kubbeyi taşıyan duvarlar, alçı ile sıvanarak beyaz badana ile boyanmıştır²⁴¹. Dışardan boyuna dikdörtgen formlarında olan pencereler bu tarihlerde içeride yuvarlak kemerli olduğu görülmektedir ki yapılan onarımlar sayesinde yuvarlak kemer formu kaldırılarak yerine düz lentolu pencere düzeni kurulmuştur (Foto. 119-121). Mihrap, modern ahşap malzemeden yeniden inşa edilmiş²⁴² olup ana ibadet mekânın güneybatı köşesinde el işlemesi ahşap minber yer almaktadır (Foto. 121). Oldukça basit ve sade görünüme sahip küçük boyutlu ahşap minberin, iki yan aynası, merdiven korkulukları ve köşk bölümü açıklıklarının çevresinde çıtalarla oluşturulmuş basit geometrik süslemeler dışında bir özelliği yoktur (Foto. 122).

Harimin kuzey ucunda, harime geçit veren kapının üstünde ahşap dört dikmenin taşıdığı, ahşap korkuluklu mahfil yer almaktadır. Mahfil, kuzey-güney doğrultusunda atılan ahşap yastıklar üzerinde taşınmaktadır. Mahfile geçit, harime giriş sağlayan kapının sağ tarafında kuzey duvarına bitişik halde düzenlenen ahşap merdiven ile sağlanmaktadır. Yapının kuzeyini kaplayan mahfilin ortası, kible duvarı tarafına doğru taşırılmış olup mahfil ahşap korkuluklu yarım daire formlu balkon şeklinde düzenlenmiştir (Foto. 123)

²⁴¹ 1987 yılı onarım öncesi görsellerine bakıldığında, alt pencere sırası yeşil yağlı boya ve bu pencerelerden yukarısı ise beyaz beyaz yağlı boya ile boyalı olduğu görülmektedir (Foto. 114).

²⁴² 1987 yılı onarım öncesi görselde, güney duvarının ortasında dikdörtgen boyutlu, yuvarlak kemerli ve bordürü üç yönde kuşatan bitkisel bezemeli mihrabının olduğu ve güney duvarının doğu köşesinde yarım daire kesitli ahşap vaaz kürsüsünün yer aldığı görülmektedir (Foto. 114). Bu onarımlar sonrasında vaaz kürsüsü ortadan kaldırılmıştır.

2.1.6. Yunusemre (Eski) Camii²⁴³

Şekil No : 33

Fotoğraf No : 124-134

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Yunusemre Eski Camii, Sandıklı ilçe merkezine bağlı eski adıyla Çayköy olan Yunus Emre Mahallesi içerisinde bulunmaktadır. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan yapı, tapu kayıtlarına göre 406 ada, 10 nolu parselde yer almaktadır.

Tarihçe: Adını yakınında bulunan Yunus Emre Türbesi'nden alan Yunusemre Eski Camii ile ilgili kesin inşa tarihini veren herhangi bir kitabe ve arşiv kaynağı bulunmadığından, yapım tarihi ve yaptıranı bilinmemektedir. Dolayısıyla arşiv kayıtlarında Çay Köyü mescidi adının geçtiği arşiv belgesinde, bu yapı ile ilgili detaylı bilgi olmamakla beraber yapının banisi tespit edilememiş ve Cemaziyelahir 1133 (Mart-Nisan 1721) tarihinde hasbi imamının Ali olduğu bilgisine ulaşılmıştır²⁴⁴. Bu bağlamda, arşiv belgesinin bu yapıya ait olduğu kanaatine varılmıştır ki eski adı Çayköy olan bu mahallede günümüzde tarihi önem taşıyan cami olarak sadece bu yapı mevcuttur.

Yapının son cemaat yerine giriş kapı açıklığı üzerinde yapılaş tarihi 1920 yılını veren açıklama yazısı bulunmaktadır. Bu tarih yapının toprak dam örtüsünün kaldırılarak kırma çatı ile örtüldüğü onarım tarihine ait olmalıdır. Karakuş, eserinde yapının inşa tarihi olarak H. 1310 / M. 1892-93 yılını vermiştir²⁴⁵. Yapı ilçedeki eserlerle plan, malzeme ve teknik açısından değerlendirildiğinde Çolak Mescid Camii ile benzerdir. Dolayısıyla yapı, XVIII. yy.da inşa edilmiş olmalıdır.

Plan Özellikleri: Yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiştir. Yapının kuzey kanadındaki ayakkabılık bölümünün doğu tarafına açılan kapı açıklığı ile yapıya geçit sağlanmıştır. Bu bölümün güney duvarına açılan kapı açıklığı ile son cemaat yerine, son cemaat yerinden de harime geçit sağlanmıştır. Ahşap destekli ve ahşap tavanlı olan harim, mihraba dikey uzanan üçerli iki ahşap sütun sırasıyla üç sahına

²⁴³ Yapı, Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun 23.11.2018 tarihli ve 7029 sayılı kararı ile korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiştir.

²⁴⁴ M. Murat Öntuğ, agm., s. 241.

²⁴⁵ A. O. Karakuş, "Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Tarihte; Sandıklı", Evin Ofset, Malatya 2009, s. 104.

ayrılmış, orta sahin yan sahinlara oranla daha geniş tutulmuştur. Yapının güney, doğu ve batı cephesinde iki pencere açıklığına yer verilmiştir. Kible duvarının ortasına yarım daire kesitli mihrap, mihrabın batısında duvara bitişik minber ve güneydoğu köşesinde de yarım daire kesitli vaaz kürsüsü yer almaktadır (Şekil 33).

Mimari özellikleri: Derinlemesine yönelik gösteren, kuzey-güney doğrultusunda uzanan ahşap destekli ve ahşap tavanlı yapının toprak damlı üst örtüsü yaklaşık yirmi yıl önce kaldırılmış, iki yöne eğimli kırma çatı kapatılmış ve alaturka kiremit ile örtülmüştür. Yapının son dönem eki olan betonarme kuzey dış cephesinde, kare formlarında üç adet yalın pencere açıklığına yer verilmiş olup bu cephenin doğu kanadı camekanlı bölme ile ayrılmıştır. Doğu dış cephesinde ise, son cemaat yerinin konumlandığı bölüme basit dikdörtgen formlarında bir pencere ve doğu duvarının güney kanadı tarafına da boyuna dikdörtgen boyutlarında, yuvarlak kemer formulu pencere açıklığına yer verilmiştir (Foto. 124). Doğu cephesinde olduğu gibi batı cephesinde de aynı form ve özellikte pencere açılmış olup duvar yukarıda çatıya kadar uzanan bölümde üçgen alınlık şekline dönüşmüş ve alınlığın ortasına basit formda küçük kare pencere açılmıştır (Foto. 125). Yapının güney duvarında mihrabın denk geldiği bölümün üzerinde küçük boyutlu kare pencere ve bu pencerenin iki tarafında boyuna dikdörtgen, yuvarlak kemer formulu iki pencere açılmıştır (Foto. 126). Yapının kuzeybatı tarafına yakın tarihlerde demir malzemedeki basit minare eklenmiş olup işlevinden başka herhangi bir sanatsal özellik taşımamaktadır.

Yapının kuzeyindeki genişletme çalışmaları sonrasında betonarme ayakkabılık bölümü inşa edilmiş, bu bölümün doğu duvarına yerleştirilen modern kapı ile yapıya geçit sağlanmıştır. İnşa ve malzemedeki farklılıklar bu bölümün sonradan yapıldığı görüşümüzü desteklemektedir. Bu bölümün güney duvarının ortasına açılan dikdörtgen formulu, iki kanatlı yeni ahşap kapıyla, caminin kapalı son cemaat bölümüne geçit sağlanmıştır. Duvarları beyaz boya ile badanalanmış olup tavanı plastik lambri ile kaplanmıştır (Foto. 127). Son cemaat yerinin kuzeyine sonradan kadınlar mahfili eklenmiş olup mahfile çıkış bu kısımdan doğu duvarına bitişik ahşap merdiven aracılığıyla sağlanmaktadır. Son cemaat yerinin tavanı plastik lambri ile kaplanmış, mahfili taşıyan ahşap iki sütunun taşıdığı bölüme kadar da plastik camekan ile kapatılmıştır (Foto. 128, 129).

Harim, mihraba dik uzanan ahşap tavanı taşıyan üçerli iki ahşap sütun sırası ile üç sahına ayrılmıştır. Orta sahin yan sahinlara oranla daha geniş tutulmuş, ahşap sütunlar doğrudan zemine oturtulmuştur. Gövdeyi oluşturan ahşap sütun ise yakın tarihlerde krem renkli yağlı boya ile boyanmıştır. Yapının ahşap tavanının üzeri ahşap lambri ile kaplanmış olup kuzey-güney doğrultusunda atılan yastıklar ve tavan yüzeyi malzemesi gözükmemektedir. Yapının duvarları sıvanarak beyaz badana ile boyanmıştır. Pencereler dışarıda olduğu gibi içeride de yuvarlak kemer formunda düzenlenmiş, kemer bordürleri yakın zamanda kalıp yöntemi ile süslenmiştir (Foto. 130).

Yapının güney duvarı ortasındaki dikdörtgen formlu alçı mihrabı, harime doğru çıkıntı yapmıştır. Mihrabın çerçevesi turkuaz yağlı boya ile, yarım daire kesitli mihrap nişi ve kavsarası ise beyaz renkli boya ile boyanmıştır. Mihrap kavsarası iki yatay bölüme ayrılarak yukarı doğru daralmakta olup yuvarlak kavsara kemerini yanlarda kabartma lale motifi, kemer üzerinde çiçek rozeti ve alınlığında kabartma gırlant motifi kuşatmaktadır. Mihrap çerçevesi yukarıda iç ve dış profilli silmeler ile sonlanmakta olup taç kısmının köşelerine birer adet lacivert renkli, alçı, istiridye kabuğu motifi kabartma olarak işlenmiştir (Foto. 131).

Mihrabın batısında duvara bitişik vaziyetteki ahşap minber basit formlarda inşa edilmiştir. Minbere geçit dikdörtgen formlu düz kapı açıklığı ile sağlanmakta olup kanatlara yer verilmemiş ve üzeri perde ile örtülmüştür. Kapı üzerindeki kitabelik kısmı boş bırakılmış olup taç kısmına “C” ve “S” kıvrımlı ahşap plaka yerleştirilmiştir. Minberin yan aynalığı dikey çıtalar ile hareketlendirilmiş, minber korkuluğu ise her iki tarafta oyma tekniğinde ters ve düz “C” karakterli kompozisyon şeklinde düzenlenmiştir. Boyuna dikdörtgen formlu geçit bölümü içerisi kapaklı olarak düzenlenmiştir. Köşk bölümünün yanları açık olup merdiven korkuluğu burada da devam ederek bütünlük sağlanmıştır. Kasnaksız olan minberin külahı doğrudan köşk bölümünün üzerine konumlandırılmıştır (Foto. 132).

Yapılan incelemeler sonucunda, minberin kapaklı geçit bölümü açıldığında, minberin güney ve batı duvarını kaplayan yüzeylerinde, kalemişi süslemelerin mevcut olduğu tespit edilmiştir. Yapının bu bölümünde mevcut olan bezemelerin hangi tarihte yapıldığı bilinmediği gibi, mevcut bezemelerin yüzeylerinin hangi tarihte beyaz badana ile boyanarak kapatıldığı da bilinmemektedir. Caminin duvarlarında yapılacak sıva raspası sonrasında, bu süsleme kompozisyonlarının tespit edilmesi kuvvetle muhtemeldir.

Mevcut olan süsleme kompozisyonlarına bakıldığında, pencere alt hizasından itibaren siyah kalın konturla çizilen bordür içerisine stilize edilmiş, simetrik, bitkisel karakterli bezemeye yer verilmiştir. Hemen bu kompozisyonun üzerinde ikinci bordür köşesinde ve içerisinde, kıvrımlı yaprak karakterli bezemelerin varlığı dikkat çekmektedir. Manzara kompozisyonunu sınırlandıran üçüncü ince siyah konturla çizilen bordür içerisinde de ince kıvrım dallı yaprak karakterli bitkisel bezemeye yer verilmiştir. Manzara kompozisyonu, iki yanda büyük boyutlu kahverengi sütun arasında sınırlandırılmıştır. Siyah ve beyaz renklerinin hâkim olduğu resimde, kumsal sarı tonlarında işlenmiştir. Kompozisyonun solunda sahil kenarında ince siyah konturlu çizgilerle çizilmiş, kesme taş malzemedен inşa edilen üç pencereli kırma çatılı mimari tasvir betimlenmiş ve bu tasvirin hemen arkasında gri renkli büyük boyutlu dağ sırası işlenmiştir. Mimari tasvirin yanına kalın fırça darbeleri ile yeşil renkli ağaç tasviri betimlenmiştir. Ön planda sarı tonlarında kumsal, ortada gri renkli deniz ve arka planda ince siyah konturlarla çizilen dağ silsilesi resmi yatayda üç parçaya bölmektedir. Kumsala yakın vaziyette ince konturlu çizgiler ile çizilen gemi tasviri dumanı çıkar vaziyette tasvir edilmiş olup ön yüzünde Ay-yıldızlı Türk Bayrağı işlenmiştir. Geminin üzerinde ise kuş tasviri kanatlarını çırpar vaziyette tasvir edilmiştir. Her ne kadar ışık ve gölge verilmek istense de iki boyutlu olan bu resim, üst üste istiflenmiş gibidir. Ağacın işlenmesi, dağ silsilesinin verilmesinde oran ve orantısızlık dikkat çekmektedir (Foto. 133-134).

2.1.7. Çolak Mescid²⁴⁶ Camii

Şekil No : 34

Fotoğraf No : 135-143

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 09.05.2022

Yeri: Çolak Mescit Camii, Sandıklı merkezinde, Çay Mahallesi'ndeki Çolak Sokak ile Mescid Sokak'ın kesiştiği noktada bulunmaktadır. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait olan yapı, tapu kayıtlarına göre 43 pafta, 308 ada, 18 nolu parselde yer almaktadır.

Tarihçe: Cami ile ilgili kesin inşa tarihini veren herhangi bir kitabe ve arşiv kaynağı bulunmamaktadır. Lakin, bina üzerinde yer alan levhada 1927 yılı verilmiştir²⁴⁷. Her ne kadar bu tarihin yapının onarımına veya inşa tarihine ait olup olmadığı kesin olarak bilinmese de halktan alınan bilgilere göre cami, 1927 yılında onarım geçirdikten sonra ibadete açıldığı yönündedir. Dolayısıyla eldeki yetersiz ve sağlıklı verilerin aksine, ilçedeki Yunus Emre Camii (XVIII. yy.) ile plan, üslup, malzeme ve teknik özelliklerinden yola çıkılarak, caminin, XVIII. yy.da inşa edilmiş olabileceği kabul edilebilir.

Plan Özellikleri: Yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ve bodrum üzeri tek katlı olarak inşa edilmiş, kuzey duvarının doğu kanadına yakın bölümüne açılan kapı ile son cemaat yerine geçit sağlanmıştır. Son cemaat yerine giriş holünün batısındaki mekân, kadınların namaz kılması için ayrılmış, bu holün doğusunda ise tek şerefeli minareye yer verilmiştir. Son cemaat yeri içerisinde kalan minarenin güneyindeki ahşap merdivenlerle mahfile, son cemaat yerinin güney duvarına açılan kapı açıklığı ile de harime geçit sağlanmıştır. Ahşap destekli ve ahşap tavanlı olan harim, mihraba dikey uzanan ikişerli, iki ahşap sütun sırasıyla üç sahına ayrılmış, orta sahin yan sahinlere oranla daha geniş tutulmuştur. Kible duvarının ortasındaki yarım daire kesitli mihrap, mihrabın batısında duvara bitişik minber ve güneydoğu köşesinde ise dikdörtgen kesitli vaaz kürsüsü bulunmaktadır (Şekil 34).

²⁴⁶ Yapı, halk arasında "Mescit Camii" olarak anılmaktadır.

²⁴⁷ Bu tarih, Sandıklı Müftülüğü tarafından yerleştirilen pano üzerinde yer almaktadır.

Mimari özellikleri: Dıştan oldukça basit ve sade bir ev görünümünde olan, kuzey-güney doğrultusunda uzanan yapının üzeri dört yöne eğimli, alaturka kiremit kaplı kırma çatı ile örtülmüştür (Foto. 135). İki sıra pencere düzenine sahip binanın yola bakan batı cephesinde dört alt ve beş üst sıra pencere açıklığına yer verilirken, doğu cephesi bitişik binalar nedeniyle sağır bırakılmıştır. Yapının kible cephesinde üç üst sıra penceresi ile mihrabın denk geldiği bölümün batısına bir adet boyuna dikdörtgen alt sıra penceresi açılmıştır (Foto. 136). Yola bakan kuzey giriş cephesinde ise kapının dikey aksında bir adet boyuna dikdörtgen pencereye ve batı kanadına yakın bölümde enine dikdörtgen pencereye yer verilerek son cemaat yeri aydınlatılmıştır. Yapıdaki pencerelerin çoğu boyuna dikdörtgen planlı iken batı cephesinin kuzey kanadına yakın olan pencereleri kare formudur. Son cemaat yerini teşkil eden bu pencerelerin olduğu bölüm camiye sonradan ilave edilerek, yapı kuzeye doğru genişletilmiştir (Foto. 135).

Binanın kuzeydoğu köşesine ve doğusundaki evlere bitişik olarak düzenlenen silindirik gövdeli, tek şerefeli minaresine, son cemaat yerinin içinde kalan kaidesinin batı yüzündeki düşey dikdörtgen formlu kapıdan girilmektedir. Minare tamamen kesme taş malzemeden inşa edilmiş olup kaidesi dikdörtgen prizma formundadır. Cami duvarı kadar yükselen kaidenin üst köşeleri dört yönden pahlanmış olup bu seviyeden itibaren gövde ile bağlanmıştır. Kaide ile gövdenin bitiştiği noktadan itibaren kesme taş malzemedeki doku ve renk farklılığından yola çıkarak kaide üstünün yenilendiği söylenebilir. Silindirik gövdenin başlangıcında ve sonunda taş bir bilezik bulunmaktadır. Minarenin şerife korkuluğu masif olup şerife altı “S” kıvrımlı konsollar ile desteklenmiş, alt kısımda ters ve düz üçgenlerle şerife altına geçiş sağlanmıştır. Gövdeden daha kısa ve dar olan petek silindiriktir. Minare, galvaniz kaplı konik külahın yukarısındaki alemle sona ermektedir. Cami ve minare arasındaki dilatasyon izlerinden yola çıkıldığında, minarenin mevcut camiden daha sonra inşa edildiği sonucuna varılabilir (Foto. 137,138).

Camiye, kuzey duvarına yerleştirilen yeni demir kapı ile geçit sağlanmıştır. Son cemaat yerinin duvarları beyaza boyanmış, tavanı ahşap lambri ile kaplanmıştır. Son cemaat yerine giriş holünün batısındaki mekân kadınların namaz kılması için ayrılmış, bu kısmın kible duvarına 0.65 m x 1.05 m ölçülerinde dolap nişi açılmıştır. Son cemaat yeri içerisinde kalan minarenin güneyindeki ahşap merdivenlerle mahfile, son cemaat yerinin güney duvarına açılan dikdörtgen formlu, iki kanatlı yeni ahşap kapı ile de harime geçit sağlanmıştır (Foto. 138, 139).

Dışta düz çerçeveli olan harim kapı açıklığı ve pencere açıklıkları içte şevli olarak düzenlenmiştir. Harim, mihraba dik uzanan ahşap tavanı taşıyan ikişerli ve gri renge boyanmış, doğrudan zemine oturtulan iki sıra ahşap sütunla üç sahına ayrılmıştır. Orta sahin yan sahinlara oranla daha geniş tutulmuştur. Yapının tavanının üzeri ahşap plakalar ile kaplandığından, kuzey-güney doğrultusunda atılan yastıkların ve tavan yüzeyinin malzemesi görünmemektedir. Yapının duvarları sıvanarak beyaz badana ile boyanmıştır (Foto. 140).

Kible duvarının ortasında mihrap, mihrabın batısında duvara bitişik minber ve güney duvarının doğu kanadına yakın bölümde ise vaaz kürsüsü yer almaktadır. Mihrap onarımlar sonucunda günümüz Kütahya çinileri ile kaplanmıştır (Foto. 141). Duvara bitişik vaziyetteki ahşap minber, basit ve yalın olarak inşa edilmiştir. Minbere geçit dikdörtgen formulu düz kapı açıklığı ile sağlanmakta olup kanatlara yer verilmemiş ve üzeri perde ile örtülmüştür. Minberin yan aynalığı dikey ve yatay çıtaların yerleştirilmesi ile oluşturulan geometrik kompozisyonla hareketlendirilmiş, korkuluğu ise her iki tarafta oyma tekniğinde ağaç dallarına benzer bitkisel karakterli kompozisyonla hareketlendirilmiştir. Bir dolap biçiminde değerlendirilmiş olan geçidin kapısı sivri kemerlidir. Köşk bölümünün yanları açık olup bu bölümünün üzerine bakır alem yerleştirilmiştir (Foto. 142). Yapılan incelemeler sonucunda, minberin kapısı açıldığında, duvar yüzeylerinde kalemişi süslemelerin mevcut olduğu tespit edilmiştir. Yapının bu bölümünde mevcut olan bezemelerin hangi tarihte yapıldığı bilinmediği gibi, mevcut bezemelerin yüzeylerinin hangi tarihte beyaz badana ile boyanarak kapatıldığı da bilinmemektedir. Caminin duvarlarında yapılacak sıva raspaı sonrasında, bu süsleme kompozisyonlarının tespit edilmesi kuvvetle muhtemeldir. Mevcut olan süsleme kompozisyonlarına bakıldığında, kible duvarında kirli beyaz zemin üzerine mavi renkli vazo içerisinden çıkan, sağa ve sola dalları sarkan elma ağacı, batı duvarında ise aynı kompozisyonda ayva ağacı betimlenmiştir (Foto. 143).

Harimin kuzeyinde iki ahşap direk ile desteklenen, ahşap korkuluklu kadınlar mahfiline son cemaat yerinin batı kanadına yerleştirilen ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Üzerinde herhangi bir bezeme unsuruna yer verilmeyen mahfilin balkonu dikdörtgen çıkıntılıdır (Foto. 140).

2.1.8. Cezayir Camii²⁴⁸

Şekil No : 35

Fotoğraf No : 144-153

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Cezayir Camii, Sandıklı ilçesinin merkezi Çakır Mahallesi içerisinde, Hamam Aralığı Sokak ile İlhami Sokağın kesiştiği köşede yer almaktadır. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan yapı, tapu kayıtlarına göre 30 ada, 3 nolu parselde yer almaktadır.

Tarihçe: Camiye geçit sağlayan kapının sol tarafında kuzey duvarına monte edilen bilgi mahiyetinde yazılan açıklamaya göre, 1833-1834 yılları arasında inşa edildiği belirtilmiştir. Bugün yapının doğu cephesinde, çeşme kitabesinin bir metre kadar yukarısında yer alan ve yüzeyi boyanarak deforme olduğu için okunamayan dört satırlık kitabe, yapının inşa kitabesi olmalıdır (Foto. 144). Bölge halkı ve yerel basından elde edilen bilgiler doğrultusunda yapının, 1850'li yıllarda Cezayir'den Sandıklı'ya göç edenler tarafından inşa edildiği ve yapının inşasında yapılacak harcamalar için Cezayir Valisi Hasan Bin Ali tarafından para gönderildiği ifade edilmiştir²⁴⁹. Dolayısıyla cami adını, inşasını yapan kişilerin geldiği ülkeden almaktadır. Kesin inşa tarihi bilinmeyen yapı, XIX. yy. ikinci yarısında inşa edilmiş olmalıdır.

Plan Özellikleri: Yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiş olup harim ortada merkezi büyük bir kubbe ve köşelerde dört küçük kubbeden oluşan bir üst örtüye sahiptir. Yapının sokağa bakan kuzey cephesinin ortasına açılan kapı açıklığından, doğu-batı doğrultusunda enine dikdörtgen planlı olarak düzenlenen ve güneybatı köşesine mahfile çıkış merdiveni yerleştirilen son cemaat yerine geçilmektedir. Son cemaat yerinin güney duvarına açılan ve mihrap ile aynı aks üzerinde bulunan kapı açıklığı harime geçit sağlar. Yapının batı duvarı tamamen sağır bırakılmışken, güney duvarında mihrabın doğu ve batısında iki, doğu duvarında üç, harimin kuzey duvarında kapı açıklığının doğu ve batısında iki pencere açıklığı ile harim aydınlatılmıştır. Son cemaat yerinin doğu ve batı duvarları sağır bırakılmış, kuzey duvarında kapı açıklığının her iki yanında enine dikdörtgen formlu pencere açıklıklarına yer verilmiştir. Ana ibadet

²⁴⁸ Yapı, Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun 23.11.2018 tarihli ve 7029 sayılı kararı ile korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiştir.

²⁴⁹ A. O. Karakuş, "Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Tarihte; Sandıklı", Evin Ofset, Malatya 2009, s. 102.

mekanının güney duvarının ortasına yarım daire formlu mihrap ve mihrabın batısında duvara bitişik minber, kuzeyinde ise mahfil yer almaktadır. Minaresi bulunmayan yapının inşa edildiği dönemlerde mescid olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır (Şekil 35).

Mimari özellikleri: Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak inşa edilen ve merkezde büyük bir kubbe ile köşelerde ise dört küçük kubbeden oluşan yapının üst örtüsü, iki yöne eğimli kırma çatı ile örtülerek kiremit ile kaplanmıştır. Yapıya dışarıdan bakıldığında, alt ve üst kat pencerelerinin yerleştiriliş düzeni, kuzey cephenin çatıya kadar olan kısmının üçgen alınlıklı cephe düzeni nedeniyle iki katlı olduğu izlenimi veren yapı, yüksek tavana sahip olup tek katlı olarak inşa edilmiştir. Duvarları sıvalı ve boyalı olan yapının inşa malzemesi net bir şekilde görülmemekle birlikte, dış duvar köşelerinde yer yer kesme taş malzemenin varlığı görülmektedir (Foto. 145).

Yapı, batı cephesine bitişik konutlardan dolayı sağır bırakılmışken, doğu cephesinde abdest almak için sonradan eklenen camekanlı bir bölüm bulunmaktadır. Bu camekanlı bölüm içerisinde kalan yatay eksen üzerinde enine dikdörtgen boyutlu ve dıştan düz söve ve lentolu, üç alt sıra penceresi ve dikey aksındaki daha küçük boyutlarda boyuna dikdörtgen formlu üç üst sıra penceresi ile harim aydınlatılmaktadır. Yapının doğu cephesinin kuzey kanadına bitişik çeşme konumlandırılmış olup bu çeşme kitabesinin sonradan buraya taşındığı anlaşılmaktadır. Yine bu çeşmenin yaklaşık bir metre üstünde duvara gömülü sıva ve boya tabakası ile kaplandığı için deforme olan ve okumasında güçlük çekilen ikinci bir kitabeye yer verilmiştir. Yapının güney cephesinde de diğer cephelerde olduğu gibi aynı form ve özelliklere sahip pencereler açılmıştır (Foto. 145, 146). Caddeye bakan yapının kuzey dış cephesine bakıldığında, yol kotundan yukarıda olan ve üç basamak merdiven ile çıkılan sade, dikdörtgen formlu kapı açıklığı ile yapıya geçit sağlanmaktadır. Kapı açıklığının sağ ve solunda basit söve ve lentolu enine dikdörtgen boyutlarında iki alt sıra pencere ve kapı açıklığı ve alt sıra pencerelerinin dikey aksında boyuna dikdörtgen boyutlarında üç pencere açıklığı ile son cemaat yeri aydınlatılmaktadır. Üst sıra pencerelerinden itibaren duvar yüzeyi saçağa kadar çinko sac ile kaplanmış olup üçgen alınlık formu çatı saçağına kadar uzanmaktadır (Foto. 147). Harimin kuzeyinde yapı ile bütünleşen son cemaat yeri doğu-batı doğrultusunda, enine dikdörtgen boyutlarında, duvarları beyaz badana ile boyanmış, tavanı ahşap beyaz lambri ile kaplanmış olup sanatsal bir özellik taşımamaktadır. Son cemaat yerinin kuzey duvarında kapı açıklığının her iki yanında enine dikdörtgen formlu pencere açıklıklarına yer verilmiştir. Batı kanadında ise harimin kuzey duvarını kaplayan

mahfile çıkış merdiveni bulunur. Son cemaat yerinin batı duvarına açılan dikdörtgen formlu, yalın kapı açıklığı ile de harime geçit sağlanmaktadır (Foto. 148).

Harim duvarları sıvanarak beyaz badana ile boyanmıştır. Dışarıda düz formlarda olan pencereler içeride yuvarlak kemer formuna dönüşmüş, harime doğru şevli olarak düzenlenmiştir (Foto. 149). Beden duvarlarına oturtulan ve üst örtüyü oluşturan büyük boyutlu yuvarlak merkezi kubbe, harimi tek bir çatı altında toplayarak yapıya derinlik kazandırmış, beden duvarlarının birleştiği köşelerde ise küçük yuvarlak formlu kubbelere yer verilerek, bütünlük sağlanmıştır. Bugün yüzeyleri sıvalı ve boyalı olan kubbelerin malzemesi anlaşılmamaktadır (Foto. 150).

Harimin kuzeyinde dört ahşap direk üzerinde taşınan, ahşap korkuluklu fevkani mahfile yer verilmiş, mahfile çıkış, harim içerisinden değil, son cemaat yerinin batı kanadına yerleştirilen ahşap merdiven aracılığıyla sağlanmıştır. Yapının ilk inşasında kuzey-güney doğrultusunda bir bütün olarak inşa edildiği ve merkezi kubbenin harimi tamamen kapladığı, lakin yapılan onarımlar neticesinde kuzey kanadında son cemaat yeri oluşturulması ile kuzey kanadına muhdes mahfilin eklendiği açıkça söylenebilir (Foto. 151).

Yapının güney duvarının ortasına yerleştirilen, yakın tarihlerde yenilenen modern çini mihrabının bir özelliği yoktur (Foto. 152). Mihrabın hemen sağ tarafında, batı duvarına bitişik vaziyetteki ahşap minber basit formlarda inşa edilmiştir. Minbere geçit, dikdörtgen formlu düz kapı açıklığı ile sağlanmakta olup kapı kanatlarına yer verilmemiş ve üzeri perde ile örtülmüştür. Kapı üzerindeki taç kısmına ahşap çitalarla oluşturulan yarım daire ışınal düzende verilerek üzeri altın renkte boyanmıştır. Minberin yan aynalık göbeği ve köşebentleri de taç kısmında olduğu gibi ışınal çitalar ile hareketlendirilmiş, süpürgelik kısmında üç dilimli kemer formunda yedi adet kapalı küçük nişe yer verilmiştir. Minber korkuluğu ise her iki tarafta oyma tekniğinde ters ve düz “S” karakterli kompozisyon şeklinde düzenlenmiştir. Boyuna dikdörtgen formlu geçit bölümü içerisi düz açıklık şeklindedir. Köşk bölümünün yanları açık olup merdiven korkuluğu burada da devam ederek bütünlük sağlanmıştır. Kasnaksız olan minberin külahı doğrudan köşk bölümünün üzerine oturtulmuştur (Foto. 153).

2.1.9. Havai Camii²⁵⁰

Şekil No : 36-45

Fotoğraf No : 154-193

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Havai Camii, Sandıklı ilçe merkezinde Çay Mahallesi, Dereboyu Caddesi Havai Sokak üzerinde yer almaktadır. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait olan cami, tapu kayıtlarına göre 43 pafta, 267 ada, 3 nolu parselde yer almaktadır.

Tarihçe: Yapının herhangi bir yerinde kesin yapım kitabesi bulunmamakla birlikte, minare inşa kitabesi, harim giriş açıklığı üzerinde onarım kitabesi, kadınlar mahfili balkonunda süsleme kitabesi olmak üzere tarih veren toplamda üç kitabe ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcut olan arşiv belgeleri yapı ile ilgili tarih vermektedir.

Yapı ile ilgili tarih veren arşiv kayıtları ve kitabeler kronolojik sıralamaya göre değerlendirecek olursak, ilk olarak;

Minare İnşa kitabesi: 0.51 x 0.56 m ölçülerindeki mermer kitabe, avluya geçit veren kapı açıklığının sağında, kapı ile bütünleşen minare kaidesinin güney cephesindeki minare girişinin üst kesiminde, duvar yüzeyinden içe doğru çökertilmiş vaziyettedir. Zemin oyma tekniğinde sülüs hatla yazılan beş satırlık inşa kitabesi şöyledir (Foto. 154):

ما شا الله

یرنده حوش بنا اولدی ماقامی حضرت بل ال

الاهی بنا اهلینه کی اتمه اضلا هج سوال

جھیمکن خلاص ایلر دخی سلاسل اغل

صاحب ال حایرات حاجی مول زاده آلحج علی اغا سنه ۱۲۳۲

1. Maşallah
2. Yerinde hoş bina oldu makam-ı Hazret-i Bilal
3. İlahi bani ehline ki etme asla hiç sual
4. Cahiminden halas eyle dahi selasile-eğlal

²⁵⁰ Yapı, Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun 11.05.2006 tarihli ve 1172 sayılı kararı ile korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiştir.

5. Sabib-ül Hayrat Hacı Mollazade El Hac Ali Ağa Sene 1232

Kitabeye göre minare, Hacı Mollaoğlu Ali Ağa²⁵¹ tarafından H. 1232 / M. 1816-7 yılında inşa ettirilmiştir.

Onarım kitabesi: Yapının harime geçit veren kapı açıklığı üzerinde, 0.38 x 1.50 m ölçülerinde enine dikdörtgen boyutlu mermerin yüzeyi, ortada dikdörtgen ve yanlarda kabartılan daire rozet içerisine altın renkli zemin üzerine sülüs hatla yazılmıştır (Foto. 155). Ayrıca avluya geçit veren kapı açıklığının üzerinde de “R. 1271” tarihi dikkat çekmektedir (Foto. 156). Harime geçit veren kapı açıklığı üzerindeki onarım kitabesinin açıklaması ise şöyledir:

و لقد تمه هزل مسجد اشرف
فا نظرا الى اثار رحمت الله امنا بالله
فى سنه احاد و سبعين و مائتين و الف

1. Ve lekad temme hezel- Mescid-eş Şerif
2. Fe üzuru ila eseri rahmet-illah. Emenna billah.
3. Fi sene ehade ve seb'ine ve mieteyn ve elfe

Bu kitabeye göre cami, soldaki rozette yazılan 1271 / M. 1854-55 tarihi onarıma işaret etmektedir.²⁵²

Kalemişi süsleme kitabesi: Kadınlar mahfilinin mihraba bakan balkon cephesi yüzeyinde kalemişi ile yazılmış kitabe şöyledir (Foto. 157):

حاتو زينتندن هواى جامي محروم ايكن
نقشى رنكارنك ايله اولدى ظرف و تابدار
سويلى تلوينه (علوى) كوزل تارغ تام
يك نقيش الله ايچون زيب ونقوش زرنكار

²⁵¹ Minarenin banisi olan Hacı Mollaoğlu Ali Ağa, günümüzdeki Sandıklı'da yaşayan Altınay sülalesinin büyük dedeleri olduğu ifade edilmiştir. 2016 yılında yapıda yapılan restorasyonlar sırasında, kible duvarı tarafındaki avlu içerisinde hazire tespit edilmiş ve çevre düzenlemesi yapılmıştır. Bu restorasyonlar süresince depodan kırık bir hecetaşı çıkarılmış ve bu hece taşı üzerinde, Merhum Hacı Mollazade Ahmet Bin Hacı Ali Ruhuna Fatiha” ifadesi okunmuştur. Bu bağlamda minareyi inşa eden baninin oğlunun kabrinin de hazire içerisinde yer aldığı söylenebilir. Hüseyin Hüsrevoğlu, *Belgelerde Sandıklı Havai Camii ve Medresesi*, Sandıklı Belediyesi Yayınları, Sy. 18, Ankara 2017, s. 24.

²⁵² Ertan Daş, “Sandıklı’da Türk Dönemi Anıtsal Yapı Örnekleri”, *Sandıklı Araştırmaları-Sempozyum Bildirileri*, Ege Üniversitesi Yayınları Edebiyat Fakültesi Yayın No: 177, İzmir 2012, s. 213.

1. Hatt-u ziynetinden Hevai Camii mahrum iken
2. Nakş-ı renkarının ile oldu zarif ve tabdar
3. Söyledi telvinine (Ulvi) güzel tarih-i tam
4. Pek nakış, Allah için zib-ü nükuş zerrinkar
5. 1317- Gurre-i Şa'ban-ül Azim"²⁵³

Kitabeden hareketle H. 1317 / M. 1899 yılına kadar Havai Camii'nde hiçbir bezeme ve hat yazı örneği yokken, süslemeyi yapan kişinin yaptığı güzel bezemeler ve altın renkli desenleri ile yapının zarifleştiği ve bu süslemelerin aralık ayının ilk on günü Allah için yapıldığı anlaşılmaktadır.

Yapının adına ilk olarak, XVIII. yy.da Hurufat defterlerinde rastlanmakta ve caminin banisi olarakta "Hafız Osman" adı verilmektedir. Caminin yakınında banisi ve ismi tespit edilemeyen medresenin yer aldığı ifade edilmiştir²⁵⁴. Lakin, Osmanlı arşivlerindeki 15 Zilkade 1209 / 3 Haziran 1795 ve 05 Zilkade 1214 / 31 Mart 1800 tarihli iki belgede, Havai Camii'nin ve medresesinin bu tarihlerde mevcut olduğunu hatta medresenin Hacı Ahmet Efendi tarafından inşa edildiği bilgisine ulaşılmıştır²⁵⁵. Yapının 1812 yılında güneydoğu köşesine bitişik düzenlenen çeşme, 1816-7 tarihinde ise minaresi inşa edilmiştir. 1826 yılına ait vakfiye defterinde "Havai Mescidi Camii Vakfı" olduğuna dair bilgiye, imam ve müezzin ile ilgili belgelere rastlanmaktadır²⁵⁶. Yapı harime geçit veren kapı açıklığının üzerindeki kitabeye göre, 1854 yılında onarım geçirmiştir.

1946 yılında ilçeye ziyarete gelen ve ilçedeki eserleri "*Sandıklı'ya Bir Ziyaret*" isimli basılamayan kitabında ele alan Diyanet İşleri Eski Başkanı Ali Rıza Hakses, "yapının ilk inşasına ait bir bilgi elde edememiş, caminin iki kapısından caddeye açılan baş kapısının üzerindeki kitabede inşasının 1291 yılı olduğu görülmüştür. Bu cami daha önce ahşap olarak yapılmış ise de Havai Medresesi Müderrislerinden, Hocazade Mehmet Emin Efendi tarafından H. 1308 / M. 1890-91 yılında yeniden inşa edilmiştir" demiştir²⁵⁷.

²⁵³ Hüseyin Hüsrevoğlu, "*Belgelerde Sandıklı Havai Camii ve Medresesi*", Sandıklı Belediyesi Yayınları, Sy. 18, Ankara 2017, s. 19.

²⁵⁴ M. Murat Öntuğ, agm., s. 230.

²⁵⁵ E. Daş, agm., s. 213.

²⁵⁶ Hüseyin Hüsrevoğlu, "*Belgelerde Sandıklı Havai Camii ve Medresesi*", Sandıklı Belediyesi Yayınları, Sy. 18, Ankara 2017, s. 14.

²⁵⁷ A. Rıza Hakses, *Sandıklı'yı Bir Ziyaret*, (Basılmamış İnceleme Yazısı), 19 Mayıs 1946, s. 13

Bu tarihten yaklaşık on yıl sonra da 1899 yılında yapının duvar yüzeyleri, kapı ve pencere kemerleri ve mihrabı kalemişi bezemeler ile süslenmiştir²⁵⁸. Lakin bugün caddeye açılan kapının üzerinde, Hakses'in belirttiği 1291 tarihi değil "R. 1271" tarihi yer almaktadır. Muhtemelen basılmayan bu kitapta yazım hatası olmalıdır. R. 1271 / M. 1856-57 tarihi ise, yapının harime geçit veren kapı açıklığının üzerinde yer alan onarım tarihini vermektedir.

Dolayısıyla bugün yapının bodrumunda halen daha yapının ilk inşasından kalan temel kalıntılarının izleri, ilk inşa edilen yapının yıkıldığı ve yerine daha geniş ölçülerde mevcut olan bu caminin inşa edildiğini kanıtlamaktadır. Muhtemelen yapı, R. 1271 / M. 1856-57 tarihinde büyük bir onarım geçirerek yerine bugünkü dört sütun üzerinde taşınan mevcut yapının bu tarihlerde inşa edilmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Yapı, Hakses 1291 yılında hicri olarak hesaplandığında 1874-75 tarihlerinde²⁵⁹, Hüsrevoğlu ise 1899²⁶⁰ yılında yapılan onarım sırasında ahşap tavan sistemi korunarak düz toprak damlı örtüsünün kaldırılmasıyla, dört yöne eğimli kırma çatı ile örtüldüğünden ve üzerinin Marsilya kiremidiyle kaplandığından bahsetmiştir²⁶¹. Yapı ayrıca, 1986²⁶², 1996²⁶³, 2009, 2014²⁶⁴, 2015 ve 2016 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından iç ve dış mekânın düzenlenmesine ilişkin, alınan kararlar doğrultusunda onarımlar geçirmiştir. 2014 yılında yapıda yapılan restorasyonlarda, iç mekânda duvarlarda raspa işlemi yapılarak ortaya çıkarılan özgün kalemişi bezemelere ilişkin hazırlanan rapor doğrultusunda çalışmalar yürütülmüştür. 2014 yılı onarım öncesinde yapı duvarlarında sadece üst pencere aralarında oval formlu ve iki sıra pencere düzeninin ortalarında, enine dikdörtgen formlu kartuş içerisine yazı karakterli hat levhaların varlığı dikkat çekmektedir. Ek olarak, kubbe yüzeyinde, kadınlar mahfilinin balkon ön yüzünde kalemişi süslemeler görülmektedir

²⁵⁸ Caminin ahşap mahfilinin balkonunun ön yüzünde, 1899 tarihli kalemişi süslemelerin işleniş tarihini veren kitabe bulunmaktadır.

²⁵⁹ A. Rıza Hakses, *age.*, s. 11.

²⁶⁰ Hüseyin Hüsrevoğlu, *Belgelerde Sandıklı Havai Camii ve Medresesi*, Sandıklı Belediyesi Yayınları, Sy. 18, Ankara 2017, s. 13.

²⁶¹ Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun Havai Camii dosyası içerisindeki 11.06.2015 tarihli raporu.

²⁶² Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Konya Bölge Kurulu'nun 19.09. 1986 tarihli ve 77 sayılı kararına göre, tezyinatının korunması kaydıyla camideki çatlakların ve diğer deformasyonların onarılmasına karar verilmiştir.

²⁶³ Eskişehir Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Bölge Kurulu'nun Sandıklı Havai Camii Dosyasındaki 1996 tarihli raporda, "Bölge halkının yapıda boya ve badana yapma isteği doğrultusunda yapı uzmanlarca incelenmiş, kalemişi ve yazı hatlarının haricinde düz sarı kireç boyalı kısımlarının boya ve badanasının 21.06.1996 gün ve 463 sayılı prensip doğrultusunda yapılmasında sakınca yoktur." denilmiştir.

²⁶⁴ Eskişehir Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Bölge Kurulu'nun 06.08.2014 tarihli ve 2619 sayılı karara göre, Havai Caminin devam eden restorasyonu sırasında caminin tüm alanında desen ve hat levhalarının ortaya çıkarılması için yüzeyin tamamında raspa yapılmasının uygun olduğuna, raspa sonucunda bulunan kalem işlerine ilişkin mevcut durum ve restorasyona yönelik rapor ve projeler istenmiştir.

(Foto. 110, 111). 2014 yılında cami duvarlarında yapılan sıva raspası işlemi sonucunda kapının iç kavsarasında ve kapı açıklığının üst duvar yüzeyinde kirli beyaz zemin üzerine bitkisel karakterli süslemeler gün yüzüne çıkarılmış, bu kalemişi süslemelerde kompozisyon aynı kalırken, renk ve ışık-gölge oyunu değiştirilmiş, günümüzün bezeme anlayışına göre üzerinden geçilerek yeniden işlenmiştir (Foto. 113). Yine bu tarihe ait görsellerde, minarenin tamamen sıvalı ve beyaz badanalı olduğu, pabuç kısmında olduğu gibi gövdeye de aynı cephede aynı form ve özellikte dört adet pencere açıldığı görülmektedir ki bu tarihte yapılan restorasyonlar sonrasında yüzeylerde sıva raspası yapılmış ve gövdeye açılan şevli pencerelerin kapatıldığı görülmektedir (Foto. 106, 107). Ayrıca caminin güneyini kaplayan geniş bir avlu içerisinde, 2014 yılında yapılan restorasyonlar sonucunda hazire gün yüzüne çıkarılmıştır (Foto. 136).

Plan Özellikleri: Yapı, güney ve doğusunu kaplayan geniş bir avlu içerisinde yer almakta olup avlu duvarının kuzeydoğu kanadına açılan kapı açıklığı ile avluya geçit sağlanmıştır. Avluya geçit veren kapının kuzey tarafında duvara bağlı, yapıdan bağımsız dikdörtgen prizmal kaideli minare inşa edilmiştir. Avlunun güneydoğu köşesinde ise günümüzde lavaboların olduğu müştemilatı bulunmaktadır. Güney cephenin tamamı hazireye ayrılmıştır. Yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiş olup kare alanı kaplayan harim, ortada dört sütun ile taşınan merkezi kubbe ile örtülmüştür. Harime geçit, avluya bakan doğu duvarının kuzey kanadına açılan kapı açıklığı ile sağlanmaktadır. Yapının kuzeybatı kanadı yol durumundan dolayı pahlanmış olup bu diagonal kesimden itibaren yapının kuzey duvarını kaplayan, altı sütun ile taşınan mahfile yer verilmiştir. Mahfile geçit kuzeydoğu tarafına yerleştirilen merdiven ile sağlanır. Kare alanı kaplayan harimin kible duvarının ortasına yarım daire kesitli mihrap, mihrabın hemen batısına minber ve güneydoğu köşesine vaaz kürsüsü yerleştirilmiştir. Cami, güney duvarında iki, batı duvarında üç, kuzeybatıdaki pahlı köşede bir, kuzey duvarında iki ve güney duvarında üç adet pencere açıklığı ile aydınlatılmaktadır. Ayrıca yapının güneydoğu köşesi bağımlı dikdörtgen formlarında çeşme kuruluşuna, avlunun kuzeydoğu köşesinde de abdest alma mahalline yer verilmiştir (Şekil 36-41).

Mimari Özellikleri: Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak inşa edilen ve kare planlı harimi ortada dört sütun ile taşınan merkezi kubbeli yapının üstü, dört yöne eğimli kırma çatı ile örtülmüş ve üzeri Marsilya kiremitiyle kaplanmıştır (Şekil 38, 39). Yapının duvarları irili ufaklı kırma moloz taşların birbirine horasan harcı ile bağlanması ile yığma tekniğinde inşa edilmiş olup yer yer bu taşların arasında düzensiz olarak

yerleştirilen tuğların, yapının köşelerinde ise, kesme taşların varlığı dikkat çekmektedir. Caminin dört cephesinde de dikey aks üzerinde iki sıra pencere açıklığına yer verilmiş, sivri kemerli olan alt sıra pencereleri, yuvarlak kemerli olan üst sıra pencerelerinden daha büyük boyutlarda tutulmuştur. Yapı, doğu giriş duvarına açılan üç alt ve iki üst, güney duvarına açılan iki alt ve üç üst, batı duvarına açılan üç alt ve üç üst, kuzey duvarına açılan iki alt ve iki üst pencere açıklığı ile aydınlatılmaktadır. Ayrıca, yapının kuzeybatıdaki pahlı köşesinde de aynı formlarda birer pencere açıklığına yer verilmiştir. Tüm pencere açıklıklarının söve ve lentolarında kesme taş malzeme kullanılmış olup söve ve lentolar cepheden dışa doğru çıkıntı yapmıştır. Dış duvarlar iç ve dış bükey silmelerle oluşturulan saçak kornişi ile sonlanmaktadır (Şekil 42-45) (Foto. 158-160).

Sokaktan avluya geçişler, avlu duvarının kuzeydoğu kanadı üzerinde açılmış olan üçgen alınlıklı, sivri kemerli, kesme taşlarla inşa edilmiş basit bir açıklık ile sağlanmaktadır. Açıklığın sivri kemeri yanlarda profilli birer yastık üzerine oturtulmuş, üçgen alınlığın saçağı ise düz ve yarım daire kesitli iç-dış bükey silmelerle zenginleştirilerek üzeri kiremit ile kaplanmıştır. Giriş açıklığı kemerinin üzerinde bilgi mahiyetinde yazılmış, sonradan yapıya dahil edilen “*Havai Camii R. 1271*” (1855-56) tarihinin olduğu dikdörtgen formlu mermer kitabe levhası yer almaktadır (Şekil 43) (Foto. 161). Camiden bağımsız olarak, avlu giriş kapısının kuzeyindeki kapı ile bütünleşmiş dikdörtgen prizmal kaideli silindirik gövdeli, tek şerefeli cami minaresi yer almaktadır. Minareye bugün kesme taştan inşa edilen dikdörtgen prizmal kaidenin güney cephesine açılan dikdörtgen formlu, basık kemerli kapı açıklığından girilmektedir. Minare girişinin üst kesiminde duvar içine çökertilmiş, dikdörtgen boyutlu kaş kemer formlu mermer inşa kitabe levhası yerleştirilmiştir. Minare inşa kitabesinin her iki tarafında enine dikdörtgen formlarında mermer devşirme lentolara yer verilmiştir. Kitabenin üst kısmında kaide saçağına kadar olan alanda, kesme taş ve tuğla almaşıklığı görülmektedir. Kaide dört yönü kuşatan ve dışa çıkıntı yapan düz silmeli saçak kornişi ile sonlanmaktadır. Kaideden silindirik gövdeye geçişi sağlayan kesme taş malzemenin kullanıldığı pabuç kısmı ise, yukarıya doğru daralarak gövde ile bağlanmıştır. Pabuç kısmında kesme taşların yüzeyinde birbirini takip eden üçgen zikzaklar kabartılarak plastik etki yaratılmıştır. Yine pabuç kısmında, minare kapı açıklığının dikey aks üzerindeki boyuna dikdörtgen formlarında küçük ve dar şevli pencere açılmıştır (Foto. 162). Silindirik gövde altta burmalı bir bilezik ile başlayıp üstte şerife tabanına kadar uzanarak kaval silmeli bilezik ile sonlanmaktadır. Gövde kısmı, yassı tuğlaların üst üste

istiflenmesi ile oluşturulmuştur. Gövdenin üst kısmındaki kaval silmenin yukarısında, kare formlarında beyaz zemin üzerinde mavi renkli çarkifeleğe benzer bitkisel bezeli çiniler gövdeyi dolanmaktadır. Şerefe altı, çeşitli biçimlerde kesilen tuğlaların dizilmesi ile elde edilmiş beş sıra testere dişi dizisi ile oluşturulan bir tür mukarnas meydana getirilmiştir. Her bir testere dişi dizisi profilli silmeler ile sınırlandırılarak birbirinden ayrılmıştır. Tuğladan inşa edilen minare korkuluğu ise masiftir. Silindirik olan petek kısmı ise gövdeden daha kısa ve dar olup üstüne konik külah oturtulmuştur. Minare, alemle sona ermektedir (Şekil 45) (Foto. 163, 164).

Avluya bakan doğu duvarının kuzey kanadına su basman seviyesinden yukarıda olan ve üç yönlü merdivenlerle çıkıldıktan sonra açılan, iki kanatlı ahşap kapı ile harime geçiş sağlanmaktadır. Kapı açıklığının üzeri sonradan inşa edildiği anlaşılan, üç yönden revaklı ve iki yöne kırma çatılı sundurma ile kapatılmıştır. Kündekari tekniğinin güzel bir örneğini yansıtan ahşap kapı kanatlarının üzeri yatay ve dikey formlardaki panoların geçme tekniğiyle birbirine geçirilmesiyle geometrik şekiller oluşturulmuştur. Üst bölümde ise ortada kare bir göbek etrafına yerleştirilen panolarla stilize çarkifelek motifi oluşturulmuştur (Foto. 165). Dikdörtgen formlu basit ve sade özelliklere sahip harimin ahşap kapısı, iki yandan kalın mermer sütun ile sınırlandırılmış, bu sütunların iç ve dış bükey silmelerle oluşturulan profilli başlıkları üzerine yatay dikdörtgen formlu mermer lento oturtulmuştur. Lentonun üzerinde iç ve dış bükey silmeler ile üç yönden sınırlandırılan alan içerisine, ortada dikdörtgen ve yanlarda daire rozet yüzeyine sülüs hatla yazılmış onarım kitabesi yerleştirilmiştir. Kitabe onarımlar sonrasında zemin altın renge, yazı ise siyah renk ile boyanmıştır (Foto. 166).

Dışarıda düz lentolu olan harim girişi içten yuvarlak kemer formunda niş biçiminde düzenlenmiştir. Harim duvarları alçı ile sıvanarak beyaza boyanmıştır. Duvar yüzeylerinde ve harimdeki diğer birimlerde lacivert, kırmızı, yeşil, mavi, gri, kahverengi renklerle işlenmiş geometrik, bitkisel ve yazı karakterli kalemişi süslemeler göze çarpmaktadır (Foto. 167, 168)²⁶⁵.

²⁶⁵ 2014 yılı onarım öncesine ait görselde, yapı duvarlarının sadece üst pencere aralarında oval formlu ve iki sıra pencere düzeninin ortalarında enine dikdörtgen formlu kartuş içerisine yazı karakterli hat levhaların varlığı ve kubbe yüzeyinde, kadınlar mahfilinin balkon ön yüzünde kalemişi süslemelerin varlığı dikkat çekmektedir (Foto. 167).

Harime açılan kapı içten yuvarlak kemer biçiminde düzenlenmiş olup kapının iç kavsarasında beyaz zemin üzerine ortada stilize edilmiş mavi renkli vazo içerisinde çıkan ve her iki tarafta simetrik düzenlenen, mavi renkli kıvrım dallar ve kalın yapraklardan oluşan Barok karakterli bitkisel süsleme işlenmiştir. Kapının kemer yüzeyi 0,10 m eninde iç ve dışta üç yönden mavi renkte bordür ile kuşatılarak yüzeylerine stilize edilmiş yaprak desenine benzeyen motiflerin simetrik bir şekilde yüzeye dağıtılmasıyla oluşturulduğu görülmüştür. Yine kapı açıklığının üst duvar yüzeyinde mavi renge boyanmış kıvrım dallı yapraklarının ve dalın ucunda açan kırmızı renkli çiçeğin simetrik yerleştirilmesi ile oluşturulan çelenk içerisinde kahverengi zemin kartuş üzerine, müsenna hatlı siyah renkli yazı ile Fetih Suresi'nin ilk ayeti işlenmiştir (Foto. 169), (Foto. 170)²⁶⁶.

Harim pencereleri dışardan olduğu gibi içerde de aynı form ve özellikte olup şevlidir. Harime geçit veren kapının kemer yüzeyinde olduğu gibi tüm pencerelerin kemer yüzeyini tamamen çevreleyen aynı form ve özelliklere sahip bordür kuşatmaktadır. Pencere aralarında mavi yuvarlak madalyon içerisine beyaz zemin üzerine siyah renkli yazı ile Allah, Muhammed ve dört halifenin isimleri ve onların oğullarının isimleri yazılmıştır. Alt sıra pencereleri arasında kalan kısımlarda ise yatay dikdörtgen formlu bir kartuş içerisine beyaz zemin üzerine Hadis-i Şerifler işlenmiştir. (Foto. 171). Harime geçit veren kapının sağ tarafında, doğu duvarında alt sıra pencerelerinin arasına Ashab-ı Kehf'in isimleri sembolik olarak kayık şeklinde yazılmıştır (Foto. 172). Hüsrevoğlu, duvarlarda ve kubbe yüzeyinde mevcut olan yazıların Sandıklılı Hattat Veis Zade Hacı Mustafa Efendi tarafından yazıldığını ifade etmiştir²⁶⁷.

Yapının batı duvarında pencere kenarları ve bu pencere aralarına yerleştirilen yazı bezeme haricinde herhangi bir süsleme ögesine yer verilmemiştir. Yine bu duvar yüzeyinde de dikdörtgen kartuş içerisine “Ya Allah, Muhammed, Ali, Fatıma, Hasan, Hüseyin” isimleri müsenna hatlı yazı ile işlenmiş, yanlarda da stilize edilmiş yaprak karakterli bezemeye yer verilmiştir (Foto. 173, 174).

²⁶⁶ 2014 yılında yapılan temizlik işlemi sonrasında gün yüzüne çıkarılan bu kalemişi süslemeler kompozisyon, renk ve desene uyularak günümüzün bezeme anlayışına göre üzerinden geçilerek yeniden işlenmiş ve duvarlar beyaz badana ile boyanmıştır (Foto. 169-170).

²⁶⁷ H. Hüsrevoğlu, *Belgelerde Sandıklı Havai Camii ve Medresesi*, Sandıklı Belediyesi Yayınları, Sy. 18, Ankara 2017, s. 14.

Kible duvarının ortasında mihrap, mihrabın batısında minber ve güneydoğu köşesinde ise vaaz kürsüsü yer almaktadır (Foto. 175). Yapının alçı mihrabı, dikdörtgen formlu basit silmelerle kuşatılan yarım daire kesitli olup mihrap nişi yuvarlak kemerli bir kavsaraya sahiptir. Mihrap nişi üç yönden yeni açan pembe çiçekli, yeşil yapraklı sarmaşık dalı ile kuşatılmış ve kavsara kemer köşeliklerine ise yağlı boya ile birer gül dalı işlenmiştir. Gül dallarının arasına yerleştirilen enine dikdörtgen boyutlu kartuş içerisine Ali İmran Suresi'nin 37. Ayeti içerisinde geçen mihrap ile ilgili ayet yazılmıştır. Kavsara yüzeyine ise, her iki yana doğru bağlanmış, kırmızı ve yeşil püskülleri olan kırmızı bir perde motifi, kavsaranın merkez noktasından nişe doğru sarkan bir kandil motifi işlenmiştir (Foto. 176, 177). Mihrabın her iki tarafında turuncu renkli, "C" kıvrımlı barok karakterli kollara sahip ve üzerindeki beyaz uzun mumu ile birlikte yaklaşık iki metre boyutlarında şamdan motifi işlenmiştir. Yanar vaziyette betimlenmiş, mumların ortasına ve alt kısmına damla şeklinde "Maaşallah" yazılmıştır (Foto. 177, 178). Şamdan motiflerinin üzerinde, mihrabın her iki üst köşesinde, kalın konturlu çizgi ile çizilen sahte yuvarlak kemerli niş içerisine, bordo renkli vazoda açan natüralist çiçek tasviri işlenmiştir (Foto. 180). Yine, güney duvarının doğu ve batı kanatlarına yakın bölgede, alt sıra pencerelerinin yanında duvar yüzeyine, kaide üzerine oturtulan rahlenin üzerinde, iki yana açık vaziyette yerleştirilen Kur'an-ı Kerim, içerisinden beyaz ışık saçan vaziyette tasvir edilmiştir (Foto. 180, 181).

Harimin doğu duvarı ile güney duvarının birleştiği köşede yer alan vaaz kürsüsü, korkuluk kısmı ahşap oyma tekniğinde bitkisel karakterli olarak yapılmıştır. Kürsünün üçgen kesitli ayak kısmında yapılan raspa işlemi sonucunda, toprak sarısı zemin üzerine Barok karakterli iri yaprakların simetrik yerleştirilmesi ile oluşturulan bitkisel motif işlenmiştir. Restorasyon sonrasında buradaki motifinde özgünlüğünün bozulduğu görülmektedir (Foto. 182, 183).

Mihrabın hemen batı tarafında bulunan ahşap minber, üzerindeki ahşap el işlemesi kompozisyonu ile sanatsal özellik taşımaktadır. Minbere geçit sağlayan kapıda kanatlara yer verilmemiş olup üzeri bugün perde ile kapatılmıştır. Minbere geçit kaş kemerli açıklık şeklinde düzenlenmiş, kemer alınlık yüzeyine bitkisel karakterli ahşap bezeme işlenmiştir. Kapı açıklığının üzeri üçgen formlu taç şeklinde düzenlenmiş olup her iki yanda ahşap işleme alem yükselmektedir. Minberin yan aynalık kenar bordürlerinde, aynalığın göbeğindeki madalyon içerisinde ve köşeliklerde künde kari tekniğinde çitalarla oluşturulan kıvrım dallı bitkisel karakterli ışımsal kompozisyon yer almaktadır.

Köşebentler de aynı form ve özelliklere sahiptir. Minberin süpürgelik kısmında yedi küçük dikdörtgen panonun içerisi kaş kemer formunda, kapalı olarak düzenlenmiştir. Minber korkuluğunda ise “S” kıvrımlı çıtaların ters ve düz sıralaması ile oluşturulan kompozisyon burada da künde kari tekniğinde oluşturulmuş ve bu kompozisyon minberin her iki yönünde de aynı şekilde uygulanmıştır. Minberin geçidi boyuna dikdörtgen bir pano şeklinde düzenlenmiş olup kaş kemer formu açıklık şeklindedir. Minbere geçit veren açıklığın kemer alınlığında olduğu gibi burada da kaş kemerin alınlık yüzeyine bitkisel karakterli bezeme işlenmiştir. Boyuna dikdörtgen formu geçit üstü bölümü, yatay ve dikey küçük dikdörtgen panoların birbirine geçirilmesi ile oluşturulmuş ve burada plastik bir etki yaratılmıştır. Ahşap minberin köşk bölümü açıklıkları da kaş kemer formunda düzenlenmiş, alınlığına da bitkisel karakterli süslemeler oyulmuştur. Köşk bölümünün üzerindeki sekizgen kasnağın üzerine ahşap külah oturtulmuş, ahşap alemle sonlanmıştır (Foto. 184, 185).

İbadet alanının kuzey tarafında altı ahşap sütun ile taşınan ahşap korkuluklu mahfile yer verilmiştir. Ahşap sütunlar bursa kemeri ve basık kemer ile birbirine bağlanmıştır. Mahfile çıkış, harime geçit veren kapının batısında kuzey duvarının doğu kanadına bitişik düzenlenen ahşap merdivenle sağlanmaktadır. Kadınlar mahfilinin müezzinlik bölümü balkon şeklinde harime doğru üç yönden çıkıntı yapmış ve dikdörtgen formu ahşap korkuluklu olarak düzenlenmiştir. Harime bakan balkon cephesinde, turkuaz zemin üzerinde orta merkezde siyah kalın konturla sınırlandırılan elips madalyon içerisine, kahverengi zemin üzerine siyah sülüs hatla yazılmış kalemişinin tarihini veren kitabelik yer almaktadır. Kitabeliğin her iki yanında birbirinin simetriği olan stilize edilmiş yaprak karakterli bitkisel süslemeye yer verilmiş olup bu süsleme kuşağı cepheyi dört yönden dolanmaktadır. Kuzey duvarında ise pencere kenar bordürleri haricinde herhangi bir süsleme ögesine yer verilmemiştir (Foto. 186, 187).

Kare alanı kaplayan harim, ortada yüzeyi kaplanmış dört ahşap sütun ile taşınan merkezi bağdadi kubbe ile örtülmüş olup kubbe çevresini dört yönden düz ahşap tavan çevrelemektedir. Bağdadi kubbenin yüzeylerinde, kubbeye geçiş ögelerinde ve sütun başlıklarında kalemişi süslemeler görülmektedir. Ahşap sütunlar kaidesiz olarak düzenlenmiş olup doğrudan zemine oturtulmuştur. Yağlı boya ile boyanan sütun gövdesi üzerinde sütun başlığı stilize edilmiş yaprak karakterli bezeme işlenmiştir (Foto. 188, 189).

Kubbeye geçişler pandantif ile sağlanmış, pandantiflerin yüzeyi siyah ince konturla çizilen üçgen bir çerçeve içerisine sınırlandırılmış olup çerçeve köşelerinde mavi renkte taç yapraklı çiçek yerleştirilmiştir. Sınırlandırılan bu alanın merkezine yuvarlak madalyonlar yerleştirilmiş ve krem zemin üzerine siyah renk yazı ile dört halifenin adları yazılmıştır. Kubbe eteğini beyaz zemin üzerine siyah renkte sülüs hat ile yazılmış olan Ayet-el Kürsi dolanmakta ve yazı kuşağının üst kesiminde, kalıp yöntemi kullanılarak oluşturulmuş barok karakterli kıvrımlı yapraklardan oluşan altın renkli bir şerit dolanmaktadır. Kubbe göbeği, merkezde taç yapraklı bir çiçeği çevreleyen mavi renkte bir menderes (meander) şeridi ve altın renk girland motifi işlenmiştir. Göbeğin çevresinden kubbe eteğine doğru sarkan stilize edilmiş sekiz kandil süslemesinin her biri birer kıvrım dallı çiçek şeklinde tasarlanmış, kandiller arasındaki boşluklara ise dört adet yeşil yapraklı beyaz gül motifi yerleştirilmiştir. Bu bölümdeki süslemeler ilk özelliklerini günümüzde de korumaktadır. Bezemelerde ışık ve gölge, renk ve desen detaylı işlenerek verilmesi ve bezemelerin Anadolu tasvir sanatının son dönemlerini yansıtması bakımından önemlidir (Foto. 190, 191). Caminin avlusunun güneydoğu köşesinde ise Havai Ahmet Medresesi'nden²⁶⁸ kalan iki katlı fevkani müştemilat bulunmaktadır. Günümüzde bu yapının alt katı, tuvalet ve lavabo olarak tasarlanmıştır (Foto. 192). Müştemilatın güney tarafını kaplayan hazire mevcuttur (Foto. 193)²⁶⁹.

²⁶⁸ Bugünkü caminin adı ile anılan Havai Medresesi, 1761 yılından önce Havai Ahmet Medresesi olarak da kayıtlara geçmiştir. Ayrıca Hocazade Medresesi olarakta bilinmektedir. A. Rıza Hakses'e göre medrese, iki katlı fevkani olarak inşa edilmiş, caminin kible tarafında olduğunu ve kapısının ise hem caddeye hem de camii avlusuna açılan kırk beş odalı olduğunu ifade etmiştir.

²⁶⁹ Hazire, 2014 yılında yapılan restorasyonlar sonucunda gün yüzüne çıkarılmıştır.

2.1.10. Yeni²⁷⁰ Camii²⁷¹

Şekil No : 46-55

Fotoğraf No : 194-217

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Yeni Camii, Sandıklı çarşı merkezinde Çakır Mahallesi, Belediye Caddesi ve Nimet Caddesinin kesiştiği köşede yer almaktadır. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait olan ve Vakıflar arşivinde “Şeyh Müslehaddin Camii olarak geçen Yeni Camii, tapu kayıtlarına göre 26 pafta, 26 ada, 32 nolu parselde yer almaktadır.

Tarihçe: Çakır Mahallesi’nde çarşı merkezinde bulunan ve halkın Keçi Camii²⁷² olarak adlandırdığı yapı, Vakıflar Genel Müdürlüğü tahrir defterlerinde “Şeyh Müslehaddin Camii” olarak kayıtlıdır. Sandıklı kadılığı yapan Şeyh Müslehaddin, çarşı içerisinde cami ve halvethane inşa ettirmiş ve buraya dört dükkânın gelirini vakfetmiştir²⁷³. Başka bir tahrir defterindeki M. 1771 tarihli belgede, Banisi Şeyh Müslihiddin’in Çakır Mahallesi’nde yaptırdığı caminin yakınında kendi adında bir tekke tahsis ettiği kayıtlara geçmiştir²⁷⁴. Cami ve tekke vakfının M. 1740 yılında mütevellisi evlad-ı vakıftan Şeyh Seyyit Ahmet’dir²⁷⁵.

Caminin minaresine geçit veren kapının sol üst köşesindeki, bu camiye mi yoksa herhangi bir yapıya mı ait olup olmadığı şu an için bilinmeyen bir kitabe bulunmaktadır. 0.44 x 0.61 m ölçülerindeki mermer kitabe ise şöyledir (Foto. 194):

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ الرَّسُولُ اللَّهُ
صاحب الحيرات والحاسنات
محمد بن جعفر
تاريخ في سنة ٩٨٢
حيراتى باني

²⁷⁰ Yapı, Müslehaddin Camii, Geçi (Kiçi) Camii, Keçe Camii ve Çarşı Camii adları ile de anılmaktadır.

²⁷¹ Yapı, Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu’nun 11.05.2006 tarihli ve 1172 sayılı kararı ile korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiştir.

²⁷² Adı Farsça Kiçi (küçük) kelimesinden olup Ulu büyük kelimesine karşı anlam oluşturur. Ulu Camii’den sonra yapıldığı ve küçük olduğu için bu isimle anılmış olmalıdır.

²⁷³ Üçler Bulduk, *XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmış Doktora Tezi), Ankara 1993, s. 111.

²⁷⁴ M. M. Öntüğ, agm., s. 239.

²⁷⁵ M. M. Öntüğ, agm., s. 231.

La ilahe illallah Muhammed-ür Rasülüllah

Sahib-ül-hayrat vel-hasenat

Muhammed bin Cafer

Tarihi fi sene 982

Hayratı bani

Bir çeşme kitabesi olması muhtemel olan bu kitabeye göre yapı, H. 982 / M. 1574-75 yılında, Cafer oğlu Muhammed isimli bir kişi tarafından yaptırılmıştır²⁷⁶. Karakuş, III. Murad Dönemi'nde inşa edilen ilk cami yıkılarak, binanın bulunduğu alan halk tarafından 1841 yılına kadar pazar yeri olarak kullanıldığını ifade etmiştir²⁷⁷.

Erken Cumhuriyet Dönemi anıtsal yapılarına örnek teşkil eden yapının doğu son cemaat yeri kapı açıklığı üzerinde ve harime geçit veren kapı açıklığı üzerinde, 1926 yılından 1934 yılına kadar belde halkının yardımı komisyonun delaleti ile günümüzdeki kesme taştan olan caminin inşa edildiği bilgisi yer almaktadır (Foto. 195). 1926 yılında kesme taş malzemededen yeniden inşasına başlanan yapının batı duvarının örgü tekniğinin ve malzemesinin farklı olması, ilk yapının orijinal kırma taş duvarının bırakılarak, diğer cephelerin ise kesme taş ile tamamlandığı yönünde açıklanabilir.

Yapının 1964 yılında yapılan genişletme çalışmaları esnasında, kuzey bölümündeki son cemaatin camiye bütünlük oluşturacak şekilde yapıldığı ifade edilmektedir ki bu bölümün betonarme olması, kesme taş malzemenin yüzeyindeki renk farklılıkları bu bilginin doğruluğunu kuvvetlendirmektedir.

Plan Özellikleri: Günümüze gelene kadar birden fazla müdahale gören yapı ilk olarak, kare planlı ve tek kubbeli olarak inşa edilmiştir. Yapının ilk olarak doğusunda, art arda iki küçük kubbeli son cemaat yeri mevcutken, 1964 yılında yapılan genişletme çalışmaları sonrasında kuzey kanadına kırma çatılı ikinci son cemaat yeri inşa edilmiştir. Böylelikle, günümüzde yapının doğu ve kuzey cephelerini kaplayan “L” formunda son cemaat yeri oluşturulmuş ve bu cephelerin iki duvar yüzüne açılan kapı açıklıkları ile yapıya geçit sağlanmıştır. Yapının kuzeyini kaplayan, doğu-batı doğrultusunda uzanan küçük avlusunun kuzeybatı duvarına açılan kapı açıklığı ile avluya geçit sağlanmıştır.

²⁷⁶ İ. H. Uzunçarşılıoğlu, *Anadolu Kitabeleri*, Devlet Matbaası, İstanbul 1929, s. 45.

²⁷⁷ Yapının banisi ve tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Lakin Karakuş, minare üzerindeki kitabeyi yapının ilk inşa kitabesi olarak ele almıştır. Fakat bunu kabul etmek şu an için mümkün değildir. A. O. Karakuş, *Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Tarihte; Sandıklı*, Evin Ofset, Malatya 2009, s. 101.

Avlunun batı kanadında çeşme kuruluşlarına yer verilmiştir. Kuzey cepheden çıkıntı yapan taçkapıdan son cemaat yerine geçildiğinde, kapı açıklığının üzerinde mahfile yer verilmiştir. Batı duvarında yapımına başlanan ancak vazgeçilen minarenin dikdörtgen prizmal kaidesine geçit kapısı bulunmaktadır. Bu kaidenin bitişiğinde ise dikdörtgen planlı bir oda yer almaktadır. Yine bu duvar yüzeyine ve harimin kuzey cephesine bağlı dikdörtgen prizmal kaideli tek şerefeli esas minaresi konumlandırılmıştır. Kuzeyi kaplayan son cemaat yerinin üst örtüsü ortada iki pilpaye ile taşınmaktadır. Son cemaat yerinin devamı olan doğu kanadında ise, caddeye bakan duvar yüzüne açılan ikinci bir açıklıkla yapıya geçit sağlanmıştır. Yapının ilk son cemaat yeri olarak düzenlenen bu bölümün üzeri art arda iki kubbe ile örtülmüştür. Herhangi bir açıklığa yer verilmeyen güney duvarında, girişe doğru çıkıntı yapan yarım daire kesitli mihrabiyeye yer verilmiştir. Son cemaat yerinin doğu duvarına büyük boyutlu ve kapı açıklığının iki yanında küçük boyutlu üç pencere, kuzey duvarında ise küçük boyutlu beş pencere açıklığına yer verilmiştir. Son cemaat yerinden harime geçit, doğu ve kuzey duvarına açılan iki kapı açıklığı ile sağlanmaktadır. Kare alanı kaplayan harimin üzeri büyük tek kubbe ile örtülmüş olup pandantiflerle geçiş sağlanmıştır. Ana ibadet mekanının duvar yüzeylerine doğu ve batıda dört, güney ve kuzey duvarlarına iki pencere açılmış olup duvarlar birbirinin simetriği gibidir. Harimin kuzey duvarını tamamen kaplayan mahfile ve güney duvarının ortasında yarım daire kesitli mihraba, mihrabın batısında minbere ve güneydoğu köşesinde yarım daire kesitli vaaz kürsüsüne yer verilmiştir (Şekil 46-49).

Mimari Özellikleri: Erken Cumhuriyet Dönemi anıtsal yapılarına örnek teşkil eden bina, kare planlı tek kubbeli olarak inşa edilmiş olup yapının üst örtüsü, çokgen kırma çatı, kuzey son cemaat yeri eğimli kırma çatı ile örtülerek üzeri alaturka kiremit ile kaplanmıştır. Doğu son cemaat yerinin kubbelerinin üzeri ise çimento ile sıvanarak kapatılmıştır (Foto. 196).

Yapının cepheleri, batı cephesi haricinde kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. Batı cephesi, kırma bazalt taşların birbirine horasan harcı ile bağlanması ile yığma tekniğinde inşa edilmiş olup bu taşların köşelerinde ise kesme taşların varlığı dikkat çekmektedir. Harim duvarını oluşturan batı cephesinde, yan yana dizilmiş dört sıra sivri kemerli pencere açıklığına yer verilmiştir. Tamamen taş olan pencerelerin söveleri profilli silme şeklinde düzenlenmiştir. Batı cephesinin son cemaat yeri ile birleştiği noktada harimin kuzey kanadına bitişik dikdörtgen prizmal kaideli minaresi yükselmektedir.

Bugün minare kaidesinin bir bölümü önüne yapılan ek mekanlardan dolayı görülmemektedir (Şekil 50), (Foto. 197).

Yapının batı duvarının örgü tekniğinin farklı olması, ilk yapının²⁷⁸ orijinal kırma taş duvarının bırakılarak, diğer cephelerin ise kesme taş ile tamamlandığı yönünde açıklanabilir.

Yapının güney cephesinde mihrap nişi caddeye doğru çıkma yapmış ve üzeri tek sıra kiremit ile örtülmüştür. Mihrabın denk geldiği bu bölümün her iki yanında, batı cephesindeki gibi aynı form ve özellikte birer pencere açıklığına yer verilmiştir. Güney harim cephesinin doğu kanadına bitişik düzenlenen ve harim duvarından 0.21 m içeride olan son cemaat yeri duvarı yükselmektedir. Harim beden duvarları son cemaat yeri duvarlarından daha yüksek tutulmuştur. Son cemaat yeri, güney duvarının tamamını ve harim duvarının pencereye kadar olan kısmını çeşme kuruluşu ve abdest alma muslukları kaplamaktadır. Beden duvarları iç bükey saçak silmesi ile sonlanmaktadır. Ana ibadet mekanını örten kubbenin sekizgen kasnağı da kesme taş malzemededen inşa edilmiş ve yirmi adet boyuna dikdörtgen formlarında basık kemerli küçük pencereler açılmıştır (Şekil 51) (Foto. 198).

Harimin doğu ve kuzey duvarları, “L” formlu son cemaat yeri içerisinde kalmaktadır. Son cemaat yeri doğu cephesine bakıldığında, cephenin güney kanadına yakın orta yüzüne açılan dikdörtgen formlu, basit ve sade kapı açıklığı ile yapıya geçit sağlanmıştır. Kapı açıklığının üzeri kesme taş ile düzenlenen yuvarlak boşaltma kemeri şeklinde düzenlenmiş ve kemer içerisine, mermer Türkçe kitabesi üzerine, “Bu camii belde halkının yardımı komisyonun delaleti ile yapıldı / 1926 ila 1934” yazılmıştır. Kapı açıklığı, boşaltma kemeri üzerine yerleştirilen iç bükey kavisli lentonun dışa çıkıntı yapması ile vurgulanmıştır. Kapı açıklığının her iki yanında sivri kemerli ve iç bükey kavisli söveler dışa doğru taşkın yaparak cepheyi hareketlendirmiştir. Bu kapı açıklığının güney kanadına bir, kuzey kanadına ise yan yana iki, toplamda üç adet 4.40 m x 3.75 m ebatlarında yarım daire kemerli, PVC doğramalı geniş pencereler açılmıştır. Pencerelerin yuvarlak boşaltma kemerleri üst örtüden aldığı yükü doğrudan dışa doğru çıkıntı yapan yastıklara bindirmektedir. Kuzey kanadına en yakın olan pencerenin kemer formundaki

²⁷⁸ Kanuni Sultan Süleyman Dönemi’nde adı geçen yapının harap olmasından sonra, aynı konumda 1926 yılında kesme taş malzemededen yeniden inşa edilmiştir.

değişim ve cephelerdeki kesme taşlardaki renk farklılığı bu bölümün sonradan yapıldığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır (Şekil 52) (Foto. 199, 200).

Son cemaat yerinin kuzey kanadını küçük bir avlu kaplamaktadır. Üzeri sundurma ile kapatılan avluya, kuzeybatı duvarına açılan kapı açıklığı ile girilmekte olup avlunun batı ucuna abdest alma muslukları yerleştirilmiştir. Kuzey cephenin ortasına açılan ve yapıya geçit sağlayan kapı açıklığının olduğu bölüm, beden duvarlarından öne doğru taşırılarak vurgulanmıştır. Diğer cephelerde tek sıra pencere açıklığına yer verilirken, sonradan yapılan bu cephede iki sıra pencere açıklığına yer verilmiştir. Alt ve üst pencereleri dikdörtgen formlu, düz söve ve lentoludur. Kapı açıklığının her iki yanında duvara bitişik düzenlenen mermer tablalar yüzeyinde, günümüzde kullanılmayan abdest alma musluk yerleri görülmektedir. Boyuna dikdörtgen formunda yerleştirilen bu mermer tablaların yüzeyinde kabartma tekniğinde selvi ağacı ile “S” ve “C” kıvrımlarından oluşan kompozisyonlar dikkat çekmektedir (Şekil 53) (Foto. 201-203).

Ahşap doğramalı iki kanatlı kapıdan geçit sağlandığında geniş bir son cemaat bölümü ile karşılaşmaktadır. Bu bölümün yapıya daha sonradan eklendiği, betonarme yapım sisteminden anlaşılmaktadır. Kapı açıklığının üzerinde fevkani ahşap korkuluklu mahfil konumlandırılmış olup mahfile çıkış kuzey duvarına bitişik ahşap merdiven ile sağlanmaktadır (Foto. 204). Son cemaat yerinin batı duvarının kuzey köşesi üzerinde yapımına başlanan ancak vazgeçilen ikinci minareye geçit sağlayan boyuna dikdörtgen formlu yuvarlak kemerli kapı açıklığı vardır. Bu kapı açıklığının güney tarafında, minare kürsüsüne yaslanan ahşap bölmeli bir oda açılmıştır (Foto. 205).

Bu duvarın harim duvarı ile birleştiği köşeye bağımlı yapının mevcut tek şerefeli minaresi konumlandırılmıştır. Minareye bugün kesme taştan inşa edilen dikdörtgen prizmal kaidenin doğu cephesine açılan boyuna dikdörtgen formlu, yuvarlak kemerli kapı açıklığından geçit sağlanmıştır. Minare kapı açıklığının sol üst köşesine ise caminin ilk yapımına ait olan mermer inşa kitabesi yerleştirilmiştir. Yeni Camii'nin H. 982 / M. 1574-75 tarihlerini taşıyan ve III. Murad Dönemi'ne tarihlenen kitabesi üzerinde bulunan bezemeler dikkat çekicidir. Mermer kitabenin üzerinde yer alan bezemeler Klasik Dönem süsleme kompozisyonlarını üzerinde barındırması bağlamında önemlidir. Boyuna dikdörtgen formlu mermer levha, üstte zemin oyma tekniğinde sivri kemer formunda yapılarak tek kubbenin kesiti şeklinde verilmiştir. Bu kemerin üst köşelerinde alçak kabartma tekniğinde gül bezekler işlenmiş, alt uçlarına da sağa ve sola kıvrımlı zemin

oyma tekniğinde çarkıfelek motiflerine yer verilmiştir. Levhanın orta göbeğinde, üstü oval, yanları ise kaş kemer formuna benzer şekilde yumuşatılmış zemin oyma tekniğinde işlenen kartuşa yer verilmiş ve bu kartuşun her iki alt köşesine birer kare planlı tek kubbeli yapıların kesitine benzer form aynı teknikte işlenmiştir. Oval formun altına da yatay iki simetrik lale motifi kabartma tekniğinde işlenmiştir.

Kaideden silindirik gövdeye geçişi sağlayan, kesme taş malzemenin kullanıldığı pabuç kısmı, yukarıya doğru daralarak gövde ile bağlanmıştır. Bugün sıvalı olan ve beyaz badanalı olan gövdenin inşa malzemesi görülmemekte olup muhtemelen yassı tuğlaların üst üste istiflenmesi ile oluşturulmuştur. Silindirik gövde, üstte şerefe tabanına kadar uzanarak kaval silmeli bilezik ile sonlanmaktadır. Yine pabuç kısmında ve gövde kısmında küçük şevli pencereler açılmıştır. Şerefe altı, çeşitli biçimlerde kesilen tuğlaların dizilmesi ile elde edilmiş beş sıra testere dişi dizisi ile oluşturulan bir tür mukarnas meydana getirilmiştir. Her bir testere dişi dizisi, düz profilli silmeler ile sınırlandırılarak birbirinden ayrılmıştır. Silindirik olan petek kısmı ise gövde ile aynı formda olup üstüne konik külah oturtulmuştur. Minare, alemle sona ermektedir (Foto. 205, 206).

Son cemaat yerinin içerisinde kalan kuzey cephesinin ortasında dikdörtgen formlu kapı ve yanlarda sivri kemer formlu iki pencere açıklığına yer verilmiştir. Bu pencereler, batı ve güney duvarlarındaki gibi aynı form ve özelliktedir. Harime geçit sağlayan kapı açıklığı, dikdörtgen formlu basit ve sade özelliklere sahiptir. Kapının iki yanında plastırlar yükseltilmiş olup üzeri profilli lento ile geçilmiş ve lento üzeri yarım daire kemer içerisinde bitkisel karakterli süslemelerin sınırlandırdığı Türkçe kitabesine yer verilmiştir. Yapının iki kanatlı ahşap kapısının üzeri, yatay ve dikey formlardaki panoların geçme tekniğiyle birbirine geçirilmesiyle geometrik şekiller oluşturulmuştur. Üst bölümde ise ortada kare bir göbek etrafına yerleştirilen panolarla stilize çarkıfelek motifi oluşturulmuştur (Foto. 207, 208).

“L” formlu son cemaat yerinin doğu kolundaki bölümün üzeri art arda iki kubbe ile kapatılmıştır. Kubbeler form olarak yukarıya doğru sivrilmiş yarım silindirik biçiminde düzenlenmiştir. Bu bölümün güney duvarının ortasında, alçı mihrabiyyeye yer verilmiştir (Foto. 209). Yapının ilk harime geçit kapısı olan doğu cephesinin kuzey kanadına yakın bölüme açılan kapı açıklığı ve ahşap kapısı da kuzey kapısı ile aynı form ve özelliktedir. Aynı şekilde, doğu cephesinde açılan sivri kemerli pencere, yapının, batı

cephesinde açılan pencerelerde olduğu gibi aynı form ve özelliğe sahiptir. Yapının harime geçit sağlayan doğu kapısı bugün giriş ve çıkışlara kapalı olup ana ibadet mekanına geçişler kuzey kapısından sağlanmaktadır (Foto. 210). Güney duvarının ortasında, dikdörtgen formlu alçı mihrabiye yer verilmiştir. İki plastır arasında sınırlandırılan mihrabiye yuvarlak kemer formunda, yarım daire kesitli mihrap nişine sahip olup kavsara içi boş bırakılmış ve kemer köşeleri kabartma tekniği ile yaprak karakterli bitkisel bezeme ile süslenmiştir. Ayrıca kavsaranın iki yanında bulunan plastırların üzerinde lale motifi, alınlık üzerinde vazodan iki yana saçılan kıvrımdallı yaprak ve çerçeve köşelerinde çiçek kompozisyonları simetrik olarak kabartma tekniğinde işlenmiştir²⁷⁹ (Şekil 54) (Foto. 211, 212).

Son cemaat bölümünde olduğu gibi harimde de kuzey kapısından içeri girildiğinde, kuzey duvarına bitişik dört ahşap sütun ile taşınan ahşap korkuluklu mahfile yer verilmiştir. Mahfilin ahşap sütunları yuvarlak kemer ile birbirine bağlanmış ve köşelerden aşağıya doğru sarkan ahşap profilli sarkıtlar yerleştirilmiştir. Mahfile çıkış, harime geçit veren kapının batısında kuzey duvarına bitişik düzenlenen ahşap merdivenle sağlanmaktadır. Mahfilin müezzinlik bölümü balkon şeklinde harime doğru üç yönden çıkıntı yapmış ve oval formlu, ahşap korkuluklu olarak düzenlenmiştir (Foto. 213).

Ana ibadet mekânın duvarları sıvanarak beyaz badana ile boyanmış, pencere açıklıkları dışarıda olduğu gibi içeride de sivri kemer formunda ve şevli düzenlenmiştir. Dışarıda düz lentolu olan şevli harim girişi, içten yuvarlak kemerlidir. Harim duvarları ortalama 1.24 m yüksekliğinde lambri ile kaplanmıştır (Foto. 214). Ana ibadet mekânı 11.93 m x 11.95 m ölçülerinde kare alanı kaplamaktadır. Dışarıdan sekizgen kasnağa oturan kubbe, içeride yuvarlak forma dönüşmüştür. Kasnak bölümünde basık kemerli yirmi adet pencere mevcut olup pencerelerin aralarındaki mesafe birbiriyle eşit değildir. Kubbe yüzeyi kasnak üst kotuna kadar ahşap ile kaplanarak turkuaz yağlı boya ile boyanmıştır (Foto. 215).

²⁷⁹ Kütahya Vakıflar Arşivi'nden alınan 1992 yılına ait fotoğrafta, mihrabiye kavsarasında bir demet kırmızı çiçeğin bir bütün olarak verildiği ve niş içerisine iki yana toplanmış mavi renkli perde motifinin işlendiği görülmektedir. Mihrabiye çerçevesi koyu yeşil, kavsara ve niş yüzeyleri ise hâkî renk yağlı boya ile boyanmıştır. Mihrabiye üst bölümünde, duvar yüzeyinde mavi renk kıvrım dallı yapraklardan oluşan orta kartuş içerisine "Kelime-i Tevhit", bu kartuşun sağında "Allah", solunda ise "Muhammed" lafzının mavi madalyon içerisine siyah yazı ile işlendiği görülmektedir. Günümüzde mihrap nişi ve duvarlar beyaz badana ile boyalıdır. Sadece mihrap üst bölümlerinde mevcut olan Arapça yazılar kalmıştır (Foto. 212).

Kıble duvarının ortasında mihrap, mihrabın batı bitişinde minber ve güneydoğu köşesinde ise vaaz kürsüsü yer almaktadır. Mihrap onarımlar sonrasında modern çini ile kaplanmıştır (Foto. 216). Mihrabın batı tarafında, güney duvarına bitişik olarak düzenlenen ahşap minber, basit ve sade formlarda inşa edilmiştir. Minbere geçit sağlayan kapı kanatsız olup üzeri bugün perde ile kapatılmıştır. Minberin yan aynalık kenar bordürlerinde balık sırtı motifi işlenmiş, aynalığın göbeğindeki onikigen madalyon içerisinde ise, ters ve düz “S” kıvrımlı çitalarla oluşturulan bitkisel karakterli ışınsal kompozisyona yer verilmiştir. Minberin süpürgelik kısmında dört küçük dikdörtgen panonun içerisi üç dilimli kemere benzeyen formda kapalı olarak düzenlenmiştir. Minberin korkuluğu, her iki yönde de profilli çubuklar ile oluşturulmuştur. Minberin geçidi boyuna dikdörtgen bir pano şeklinde düzenlenmiş olup kaş kemer formlu açıklık şeklinde düzenlenerek, kemer köşeliklerinde oyma tekniğinde yapraklı dal motifi işlenmiştir. Minberin geçidinde olduğu gibi köşk kısmı da aynı form ve özellikte düzenlenmiştir. Köşk bölümünün üzerindeki sekizgen kasnağın üzerine öne doğru eğimli ahşap külah oturtulmuş, minber alemlerle sonlanmıştır. Harimin doğu duvarı ile güney duvarının birleştiği köşede yer alan vaaz kürsüsünün korkuluk kısmı ahşap oyma tekniğinde bitkisel karakterli olarak yapılmış ve kürsünün ahşap ayak kısmı üçgen kesitli olarak düzenlenmiştir (Şekil 55) (Foto. 217).

2.1.11. Muradin (Nureddin) Camii Kalan Minaresi

Şekil No : -

Fotoğraf No : 218-220

İnceleme Tarihi : 22.10.2021, 02.03.2022

Yeri: Muradin (Nureddin) Camii minaresi, Sandıklı İlçesi, Çay Mahallesi Dereboyu Sokak üzerinde, Muradin Camii'nin kuzey cephesinde yer almaktadır. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan minare, tapu kayıtlarına göre ise 101 Ada, 1 nolu Parselde bulunmaktadır.

Tarihçe: Muradin Camii ilk olarak, Murad bin Murad tarafından mescid olarak inşa edilmiş olup kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Muradin Camii'nin harimi ahşap direkler ile üç sahına ayrılarak on iki ahşap direk ile desteklenerek ahşap tavanlı olarak inşa edilmiştir²⁸⁰. Bu mescidin harap olması ile yapı, 1876 yılında Hacı Veli İbn-i Osman tarafından tamir ettirilmiştir²⁸¹. 1974 yılına gelindiğinde minare haricinde bu tarihi cami yıkılarak yerine yeni betonarme cami inşa edilmiştir. Sonradan yapılan caminin kuzey beden duvarı, silindirik gövdeli tek şerefeli minarenin kaidesine bitişik olarak düzenlenmiştir. 1982 yılında ise tarihi minarenin şerefe üstü onarım programına alınarak, minare peteği, külahı ve şerefe korkuluğu aslına uygun bir şekilde onarılmıştır²⁸². Yapının 0.53 x 0.70 m ölçülerindeki mermer kitabesi siyah renkli yağlı boya ile boyanmasından kaynaklı olarak yüzeyi deforme olduğundan okunamamıştır (Foto. 218). Katalog dahilinde ele alınan camilerin minareleri ile karşılaştırıldığında poligonal kaidesi ile üniktir. Yapının minaresi ilk yapıya ait olabileceği muhtemeldir. Kesin inşa tarihi bilinmeyen fakat ahşap destekli olduğu bilinen Muradin Camii'nin onarımı sırasında inşa edildiği şu an için muhtemeldir. Dolayısıyla minarenin XIX. yy. ikinci yarısına inşa edilmiş olabileceği söylenebilir.

Mimari Özellikler: Muradin Camii'nin kuzey cephesinde bulunan minareye bugün son cemaat yerine geçiş sağlayan kapının kuzeyinde kalan çokgen formlu kaidenin kuzey duvarındaki basık yuvarlak kemerli boyuna dikdörtgen formlu sade kapıdan

²⁸⁰ Anonim, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, II. Baskı, C. 1, Ankara 1983, s. 175.

²⁸¹ A. O. Karakuş, *Sandıklı Türbeleri ve Türbelerle İlgili Halk İnanışları (Kasaba ve Köylerde Bulunan Türbe, Yatır ve Ziyaretgahlar)*, Sandıklı Ofset, I. Baskı, C. 2, Sandıklı 2013, s.18-19.

²⁸² Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 11.6.1982 tarihli ve A-3645 sayılı kararı.

girilmektedir. Kapı açıklığının yuvarlak kemer formu yüzeyine, ortada altı kollu yıldız (Süleyman Mührü) rozeti zemin oyma tekniğinde, yanlarda ise çiçek motifli rozetler kabartma olarak işlenmiştir (Foto. 219). Sekizgen formlu kaidenin sekiz yüzünde de zeminden pabuç altına kadar uzanan sivri kemer formlu çökertmelere yer verilmiştir. Minareye geçit veren kapının üzerine yuvarlak kemer formlu çökertmenin içerisinde, ikinci bir çökertme olan kaş kemer formlu dikey dikdörtgen minare kitabesi yerleştirilmiştir. Boyuna dikdörtgen formlu, olan mermer kitabesi siyah renkli yağlı boya ile boyanarak yüzeyi deforme edildiğinden okunamamıştır. Kemer formunun içerisinde sınırlandırılan kitabenin kemer köşeliklerine simetrik kabartma çiçek motifi işlenmiştir (Foto. 219, 220).

Poligonal kaidenin saçak kornişini iç ve dış bükey profilli taş silme şeklinde minareyi dolanmaktadır. Kaideden silindirik gövdeye geçişi sağlayan pabuç kısmı ise, yukarıya doğru daralarak gövde ile bağlanmıştır. Silindirik gövde altta kaval silmeli birer bilezik ile başlayıp, üstte şerefe tabanına kadar uzanmaktadır. Şerefe altı, çeşitli biçimlerde kesilmiş tuğlalarla elde edilmiş bir tür mukarnasla meydana getirilmiştir. Korkuluğu masif duvarlıdır. Silindirik olan petek kısmı ise gövdeden daha kısa ve dar olup üstte kaval silmeli bir bilezik üstüne konik külah oturtulmuştur. Minare, alemle sona ermektedir (Foto. 219, 220).

2.2. Türbe

2.2.1. Muradin Türbesi²⁸³

Şekil No : 56-57

Fotoğraf No : 221-227

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Türbe, Sandıklı İlçesi, Çay Mahallesi Dereboyu Sokak üzerinde, Muradin Camii'nin²⁸⁴ kuzey cephesine yaklaşık iki metre uzaklıkta yer almaktadır. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan türbe, tapu kayıtlarına göre 101 Ada, 1 nolu Parselde bulunmaktadır.

Tarihçe: Yapı ile ilgili kesin inşa tarihini veren herhangi bir kitabe ve arşiv kaynağı bulunmadığı için yapım tarihi ve yaptıranı bilinmemektedir. Türbenin genel tasarımından, mimari özelliklerinden ve yapıda kullanılan malzeme niteliklerinden yola çıkılarak XIV. yüzyıl Beylikler Dönemi'ne tarihlendirmek mümkündür²⁸⁵. Ayrıca verilen bu tarihi, türbe içerisindeki sekiz ve türbe önünde yer alan bir, toplam dokuz mezar içerisinde medfun bulunan kişilerin yaşadığı dönemler destekler niteliktedir. Türbeye geçit sağlayan kapının sağında mezarı olan Horasan erenlerinden şair Şeyh Hamza'nın²⁸⁶ yazdığı bir şiire göre, içeride ilk mezar sahibi olan kişinin Nuri (Nureddin) Halife olduğu daha sonradan ise, Musa Halife, Şemseddin, Ali, Abdullah Halife, Cemal Halife, Musa, İsa Dede gibi Sandıklı Leblebiciler Loncası üyelerinin²⁸⁷ medfun olduğundan bahsetmiştir. Bu şiire göre, Nureddin Halifenin torunu, Abdullah Halife'nin oğlu Şeyh Hamza olduğu anlaşılmaktadır. Lakin şairin bu şiiri ne zaman kaleme aldığı bilinmemektedir²⁸⁸. 1758

²⁸³ Yapı günümüzde, Şeyh Nureddin ve Şeyh Hamza Türbesi olarakta bilinmektedir.

²⁸⁴ Muradin Camii, ilk Deli Yusuf Oğullarından Murat Bin Murat tarafından inşa ettirilmiş, lakin ne zaman yaptırıldığı tespit edilememiştir. Bu mescidin harap olması ile yapı, 1876 yılında Hacı Veli İbn-i Osman tarafından tamir ettirilmiştir. Ek olarak yapı, Hamamönü camii ile aynı planda, ahşap tavanlı olarak inşa edilmiş, harim ahşap direkler ile üç sahına ayrılarak on iki ahşap direk ile tavan desteklenmiştir. Hamamönü Camii'ne göre, özellik bakımından daha yalın olduğu ifade edilmiştir. Anonim, Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserleri, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, II. Baskı, C. 1, Ankara 1983, s. 175.; A. O. Karakuş, *Sandıklı Türbeleri ve Türbelerle İlgili Halk İnanışları (Kasaba ve Köylerde Bulunan Türbe, Yatır ve Ziyaretgahlar)*, Sandıklı Ofset, I. Baskı, C. 2, Sandıklı 2013, s.18-19.

²⁸⁵ A. O. Uysal, *age.*, s. 246; E. Daş, *agm.*, s. 223.

²⁸⁶ Şeyh Hamza, Horasan erenlerinden olup hayranı olduğu Yunus Emre hakkında şiirler yazan kişidir.

²⁸⁷ Anonim, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, II. Baskı, C. 1, Ankara 1983, s. 175.

²⁸⁸ Şiir için bkz. A. O. Karakuş, *Sandıklı Türbeleri ve Türbelerle İlgili Halk İnanışları (Kasaba ve Köylerde Bulunan Türbe, Yatır ve Ziyaretgahlar)*, Sanat Ofset, I. Baskı, C. 1, Sandıklı 2011, s.134-135.

yılında kaleme aldığı ve Yunus Emre'den bahsettiği manzumesinden yola çıkılarak şairin bu tarihlerde yaşadığı bilinmektedir²⁸⁹. Dolayısıyla bu tarihten itibaren dört kuşak geriye gidildiğinde, yaklaşık olarak türbenin ilk inşa edildiği tarihin Yunus Emre'nin yaşadığı XIV. yüzyıla tekabül eder. Yapı farklı kaynaklarda XVI.²⁹⁰ ve XVIII.²⁹¹ yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Lakin türbenin içerisinde medfun bulunan kişiler ve türbenin mimari özellikleri değerlendirildiğinde bu görüşlere katılmak mümkün değildir.

Yapının hemen güneyindeki caminin güney duvarına bitişik olarak 1919 yılında çeşme inşa edilmiş olup bu çeşmenin inşa sırasında cami ve türbenin de onarımlardan geçirildiği anlaşılmaktadır. Onarım kitabesi bulunmayan yapının, 1972 yılında yayımlanan Vakıf Abideler ve Eski Eserler kitabında eserin yeni onarılmış olduğu ifade edilmiştir²⁹².

Türbe son onarımlarda batı cephesindeki sivri kemer formlu boşaltma kemerinin üst seviyelerinden itibaren yukarıya komple yenilenmiştir. Bu yenilenme malzeme ve inşa tekniğindeki değişimlerden anlaşılmaktadır. Saçak silmesi ve kasnaksız betonarme kubbe yenileşmenin ürünüdür. Muhtemelen yapı ahşap ve toprak damlı Muradin Camii'nin yıkılarak, betonarme olarak yeniden inşa edildiği 1974 yıllarında, türbenin üst örtüsünün de elden geçirilerek, kasnaksız bir şekilde dönüştürüldüğü söylenebilir.

Vakıflar arşivine göre ise yapı, 1986²⁹³ ve 2018 yıllarında onarım geçirmiştir. Yapının 1986 yılı onarım öncesi fotoğraflarında üst örtünün kırma çatı ile kapalı, duvarlarının ise sıvalı ve badanalı olduğu görülmektedir (Foto. 221, 222). 1986 yılındaki onarımlarda, çatı kaldırılarak kubbe açığa çıkarılmış, sıvalı ve badanalı duvarlar raspa edilerek derzlenmiştir. Yapının orijinalinde kireç olan bağlayıcı harç malzemesi betonarme olarak yenilenmiştir. Ayrıca kapı ve penceredeki ahşap doğrama yenilenmiş olup içeriye elektrik tesisatı döşenip, duvarlar beyaz yağlı boya ile badalanmıştır.

²⁸⁹ Abdulhalim Durma, "Evliyalar Şehri Afyonkarahisar", Yenigün Matbaacılık, Amasya 2009, s. 155.

²⁹⁰ Durma eserinde, XVI. yüzyılda yapıldığını ifade etmiştir. Abdulhalim Durma, *age.*, s. 155.

²⁹¹ Cami ve türbenin XVIII. yüzyıl içinde yapılmış olduğu tahmin edildiği belirtilmiştir. Anonim, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, II. Baskı, C. 1, Ankara 1983, s. 175.

²⁹² Anonim, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, II. Baskı, C. 1, Ankara 1983, s. 175.

²⁹³ Konya K.T.V.K.B. Kurulu'nun 19.09.1986 tarihli kararında, Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından iç ve dış cephelerde sıva altı araştırmaları ve sondaj çalışmaları sonucunda alınan sonuçlara göre onarım projelerinin kurula gönderilmesi istenmesine rağmen, Muradin türbe ve camisinin onarımının kurul kararı beklemeksizin yapıldığı 19.06.1986 tarihli kurul kararında belirtilmiştir.

Plan Özellikleri: Türbe kare planlı, tek kubbeli olarak inşa edilmiş olup kubbeye geçişler Türk üçgenleri ile sağlanmıştır. Yapının batı duvarı ortasına açılan dikdörtgen formlu kapı açıklığı ile türbeye geçit sağlanmıştır. Binanın sadece güney cephesinde kare formlu pencere açıklığına yer verilmiş, kuzey ve doğu cephesi sağır bırakılmıştır. Türbe içerisinde toplam sekiz mezar yer almaktadır (Şekil 56, 57).

Mimari Özellikleri: Muradin Camii avlusu içerisindeki türbenin batı cephesinde yer alan yuvarlak kemer formlu tuğla boşaltma kemerinin üst seviyelerinden itibaren malzeme ve inşa tekniğindeki değişmelerden dolayı yenilendiği anlaşılmaktadır. Yapı boşaltma kemerinin üstüne kadar orijinalliğini korumuş ve cephelerinde genel olarak dönem özelliklerine uygun, kaba yonu ve moloz taş aralarda yer yer tuğla malzeme kullanılmıştır. Ayrıca, bazı bölgelerde yer yer devşirme malzeme kullanılarak, sıva ve derz ile birbirine kenetlenerek yığma duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Bu seviyenin yukarisından itibaren ise moloz taş ve küçük taş parçalarından ibaret düzen takip edilmiştir. Hemen üzerinde taş saçak silmesi ve kasnaksız kubbesi yenileşmenin ürünüdür. Yapı kubbesinin malzemesi sıvalı yüzeyinden dolayı görülmese de dönem özelliklerine göre tuğla malzeme kullanılmış olmalıdır (Foto. 223).

Türbenin batı, kuzey ve doğu cephelerinde herhangi bir pencere açıklığına yer verilmemiş olup sadece güney cephesinin ortasına açılan pencere ile içerisi aydınlatılmaktadır (Foto. 224, 225). Yapının batı cephesinde tuğla malzeme ile örülmüş yuvarlak kemer formlu boşaltma kemeri içerisine, yanlarda yekpare taş dikme ve bu taşlar üstüne yatay olarak üzeri kaş kemer formu işlenen beyaz mermerin yerleştirilmesi ile kapı açıklığı oluşturulmuştur. Giriş açıklığı üzerindeki 0.40 x 0.60 m ölçülerindeki “*Muradin Türbesi*” yazılı çini pano son onarımlar sonrasında buraya yerleştirilmiştir (Foto. 223).

Boyuna dikdörtgen boyutlu ve kaş kemer formlu kapıdan içeri girildiğinde, yerden 0.73 m kadar yükseltilmiş platform üzerine oturtulan beton ile sıvanmış, beyaz ve yeşil yağlı boya ile boyanmış toplam sekiz adet sanduka bulunmaktadır. Giriş ekseninde yer alan sanduka diğerlerine oranla daha yüksek ve uzun tutulmuştur. Sandukanın kapı açıklığı tarafında çokgen uzun formlarda şahidesi bulunmakta, fakat şahide de yazı bulunmamaktadır (Şekil 57) (Foto. 226). İçeride tüm yüzeyler beyaz badana ile boyanmıştır. Yapının duvar yüzeylerinde herhangi bir süsleme unsuruna rastlanılmamakla birlikte, kubbeye geçiş ögesi olan üçgenler yapıya gözle görülür

hareketlilik katmıştır. Türk üçgenli geçiş sisteminin hemen yanlarında, duvarların ortasına rastlayan yüzeylerde dört duvarda da sivri kemer formlu küçük nişler göze çarpmaktadır (Foto. 227).

2.3. Hamam

2.3.1. Küçük (Ece) Hamamı²⁹⁴

Şekil No : 58

Fotoğraf No : 228-258

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Afyonkarahisar İli, Sandıklı ilçe merkezi Ece Mahallesi Dereboyu Mevkii'nde, Hamamönü Camii'nin yan tarafında bulunmaktadır. Tapu kayıtlarına göre, 35 Pafta, 314 Ada, 1 Parselde yer almaktadır²⁹⁵. Yapı, Ece Mahallesi sınırları içerisinde bulunduğundan, Ece Hamamı olarakta bilinmektedir.

Tarihçe: Mülkiyeti şahıslara ait olan²⁹⁶ ve günümüzde Sandıklı Belediyesi tarafından kamulaştırılan Ece Hamamı'na ait kesin inşa tarihini bildiren kitabe veya arşiv kaynağı bulunmamaktadır. Lakin Gönçer, 1971 tarihinde kaleme aldığı eserinde hamam kapısı üzerinde, çekiç ile kazınmış vaziyette bir kitabenin varlığından bahsetmiş ve sadece tarih kısmını H. 725 (M. 1325) tarihi okuyabilmiştir. Ayrıca yazar, hamamın kısmen yıkılarak küçültüldüğünü ve bu hamamın Umur Bey'in Sandıklı'da inşa ettirdiği Büyük Hamam'dan ayrı olduğunu belirtmiştir²⁹⁷. Bu bağlamda, Sandıklı İlçesi 1325 tarihleri içerisinde Germiyanogulları Beyliği'nin egemenliği altında olduğu ve yapının da II. Yakup Çelebi'nin Dönemi içerisinde inşa edildiği söylenebilir. Ek olarak, Sandıklı'da günümüze gelemeyen XIV. yy. ilk çeyreğinde Germiyanogulları tarafından inşa edilmiş olan ve II. Yakup Bey'in taş vakfiyesinde Büyük Hamam²⁹⁸ olarak adı geçen bir yapının kesin varlığı bilinmektedir. Dolayısıyla, bu tarihlerde Büyük Hamam ifadesinin

²⁹⁴ Ece Hamamı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün 17/01/1975 gün, 152 sayılı genelgesi uyarınca korumaya alınmış ve Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulunun 13/11/1976 gün A-223 sayılı kararı ile tescil edilmiştir. Konya K.T.V.K.B. Kurulu'nun 08/07/1989 gün ve 395 sayılı kararı ile söz konusu hamamın tescilinin devamı uygun görülmüştür.

²⁹⁵ Mülkiyeti şahıslara ait olan hamam tapu kayıtlarında; Ahşap iki dükkânı olan, ahşap ve kârgir hamam olarak ifade edilmektedir.

²⁹⁶ Hamamın mülkiyet sahipleri tarafından, 1.4.1976 tarihinde, Kültür Bakanlığına hamamın satışına izin verilip verilemeyeceğine dair dilekçe gönderilmiş ve yerinde yapılan incelemeler sonucunda hamamın korunması gerekli eski eser olduğu, herhangi bir inşai müdahale yapılmadan satılmak sureti ile sahip değiştirmesinde kanunen sakınca olmadığı bildirilmiştir. Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulunun 13.11.1976 tarih ve A-233 sayılı kararı.

²⁹⁷ S. H. Gönçer, *age.*, C. 1, s. 334.

²⁹⁸ Günümüze gelemeyen Büyük Hamam, Şimdiki Barbaros İlkokulu ile Yoğurt Pazarı'nın bulunduğu alanda yer almaktaymış. II. Yakup Bey Taş Vakfiyesinin 12. ve 13. satırlarında Sandıklı'daki Büyük Hamamı Kütahya'daki imaretine vakfettiğini yazmıştır. A. O. Uysal, *age.*, s. 117.

kullanılması, şehirde konum belirtmek, büyüklük ifade etmek veya isim karışıklığını önlemek adına zıttı olan Küçük bir hamamın olma ihtimalini de akla getirmektedir.

Bu tarihi destekleyici diğer kayıtlara bakıldığında, 1976 yılında kısmen ayakta olan yapı, Afyonkarahisar müze yetkililerince yerinde incelenerek, tarihsel yapısı hakkında araştırmalar yapılmıştır. Mimari özellikleri açıklanan raporda, eserin son zamanlara kadar kullanılan küçük bir Osmanlı hamamı olduğu ifade edilmiştir²⁹⁹. Her ne kadar Gönçer'in verdiği tarih yapının tarihlendirilmesi bağlamında önemli olsa da günümüzde ortada olmayan bu kitabeyi desteklemek adına, yapının mevcut planına, rekonstrüksiyon öncesi belgelerdeki duvar örgü tekniği ve inşasında kullanılan malzemelere, diğer mimari detaylara ve fotoğraflarına bakıldığında XIV. yy. Beylikler Dönemi'ne tarihlendirmek mümkündür.

Yapının ne zaman ve ne tür onarımlar geçirdiği bilinmemektedir. Gönçer'in yapıyı ziyaret ettiği ve Afyonkarahisar müze yetkilileri tarafından 13.4.1976 tarihinde yerinde incelendiği tarihlerde yapının kısmen ayakta olduğu ve kullanılmadığı görülmektedir. 22.04.1987 yılına gelindiğinde, hamamın bütünü oluşturulan birimlerin genel olarak, çatı ve kubbelerinin çöktüğü, duvarların taşıyıcıları olan ahşap giriş ve dikmelerin çürümüş ve göçmüş olduğu tespit edilmiştir (Foto. 229). 1988 yılında hamamın önünde kaçak olarak yapılan dükkanların yıkılmasına ve yapının tescilinin devam etmesine karar verilmiştir³⁰⁰. 05.07.1989 yılında yapıyı inceleyen Uysal, üst örtülerinin yıkıldığını, enkazın şimdiki yol seviyesinin altında kalan hamamın içerisine doldurulduğunu ve planının anlaşılmadığını ifade etmiştir³⁰¹.

Sandıklı ilçesinde modern kaplıca tesislerinin kurulması ile ilçede bulunan hamamlar maalesef ki günümüze ilk inşasına ait özgünlüğünü koruyarak gelememişlerdir. Mülkiyeti şahıslara ait olan Ece Hamamı da yıllardır kullanılmadığı, bakım ve onarımlarının yapılmadığı dolayısıyla da mimari taşıyıcı ve birimlerde yıkılmalar nedeniyle enkaz haline gelmiştir. 2014 yılında Sandıklı Belediyesi tarafından yapının; kültür, sanat ve imar planındaki fonksiyonlarında kullanılmak üzere kamulaştırılmasına karar verilmiş³⁰² ve 2016 yılında yapıyı yeniden ayağa kaldırma çalışmaları başlatılmıştır. 2000'li yıllarda tamamen yıkılarak toprak altında kalan

²⁹⁹ Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 732.adl.03 sayılı raporu.

³⁰⁰ Bu kararlar ve 21.01.2002 yılında alınan kararlar neticesinde, kararın iptali istemi ile Kültür Bakanlığına karşı dava açılmış ve davanın reddine karar alınmıştır.

³⁰¹ A. O. Uysal, *age.*, s. 117-118.

³⁰² Sandıklı Belediyesi'nin 04.12.2014 yılı meclis toplantısının 2014/12-165 sayılı kararı.

hamamda Mart-Mayıs 2017 tarihinde Arkeoloji Müze müdürlüğü ekiplerince kazı ve sondaj çalışmaları başlatılarak, hamama ilişkin veriler elde edilmeye çalışılmıştır. Hamam ve çevresinde kültür varlığı özelliği taşımayan binalar yıkılarak, özellikle önceden yıkılan soyunmalık bölümünün temel izlerine ulaşılmaya çalışılmıştır (Foto. 230). Kazı çalışmaları sonrasında elde edilen veriler ışığında yapının rölövesi çıkarılmış, restitüsyon ve restorasyon projeleri hazırlanmıştır. 2017 yılında rekonstrüksiyonu gerçekleştirilen yapı, günümüzde kültür ve sanat müzesi olarak kullanılmaktadır.

Plan Özellikleri: Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen alanı kaplayan tek fonksiyonlu hamam, tek eyvanlı ve köşe halvetli planlı tipinde inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı hamam, soyunmalık, ılıklik, sıcaklık, tuvalet, tıraşlık, halvet, hazne ve külhan mekanlarından meydana gelmektedir (Şekil 58).

Mimari Özellikler: 13.4.1976 tarihinde yapının kısmen ayakta olduğu ve kullanılmadığı görülmektedir. Hamamın dört cephesi etrafındaki soyunmalık (değirmen), dükkân ve evlerle çevrildiği için hamamın dış cephelerinin orijinal dokusu görülememektedir (Foto. 228, 231). Sadece üstten ve yandan çekilen fotoğrafa bakıldığında üzeri beton ile kaplanmış kubbelere görülmektedir. Hamamın inşasında temel yapı malzemesi olarak moloz taş kullanılmış olup taş aralarında yer yer tuğlalar da gözlemlenmektedir. Moloz taş üzeri sıvalıdır. Ayrıca dış yüzeyi sıvalı olan kubbenin yapı malzemesi içerde tuğla olarak görülmüştür (Foto. 232, 233). Hamamın orijinal soyunmalık bölümünün yıkılması sonrasında yapıya dahil olduğu anlaşılan ve hiçbir sanatsal özellik taşımayan taş temel üzerine yığma duvar ile yapılmış soyunmalık kısmı, alttan dört ahşap ile desteklenen kırma çatılı olarak inşa edilmiştir. Güney cephede üç, doğu ve kuzey cephede bir pencere açıklığına yer verilmiştir (Foto. 228, 229).

Yapının soyunmalık kısmında, doğu ve güney duvarlarını boydan boya dolaşan oturma sekilerine yer verilmiştir. Soyunmalığın tam orta merkezinde poligonal bir şadırvanın eski izine rastlanılmıştır. Dolayısıyla orijinal soyunmalık mekanının yıkıldığı anlaşılmaktadır ki, bu mekân sonraki dönemlerde değirmen, vs. olarak kullanılmıştır (Foto. 234, 235).

Soyunmalıktan kuzeye doğru dar ve yuvarlak kemer formlu kapı açıklığı ile ılıklik bölümüne geçilmektedir. Kare planlı olan ılıklik, üst örtüsü kubbe ile kapatılmış olup kubbe üzerine bir büyük, iki küçük yuvarlak aydınlatma penceresi açılmış; Doğu ve batı duvarları boyunca, sonraki dönemlerde beton kaplamalı oturma sekileri sıralanmıştır

(Foto. 236, 237). Güneybatı köşesinde sivri kemer formlu dar bir kapı açıklığı ile kare planlı helaya geçit sağlanmıştır. Helanın kubbesine tromplarla geçiş sağlanmış olup kubbenin ortasına küçük bir aydınlatma penceresi açılmıştır. Kuzeydoğu köşesine toprak bir küp yerleştirilmiş ve burası lavabo olarak kullanılmıştır (Foto. 238, 239).

Ilıklığın kuzey duvarı ortasındaki, yuvarlak kemer formlu kapı açıklığıyla sıcaklığa geçit sağlanmıştır. Ortada yuvarlak formlu 0.98 m çapında cehennemliğe giriş kapağı, kuzey sivri kemerle ayrılmış halvet, doğusunda ise tonoz örtülü mekân bulunmaktadır (Foto. 240, 241). Sıcaklığın üst örtüsü kubbe ile kapatılmış olup kubbe göbeğine bir büyük yuvarlak ve çevresinde dört küçük yuvarlak pencere açılmıştır. Eyvan yuvarlak tonoz ile örtülmüş olup yukarı doğru daralan bir pencere açıklığı ile aydınlatılmaktadır. Bu kısım sıcaklıktan 0.15 m kadar yüksektedir ve zemini beton ile kaplanmıştır. Kuzey duvar ortasında kurna bulunmaktadır. Güney duvarının güneydoğu köşesindeki kapı açıklığı ile tıraşlık bölümüne geçit sağlanmıştır. Kapı açıklığının yuvarlak kemer formu tuğla malzemedan inşa edilmiştir (Foto. 242, 243). Tabanı beton kaplı, üst örtüsü kubbe ile kapatılan tıraşlık kısmının kuzeybatı ve güneybatı köşelerinde küçük seki, güneydoğu köşesinde ise büyük bir seki ve kurnaya yer verilmiştir (Foto. 244, 245).

Sıcaklığın kuzeyindeki halvetin sıcaklık ve halveti ayıran duvarın yıkılması sonucunda, sivri kemerle iki mekân birleştirilmiştir. Üzeri kubbe ile kapatılan yapıda, kubbeye geçişler köşelerde dört dişli Türk üçgenleri ile sağlanmıştır. Batı ve kuzey duvarı boyunca yıkanma sekileri uzanmakta olup sekilerin ortasına birer kurna yerleştirilmiştir. Sıcaklığın kuzeydoğu köşesinden yuvarlak kemer formlu dar giriş ile diğer halvete geçiş sağlanmıştır. Üst örtüsü kubbe ile kapatılmış olup kubbeye geçişler dörder dişli Türk üçgenleri ile sağlanmış ve kubbe göbeğine bir büyük ve çevresine de üç küçük yuvarlak aydınlatma penceresi açılmıştır. Kuzey duvarı boyunca yıkanma sekisi ve seki ortasında bir kurna yer almaktadır (Foto. 246, 247).

Sıcaklık bölümünün kuzey duvar ortasında su haznesinden gelen düz lentolu buhar penceresinin her iki yanında birer kılıç motifi, alçı malzemedan, alçak kabartma tekniğinde işlenmiştir. Diğer bir süsleme unsuru olan kubbeye geçit veren dört dişli Türk üçgenlerinden başka yapıda süsleme ögesine rastlanılmamaktadır (Foto. 248). Su deposu, doğu-batı doğrultusunda moloz taş ve tuğla malzeme kullanılarak sivri tonozlu olarak inşa edilmiştir. Haznenin ortasında, halvete açılan buhar penceresi altında kazan yeri

mevcut olup kazan önceki dönemlerde sökülmüştür. Su deposunun altındaki ateşlik kısmı, büyük boyutlu tuğlaların yığma tekniğinde örülmesi ile inşa edilmiş olup alta boyuna dikdörtgen formlu kanallara yer verilmiştir (Foto. 249- 258).

2.4. Çeşmeler

2.4.1. Günümüze Gelen Çeşmeler

2.4.1.1. Hacı Osman Ağa³⁰³ Çeşmesi³⁰⁴

Şekil No : 59-60

Fotoğraf No : 259-262

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Hacı Osman Ağa Çeşmesi, Sandıklı İlçe merkezinde, Afyon Caddesi ile Mehter Sokak'ın kesiştiği noktada, Hisar Mahallesi'ndeki trafo binasının önünde bulunmaktadır.

Tarihçe: Çeşme, kitabesine göre Küçük Alioğlu Hacı Osman Ağa tarafından, H. 1183 / M. 1769-70³⁰⁵ senesinde yaptırılmıştır.

0.29 x 0.68 m ölçülerindeki enine dikdörtgen formlu mermer yüzeyi iki sütun ve üç satır şeklinde düzenlenmiş olup ilk iki satır iki bölümden, son satır ise tek bölümden oluşmaktadır (Foto. 259). Toplam beş kartuş içerisine, sülüs hatla zemin oyma tekniğinde yazılan kitabe şöyledir:

بنی مغفرت قیل ربی یزدان / بحق عرش اعظم نور قران
 کلوب بر صو ایچان اخوان / ایده روحمه بر فاتحا احسان
 صاحب الخیرات کوجک علی زاده الحاج عثمان آغا روحنا فاتحا سنه ۱۱۸۳

Beni mağfiret kıl Rabbi Yezdan / Bi hak-ı Arş-ı azam Nur-u Kur'an

Gelub bir su içen ihvan / İde ruhuma bir Fatiha ihsan

Sahib-ül hayrat Küçük Alizade El Hac Osman Ağa ruhuna Fatiha Sene 1183

³⁰³ Yapı, halk arasında “Üç Oluklu”, “Trafo Önü” ve “Hacı Osman” isimleri ile de anılmaktadır.

³⁰⁴ Eser, Eskişehir Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 05.04.2017 tarih ve 5083 sayılı kararı doğrultusunda tescillenmiştir.

³⁰⁵ Aydoğdu kaleme aldığı eserinde, Hacı Osman Ağa Çeşmesi yerine sehven Ulu Camii Çeşmesi kitabesini vermiştir. Günnur Aydoğdu, *Afyonkarahisar İli Sandıklı İlçesi Çeşme ve Kitabeleri*, Sandıklı Sosyal Hizmetler Derneği Yayını, 2009, s. 15.

Mimari Özellikleri: Boyuna dikdörtgen prizma gövdeli çeşme, 1.24 m derinliğinde, 0.87 m eninde ve 3.33 m yüksekliğindedir. Çeşme, yatay olarak yerleştirilen iç ve dış bükey kavisli taş saçak kornişi ile sonlamaktadır (Şekil 59, 60).

Çeşme, sokak üzerinde bağımsız ve tek cephe işlevli olarak düzenlenmiştir. Yapının ön ve yan yüzünde düzgün kesme taş kaplama kullanılmış olup kitabe ile ayna taşında mermer, niş içerisinde devşirme mermer, arka yüzünde ise kabayonu ve moloz taş malzeme kullanılarak yığma duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Arka yüzünün özensiz ve düzensiz örgüsü ve çeşme saçağının üç yönlü olması, yapının öncesinde bir yapıya bağımlı olduğunu düşündürmektedir. Mevcut yapının ortadan kaldırılması ile yapı, şimdiki halini almış olmalıdır (Foto. 260, 261).

0.07 m derinliğe sahip çeşme nişi, dikdörtgen çerçeveli olarak biçimlenmiş olup enine dikdörtgen formlu mermer ayna taşına üç adet pirinç lüle yerleştirilmiştir. Bugün yol kotu ile aynı seviyede kalan ve içerisi toprak dolan dikdörtgen kesitli kurna bölümünün her iki tarafında da sekilere yer verilmiştir (Foto. 260). Mermer ayna taşının üstüne dikdörtgen formlu, Bizans Dönemi'ne ait devşirme mermer korkuluk panosu yerleştirilmiştir. Korkuluk panosunun ortasında büyük baklava dilimi motifi işlenmiş, bu motifin uçları dikdörtgen çerçeve çizgisine kadar uzatılmıştır. Bu motif içerisine ortada madalyon, madalyonun içerisinde kare, karenin dört koluna da küçük daireler simetrik şekilde yerleştirilerek geometrik bir düzen oluşturulmuştur. Bu düzen sağ ve soluna yerleştirilen, uçları palmet motifli ve kıvrımdallı bitkisel kompozisyon ile sonlanmaktadır. Baklava dilimi motifinin sağ üst ve alt köşesine simetrik çarkifelek motifleri, sol üst ve alt köşesinin de ise çok yapraklı stilize çiçek motifleri işlenmiştir. Bu kompozisyondaki tüm süslemeler, mermer üzerine kazıma tekniğinde yapılmış olup kompozisyon baklava dilimi motifinin alt ve üst ucuna yerleştirilen simetrik kıvrım dallar ile sonlanmaktadır. Devşirme mermer korkuluk panosunun üst çerçevesi, taslık tabanı genişliğinde 0.03 m kesilmiştir. Çeşme üzerindeki tek taslık, kaş kemer formlu niş şeklinde düzenlenmiştir. Çeşme nişinin üst noktasında ise, enine dikdörtgen formlu mermer kitabesi yerleştirilmiştir. Eser günümüzde sağlamdır lakin suyu akmadığı için kullanılmamaktadır (Foto. 262).

2.4.1.2. Havai Camii Çeşmesi³⁰⁶

Şekil No : 61

Fotoğraf No : 263-268

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Havai Camii Çeşmesi, Sandıklı ilçe merkezi Çay Mahallesi'ndeki, kendi adı ile anılan caminin doğu cephesinin güney ucunda, avlu içerisinde bulunmaktadır.

Tarihçe: Banisi bilinmeyen yapı, 18 Zilhicce H. 1227 / M. 23 Aralık 1812-13 tarihinde inşa edilmiştir. 2015 yılında camide gerçekleştirilen restorasyonlarda çeşme de elden geçirilmiş³⁰⁷ ve kırık olan kısımlar aynı cins malzemenin kullanılmasıyla tamamlanmıştır³⁰⁸.

0.56 x 0.34 m enine dikdörtgen formlu mermer yüzeyine, zemin oyma tekniğinde yazılan üç satırlık sülüs hatlı kitabenin açıklaması şöyledir (Foto. 263):

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَسَقِيَهُمْ رَبَّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا

وَمِنَ الْمَاءِ كُلِّ شَيْءٍ حَيٍّ سَنَةِ ١٢٢٦ ز ١٨

Bismillahirrahmanirrahim

Ve sekahüm Rabbihüm şeraben tahüran

Ve min'el mai külli şey'in hayy Sene 18 / Z / 1227

Mimari Özellikleri: Boyuna dikdörtgen formlu olan çeşme, 1.75 m en, 2.00 m boy ve 0.60 m derinlik ölçülerine sahiptir. Yapının dört yönden dışa taşırılan saçağı betonarme iki blok tablanın yatay yerleştirilmesi ile düzenlenmiştir (Şekil 61).

³⁰⁶ Yapı, "Cami-i Kebir Çeşmesi", "Koca Çeşme" ve "Hacı Ömer Çeşmesi" olarak bilinmektedir.

³⁰⁷ Yapılan bu onarımlar sayesinde, deforme olan taş kurna modern malzeme ile yeniden inşa edilmiş, ayna taşında mevcut olan tek lüle kaldırılarak üç adet yeni musluk takılmıştır. Aynı zamanda, 2015 tarihli görselde görülen tas nişinin dip duvar içerisindeki çini parçası, yapılan restorasyonlar sonrasında yerinden kaldırılmıştır (Foto. 12).

³⁰⁸ E.K.V.K.B. Kurulu'nun 03.07/5 Numaralı Dosya İçerisindeki 10.04.2015 tarihli ve 3133 Nolu Kararı.

Konumuna göre, cami duvarına bitişik olarak düzenlenen yapı, tek cepheli ve duvardan taşkın olarak biçimlenmiştir. Yapının ön yüzünde mermer, devşirme mermer ile taş malzeme, arka yüzünde ise moloz taşların ve arasında yer yer tuğla parçaların varlığı dikkat çekmektedir. Yığma duvar tekniğinde inşa edilen yapının arka yüzeyi çimento ile sıvanmıştır. Dolayısıyla cephedeki bu değişimden yapının onarım geçirdiği anlaşılmaktadır (Foto. 264-266).

0.12 m derinliğe sahip çeşme nişi yuvarlak kemerlidir. Niş, yanlarda yekpare mermer ayaklarla sınırlandırılmış ve ayakların üzerine yatay mermer yastık taşı, bu yastık taşının üzerine ikinci bir kabayonu taş ve bu taşın üzerine de yekpare yuvarlak mermer kemerin bindirilmesi ile oluşturulmuştur. Yuvarlak mermer kemerin yüzeyi iç ve dış bükey profilli silme ile, mermer yastıkların alt yüzeyi ise dış bükey profil silme ile yumuşatılmıştır. Yuvarlak kemer yanlarda, mermer yastık üzerine oturtulan dikey mermer plastır ile sınırlandırılmış ve kemer köşelikleri küçük taşlar ile doldurulmuştur. Yuvarlak kemer içerisine enine dikdörtgen formlu mermer yüzeyine zemin oyma tekniğinde oluşturulan üç kartuş içerisine kitabesi işlenmiştir. Kartuşların uçları dış bükey kavisle yumuşatılmıştır. Yapının yuvarlak kemerini taşıyan kuzey ayağında, Bizans Dönemi'ne ait olabileceğini düşünülen devşirme blok mermer kullanılmış olup mermerin alt ve üst yüzeyine kazıma tekniğinde dairesel rozet işlenmiştir. Üstte yer alan rozetin içerisine altı taç yapraklı çiçek ve alttaki rozetin içerisine ise dört yapraklı yonca formunda antik dönem motifleri kazınmıştır (Foto. 265). Aynı zamanda yapının güneyindeki hazire içerisindeki devşirme taş üzerinde de aynı form ve özelliklere sahip bezeme tespit edilmiştir (Foto. 267). Çeşmenin solundaki ayak yüzeyinde ise herhangi bir bezemeye yer verilmemiştir. Çeşme üzerindeki tek taslık iç bükey kavisli kemer formlu niş şeklinde düzenlenmiş olup niş alınlığında kabartma tekniğinde selvi motifi işlenmiştir. Çeşme ayna taşının üst noktasında niş içerisine üç adet modern musluk yerleştirilmiş olup kesme taş kurna onarımlar sonrasında tamamen yenilenmiştir. Eser günümüzde sağlamdır lakin suyu akmadığı için kullanılmamaktadır (Foto. 268).

2.4.1.3. Hacı Efendi Çeşmesi³⁰⁹

Şekil No : 62

Fotoğraf No : 269-271

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022.

Yeri: Çeşme, Sandıklı İlçesi Çakır Mahallesi Divan Sokak üzerinde, konutun alt kat duvarında bulunmaktadır.

Tarihçe: Çeşme, H. 1248 / M. 1832-33 senesinde inşa edilmiştir.

Çeşmenin kitabesi, 0.27 x 0.66 m ölçülerindeki enine dikdörtgen formlu mermere, zemin oyma tekniğinde, iki sütun ve dört satır şeklinde toplam sekiz kartuş içerisine yazılmıştır. Arap harfleriyle sülüs hatlı yazılan kitabesinde, yapının tarihi açık bir şekilde verilmemiş olup kitabenin son satırında ebced hesabı ile tarih düşülmüştür (Foto. 269). Kitabenin açıklaması ise şöyledir:

حمد اوله نصب اولدى اتمام يادكارم اب جو / مظهر ادعيه محضه كام من انجام بو
اولديغيجون سيما خيرالورى نفعى اناس / يابدى عطشان ايجون مرحوم حاج افندى چشمه بو
بو كه سبب هم على آغا بيتان ايجره يعنى بو كه / وهزلا ماء طهوراً واشرابوا بعد الكلو
كيم كيجرسه سروى قلدی ندا تاريخنى / بك شفالى اب چشمه كل بر ايچ زمزم صبو

Hamd ola nasib oldı itmam-i yadigarım ab-ı cu / Mazhar-ı ad'ıyye-i mahza kam
min encam bu

Oldıgicun seyyima hayra'l-vari nef'i inas / Yabdı atşan için merhum Hac Efendi
çeşme bu

Bu ki sebeb hem Ali Ağa beytan içre ya'ni bu ki / Hazel mai tahuran vaşrabu
ba'de'l-külü

Kim geçerse sırruy kıldı nida tarihini / Pek şifalı ab-ı çeşme gel bir iç zemzem su
bu³¹⁰

³⁰⁹ Yapı, Halk arasında “Kavunların Evi'nin Önü Çeşmesi” olarak da anılmaktadır.

³¹⁰ G. Aydoğdu, *age.*, s. 20.

Mimari Özellikleri: Boyuna dikdörtgen formlu yapı, 0.90 m derinliğinde, 1.80 m eninde ve 2.40 m yüksekliğindedir. Yapının saçağı düzensiz yerleştirilen kabayonu taşlarla oluşturulmuştur. (Şekil 62).

Konumuna göre, ev duvarına bitişik olarak düzenlenen yapı, tek cepheli ve duvardan taşkın olarak biçimlenmiştir. Yapının ön ve yan yüzünde, kesme taş, moloz taş, kabayonu taş ile bunların arasına yer yer atılan düzensiz tuğla ve mermer parçaları dikkat çekmektedir. Oldukça yorgun ve bakımsız olan yapının inşa malzemeleri beşerî ve doğal etkilerden kaynaklı olarak yer yer dökülmüş ve sıvanmıştır (Foto. 270, 271).

0.10 m derinliğe sahip çeşme nişi, sivri kemer formunda düzenlenmiştir. Dikdörtgen çerçeveli çeşmenin sokağa doğru çıkıntı yapan taş yastıklarına üst çerçeve oturtulmuştur. Böylelikle üst çerçeve yastık seviyesinden itibaren dışa çıkıntı yapmış ve kemer köşeliklerinden yastığa kadarda düz dikdörtgen çerçeveli ikinci bir niş formunu almıştır. Sivri formlu taş kemerin yüzeyinde çevresel etkilerden kaynaklı olarak dökülmeler başlamış olup çeşme nişi ön yüzünde de yer yer yapım malzemeleri görülmeye başlamıştır. Çeşmenin yüzeyinde herhangi bir süsleme ögesine rastlanmamaktadır. Elimizde yeterli veri olmadığı içinde önceki dönemlerde çeşme yüzeyinde bezeme olup olmadığı da bilinmemektedir. Çeşme nişinin alt bölümünde enine dikdörtgen ayna taşına üç adet lüle yerleştirilmiş fakat sadece orta lüleden su temini sağlanmaktadır. Bugün yol kotu seviyesinden 0.05 m kadar yukarıda kalan dikdörtgen kesitli taş kurnanın kuzeydoğusuna oluk açılarak, diğer iki kurnaya da su aktarılmıştır. Bu kısımların yapılan onarımlar neticesinde yenilendiği inşa malzemesindeki değişimden anlaşılmaktadır. Ayna taşının üst noktasında yatay dikdörtgen formlu kesme taş üzerine ince mermer oturtulmuş ve bu mermerin üzerine de iç bükey kavisli kemer formlu bir tas nişi açılmıştır. Kübik formlu taşın yüzeyinin oyulması ile açılan bu nişin yüzeylerinde de dökülmeler görülmektedir. Kemer kavsarasına yerleştirilmesi gereken yapının mermer kitabesi, iki taş yastık arasına yerleştirilmiştir. Yapının saçağı düzensiz yerleştirilen kabayonu taşlarla oluşturulmuş olup son dönemlerde üzeri betonarme sıva ile kaplanmıştır. Eser günümüzde sağlamlığını kısmen yitirmiş olup sadece tek lüleden su temin edilmektedir (Foto. 271).

2.4.1.4. Yunus Emre eşmesi

Şekil No : 63

Fotoğraf No : 282-

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: eşme, Sandıklı ilçe merkezi Yunusemre Mahallesi'nde, Yunusemre İlkokulu'nun yan tarafındaki bahçe içerisinde bulunmaktadır.

Tarihçe: eşme ile ilgili tarih veren kitabe ve arşiv kaynağı yoktur. Eser, cephe düzeni ve mimari özellikleri değerlendirildiğinde, XIX. yy. başlarında inşa edilmiş olmalıdır.

Mimari Özellikleri: Oldukça sade görünümüne sahip eşme, dikdörtgen prizma formlu olup 2.65 m en, 2.90 m boy ve 1.00 m derinlik ölçülerine sahiptir. Çeşmenin tepe kısmı dışa doğru kavislenerek yükselmekte olup üzeri sıva ile kapatılmıştır (Şekil 63). Avlu içerisinde bağımsız ve tek cepheli olarak düzenlenen yapı, kemer ayakları hizasından itibaren üç yönden mermer kaplı duvar ile çevrelenmiştir (Foto. 272). eşme ön yüzünde kesme taş ve mermer, arka yüzünde ise kesme taş, moloz taş ile bunların arasında yer yer tuğla parçaları yerleştirilerek yığma duvar tekniğinde inşa edilmiştir. 0.27 m niş derinliğine sahip olan eşme nişi, sivri kemer formunda düzenlenmiştir. Sivri kemerin yüzeyi ve kemer alınlık yüzeyi imento sıva ile kaplanmıştır. Çeşmede yapılan onarımlar neticesinde orijinal kurna kısmı günümüze ulaşmamıştır. Kurna ve seki taşlarının olması gereken bölüm, su haznesi şeklinde düzenlenmiş ve ön yüzüne bir tanesi yerinde mevcut olmayan üç adet lüle yerleştirilmiştir. Bugün bu lülelerden su verilmeyip, çeşmenin sol tarafındaki enine dikdörtgen duvar yüzeyine açılan iki lüle ile su temin edilmektedir. Bu bölümün sonradan eklendiğı malzeme ve inşa tekniğindeki değişimlerden anlaşılmaktadır (Foto. 272-274). Çeşmenin kemer kavsarası içerisine sonradan ilave edildiğı anlaşılan, 0.38 x 0.42 m ölçülerindeki mermer pano üzerine Arap harflerle “*Bismillahirrahmanirrahim*”, Latin harflerle “*Yunus Emre Kumalar Yayla Suyu*” yazmaktadır. Kitabe levhasının altında enine dikdörtgen yekpare mermer yerleştirilmiş ve mermerin alt kısmı kaş kemer formunda düzenlenerek, tas nişinin üst kemer noktasını oluşturmuştur. Taslık kemeri üst noktasından itibaren mermer taşın yüzeyine, kabartma sekiz yapraklı lale motifi işlenmiştir (Foto. 275).

2.4.1.5. Hacı Osman (Eski)³¹¹ Çeşmesi

Şekil No : 64

Fotoğraf No : 276-277

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Hacı Osman Çeşmesi, Sandıklı İlçe merkezi Cuma Mahallesi'nde bulunan kendi adı ile anılan sokakta, üç katlı konutun pahlı köşe duvarında bulunmaktadır.

Tarihçe: Yapının günümüzde kitabesi mevcut değildir. Önceki dönemlerde yapının kitabesinin olup olmadığı konusunda ise şu an için elimizde yeterli belge ve bilgi olmadığından kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Lakin bu yapının 10 m ilerisinde 1968 yılında yapılan çeşmenin üzerine sonradan yerleştirilen kitabe, H. 1243 / M. 1827-28 tarihini taşımaktadır. Dolayısıyla, oldukça yorgun ve bakımsız olan bu yapının malzemeleri, beşerî ve doğal etkilerden kaynaklı olarak yer yer dökülmüştür. Bu bağlamda yapının kitabesinin de yeni yapılan bu çeşme üzerine korunmak maksadıyla yerleştirilmiş olma ihtimali düşünülmelidir.

Ayrıca belirtmek gerekir ki, ilçedeki diğer çeşmeler ile cephe düzeni ve mimari özellikler bağlamında değerlendirme yapıldığında, çeşme, 1845-46 tarihli yıkılan Raziye Hanım Çeşmesi ile yakın benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda, yapıların benzerliğinden dolayı XIX. yy. ortalarında inşa edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Mimari Özellikleri: Bugün kareye yakın dikdörtgen formlu olan çeşme, 1.95 m en, 1.80 m boy ve 0.10 m derinlik ölçülerine sahip olup bu ölçüler yapının günümüze ulaşan haline aittir. Günümüzde çeşmenin ayakları ortasına kadar yol kotu seviyesinin altında olduğundan ayna taşı, kurna ve sekilerin beton altında kaldığı görülmektedir ki orijinal halinde çeşmenin dikdörtgen form gösterdiği anlaşılmaktadır. (Şekil 64).

Konut duvarına bitişik olarak düzenlenen çeşme, tek cepheli ve duvardan taşkın olarak biçimlenmiştir. Yapının yan ve arka yüzü duvar kaplaması içerisinde kaldığından dolayı inşa malzemesi gözükmemektedir. Yapının ön yüzünde kullanılan malzemelere bakıldığında, kesme taş, moloz taş ve üst saçakta ahşap parçalar dikkat çekmektedir. Oldukça yorgun ve bakımsız olan yapının inşa malzemeleri beşerî ve doğal etkilerden

³¹¹ Adını bulunduğu sokaktan alan çeşme, halk arasında “*Eski Çeşme*” olarak adlandırılmaktadır ki, bu yapının karşısında yakın tarihlerde inşa edilen yeni çeşmeden dolayı bu isim verilmiş olmalıdır.

kaynaklı olarak deformasyona uğrayıp yer yer dökülmüş ve yüzeyi sıvanmıştır (Foto. 276).

Çeşmenin orta bölümüne yatay yerleştirilen profilli taş silme, çeşmenin cephesini iki bölüme ayırmıştır. 10 cm derinliğe sahip çeşme nişinde, Raziye Hanım çeşmesine benzer kemer türü kullanılmıştır. Kemer, enine dikdörtgen formlu yekpare taş yüzeyinin oyulması ile oluşturulmuş olup üstte dış bükey “C” kıvrımlı olarak düzenlenmiş ve C uçlarından itibaren ters ve düz “S” kıvrımlı olarak devam ederek at nalı kemer formuna benzer şekli almıştır. Kemerin üç yönlü dikdörtgen çerçevesi ve kemer yüzeyi birbirini takip eden yatay yivlerle hareketlendirilmiştir. Kemer kavsarası içerisinde merkezden yelpaze gibi açan ışınsal kompozisyon yüzeye kazıma tekniğinde işlenmiştir. Kemer köşeliklerinde de birbirinin simetriği olan uçları aşağıya bakan Ay-Yıldız motifi ve bu motifin altına yerleştirilen deformasyona uğrayan gülbezek motifi işlenmiştir. Çeşme nişinin alt bölümündeki kemer ayakları, ayna taşı ve taslık bugün serpmesiz olduğu ve kurna ve seki bölümünün kaldırım altında kaldığından dolayı bu elemanların özellikleri ile alakalı bilgimiz yoktur. Lakin nişin sıvalı olan bölümün ortasında yatay yerleştirilen kayrak parçası, buranın taslık olma ihtimalini düşündürmektedir. Çeşme cephesi profilli basit taşların yerleştirilmesi ile oluşturulan saçak ile sonlanmaktadır. Saçağı oluşturan taşların arasına yerleştirilen ahşap paçalar ise eksilen taş parçaların yerine onarımla yerleştirilerek sıva ile bağlanmıştır (Foto. 277).

2.4.1.6. Hacı İbrahim Ağa (Çavuşçeşme Camii) Çeşmesi

Şekil No : 65

Fotoğraf No : 278-281

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Çavuşçeşme Camii Çeşmesi, Sandıklı İlçesi, Çay Mahallesi Dereboyu Sokak üzerinde, Çavuşçeşme Camii'nin batı duvarına bitişik konumda bulunmaktadır. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan çeşme, tapu kayıtlarına göre 3 Pafta 196 Ada ve 37 nolu parselde bulunmaktadır.

Tarihçe: Kitabeden anlaşıldığı üzere çeşmenin onarımı, H. 1268 / M. 1851 tarihinde mahalle halkının yardımları ile Usta Hacı Mustafa'ya yaptırılmıştır. Kesin inşa tarihi bilinmeyen yapının onarım öncesinde, kitabeden de anlaşılacağı üzere, Bani Hacı İbrahim Ağa tarafından inşa ettirilmiştir.

Çeşme hakkında bilgi veren eserler incelendiğinde, yapım tarihi ile alakalı herhangi bir görüş belirtilmemiştir ki Aydoğdu³¹², Sandıklı Kalesi kitabe parçalarının onarım esnasında buraya yerleştirildiğini ifade etmiştir. Sandıklı Kalesi kitabelerinin ne zaman söküldüğü ve buraya hangi tarihte yerleştirildiğini kanıtlayan belge veya bilgi olmadığı için bu bilgi ihtimal dahilindedir. Lakin bu kitabelerin ilk inşasında kullanılmış olma ihtimali de değerlendirilmeye değerdir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, bölge halkı tarafından ve bilgi mahiyetinde yazılan metinlerde, Sandıklı Çavuş Camii'nin ve çeşmesinin, Germiyanogulları Dönemi'nde inşa edildiği yönünde ifadeler bulunmaktadır. Lakin, Sandıklı Kalesi'nin zamanla yıkılmasından sonra, tarihi belge niteliği taşıyan H. 725 / M. 1325 tarihli kitabesi günümüzde Çavuş Camii çeşmesinin yan ayaklarını teşkil ederek korunmaya çalışılmıştır ki gerek cami inşa tarihinde gerekse çeşmenin yapım tarihinde Germiyanogulları Dönemi'nde inşa edildiği yanlına düşülmemelidir. Dolayısıyla, yapının 1851 tarihinden önce mevcut olduğu anlaşılıyor ki, kesin olmamakla beraber XIX. yy. başlarında inşa edilmiş olabilir.

---

³¹² G. Aydoğdu, *age.*, s. 33.

0.47 x 0.55 m ölçülerindeki boyuna dikdörtgen formlu üçgen alınlıklı mermer yüzeyine zemin oyma tekniğinde, üçgen alınlığının içerisine iki satır, bunun devamında ise dört satır iki sütundan oluşacak şekilde toplam on kartuş içerisine, yazılan sülüs hatlı onarım kitabesi şöyledir (Foto. 278):

عمل حاج مصطفى

سنه ١٢٦٨ بسم الله الرحمن الرحيم

وسقيهم ربهم شرابًا طهورًا / ومن ال ماء كل شيء حاي
 بزي مغفرت قيل اي رب يزدان / بحاق عرث اعظم نر قوران
 كلوب بر صو ايچان اخوان / ايدو روحيا بر فاتحا احسان
 صاحب الخيرات حاجي ابراهيم آغا / و تمر محلّه اغانسي

Amele Hacı Mustafa

Sene 1268 Bismillahirrahmanirrahim

Ve sekahüm Rabbühüm şeraben tahuran / Ve min'el mai Küllü şey'in hayy

Bizi mağfired kıl Ey Rabbi yezdan / Bi hakkı arş-ı azam nur-u Kur'an

Gelub bir su içen ihvan / İde ruhuma bir Fatiha ihsan

Sahib'ül hayrat Hacı İbrahim Ağa / Ve ta'miru mahalle ianesi

Mimari Özellikleri: Boyuna dikdörtgen formlu çeşme 2.17 m eninde, 2.60 m boyunda ve 0.62 m derinlik ölçülerinde inşa edilmiştir. Çeşme, yatay olarak yerleştirilen ve yukarıya doğru genişleyen, üzerinde çok yapraklı çiçek kompozisyonu madalyonların işlendiği mermer saçak frizi ile sonlanmaktadır (Şekil 65).

Cami duvarına bitişik olarak düzenlenen yapı, tek cepheli ve duvardan taşkın olarak biçimlenmiştir. Çeşme, ön yüzünde mermer, devşirme mermer ve taş malzeme, yan ve arka kısımda ise düzgün kesme taşların istiflenmesi ile inşa edilmiştir. Çeşmenin ön yüzünün orta bölümünde yatay yerleştirilen iç ve dış bükey kavisli profilli mermer silmenin ve yastıkların yerleştiriliş düzeni, çeşme cephesini iki bölüme ayırmıştır (Foto. 279-281).

0.16 m derinliğe sahip çeşme nişi, her iki yanda kemer ayağı olarak kullanılan Sandıklı Kalesi'nin inşa kitabesi ile başlayıp, mermer kitabelerin üzerindeki mermer yastıklara oturtulan sivri kemer ile sonlanmaktadır. Mermer sivri kemerin iç yüzeyi profilli silme ile, mermer yastıkların ön yüzü ise iç ve dış bükey kavisli profil silmeli olarak düzenlenmiştir. Sivri kemeri taşıyan devşirme mermer ayaklar, yekpare Sandıklı Kale kitabesinin ortadan ikiye kırılması ile oluşturulmuş olup üzerine zemin oyma tekniğinde sülüs hatlı yazı işlenmiştir (Foto. 280). Bu ayaklar ile sınırlandırılan çeşme nişi alt bölümüne yerleştirilen, yüzeyi sıvalı olan enine dikdörtgen mermer ayna taşına iki adet orijinal pirinç lüle yerleştirilmiştir. Bugün yol kotu ile aynı seviyede kalan dikdörtgen kesitli kurna bölümünün her iki tarafında da oturma sekilerine yer verilmiştir. Ayrıca bu yalağın sağ tarafında iki teknenin daha açılmış olduğu görülmektedir ki, bu yalaklar da hayvanların su ihtiyacını karşılamak için yapılmıştır. Yapıyı ortadan ikiye bölen mermer silmenin altında, çeşme nişine kare mermer yerleştirilmiş, bu mermerin alt kısmına dilimli kemer formlu bir taşlık nişi açılmış, bu kemerin üst alınlığına da lale motifi kabartma tekniğinde, mermerin kenar bordürlerinin yüzeyine ise üç yönden birbirini takip eden lale motifi kazıma tekniğinde işlenmiştir. Çeşmenin sivri kemer kavсарası içerisine boyuna dikdörtgen formlu üçgen alınlıklı yekpare mermer blok onarım kitabesi yerleştirilmiştir (Foto. 280). Çeşme, dört parçaya bölünen, yatay olarak yerleştirilen ve yukarıya doğru genişleyen taç şeklinde mermer saçak ile sonlanmaktadır. Mermer yüzeyine kazıma tekniğinde birbirine bağlanan çok yapraklı çiçek kompozisyonu madalyonlar, saçak frizi şeklinde düzenlenmiştir. Çeşme cephesini ikiye bölen kavisli ve kaval silmeli düzeni, üst kısma yatay yerleştirilen saçak frizi cepheye yatay hareketlilik kazandırmıştır. Yatay hareketliliğe karşı yekpare mermer kale kitabelerinin dikey olarak yerleştirilmesi ile bu etki bir nebze olsun kırılmıştır. Saçak frizinin bezemeleri, kemer ve bordür yüzeyindeki silmeler, taşlık kemer üstündeki lale motifleri, Sandıklı Kalesi'nin kitabeleri ve onarım kitabesi cephede plastik etki yaratarak, estetik bir görünüm kazandırmıştır. Günümüzde çeşmenin suyu akmadığı için kullanılmamaktadır (Foto. 280, 281).

2.4.1.7. İnce Ahmet Çeşmesi

Şekil No : 66

Fotoğraf No : 282-284

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Çeşme, Sandıklı ilçe merkezi Çakır Mahallesi'nde Kültür ve Sanat Evi'nin karşındaki İnce Ahmet Sokak'ta bulunmaktadır.

Tarihçe: Yapı, Hacı Osman ve Hacı Ahmet Ağa tarafından yaptırılmış olup kitabede yazan tarih, boya tabakasından dolayı okunamamıştır. Lakin çeşmenin plan ve mimari özellikleri değerlendirildiğinde XIX. yy. ortalarında inşa edilmiş olmalıdır.

Kemer üzengi taşları arasında yerleştirilen 0.37 x 0.64 m ölçülerindeki enine dikdörtgen formlu mermer yüzeyine, uçları yuvarlatılarak yumuşatılan üç kartuş içerisine, zemin oyma tekniğinde sülüs hatlı yazı işlenmiş olup üç satırlık kitabe şöyledir (Foto. 282):

بنی مغفرت قیل ای رابی یزدان / بی حاقی عرشى عظم نور قور'ان
 کلوب بر سو ایچن اخوان / ایده روحما بر فاتیحا ایحسان
 صاحب الحیرات ال حاج عثمان و ال حاج احمد آغا روحلارینا فاتیحا .....

Beni mağfired kıl ey Rabbi Yezdan

Bi hakk-ı arş-ı azam Nur-u Kur'an

Gelüb bir su içen ihvan

Ede ruhuma bir Fatiha ihsan

Sahib'ül hayrat El Hac Osman ve El Hac Ahmet Ağa Ruhlarına Fatiha .....

Mimari Özellikleri: Boyuna dikdörtgen formlu çeşme, konut duvarına bağımlı, tek cepheli ve duvara gömülü olarak biçimlenmiştir. Çeşmenin arka ve yan yüzü sonradan inşa edilen konutun duvarı içerisinde kaldığından malzemesi görülmemektedir (Şekil 66). Fakat çeşmenin ön yüzünün, beyaz renge boyandığı ve gövdesinde kesme taş, taslık altı ile kitabede ise mermer malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Kitabe yüzeyi ise tamamen yeşil renge boyanarak deformasyona uğratılmıştır.

0.12 m derinliğe sahip olan çeşme nişi, üç dilimli kemer formunda yonca biçiminde düzenlenmiştir. Kemer üzengi taşından kemer köşeliklerine kadar olan bölüm 0.05 m kadar içeri doğru düz formlu çerçeve şeklinde çökertilerek cepheye hareketlilik kazandırılmıştır. Günümüzde ayna taşından itibaren yol kotu seviyesinin altında kalan kurna ve seki ile hakkında bilgimiz yoktur (Şekil 66). Çeşmenin enine dikdörtgen formlarındaki mermer ayna taşı üzerine bugün içerisi toprak dolu iki adet lüle yeri açılmıştır. Ayna taşı lüle yerlerinden itibaren zemine gömülü olduğundan, toprak altında kalan yüzeyde bezemenin var olup olmadığı konusunda fikrimiz yoktur. Lakin bugün görünen ayna taşının köşeleri düz profilli silme ile kuşatılmış ve üst yüzeye ters ve düz yarım daire “C” formulu kıvrımlardan oluşan kompozisyon kazıma tekniğinde işlenmiştir. Bu kompozisyonun köşe noktalarına kıvrım dallı yapraklı stilize çiçek motifi ve orta noktasına ise ay-yıldız motifi işlenmiştir. Yıldız motifi altı yapraklı çiçek formunda bitkisel karakterli olarak biçimlenmiştir. Nişin orta ekseninde açılan tas nişi, üstü yuvarlatılmış iç bükey kavisli kemer formundadır. Kesme taş ayakların nişe bakan köşeleri ise profil şeklinde yumuşatılmıştır. Çeşmenin saçağı, çerçeveden dışa doğru çıkıntı yapan ve yüzeyleri iç ve dış bükey kavisli taşların sıralanması ile oluşturulmuştur. Eser günümüzde sağlam, lakin suyu akmadığı için kullanılmamaktadır (Foto. 283, 284).

2.4.1.8. Muradin (Nureddin) Camii Çeşmesi

Şekil No : 67

Fotoğraf No : 285-287

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Muradin (Nureddin) Camii Çeşmesi, Sandıklı İlçesi, Çay Mahallesi Dereboyu Sokak üzerinde, Muradin Camii'nin kuzeybatı köşesinde, malzeme deposu olarak kullanılan yapının avlu duvarın kuzey cephesinde bulunmaktadır. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan çeşme, tapu kayıtlarına göre ise 101 Ada, 1 nolu Parselde bulunmaktadır.

Tarihçe: Çeşme, H. 20 Şevval 1337 / M. 19 Temmuz 1919 tarihinde inşa edilmiştir. Orijinal halini koruyarak günümüze gelen, 0.30 x 0.62 m ölçülerindeki enine dikdörtgen formlu mermer yüzeyine yazılan sülüs hatlı kitabe şöyledir (Foto. 285) :

و سقهم ربهم شراباً طاهوراً

فی ۲۰ شوال سنه ۱۳۳۷

Ve sekahüm Rabbihüm şeraben tahuran

Fi 20 Şevval Sene 1337

Mimari Özellikleri: Kare planlı küçük deponun avlu duvarına gömülü olan çeşme, boyuna dikdörtgen formlu olup 1.70 m eninde ve 2.30 m yüksekliğindedir. Çeşme, kademeler halinde yukarıya doğru yükselen profilli taş saçak ile sonlanmaktadır. (Şekil 67). Depo duvarına bağımlı olan çeşme, tek cepheli ve duvardan sokağa doğru taşkın olarak biçimlenmiştir. Çeşme, kabayonu moloz taşların istiflenmesi ile inşa edilmiş olup ön yüzü mermer ve taş malzeme ile kaplanmıştır. Çeşmenin orta eksenine yatay yerleştirilen profilli mermer kaval silme, çeşme cephesini iki bölüme ayırmıştır. Yuvarlak kemer formunda düzenlenen çeşme nişi 0.07 m derinliğe sahip olup çeşmenin ayağını oluşturan plasterlerin yüzeyine kartuş içerisine üç dikey oluk açılmıştır.

Günümüzde işlevini sürdüren çeşmede, enine dikdörtgen formlu mermer ayna taşında iki adet lüle bulunmakta, lakin çeşmenin suyu orijinal lüleden değil sonradan açılan musluktan sağlanmaktadır. Yalak bölümünün her iki tarafında da oturma sekilerine yer verilmiştir. Nişin orta ekseninde açılan tas nişi, iç bükey kavisli kemer formludur.

Yapıyı yatay ekseninde ortadan ikiye bölen mermer silmenin üstüne, üç adet yekpare mermer blok yerleştirilmiş ve bu mermerlerin yüzeyi niş şeklinde oyularak yuvarlak kemer formu oluşturulmuştur. Ortadaki mermer bloğun yüzeyine uçları sağa kıvrımlı sekiz iri yaprak motifi çarkifelek şeklinde düzenlenmiş ve bu çarkifeleğin ortasına da sekiz taç yapraklı çiçek kompozisyonu kabartma olarak işlenmiştir. Bu bitkisel karakterli kabartmanın yukarısında, alt kısmı kemer içerisinde kalan ve bir yüzeyi de kemer alınlığını oluşturan, enine dikdörtgen formlu mermer kitabesi konumlandırılmıştır. Kitabe, işleniş ve yerleştiriliş düzeni ile oldukça estetik özellik göstermektedir. Çeşme cephesinin ortasına yatay yerleştirilen kaval silmeli korniş ve üst kısma yatay yerleştirilen profilli saçak kornişini cephede plastik etki ve yatay hareketlilik yaratmıştır. Yatay hareketliliğe karşı, yekpare plasterlerin dikey olarak yerleştirilmesi ile algıda zıtlık yaratarak, yatay hareketliliği kırmıştır (Foto. 285-287).

2.4.1.9. Demokrat eşmesi

Şekil No : 68

Fotoğraf No : 288-289

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Demokrat eşmesi, Sandıklı ilçe merkezi ay Mahallesi Havai Sokaktaki amaşırhanenin köşe duvarına bitişik vaziyette bulunmaktadır.

Tarihçe: Çeşmenin Türkçe yazılı kitabesine göre, *14 Mayıs 1950* seçimleri sonrasında inşa edilmiştir. Bu seçimlerin Türkiye siyasi tarihinin ilk demokratik seçimi olduğu için de ismi “*Demokrat eşmesi*” olarak adlandırılmıştır.

Mimari Özellikleri: Boyuna dikdörtgen prizma formlu olan eşme, amaşırhane duvarına bağımlı, tek cepheli ve duvardan taşkın olarak biçimlenmiştir. Yapının arka yüzü, amaşırhane duvarına bitişik olduğundan sadece ön yüzü gözükmektedir. Yapının ön ve yan yüzünde tamamen düzgün kesme taş malzemenin kullanıldığı görülmektedir. 0.05 m derinliğe sahip olan eşme nişi, basık kemer formunda düzenlenmiş olup kemer yükü doğrudan ayaklara bindirilmiştir (Şekil 68) (Foto. 288).

Günümüzde işlevini sürdüren çeşmenin ayna taşına iki adet lüle yerleştirilmiş, bu lülelerin üzerine yeni su yolu açılarak borudan suyun temini sağlanmıştır. Gövde genişliğinde düzenlenen çeşmenin kurnası da ilk inşasındaki gibi günümüze gelmiştir. Basık kemerin üzengi taşının aşağısında iç bükey kavisli kemer formunda taslık nişi açılmıştır. Kemerin üst alınlığına ise, 0.30 x 0.35 m ölçülerindeki enine dikdörtgen formlu çökertme içerisine mermer kitabe levhası yerleştirilmiş olup üzerine Türkçe yazı ile “*14 Mayıs 1950 İnkılabı*” yazısı ve bu yazının üzerinde simetrik Ay-Yıldız motifleri kazıma tekniğinde işlenmiştir. Yapı, cepheden yukarı doğru iç bükey kavisli şekilde çıkıntı yapan taş saçak kornişi ile devam edip üstte üç kırımlı çatı benzeri harpuşta ile sonlanmaktadır (Foto. 288-289).

2.4.1.10. Ulu Camii Çeşmesi³¹³

Şekil No : 69

Fotoğraf No : 290-292

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Ulu Camii Çeşmesi, Sandıklı ilçe merkezi Cuma Mahallesi'nde, Yukarıpazar Sokak üzerinde, Ulu Camii'nin son cemaat yerinin güney duvarı üzerinde bulunmaktadır. Günümüzde çeşmenin suyu akmakta olup sadece Ağustos aylarında kesilmektedir.

Tarihçe: Kent belleğinde önemli yeri olan Ulu Camii Çeşmesi ile ilgili tarih veren kitabe ve arşiv belgeleri tespit edilerek kronolojik sıraya göre verilmiştir. Çeşmenin ön yüzüne yerleştirilen, 0.47 x 0.84 m ölçülerindeki enine dikdörtgen formlu mermer yüzeyine, dört satırlık sülüs hatla yazılan kitabesi şöyledir (Foto. 290) :

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 وَسَقِيهِمْ رَبَّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا
 كُلِّ شَيْءٍ حَيٍّ مِنْ أَلْمَاءِ
 نَوْشِ أَيْدِنِ إِخْوَانِ أَبِ حَيَاتِ أَوْلَسُونَ
 كَتَبَ الْفَقِيرُ إِسْمَاعِيلُ سَنَةَ ١١٨٦

1. Bismi'l-lahir-rahmani'r-rahim
2. Ve sekâhüm³¹⁴ rabbihüm şeraben tahuran
3. Külli şey'in hayyi mine'l-mai
4. Nüş iden ihvan ab-ı hayat olsun
5. Ketebe el-fakir İsmail sene 1186

Kitabenin son satırındaki “*Ketebe*” ifadesinden de anlaşılacağı üzere kitabe “İsmail” adlı kişi tarafından yazılmış olup H. 1186 / M. 1772-1773 tarihini taşımaktadır.

³¹³ Yapı, “*Cami-i Kebir Çeşmesi*”, “*Koca Çeşme*” ve “*Hacı Ömer Çeşmesi*” olarak bilinmektedir.

³¹⁴ Aydoğdu ve Uçar, “sekahüm” kelimesini İnsan suresi 21. Ayetin aslına uygun şekilde; Hüsrevoğlu, “segahüm” şeklinde, A. Osman Uysal ise “Sefihüm” olarak okumuştur. Bkz. Günnur Aydoğdu, “Afyonkarahisar İli Sandıklı İlçesi Çeşme ve Kitabeleri”, Sönmez Güve Form Ofset, Salihli, s. 18; Hasan Uçar, Sandıklı Çeşmeleri, *Sandıklı Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2012, s. 262.; H. Hüsrevoğlu, *Belgelerde Sandıklı Ulu Camii (Cami-i Kebir)*, Medrese Kitabevi, Afyonkarahisar 2013, s. 40.; A. O. Uysal, *age.*, s. 191.

Arşiv kaynaklarında, “*Hacı Ömer Çeşmesi*” olarak geçen belgede³¹⁵ H. 1154 / M. 1741 tarihine ulaşılmıştır. Dolayısıyla, kesin inşa tarihini vermeyen M. 1772-73 tarihli kitabe, çeşme inşa edildikten sonra yazılmış olmalıdır.

Vakfiyelerde ise “*Camii Kebir Çeşmesi*” olarak geçen yapının, H. 1232 / M. 1816 yılına ait vakıf defterinde “*Es-Seyyid Hafız Mehmet Bin El Hac Halil*”in mütevellisi olduğu yazılıdır. Bir diğer H. 1267 / M. 1850 tarihli Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan belgede “*Vakfi Camii Kebir ve Çeşme ve Tuvalet*” in harç muhasebesine ulaşılmıştır. 1933 yılında onarım geçiren yapının su yolu yeni toprak künkler ile Alaybeyoğlu Hüseyin Ağa tarafından yaptırılmıştır³¹⁶. 1960 yılında ise, Cami ve Su Derneği tarafından onarımı gerçekleştirilmiştir. M. 1772-73 tarihini veren kitabenin her iki yanında boyuna dikdörtgen formlu, Türkçe yazılan kitabede şöyle yazmaktadır:

Batısında: Gafil olma sende göster bir eser, sen ölünce yerinde yeller eser

Doğusunda: Hamiyetli Sandıklı halkının yardımı ile edildi inşa, Cami ve Su Derneği 1960

Bu kitabeye göre çeşme, 1960 yılında halkın desteği ile yeniden ihya edilmiştir. Halktan öğrendiğimize göre kitabe, devrin ünlü taş ustası Ali Tüzün (Kadıların Ali Usta) tarafından yazılmıştır. Çeşmenin suyu eski yerleşim yeri olan Baba Kuzusu’nda (Baba Kuddusi) bulunan “*Tevekkel*” adlı kuyudan gelmektedir.

Dolayısıyla eldeki veriler değerlendirildiğinde, H. 1154 / M.1741 tarihli arşiv belgesinde banisinin Hacı Ömer olduğu, Camii Kebir minaresi civarındaki çeşmenin sonradan buraya taşınmış olma ihtimali düşünülmelidir. M. 1772/3 tarihli çeşme kitabesinde inşa kelimesi geçmemekle birlikte, sadece kitabenin bu tarihte “İsmail” adlı kişi tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır ki yaklaşık 30 yıl önce bu çeşmenin banisinin Hacı Ömer olduğu ve kitabenin de inşasından sonra düzenlendiği ifade edilebilir.

Sandıklı Ulu Cami’nin kuzey cephesinin tamamını ve batı cephesinin minare kaidesine kadar olan bölümünü kaplayan “L” formlu betonarme son cemaat yeri XX. yy. da (1900’ler) inşa edilmiştir. Dolayısıyla son cemaat yerinin güney duvarı üzerinde konumlanan M. 1772/3 tarihli çeşme de buraya sonradan taşınarak 1900’lü yıllarda yapıya dahil edilmiş olmalıdır.

³¹⁵ “*Camii Kebir minaresi civarında evlad-ı vakıftan Seyyit Mustafa’nın cediti Hacı Ömer tarafından yaptırıldığı ve Seyyit Mustafa’nın H.1154/M.1741 tarihinde çeşmenin nazırlığını yaptığı*” kayıtlara geçmiştir. M. Öntüğ, *age.*, s. 245.

³¹⁶ H. Hüsrevoğlu, *Belgelerde Sandıklı Ulu Camii (Cami-i Kebir)*, Medrese Kitabevi, Afyonkarahisar 2013, s. 40.

Uysal ve Gündoğdu, M. 1772/3 tarihinin çeşmenin yapım tarihi olduğunu sanıyoruz, demiştir. Hüsrevoğlu ve Uçar ve bu çeşmenin M. 1772/3 yılında yapılmış olduğunu yazmıştır. Lakin, bu çeşmenin burada M. 1772/3 yılında inşa edildiği tezini savunmak doğru olmayacaktır. Çeşme, 1933 yılında esaslı onarım geçirmiş ve 1960 yılında yeniden inşa edilmiştir. Bu bağlamda bugün burada mevcut olan çeşme, orijinal çeşme değildir. Yeniden yapım sonrasında mevcut olan eski kitabe korunmak amacıyla çeşmeye yerleştirilmiştir.

Mimari Özellikleri: Çeşme, boyuna dikdörtgen formlu olup 2.18 m eninde, 0.50 m derinliğinde ve 3.40 m yüksekliğindedir (Şekil 69). Konumuna göre, cami duvarına bitişik olarak düzenlenen yapı, tek cephe işlevli ve duvardan taşkın olarak biçimlenmiştir. Çeşme, kemersiz, dikdörtgen nişli ve düz cepheli olarak düzenlenmiştir (Foto. 291).

Çeşmenin ön yüzü, mermer ile kaplanmış olduğundan temel inşa malzemesi görülmemektedir. Çeşmenin orta bölümüne yatay yerleştirilen profilli mermer silme ile, cephe iki bölüme ayrılmıştır. Mermer silmenin yukarı bölümüne boya ile yatay yerleştirilmiş tuğla örgü görünümü verilmiştir. Dolayısıyla cephedeki bu değişimden yapının onarımdan geçirildiği anlaşılmaktadır. 0.07 m derinliğe sahip düz formlu çeşme nişi, yanlarda ve üstte yekpare mermer bloklarla oluşturulmuş olup bu blok mermerlerin yüzeyine kabartma tekniğinde, uçları sivriltilmiş altıgen formlu kartuş içerisine sekiz taç yapraklı, stilize çiçek motifi işlemiştir. Çeşme nişini üç yönden, sapları üçgen şeklinde düzenlenmiş rumi motiflerinin ters ve düz yerleştirilmesi ile oluşturulan bitkisel karakterli süsleme bordürü kuşatmaktadır. Niş yüzeyinde açılan iki adet taşlık, üç dilimli kemer formunda niş şeklinde düzenlenmiş ve altı oval formda dışa taşırılmıştır. Dışa taşkın olan bu konsolvari yüzeylerde kabartma rumi ve palmetlerin simetrik yerleştirilmesi ile süsleme kompozisyonu oluşturulmuştur. Çeşmenin tüm süslemeleri kabartma tekniğinde ışınsal olarak düzenlenmiş olup bu bezemelerin yüzeyleri zeminde siyah renk, kabartma yüzeylerinde ise altın yaldızla boyanmıştır. Günümüzde işlevini sürdüren çeşmede iki adet lüle mevcut olup yalak bölümünün her iki tarafında da sekiye yer verilmiştir. Yapıyı ortadan ikiye bölen mermer silmenin üstüne ortada enine dikdörtgen formlu inşa kitabesine ve yanlarda boyuna dikdörtgen formlu onarım kitabesine yer verilmiştir. Çeşmenin taç kısmının mermer alınlığına, altta ters lale ve üstte palmet formunun simetrik olarak düzenlenmesi ile oluşturulan bitkisel kompozisyon işlenmiştir (Foto. 292).

2.4.1.11. Halil Efendi Çeşmesi

Şekil No : 70

Fotoğraf No : 293-294

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Halil Efendi Çeşmesi, Sandıklı ilçe merkezi Hisar Mahallesi Kabak Sokak'ta, Kabak (Hoca) Camii'nin 10 metre aşağısındaki metruk binanın alt kat duvarı bitişiğinde bulunmaktadır.

Tarihçe: Çeşme, cephesindeki kitabeye göre, Kabakçı Hocasade Halil Efendi tarafından H. Zilkade 1299 / M. Eylül-Ekim 1882 tarihinde bir onarım geçirmiştir. Lakin, çeşmenin cephe düzeni ve mimari özellikleri değerlendirildiğinde çeşmenin yeni yapıldığı anlaşılmaktadır. Mahalle sakinlerinden edindiğimiz bilgiye göre çeşme, 1960 yıllarında tamamen yıkılmıştır. Dolayısıyla, yeniden inşa edilen çeşmenin üzerindeki kitabe de korunmak amacıyla çeşme üzerine yerleştirilmiştir.

Çeşme cephesine yerleştirilen 0.33 x 0.36 m ölçülerindeki kare formlu mermer levha üzerine yedi satırlık, sülüs hatla yazılan kitabe şöyledir (Foto. 293) :

بونی انشا ایدن کمسه هر اندا زولکمال اولسون
 خیر احسان ایدن مظهار عفو ذولجالال اولسون
 کلوب بر نش ایدوب ریان اولان اخوان
 دیسون یا رب نصیبی جنته و نور جمال اولسون
 دیدم تامیر ایله الهم ولوب ترحینی صبر
 ایجان اخوانه جاشمه اب دلال اولسون سنه ۱۲۹۹ ذ
 صاحب الخیرات قباچی خوجازاده ح خلیل افندی

Bunu inşa eden kimse her anda zül kemal olsun

Hayr ihsan eden mazhar afv-u zül celâl olsun

Gelub bir nuş idüb reyyan olan ihvan

Desun Ya Rab nasib-i cennete ve nur cemal olsun

Dedim tamir ile ilham olub tarihini sabr

İçen³¹⁷ ihvana çeşme-i ab-ı delal olsun Sene Z 1299

Sahib-ül hayrat Kabakçı Hocaşade Halil Efendi³¹⁸

Mimari Özellikleri: Boyuna dikdörtgen prizma formulu çeşme, konut duvarına bağımlı, nişsiz ve kemersiz, düz cephele olarak biçimlenmiştir (Şekil 70).

Yapının arka yüzü duvar içerisinde kaldığından dolayı sadece ön yüzü gözükmektedir. Yapının ön ve yan yüzünde tamamen düzgün kesme taş malzemenin kullanıldığı görülmektedir ki çok yalın ve sade tutulması ile malzeme dokusunun yeni olması çeşmenin yakın tarihlerde yenilendiğini göstermektedir. Günümüzde işlevini sürdüren çeşmeye üç adet lüle yerleştirilmiş ve gövde genişliğinde düzenlenen çeşmenin kurnası da yeniden inşa edilmiştir. Düz formulu olan cephede sadece iç bükey kavisli kemer formunda düzenlenen ve altı oval formda dışa taşırılan taslık nişi açılmıştır. Bu taslık nişi Sandıklı Ulu Camii Çeşmesi, Hacı Osman (Yeni) Çeşme ve Demokrat Çeşmesi ile aynı formlardadır. Dışa taşkın olan bu konsolvari yüzeyde herhangi bir süsleme ögesine yer verilmemiş olup sadece dikey aksında yerleştirilen kare formulu beyaz mermer kitabe cephede plastik etki yaratmıştır. Yapı, yukarıya doğru genişleyen profilli saçak ile sonlanmaktadır (Foto. 294).

³¹⁷ Hasan Uçar, “içen” kelimesini “içüb” olarak okumuştur. H. Uçar, agm., s. 268.

³¹⁸ H. Uçar, agm., s. 268.

2.4.1.12. Hacı Osman (Yeni) Çeşmesi

Şekil No : -

Fotoğraf No : 305-306

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Çeşme, Sandıklı ilçe merkezi Cuma Mahallesi'nde Hacı Osman sokakta, Hacı Osman (Eski) Çeşmesi'nin karşısında bulunmaktadır.

Tarihçe: Çeşme cephesindeki kitabeye göre eser, bani Hacı Osman tarafından, H. 1243 / M. 1827-28 tarihinde inşa ettirilmiştir. Lakin, bu kitabenin 1968 yılında yeni yapılan çeşmenin yerinde eski çeşmeye ait kitabenin olup olmadığı veya karşısındaki Hacı Osman Çeşmesi'nin kitabesinin korunmak şartıyla buraya konulup konulmadığı konusunda şu an için elimizde yeterli belge ve bilgi olmadığından kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Çeşmenin her üç kemeri içerisine birer adet kitabe yerleştirilmiştir. Soldaki kemer içerisine “*Belediye ve Halkın Yardımı ile Yapılmıştır 1968*” ve ortadaki kemer içerisine ise “*Çizen ve Yapan Ali Özyeğen*” Türkçe olarak yazılmıştır.

Yapının sağdaki kemer içerisine, 0.27 x 0.52 m ölçülerindeki enine dikdörtgen formlu mermere süslü hatla yazılan dört satırlık kitabesinin açıklaması ise şöyledir (Foto. 295) :

اولوب يرنده بر خيرات اچنلر حيات اولسون

الهی هر کیم ایدرسه بونک کبیکر بر خيرات

ایجیر جنت شرابندن جحیمکدن نجات بولسون

صاحب الخیرات جنت زاده الحاج عثمان سنه ۱۲۴۳

Olub yerinde bir hayrat içenlere hayat olsun

İlahi her kim iderse bunun gibi gür bir hayrat

İçir cennet şarabından cehiminden necat bulsun

Sahib'ül hayrat Cennetzade el-Hac Osman sene 1243³¹⁹.

³¹⁹ G Aydoğdu, *age.*, s. 44.

Bu kitabelere göre yapı, belediye ve halkın yardımları ile Ali Özyeğen tarafından 1968 yılında inşa edilmiştir. Yapılan bu inşa işlemi sonrasında sülüs hatla yazılan H. 1243 / M. 1827-28 tarihini taşıyan kitabenin, yeni yapılan çeşmenin yerinde eski çeşmeye ait olup olmadığı veya karşısındaki Hacı Osman Çeşmesi'nin kitabesinin korunmak şartıyla buraya konulduğu konusu değerlendirilmelidir.

Mimari Özellikleri: Oldukça sade görünümüne sahip çeşme, enine dikdörtgen formlu olup düzgün kesme taşlarla örülmüş ve taş araları siyah konturlu çizgilerle boyanarak belirginleştirilmiştir.

Halk arasında “Yeni Çeşme” olarak adlandırılan yapı, sokak üzerinde bağımsız ve tek cepheli olarak biçimlenmiştir. Yüzeysel niş derinliğine sahip olan yapının cephesi her iki yanda geniş, ortada dar yuvarlak kemer olmak üzere üç gözlü olarak düzenlenmiş, her kemerin kavsarası içerisine de mermer kitabeler yerleştirilmiştir. Kemerler, gövdeye bağlı olan oval kesitli konsolvari sütunceler üzerine bindirilmiştir. Üç gözlü çeşme nişinin kemer ayaklarından itibaren dikdörtgen formlu kurnalar açılmış ve orta kısım haricinde bu kurnaların üzerinde üçer adet lüle yerleştirilmiştir. Lülelerin üst kısmında açılan birer adet taslık nişi, iç bükey kesitli kemer formunda düzenlenmiş ve altı oval formda dışa taşırılmıştır. Dışa taşkın olan bu konsolvari yüzeylerde herhangi bir süsleme ögesine yer verilmemiştir. Çeşme kemer üst noktasından itibaren mukarnas dizisi şeklinde cepheyi kuşatmakta ve cephe iç bükey kavisli profilli saçak silmesi ile sonlanmaktadır. Günümüzde yapının üzeri muhdes demir profillerin taşıdığı teneke sac ile örtülerek, yapının estetiğini bozulmuştur (Foto. 296).

2.4.1.13. Kùltür ve Sanat Evi Çeşmesi

Şekil No : -

Fotoğraf No : 297-299

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Çeşme, Sandıklı ilçe merkezi Çakır Mahallesi'nde Karagöz Sokakta, Karagöz Ali Konağı'nın (Kùltür ve Sanat Evi) ön cephesine bitişik konumda düzenlenmiştir.

Tarihçe: Çeşmenin ön yüzüne bilgi mahiyetinde yerleştiren panolarda, çeşmenin Sandıklı Belediyesi'nin katkıları ile Sandıklı İlçesi Kùltür Varlıklarını Koruma ve Yaşatma Derneği tarafından, dernek üyesi Yılmaz Demircan'a 2007 yılında yaptırılmıştır. Çeşmenin ön yüzüne bilgi mahiyetinde yerleştirilen pano üzerindeki bilgiye göre, çeşme suyu yaklaşık 100 m yukarıda, Okul Sokaktaki yol genişletme çalışmaları sonrasında yıkılan Bayraktaroğlu Çeşmesi'nin suyu olduğu ve çeşmenin yıkılmasından sonra mermer kitabenin de buraya yerleştirildiği ifade edilmiştir. Dolayısıyla 0.31 x 0.57 m ölçülerindeki mermer kitabe korunmak amacıyla bu çeşmenin cephesine yerleştirilmiş olup üç satırlık sülüs hatla yazılan kitabe şöyledir (Foto. 297):

بسم الله الرحمن الرحيم
وسقيهم ربهم شرابًا طهورًا
ومن الماء كل شيء حي في سنة ١٢٣٤ ذ ٢٦

Bismillahirrahmanirrahim

Ve sa kahüm Rabbühüm şaraben tahuran

Ve min'el mai külli şey'in hayy Fi Sene 26 Z 1234

Yol genişletme çalışmaları sonrasında yıkılan *Bayraktaroğlu Çeşmesi*'ne ait olan kitabe, H. 26 Zilhicce 1234 / M. 16 Ekim 1819 yılına ait inşa tarihini taşımaktadır.

Mimari Özellikleri: Oldukça hareketli görünümüne sahip çeşme, dikdörtgen prizma formulu olup ön ve yan cepheleri düzgün kesme taşlarla örülmüştür. Yeni Belediye İşhanı'nın yapımı sırasında yıkılan Emniyet Müdürlüğü Eski Binası'nın işlemeli devşirme kapı taşlarından ve eski kabir taşlarından inşa edilmiştir. Çeşme cephesi, nadir görülen bir uygulama olan iç içe iki kemer formunda ve iki niş şeklinde düzenlenmiştir. Dış kemer yüzeyi kademeler halinde aşağıya doğru genişlemekte ve kemer ayakları yüzeyleri yivli

olan kalın sütunceler tarafından taşınmaktadır. Kemerin yüzeyi taç kapı kavsaralarına benzer şekilde mukarnaslı, iç bükey kavisli şekilde pahlanarak vurgulanmış ve plastik etki yaratılmıştır. İç kemer yüzeyi ise yuvarlak kemer formunda düzenlenmiş ve kemer kilit taşı aşağı doğru sarkan kabartma akant yaprağı formunda verilmiştir. Kemer alınlığı üzerine köşeleri iç bükey kavislerle yumuşatılan enine dikdörtgen formlu kitabe yerleştirilmiştir olup “*Kültür Evi Çeşmesi 2007*” yazmakta, kemer kavsarası içerisine ise enine dikdörtgen formlu üç satırlık mermer kitabe yerleştirilmiştir. Yuvarlak formlu kemerin aşağısına iki adet lüle yerleştirilmiş, lülelerden akan suyun içmeye elverişli olmadığı için de lülelerin üstüne yeni musluk yeri açılmıştır. Niş genişliğinde yerleştirilen çeşme kurnası taş malzemeden inşa edilmiş ve yanlarda oturma sekilerine yer verilmemiştir. Çeşmenin saçak yüzü yatay geometrik motiflerle süslü düz çatı şeklindedir (Foto. 298, 299).

2.4.1.14. Cezayir Camii Çeşmesi

Şekil No : -

Fotoğraf No : 300-301

İnceleme Tarihi : 22.10.2021, 02.03.2022

Yeri: Çeşme, Sandıklı İlçesi Çakır Mahallesi içerisinde, Hamam aralığı Sokak ile İlhami Sokağın kesiştiği köşede bulunan Cezayir Camii'nin doğu cephesinin kuzey kanadına bitişik konumdadır.

Tarihçe: 0.36 x 0.55 m ölçülerindeki enine dikdörtgen mermere sülüs hatla yazılan dört satırlık kitabe şöyledir (Foto. 300):

توکل دیدیلر بو صویک باشنه / بسمله ایله کلدیلر ایشنه

کتوروب بنی بورایه قودیلر / آلهک فرمانینی اوزریمه اقولالر

استمیان دعوايه کیتدلر / هر کیم ایدرایسه خیراته احسان

آله ایده ایشنی اوکا اسان / صاحب ال حیرات والحاسنات سنه ۱۲۲۱

Tevekkel didiler bu suyun başına / Besmele ile geldiler işine

Getürüp beni buraya kodular / Allahın fermanını üzerime okutalar

İstemiyen davete gittiler / Her kim iderse hayrata ihsan

Allah ide işini ona asan / Sahib'ül hayrat vel hasenat Sene 1221

Bu kitabeye göre çeşme, H. 1221 / M. 1806-07 tarihinde inşa ettirilmiştir. Lakin kitabenin, basit formlu çeşmenin üzerine ne zaman konulduğu bilinmemektedir. Ayrıca, kitabenin mevcut çeşmenin yerinde eski çeşmeye ait kitabenin olup olmadığı veya başka bir çeşme kitabesinin korunmak şartıyla buraya konulup konulmadığı konusunda şu an için elimizde yeterli bilgi olmadığından kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Mimari Özellikleri: Oldukça sade ve basit görünümüne sahip çeşme, boyuna dikdörtgen formlu olup ön ve yan yüzü mermer ile kaplanmıştır. Çeşmenin ön yüzüne tek basit musluk yerleştirilmiş ve alt kısımda da geniş betonarme kurna inşa edilerek, yanlarda oturma sekilerine yer verilmiştir. Tarihi bir nitelik taşımayan çeşme kuruluşunun üst duvar yüzeyine tarihi belge niteliği taşıyan mermer kitabe yerleştirilmiştir (Foto. 301).

2.4.1.15. Ayşe Kadın Çeşmesi

Şekil No : 71

Fotoğraf No : 302-306

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Ayşe Kadın Çeşmesi, Sandıklı ilçe merkezi Yalıncağ Caddesi üzerinde, Çakır Mahallesi'nde, Sandıklı Merkez Atatürk İlköğretim Okulu'nun avluya giriş kapısının solunda bulunmaktadır. Yapı daha önce okulun 100 m sağında, Atatürk Caddesi ile Yalıncağ Caddesinin kesiştiği noktada bulunmaktaymış lakin 2017 yılında bugünkü konumuna taşınmıştır³²⁰. Günümüzde suyu akmadığı için kullanılmamaktadır.

Tarihçe: Ayşe Kadın Çeşmesi'nin inşa kitabesi olmadığı gibi yapı hakkında tarih bildiren belge ve kaynaktan yoktur. Banisinin Ayşe Kadın olarak bilindiği yapının, 1945 yılında "Ayşe Mocanlı" isimli şahıs tarafından onarımı yaptırılmıştır. Dolayısıyla çeşme, 1945 yılı öncesinde inşa edilmiştir. İlçedeki ve çevre illerdeki çeşmeler ile malzeme, teknik ve üslup bağlamında değerlendirme yaptığımızda çeşme, XIX. yy. ikinci yarısında inşa edilmiş olmalıdır. Lakin çeşme, 2017 yılında ilk inşa edildiği noktadan alınıp, 100 m solundaki Sandıklı Merkez Atatürk İlköğretim Okulu'nun önüne taşınarak aynı form ve özellikte yeniden inşa edilmiştir (Foto. 302).

Mimari Özellikleri: Yaklaşık beş yıl önce taşınmadan önceki görsellerine bakıldığında iki caddenin kesiştiği konumda olan yapı, tek cepheli ve bağımsız olarak inşa edilmiştir. Boyuna dikdörtgen formlu olan yapının ve ön yüzünde ayaklarda yekpare mermer, taslık altında mermer ve gövdede andezit kesme taş, yan ve arka yüzünde ise kesme taş ve kabayonu taş malzeme ile yığma duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Yuvarlak kemer formunda düzenlenen niş, iki yanda yekpare mermer ayaklar ile sınırlandırılmıştır. Çeşme, ayak üst seviyesinden itibaren andezit kesme taş ile kaplanmıştır. Dolayısı ile bu bölgedeki malzemedeki farklılıktan yapının onarımdan geçirildiği anlaşılmaktadır. (Şekil 71) (Foto. 302-304). Kemer kavsarası içerisine yerleştirilen 0.40 x 0.50 m ölçülerindeki kareye yakın mermere Türkçe yazı ile "Sahibi Ayşe Kadın, Tamiri Ayşe Mocanlı 1945" yazılmıştır. Dolayısıyla üst bölümdeki değişim 1945 yılındaki onarımlarda yapılmış olmalıdır. Bu kitabe levhasının alt kısmında, düz kesitli kare tas nişi açılmış ve nişin altı

³²⁰ Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun 26.01.2017 tarihli ve 6056 Nolu kararı doğrultusunda, trafik güvenliğinin sağlanması için çeşmenin başka bir alana taşınmasının uygun olduğuna karar verilmiştir.

kadeh formunda konsolvari şekilde dışa taşınarak düzenlenmiştir. Mermer kadehin yüzeyi dikey yönde beş dilim şeklinde kabartma tekniğinde biçimlenmiş böylelikle cephede plastik etki yaratılmıştır (Foto. 305). Yüzeyi çimento ile sıvalı olan ayna taşına üç adet lüle yerleştirilmiştir. Çeşmenin altında ise niş genişliğindeki taş kurnanın orijinal olduğu ve devamı olan sol tarafa da betonarme iki kurna inşa edildiği görülmektedir. Yapı, cepheden yukarı doğru iç bükey kavisli şekilde çıkıntı yapan taş saçak kornişi ile devam edip üstte dört kırımlı çatı benzeri harpuşa ile sonlanmaktadır (Foto. 302). 2017 yılında çeşmenin mermer ayakları, mermer onarım kitabesi ve taslık altı mermer kadeh korunarak yeni yerine taşınmış, gövde ön yüzünde kesme taşlar kullanılarak aynı formda yeniden yapılmıştır (Foto. 306).

2.4.1.16. İsimsiz Çeşme (Atatürk Caddesi Üzerinde)

Şekil No : -

Fotoğraf No : 307-308

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: İsmi şu an için bilinemeyen çeşme, Sandıklı ilçe merkezi Atatürk Caddesi ile Hakimiyet Caddesi'nin kesiştiği noktada Çakır Mahallesi'nde bulunmaktadır.

Tarihçe: Çeşme ile ilgili tarih veren kitabe ve arşiv kaynağı olmadığından, plan, cephe düzeni ve mimari özellikleri değerlendirilerek tarihlendirme yapıldığında çeşme, ilçede günümüze gelemeyen İsimsiz Çeşme (Zekiye Ana İlkokulu yanında), Mehmet Ali Ağa ve Ecit Çeşmeleri ile aynı dönemlerde, XX. yy. başlarında inşa edilmiş olmalıdır.

Mimari Özellikleri: Boyuna dikdörtgen formlu olarak inşa edilen çeşme, cadde üzerinde bağımsız ve tek cepheli olarak biçimlenmiştir. Oldukça basit ve sade formlarda inşa edilen çeşmenin yüzeyinde bezeme unsuru bulunmamaktadır. Çeşmenin ön yüzünde kesme taş, arka yüzünde ise kaba yonu taş ve kesme taş birlikte kullanılmış, yüzeyleri yer yer sıvanmıştır. 0.06 m derinliğe sahip çeşme nişi, yuvarlak kemer formunda düzenlenmiştir. Yanlarda yekpare taş ayakların üzerindeki taş yastıklar iç bükey kavisli formda dışa taşkın olarak düzenlenmiştir. Niş yüzeyinin orta ekseninde açılan bir taslık, üçgen kesitli niş şeklinde düzenlenmiştir. Kare formlu yekpare kesme taşın alt noktasına iki lüle yerleştirilmiştir (Foto. 308).

2.4.2. Günümüze Gelemeyen Çeşmeler

2.4.2.1. Ecit Çeşmesi

Şekil No : -

Fotoğraf No : 309

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Ecit Çeşmesi, Sandıklı ilçe merkezi Ece Mahallesi'nde kendi adı ile anılan sokaktaki konutun alt kat duvarına gömülü vaziyette bulunmaktaydı lakin çeşme son ziyaret edildiği tarihte bağlı olduğu binanın yaklaşık iki ay önce yıkıldığı, dolayısıyla çeşmenin de ortadan kaldırıldığı halk ile yapılan görüşmelerde teyit edildi.

Tarihçe: Yapının tarihini veren kitabe veya arşiv kaynağı bulunmadığından, ilçedeki diğer çeşmeler ile malzeme, teknik ve üslup bağlamında değerlendirme yapıldığında, yapının 1903 yılında inşa edilen Mehmet Ali Ağa (Çavdarzade) Çeşmesi ve İsimli Çeşme (Atatürk Caddesi üzerinde) ile benzer özellikler gösterdiğinden, XX. yy. başlarında inşa edilmiş olmalıdır.

Mimari Özellikleri: Konumuna göre konut duvarına bağımlı, tek cepheli ve duvara gömülü olarak biçimlenmiştir. Çeşmenin ön yüzünde taş malzemenin kullanıldığı ve cephesinin de bina ile aynı renge boyandığı hatta kemer üst alınlığına dikdörtgen çerçeve içerisinde enine dikdörtgen formlu pencerenin açıldığı görülmektedir. 0.08 m derinliğe sahip olan çeşme nişi, yuvarlak kemer formunda düzenlenmiş olup kemer yükü doğrudan ayaklara bindirilmiştir. Kemerin oturduğu taş yastıklar sokağa doğru taşırılarak yüzeyi iç bükey kavisli şekilde düzenlenmiştir. Yanlarda dışa çıkıntı yapan iki taş ayağın sınırlandırdığı nişin içerisine yekpare yerleştirilen ve yüzeyi sıvanan taş üzerinde iç bükey kavisli bir taslık nişinin açıldığı ve bu nişin de içerisinin beton sıva ile doldurularak kapatıldığı görülmektedir. Ayaklar taslık nişine kadar yol seviyesinin altında kaldığı için ayna taşı, kurna ve seki hakkında bilgimiz yoktur (Foto. 309).

2.4.2.2. Raziye Hanım Çeşmesi

Şekil No : 72

Fotoğraf No : 310-311

İnceleme Tarihi : 22.10.2021

Yeri: Raziye Hanım Çeşmesi, Sandıklı ilçe merkezi Yalıncağ Caddesi, Çakır Mahallesi Yeniçeşme Sokak üzerinde, Sandıklı Ziraat Odası Başkanlığı binası'nın karşısındaki çamaşırlığın duvarına gömülü vaziyette bulunmaktaymış lakin çamaşırlığın yıkılması ile çeşmede ortadan kaldırılmıştır.

Tarihçe: Mülkiyeti Hacı Mustafa kızı Raziye Hanım'a ait olan çeşme, H.1260 / M.1844-45 yılında Raziye Hanım tarafından ihya edilmiştir. Dolayısıyla, kitabenin ilk satırında geçen "İhya" ve ikinci satırında geçen "İnşa" kelimesinden de anlaşılacağı üzere harap vaziyette olan çeşmenin tekrar iyi durumuna getirilerek, H. 1260 / M.1844-45 yılında yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Çeşme yıkıldıktan sonra nereye kaldırıldığı bilinmeyen enine dikdörtgen formlu mermer kitabe, kemerin dış bükey "C" kıvrımları arasına, kavsara içerisine yerleştirilmiştir. Kitabe dört satır düzenlenmiş ve her satırın kartuşu yanlarda kaş kemer formunda yumuşatılmış olup zemin oyma tekniğinde Arap harfleriyle sülüs hatla yazılan kitabe şöyledir (Foto. 310):

بو حیریان ایدن آثاری ایلدی راضیه خانم احیا
حق تعالی موفق ایدوب اولدی انشا
الحاج مصطافی آغا کریمسی راضیه خانم وقفیدر
شرفلندی اعلا سنه ۱۲۶۰

Bu hayriyan iden âsarı eyledi Raziye Hanım ihya

Hak teala muvaffak idüb oldu inşa

El Hac Mustafa Ağa kerimesi Raziye Hanım Vakfıdır

Şreflendi alâ sene 1260³²¹

³²¹ H. Uçar, agm., s. 265.

Mimari Özellikleri: Boyuna dikdörtgen formlu çeşme, çamaşırılık duvarına bitişik olarak düzenlenmiş, tek cepheli ve duvara gömülü olarak biçimlenmiştir. Çeşme, cepheden yukarı doğru iç bükey kavisli şekilde çıkıntı yapan taş saçak kornişi ile sonlanmaktadır (Şekil 72).

Yapının yan ve arka yüzü duvar içerisinde kaldığından malzemesi görülmemektedir. Lakin ön yüzünde sadece kesme taş malzeme kullanılmıştır. Oldukça yorgun ve bakımsız olan metruk binanın beden duvarlarının inşa malzemeleri beşerî ve doğal etkilerden kaynaklı olarak deformasyona uğrayıp yer yer dökülmüş, dolayısıyla çeşme ile duvarın arasında bağlantının zayıflayarak boşaldığı gözlemlenmektedir. Bu bağlamda çeşmenin çamaşırhaneden önce yapıldığı inşa ve malzeme tekniğindeki değişimlerden anlaşılmaktadır (Foto. 311). 0.10 m derinliğe sahip çeşme nişi, ilçede nadir görülen kemer formu ile düzenlenmiştir. Kare formlu yekpare büyük taş yüzeyi kazınarak kemer oluşturulmuştur. Kemer, üstte iç bükey dar yuvarlak “C” kıvrımlı ve “C” uçlarından itibaren iki adet küçük ters dış bükey “C” kıvrımlı kompozisyondan müteşekkil olup at nalı kemer formuna benzer şekilde düzenlenmiştir. Kemerin üç yönlü dikdörtgen çerçevesi ve kemer yüzeyi, düz profil silmeli formda düzenlenerek plastik etki yaratılmıştır. Kemer köşeliklerinde ise, kazıma tekniğinde ay-yıldız motifi işlenmiş olup yıldız motifi stilize edilerek altı yapraklı gülbezek formunda düzenlenmiştir. Kemerin dış bükey “C” kıvrımları arasına ise enine dikdörtgen formlu mermer kitabe levhası yerleştirilmiştir. Kemer doğrudan yükü gövdeye aktarsa da kemer üzengi taşının çok az bölümü ayaklara oturtulmuştur. Yekpare iki ayak arasında sınırlandırılan niş yüzeyinin orta noktasına, dilimli kemer formunda taslık nişi açılmıştır (Foto. 310, 311).

2.4.2.3. Mehmet Ali Ağa (Çavdarzade) Çeşmesi

Şekil No : -

Fotoğraf No : 312-313

İnceleme Tarihi : 22.10.2021

Yeri: Mehmet Ali Ağa (Çavdarzade) Çeşmesi, Sandıklı ilçe merkezi Ofis Caddesi üzerinde Çakır Mahallesi Topçam Sokak'ta bulunan Çavdar Ahmet Evi'nin alt kat duvarına gömülü vaziyette bulunmaktaymış. Çeşmenin çevresinde bulunan işyerinden edinilen bilgiye göre, yaklaşık sekiz yıl önce konut ile çeşme yıkılmıştır.

Tarihçe: Çeşme, H. Recep 1321- R. 1319 / M. Eylül-Ekim 1903 tarihinde, Çavdarzade Mehmet Ali Ağa tarafından inşa edilmiştir.

Kemer aynasına yerleştirilen enine dikdörtgen formlu mermer üzerine altı satırlık, Arap harfleriyle sülüs hatla yazılan kitabenin açıklaması ise şöyledir (Foto. 312).

لطف حقله ایلدی بنا / صو ایجن اخونه اوله شفا

بانسی جودرزاده / محمد علی اغا اجدادینیک

روحنه احسان ایدک / بر فاتیه سنه ۱۳۲۱ رجب ۱۳۱۹

Lütf-u hakla eyledi bina / Su için ihvana ola şifa

Banisi Çavdarzade / Mehmet Ali Ağa ecdadının

Ruhuna ihsan idin / Bir Fatiha sene 1321 Receb 1319³²²

Mimari Özellikleri: Boyuna dikdörtgen formlu olan çeşme, 1.70 m en ve 1.95 m boy ölçülerine sahiptir. Konut duvarına bağımlı olarak düzenlenen yapı, tek cepheli ve duvara gömülü olarak biçimlenmiştir. Duvar yüzeyinden 0.10 m kadar çıkıntı yapan çeşmenin ayaklarının altı, kurna ve oturma sekilerinin toprak altında kaldığı görülmektedir ki orijinal halinde çeşmenin dikdörtgen form gösterdiği anlaşılmaktadır (Foto. 312). Yapının yan ve arka yüzü duvar içerisinde kaldığından dolayı sadece ön yüzü gözükmemektedir. Çeşmenin ön yüzünde ise sadece kesme taş malzemenin kullanıldığı görülmektedir ki, bina cephesinde olduğu gibi çeşme yüzeyi de beyaz badana ile boyanarak deformasyona uğramıştır. Oldukça yalın formlarda inşa edilen çeşmenin yüzeyinde herhangi bir bezeme unsuruna yer verilmemiştir. 0.11 m derinliğe sahip çeşme

³²² G. Aydoğdu, *age.*, s. 24-25.

nişi, yuvarlak kemer formunda düzenlenmiştir. Yanlarda yekpare taş ayakların üzerindeki taş yastıklar iç bükey kavisli formda dışa taşkın olarak düzenlenmiştir. Niş yüzeyinin orta ekseninde açılan taslık, kaş kemer formunda niş şeklinde düzenlenmiş olup bu nişin üstünde kemerin kavsarası içerisine enine dikdörtgen formların mermer kitabe levhası yerleştirilmiştir. Enine dikdörtgen formlu ayna taşına iki lüle yerleştirilmiş ve bu lülerin üst noktasında ayna taşı ile gövde taşının birleştiği nokta kırılarak yeni musluk yeri açılmıştır. Çeşme, yastık taşları ile aynı özellikte olan, yukarı doğru iç bükey kavisli şekilde çıkıntı yapan taş saçak kornişi ile sonlanmaktadır (Foto. 313).

2.4.2.4. İsimsiz Çeşme (Zekiye Ana İlkokulu Yanında)

Şekil No : -

Fotoğraf No : 314-315

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: İsmi öğrenilemeyen çeşme, Sandıklı ilçe merkezi İstasyon Mahallesi'nde, Zekiye Ana İlkokulu'nun sağ tarafındaki boş arsada yer almaktaydı. Lakin, yapılan son incelemelerde çeşmenin yıkılarak yerine yaklaşık iki ay önce, sosyal tesisin inşa edildiği görülmüştür.

Tarihçe: Çeşme ile ilgili tarih veren kitabe ve arşiv kaynağı olmadığından plan, cephe düzeni ve mimari özellikleri değerlendirilerek tarihlendirme yapıldığında çeşme, ilçede günümüze gelemeyen Mehmet Ali Ağa, Ecit Çeşmesi ve İsimsiz Çeşme (Atatürk Caddesi üzerinde) ile aynı dönemlerde, XX. yy. başlarında inşa edilmiş olmalıdır.

Mimari Özellikleri: Boyuna dikdörtgen formlu olarak inşa edilen çeşme, cadde üzerinde bağımsız ve tek cepheli olarak biçimlenmiştir. Oldukça basit ve sade formlarda inşa edilen çeşmenin yüzeyinde bezeme unsuru bulunmamaktadır. Çeşmenin ön yüzünde kesme taş, arka yüzünde ise kaba yonu taş ve moloz taş birlikte kullanılmış, yüzeyleri yer yer sıvanmıştır. Çeşme yuvarlak kemer formunda düzenlenmiş ve kemer üzengi taşı doğrudan ayaklara oturtulmuştur. Yanlarda yekpare taş ayakların üzerindeki taş yastıklar iç bükey kavisli formda dışa taşkın olarak düzenlenmiştir. Niş yüzeyinin orta ekseninde açılan bir taslık, üçgen kesitli niş şeklinde düzenlenmiştir. Kare formlu yekpare kesme taşın altındaki ayna taşına iki lüle yerleştirilmiştir. Çeşmenin kurna ve seki bölümü toprak seviyesi altında kaldığından yeterli bilgiye sahip değiliz. (Foto. 314, 315).

2.4.2.5. Hoca Fakih eşmesi

Şekil No : -

Fotoğraf No : 316

İnceleme Tarihi : 22.10.2021

Yeri: Sandıklı ilçe merkezine bağlı akır Mahallesi içerisinde, Yalıncağ Caddesi üzerinde yer alan Hoca Fakih Camii'nin güneydoğu köşesinde bulunmaktaymış.

Tarihçe: Çeşmenin ve caminin inşa tarihi kesin olarak bilinmese de XVIII. yy. arşiv kayıtlarında, yapının ve çeşmenin banisinin Hoca Fakih olduğu bilgisine rastlanmaktadır. Dolayısıyla bu tarihlerde mevcut olan eşme, caminin 1987 yılı onarım öncesi fotoğraflarında güney duvarın doğu kanadına bitişik vaziyette olduğu görülmektedir ki yapılan onarımlar sonrasında çeşmenin bu tarihlerde ortadan kaldırıldığı anlaşılmaktadır.

Mimari zellikleri: Fotoğraftan görüldüğü kadarıyla boyuna dikdörtgen formlu olarak inşa edilen eşme, cadde üzerinde cami beden duvarına bitişik ve tek cephele olarak biçimlenmiştir. Oldukça yalın formlarda inşa edilen çeşmenin yüzeyinde bezeme unsuru görülmemektedir. Çeşmenin n ve yan yüzünde kesme taş malzeme kullanılmıştır. eşme nişi yuvarlak kemer formunda düzenlenmiştir. Yalak kısmı eşme nişi genişliğinde olup iki lüleden su temin edilmiştir (Foto. 316).

2.5. Kale

2.5.1. Sandıklı Kalesi (Hisar)

Şekil No : -

Fotoğraf No : 317-321

İnceleme Tarihi : 22.10.2021 / 02.03.2022

Yeri: Sandıklı Kalesi, Afyonkarahisar İli Sandıklı İlçe merkezinde, Hisar Mahallesi Güldalı Sokağı üzerinde bulunan, Kabak Camii'nin güneyinde Barbaros İlköğretim³²³ Okulu'nun kuzeydoğusundaki Hisartepe Höyüğü³²⁴ üzerinde yer almaktadır. Yapı, tapu kaydına göre 2 pafta, 193 ada, 28 nolu parselde bulunmaktadır (Foto. 317).

Tarihçe: Sandıklı Kalesi adını alan bu höyük, yüzey buluntularına göre Eski Tunç, Hitit ve Roma Dönemleri'nde yerleşim görmüş olup Sandıklı'nın Türk hakimiyetine geçmesinden sonra, Anadolu Beylikleri Dönemi'nde Germiyanogulları'nın idaresi altına girmiş ve bu beylik zamanında höyüğün üst düzlüğüne kale inşa ettirilmiştir. Dış kale kapısı üzerinde yer alan ve zamanla yıkılan kalenin sonrasında tarihi belge niteliği taşıyan kitabesi günümüzde Çavuş Camii çeşmesinin yan taşları üzerine konularak korunmaya çalışılmıştır. Kitabenin ilk yapılışında tek parça halinde olduğu, daha sonradan ortadan iki parçaya bölüdüğü anlaşılmaktadır. Kitabe mermer üzerine süslü hatlı yazı ile iki satır olarak yazılmıştır (Foto. 318, 319). Okunuşu ve açıklaması ise şöyledir:

1. Ammere hazel Kal'atül-mübareke harreseha-llahu teala bi emrül-emirül-ecelüs-Sultanül Germiyanıye Çelebi-i azam azzemallah kaderehu hüve Eşrefü,

2. El Emirül-muazzam vel-Mevlel-azam Hüsamüddünya veddin Yakub Bin Umur etalalahu bekahü fi yevmil-ahad min Cemaziyel-evvel sene hamse ve ısrine ve seb'a mie mimaruha Çoban³²⁵.

Açıklaması: “Allah koruyası bu mübarek (kutlu) kale, Germiyan Sultanı Büyük Çelebi yüce Emir'in emri ile yapıldı. O büyük emirlerin ve uluların en şerefli Hüsamüddünya ve din, Umur Oğlu Yakup'tur. Allah onun ömrünü uzun etsin. Yedi yüz

³²³ Barbaros İlköğretim Okulu ile Yoğurt Pazarının bulunduğu arazide bir zamanlar, Germiyanogulları Dönemi'nde inşa edilen Büyük Hamam bulunmaktaymış. S. H, Gönçer *age.*, C. 1, s. 329.

³²⁴ Höyük, 20 metre yüksekliğinde ve 160 metre çapındadır. Eser, Konya K.T.V.K.B. Kurulu'nun 16.02.1994 tarih ve 1892 sayılı kararı ile tescili yapılmıştır.

³²⁵ A. O. Uysal, *age.*, s. 296.

yirmi beş yılının Cemaziyülevvel ayının birinci gününde onun mimarı Çoban'dır.” yazmaktadır.

Kitabeden de anlaşılacağı üzere kale, H. 725 / M. 1325 yılında Germiyanoglu sultanı olan Çelebi Hüsameddin Yakup Bin Umur Bey tarafından, Mimar Çoban'a yaptırılmıştır. Kitabede “*Büyük Çelebi*” sözü dikkat çekicidir ki, Çelebi Mevlâna Celaleddin Rumi'nin evlatlarına bu isim verilir. Bu sıfatın burada kullanılması meselesi ise, Mevlana'nın torunu Mutahhare Hanımın oğlu olduğu kesin olarak bilinen Hüsameddin Çelebi I. Yakup Bey'in olması yönünde açıklanabilir.

Mimari Özellikler: Günümüze sadece on metrelik sur duvarı gelebilen kale, üç kat sur ile çevrilmiş ve güneye bakan dış kale kapısında kitabesi olan bir görünüme sahip olduğu ifade edilmiştir. Mevcut sur kalıntısına göre kale, yığma tekniğinde kabayonu taş malzeme ile inşa edilerek, harç ve derzlerle birbirine bağlanmıştır. Kale, doğal afetler, beşerî faaliyetler ve farklı türdeki dış etmenlerden dolayı tarihi ve doğal özelliğini, kısmen yitirmişse de bugün hala ayakta olan ve varlığını sürdürebilme mücadelesi veren mevcut sur parçası, dönemi hakkında bilgi vermesi açısından korunmaya değerdir. Buradan hareketle, Osmanlı Dönemi'nde kalenin önemi kalmamış ve kullanılmamıştır. Bugün höyüğün etrafı yolla çevrildiği, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren kale ve çevresinde ağaçlandırma yapıldığı, sur kalıntısı dibinde ateş yakıldığı ve üzerine yazı yazıldığı görülmektedir. Ek olarak, höyüğün zemininin oturması nedeniyle höyük taşlarının yol kenarlarına düştüğü görülmektedir. En kısa sürede bu eserin derzlerinin yapılıp koruma altına alınması gerekmektedir. Yapıda herhangi bir süsleme unsuruna rastlanılmamıştır (Foto. 320, 321).

2.6. Banka Binası

2.6.1. Ziraat Bankası Eski Binası³²⁶

Şekil No : 73

Fotoğraf No : 322-325

İnceleme Tarihi : 14.01.2022

Yeri: Banka binası, Sandıklı şehir merkezinde, Ece Mahallesi içerisinde, Dinar Caddesi üzerinde yer almaktadır. Sandıklı Belediye binası karşısında bulunan banka, tapu kayıtlarına göre 35 Pafta, 333 Ada, 1 nolu Parselde yer almaktadır.

Tarihçe: Mülkiyeti T.C Ziraat Bankası Genel Müdürlüğüne ait olan bankaya ait kesin inşa tarihini bildiren kitabesi olmayıp, dönemin arşiv kaynaklarında yapının yapım tarihleri belirtilmiş lakin, kim tarafından yapıldığı belirtilmemiştir. İlk olarak, 1906 yılının sonlarında Sandıklı hükümet konağı avlusunda Ziraat Bankasına ait bir bina inşası gündeme gelmiş ve yapılan keşifler sonucunda binanın yapımına 17.100 kuruş masraf çıkarılmıştır. 2 Ocak 1907 yılında masrafların Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından karşılanması kararı neticesinde, binanın yapımına Mayıs'ın 16. günü R. 16 Mayıs 1323 / M. 29 Mayıs 1907) kurban kesilerek temel atma törenini ile başlamış ve bina 1908 yılında hizmete açılmıştır³²⁷.

Yapıda 2008 yılında hazırlanan restorasyon projeleri doğrultusunda sıva söküm çalışmaları yapılmış, yapının özgün haline ışık tutan detaylar ile karşılaşılmıştır³²⁸. Bu bağlamda hazırlanan projeler doğrultusunda yapının 2011 yılında onarımına başlanmıştır. İlk olarak yapının iç ve dış sıvaları kazınmış, orijinal malzeme gün yüzüne çıkarılmıştır. Ek olarak, yapının çevresinde drenaj sistemi ve temel yalıtımının yapılması için yolun kot seviyesi altında kalan kısımlarda kazı yapılmış ve bodrum katı silmeleri, pencereleri ve köşe taşının pabuç seviyelerine ulaşılmıştır³²⁹. 2011 yılı görseline bakıldığında, bugün yükselen yol kotu seviyesinin altında kalan bodrum katının kuzeydoğu cephesinde, köşe taşlarının hemen altında pabuç profillerinin varlığı görülmektedir. Yine bodrum katının

³²⁶ Yapı, E.K.T.V.K.B.K. tarafından 27.01.2006 tarihli ve 9185 sayılı kararı ile tescil edilmiş, koruma doğrultusunda ise II. grup olarak belirlenmiştir.

³²⁷ S. Pir, *agt.*, s. 54.; O. M. Aydın, *agt.*, s. 10.

³²⁸ E.K.T.V.K.B. Kurulu'nun 03.07/66 nolu dosyası içerisinde yer alan, 11.09.2008 gün ve 3081 sayılı kararı.

³²⁹ E.K.T.V.K.B. Kurulu'nun 03.07/66 nolu dosyası içerisinde yer alan, 23.11.2011 gün ve 133 numaralı kararı.

kuzeydoğu cephesinde yuvarlak kemer formlu söve ve lentoları dışa taşkın olarak yapılmış küçük pencerelere yer verilmiş olup bu pencerelerin hemen üzerinde ise bodrum katını, üst kattan ayıran kat silmesine yer verilmiştir (Foto. 322).

Yapının hemen yanında, kuzeybatı yönünde yeni banka binasının inşa edilmesi ile bina, bu bankanın deposu olarak kullanılmıştır. 2018 yılında Sandıklı Belediyesi tarafından Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü bünyesinde Turizm Danışma Bürosu ve Engelli Yaşlı İletişim Koordinasyon merkezi olarak kullanılmak üzere kiralanmıştır³³⁰.

Plan Özellikleri: Ziraat Bankası binası, bodrum üzeri tek katlı olarak inşa edilmiş olup kareye yakın planlıdır. Kârgir yapının kuzeydoğu cephesinin ortasına açılan kapı ile içeri geçit sağlanmış olup güneydoğu cephesi sağır bırakılarak, diğer üç cepheye de ikişer pencere açılmıştır. Kapı açıklığından girildiğinde kuzeydoğu-güneybatı ekseninde dar bir koridor uzanmakta ve bu koridoru yapının sonunda güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda geniş bir koridor keserek “T” kesiti oluşturmaktadır. Kuzeydoğu-güneybatı ekseninde üzerindeki koridorun iki yanına yerleştirilmiş birer oda yer almaktadır (Şekil 73).

Mimari Özellikleri: Yapı olukça basit ve sade görünüme sahip olup üzeri kırma çatı ile kapatılmıştır. Yapının cepheleri moloz taş malzeme ile, arkadaki ek kısım ise tuğla malzeme ile yığma tekniğinde inşa edilmiştir. Arka bölümde yer alan ek kısmının malzemesinin değişmesi, yapının sonradan genişletildiği görüşümüzü desteklemektedir. Köşe taşlarında, kapı ile pencere lento ve sövelerinde, temelde, saçak altı profilli silmede, Sandıklı'ya özgü andezit kesme taş kullanılmıştır. Binanın cephelerindeki pencere açıklıklarının dışa taşan söve ve lentoları, köşe taşlarının bosajlı duvar örgüsü ve kat silmeleri cepheye hareketlilik katmıştır (Foto. 323)

Bodrumun basık kemer formlu küçük pencerelerinin dikey aksı üzerinde, ana mekânın dikey dikdörtgen pencereleri yer almaktadır. Ön cephe kapı ve pencerelerinde demir doğrama çift kanatlı kapaklı, yanlar ise demir korkuluklu olarak kapatılmıştır. Bu katın hemen üzerinde ise çatı katını ayıran profilli silmelerle oluşturulan korniş dizisi yapıyı üç yönde dolanmaktadır. Çatı katı silmesinin üzerinde yaklaşık 0.20 m perde üzerine çatı bindirilmiş olup çatı içte düz tavan, dışta ise üç yönden kırılmış kiremit çatı ile örtülmüştür. Yapının diğer cephelerinde ise aynı form ve ölçülerde pencere yerleştirilmiştir (Foto. 323, 324).

³³⁰ 03.07.66 dosya numaralı Eskişehir K.T.V.K.B.K.'nun 29.08.2018 tarihli ve 6754 sayılı kararı.

Yapının güneybatı cephesinin inşasındaki malzeme ve yapım farklılıkları nedeniyle, arka bölümün uzatılarak ek odaların inşa edildiği ve bina cepheleri serpme sıva ile sıvandığı görülmüştür. Bu onarımın ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmese de son 50 yıl içerisinde yapıldığı muhtemeldir (Foto. 324).

İç mekânda “T” kesitli koridor girişinin sağ ve solunda iki oda yer almaktadır. Bugün danışma bürosu olarak kullanılan odalardan kuzeydeki iki, güneydeki bir basık kemerli pencere açıklığı ile aydınlatılmaktadır. Odanın kapı ve pencere üzerinde tuğla kemerler kullanılmıştır. Kuzeydoğu-güneybatı ekseninde uzanan koridorun güneybatı tarafında ise, önceleri evrakların saklandığı arşiv odası olduğu tahmin edilen bodrum katına inilmektedir (Foto. 325).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME VE KARŞILAŞTIRMA

3.1. Camiler

Sandıklı ilçe merkezinde 2021 ve 2022 yılları arasında yapılan incelemeler sonucunda tarihi belge niteliği taşıyan on adet cami tespit edilerek katalog kısmında ayrıntılı tanımı yapılmıştır. Sandıklı'nın kent gelişiminde ve mahallelerin kimliğinin ortaya konulmasında önemli paya sahip olan tarihi camilerin sayısı gün geçtikçe doğal ve beşerî etkilerden dolayı azalmakta ve hatta yapılan onarımlar sonrasında da asli özelliklerini yitirdikleri görülmektedir. İlçe merkezindeki camiler “Plan ve Mekân Anlayışı”, “Malzeme ve Teknik”, “Mimari Elemanları”, “Yapı Elemanları”, “Kitabeler” ve “Süsleme Unsurları” başlıkları altında, çevre il ve ilçelerde bulunan eserler ile karşılaştırılarak, değerlendirmeleri yapılacaktır.

3.1.1. Plan ve Mekân Anlayışı

Sandıklı ilçe merkezinde incelenen camiler üst örtü formuna göre sınıflandırıldığında beş tanesi tek kubbeli³³¹, bir tanesi merkezi planlı tek kubbeli³³² ve dört tanesi de ahşap tavanlı³³³ camiler içerisinde değerlendirilmektedir.

İlçedeki kare planlı, tek kubbeli yapı grubu içerisinde yer alan camiler incelendiğinde gerek Germiyanogulları Beyliği Dönemi gerekse ilçe tarihi açısından önem arz eden Sandıklı Ulu Camii, tek kubbeli ve kare planlı olarak inşa edilmiştir. Her ne kadar yapının ilk inşasına ait bir son cemaat yeri izi görülmesi de yapının kuzey kanadının tamamı ve batı kanadının minareye kadar olan kısmı, XX. yy.da “L” formlu son cemaat yeri ile genişletilmiştir (Şekil 2). Aynı şekilde, 1926-1934 tarihleri arasında inşa edilen Sandıklı Yeni Camii de kare mekân ve tek kubbeden oluşan plan tipine sahiptir. Binanın ilk yapımına ait olan doğusundaki art arda iki küçük kubbeli son cemaat yerine ilave olarak 1964 yılında kuzey kanadına ikinci son cemaat yeri inşa edilmiştir (Şekil 46). Dolayısıyla yapının doğu ve kuzey cephelerini kaplayan “L” formunda son

³³¹ Sandıklı Ulu Camii, Sandıklı Yeşildirek Camii, Sandıklı Hoca Fakih Camii, Sandıklı Cezayir Camii ve Sandıklı Yeni Camii.

³³² Sandıklı Havai Camii.

³³³ Sandıklı Hamamönü Camii, Sandıklı Çavuşçeşme Camii, Sandıklı Yunus Emre Camii, Sandıklı Çolak Mescid Camii.

cemaat yerinin oluşturulmasıyla, Sandıklı Ulu Camii planına benzetilmiştir. Bu bağlamda, Sandıklı Ulu Camii Beylikler Dönemi'nin, Sandıklı Yeni Camii de Erken Cumhuriyet Dönemi'nin kare planlı ve tek kubbeli anıtsal yapılarına örnek teşkil etmektedir. Sandıklı Cezayir Camii'nin kare planlı harimi ise, ortada merkezde büyük bir kubbe ve köşelerde dört küçük kubbeden oluşan bir plan şemasına sahiptir (Şekil 35). Bunlardan başka ilçedeki diğer camilerin Sandıklı Ulu Camii ve Yeni Camii ile benzerliği kubbeli olarak inşa edilmiş olmalarıdır ki, Sandıklı'daki Hoca Fakih Camii harimi, doğu-batı doğrultusunda uzanan, elips formunda kubbe ile örtülmüş, kapalı son cemaat yerine yer verilmemiştir. Kubbenin uzanış yönü ve kuzey kanadına konumlandırılan mahfil nedeni ile ana ibadet mekânı enine dikdörtgen formlu alanı kaplamaktadır (Şekil 31).

İki katlı olarak inşa edilen Yeşildirek Camii'nin alt katı ayrı bir mekân, üst katı ise asıl ibadet alanı olarak ayrılmışken, alt kat planı üst kat planına oranla daha küçük boyutlu ve kare olarak düzenlenmiştir. Yeşildirek Camii'nin ikinci katında yer alan esas ibadet mekânının üzeri yalancı tek kubbe ile örtülmüştür (Şekil 29). Anadolu'daki camilerde benzer örneklere rastlamak mümkün olup kubbe genelde ahşap tavanların ortalarına yerleştirilmeye dikkat edilerek, içerideki basık hava bir nebze olsun dağıtılmaya çalışılmıştır. Bu tarz örneklerde, Yeşildirek Camii'nde olduğu gibi ana ibadet mekânı, merkezdeki kubbenin çevresi genelde düz bir tavan ile örtülmüştür. Bu kubbeler hafif olduklarından dolayı taşıyıcılara gerek duyulmasa da bazı örneklerde harimin ortasındaki dört destekle taşındıkları görülür. Sandıklı'da sadece merkezi plana sahip olan yapı, Havai Camii'dir. Bina, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak inşa edilmiş, kare alanı kaplayan esas ibadet mekânı, ortada dört sütun ile taşınan merkezi yalancı kubbe ile örtülmüştür. Anadolu'nun hemen hemen her yerinde yalancı kubbenin kullanıldığı örneklere rastlanılmaktadır³³⁴. Tek kubbeli yapıların kökeni, Uygur Dönemi stûpalarına³³⁵ ve Orta Asya çadırlarına kadar uzanmaktadır. Bu plan şeması, tek kubbeli cami ve mescitlerin Orta Asya ve İran sanatının etkileşimi ile ortaya çıkmıştır³³⁶. Orta Asya'da yaygın olarak kullanılan bu plan tipinde inşa edilen eserlerden

³³⁴ Bu türde inşa edilen yapılar, “*Örtü Sistemi*” içerisinde “*Kubbeler*” alt başlığında değerlendirilmiştir.

³³⁵ “*Stûpa*”, Türklerden önceki Budhist mimâride, bir azizin kemikleri etrafına örülen, içi dolu bir kubbe şeklinde türbe idi. Türk Budhist mimârisinde ise, stûpa, gittikçe, Türklerde ölen kimselerin yatırıldığı kubbeli otağ şekline yaklaştı. Türk stûpa'sı, İçi boş bulunan ve kubbeli otağa benzer tarzda, perde taklidi tezyinât ile tebâruz eden bir yapı oldu. Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 141.

³³⁶ Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s. 75.; G. Öney, *Beylikler Devri Sanatı, XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453)*, Ankara 2007, s. 4.

Türkmenistan'daki kare planlı Şir-i Kebir Camisi (IX.-X. yy.)³³⁷ üzerindeki tek kubbeye tromplarla geçilmiş, esas giriş kapısının dikey aksında mihrabı yerleştirilmiştir. Bu plan şeması, kendinden sonra yapılan pek çok caminin düzenlenişini etkilemiş olmalıdır. Büyük Selçukluların İran'daki Barsiyan Cuma Camii (XI. yy)³³⁸, Deşti Cuma Camii (XII. yy)³³⁹ tek kubbeli ve kare mekânlı plana sahiptir. Gazneliler'in Leşker-i Bazar Ulu Camii (XI. yy)³⁴⁰, Büyük Selçukluların İran'daki Isfahan Mescid-i Cuma (1080)³⁴¹ ile Zevvare Mescidi Cuma (1135-6)³⁴² camilerinde kubbe kullanılmış olup bu tür örneklerde, mihrabın önü tek kubbeli ve yanlara doğru genişleyen enine mekân anlayışı hakimdir.

Anadolu'da ise Selçuklular ile başlayan, özellikle de Konya ve Akşehir'deki cami ve mescitlerde kullanılan plan şeması, günümüze kadar sevilerek kullanılmıştır. Kare planlı harimin tek kubbe ile kapatıldığı örneklere, XIII. yy.da rastlanılmaktadır. Bu tarihlerde Konya'da inşa edilen örneklerden Taş Mescid (1213)³⁴³, Beşarebey Mescidi (1213)³⁴⁴, Bey Hekim Mescidi (1275 civarı)³⁴⁵, Hoca Hasan Mescidi (XIII. yy. başları)³⁴⁶ Sandıklı'daki Ulu Camii planı (Şekil 2) ve Yeni Camii planı (Şekil 46) ve son cemaat yerinin kapalı olması yönüyle benzeşir.

Anadolu'da son cemaat yeri uygulaması olmayan kare planlı tek kubbeli yapılara, Konya-Akşehir Küçük Ayasofya Mescidi (1235)³⁴⁷, Konya Abdülaziz Mescidi (XIII. yy. başı)³⁴⁸, Konya Şekerfuruş Mescidi (XIII. yy. ilk yarısı)³⁴⁹ Abdülmümin Mescidi (1275)³⁵⁰ örnek verilebilir. Bu plan şeması, Anadolu'da Selçuklulardan Beylikler'e ve Osmanlı Devleti'ne miras kalarak, medeniyetler arasında köprü niteliği taşıyarak, Türk

³³⁷ Yapı, bazı çalışmalarda cami-türbe olarak tanıtılmıştır. İbrahim Çeşmeli, *Orta Asya Camileri'nde Tipoloji (7-13. Yüzyıllar)*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 2005, s. 207 (Şekil 2.230-31).

³³⁸ Osman Eravşar v.d, *Büyük Selçuklu Mirası (Mimarisi)*, I. Baskı, C. 1, İstanbul 2013, s. 256.

³³⁹ O. Eravşar v.d, *age.*, C. 2, s. 98.

³⁴⁰ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, 13. Basım, İstanbul 1984, s. 44.

³⁴¹ O. Eravşar v.d, *age.*, C. 2, s. 16.

³⁴² Engin Beksaç, "Zevvâre Cuma Camii", *TDVİA.*, C. 44. İstanbul 2013, s. 311.

³⁴³ Oktay Aslanapa, *Anadolu'da ilk Türk Mimarisi: Başlangıcı ve Gelişmesi*, AKM Yayınları, Ankara 2007, s. 56, (Plan 24).

³⁴⁴ Murat Katoğlu, "13. yüzyıl Konya'sında Bir Cami Grubunun Plân Tipi ve "Son Cemaat Yeri", *Türk Etnografya Dergisi*, Sy. 9, Ankara 1967, s. 82.

³⁴⁵ Esra Yıldız; Şefika Nur Turan, Konya'daki XIII. YY. Minareli Mahalle Mescitleri, *Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Dergisi (JSHSR)*, C. V, Sy. XXIV, 2018, s. 1869, (Şekil 45).

³⁴⁶ E. Yıldız; Ş. N. Turan, *agm.*, s. 1862, (Şekil 7).

³⁴⁷ Oktay Aslanapa, *Anadolu'da ilk Türk Mimarisi: Başlangıcı ve Gelişmesi*, AKM Yayınları, Ankara 2007, s. 61, (Plan 28).

³⁴⁸ Mehmet Önder, "Konya'da Bilinmeyen Bir Selçuklu Devri Eseri", *Vakıflar Dergisi*, C. VII, İstanbul 1968, s. 127-129, (Resim 2).

³⁴⁹ Şefika Nur Turan, *Türk Mimarisinde Kullanılan Kubbeye Geçiş Elemanları; 13. Yy. Anadolu Selçuklu Dönemi Konya Mahalle Mescitleri Örneği*, Konya Necmeddin Erbakan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2018, s. 62, (Şekil 3.37)

³⁵⁰ Ş. N. Turan, *agm.*, s. 46, (Şekil 3.5).

mimarisinin tüm devirlerinde yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Sahipataoğulları tarafından inşa edilen Afyon Kubbeli Mescid (1330)³⁵¹ ile Germiyanogulları Beyliği Dönemi'nde inşa edilen Afyon Arasta Mescidi'nde (1355)³⁵², Kütahya Pekmezpazarı Mescidi (1369)³⁵³ ile Kütahya Çatalçeşme Mescidi'nde (1381)³⁵⁴, Menteşeoğulları Beyliği Dönemi'nde Muğla Balat İlyas Bey Camii'nde (1404)³⁵⁵ kullanılmıştır. Bundan başka, Germiyanogulları Dönemi mimarisi açısından önem arz eden ve dönemin özelliklerini yansıtan kare planlı, tek kubbeli Kütahya Kurşunlu Camii (1377)³⁵⁶ örnek olarak verilebilir. Hatta bu cami, yapımından bir yıl sonra inşa edilen Sandıklı Ulu Camii'nin planını da etkilemiş olmalıdır.

“Osmanlı Cami mimarisi çok destekli tipten, büyük bir kubbenin hâkim olduğu yapıya doğru gelişme göstermiştir”³⁵⁷. Bunun ilk denemeleri İznik Hacı Özbek Camii (1333)³⁵⁸ ile Bursa'daki Alâeddin Camii'nde (1335)³⁵⁹ görülür. Osmanlı Devleti'nin Erken Dönemlerinde, Gebze Orhan Camii (XIV. yy. ortaları)³⁶⁰, İznik'teki Yeşil Camii (1378-92)³⁶¹, Edirne'deki Şah Melek Camii (1429)³⁶² ile Dar'ül Hadis Camii'nde (1434)³⁶³ ve Antalya-Muratpaşa Balibey Camii'nde (XV. yy)³⁶⁴ tek kubbe ve kare plan uygulaması görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönemleri'nde Muğla Kurşunlu Camii (1493-94)³⁶⁵, Tekirdağ Rüstem Paşa Camii (1552-53)³⁶⁶, Diyarbakır Behram Paşa Camii (1564-1572)³⁶⁷, Edirnekapı Mihrimah Sultan Camii (1565)³⁶⁸, İzmit Pertev Paşa

³⁵¹ S. H. Gönçer, *age.*, C. I, s. 318, (Şekil 132).

³⁵² Mustafa Karazeybek (v.d), *Afyonkarahisar Vakıf Eserleri*, C. I, A.K.Ü Yayınları No: 60, Afyonkarahisar 2005, s. 112.

³⁵³ A. O. Uysal, *age.*, s. 646, (Şekil 31ab).

³⁵⁴ A. O. Uysal, *age.*, s. 647, (Şekil 32).

³⁵⁵ Ali Kızıltan, *Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescitler*, İstanbul 1958, s. 28 (Plan 2).

³⁵⁶ A. O. Uysal, *age.*, s. 178, (Şekil 26abc).

³⁵⁷ Ahmet Akın, “Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV/19, 2016, s. 182.

³⁵⁸ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, II. Baskı, C. I, İstanbul 1989, s. 164., (Plan 222).

³⁵⁹ Abdullah Kuran, “İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami” ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara 1964, s. 5. (Plan 1).

³⁶⁰ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, II. Baskı, C. I, İstanbul 1989, s. 140., (Plan 177).

³⁶¹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, II. Baskı, C. I, İstanbul 1989, s. 310., (Plan 463).

³⁶² Sedat Bayrakal, *Edirne'deki Tek Kubbeli Camiler*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1998, s. 8 (Şekil 1a).

³⁶³ S. Bayrakal, *agt.*, s. 21 (Şekil 8)

³⁶⁴ Serkan Kılıç, *Antalya'da Yer Alan Osmanlı Dönemi Tek Kubbeli Cami Ve Mescitler*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya 2003, s. 266 (Plan 3)

³⁶⁵ Azize Ekmekci, *Muğla Cami ve Mescitleri*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 2014, s. 123, (Plan 2).

³⁶⁶ Murat Alkan, Tarihi Süreçte Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 124/244, 2020, s. 60 (Şekil 1)

³⁶⁷ Ara Altun, “Behram Paşa Camisi”, *TDVİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 356-7 (Şekil 1).

³⁶⁸ Hatice Eker, “İstanbul'un Fethi'nin Osmanlı Cami Mimarisi Üzerindeki Etkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. IX, sy. 43, Nisan 2016, s. 731.

Camii (1579)³⁶⁹, Kayseri Kurşunlu Camii (1585)³⁷⁰ örnekleri de tek kubbeli olarak inşa edilmiştir. Bu tür camilerin inşasına Osmanlıların Batılılaşma Dönemi'nde İstanbul Nuruosmaniye Camii (1749-55)³⁷¹ ve Aksaray Valide Sultan Camii (1871)³⁷² örneklerinde devam ederek, I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nde, Anadolu Selçuklu ve Erken Osmanlı Dönemi'ndeki cami tiplerine geri dönüşü simgeleyen, İstanbul'daki Bostancı Camii (1912)³⁷³ ve Bebek Camii (1913)³⁷⁴ gibi tek kubbeli yapılar inşa edilmeye başlanmıştır.

Diğer bir grubu oluşturan ahşap tavanlı dört camiden Sandıklı Hamamönü Camii (Şekil 14) ile Yunus Emre Camii harimi (Şekil 33) mihraba dikey uzanan üçerli iki ahşap sütun sırasıyla üç sahına ayrılmış, orta sahnin yan sahninlara oranla daha geniş tutulmuştur. Çavuşçeşme Camii (Şekil 22) ile Çolak Mescid Camii'nin harimi (Şekil 34) ise mihraba dikey uzanan ikişerli iki ahşap sütun sırasıyla üç sahına ayrılmış, diğer iki camide olduğu gibi burada da orta sahnin yan sahninlara oranla daha geniş tutulmuştur. Sadece, Çolak Mescid Camii, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ve bodrum üzeri tek katlı olarak inşa edilmiştir.

Ahşap direkli camilerin ilk örnekleri Orta Asya'da bulunmaktadır ki Gaznelilerin inşa ettikleri Arüsü'l Felek Camii (X. yy)³⁷⁵, Karahanlıların Semerkant, Buhara, Hive de inşa ettikleri camiler bu uygulamanın görüldüğü erken örneklerdir³⁷⁶. Büyük Selçuklular Dönemi'nde İran'da Abyaneh Cuma Camii (XI. yy)³⁷⁷ tavanı ahşap direklerle taşınmakta olup direklerin başlıkları bitkisel motifli şekilde oyulmuştur. Ahşap tavanlı cami geleneği, malzemenin kolay ulaşılabilir olması nedeniyle Orta Asya'dan Anadolu'ya taşınarak Selçuklu, Beylikler ile Osmanlı Dönemlerinde uygulanmıştır. Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde inşa edilen erken tarihli örnekler olarak, Konya Sahip Ata Camii (1258)³⁷⁸, Sivrihisar Ulu Camii (1231-32)³⁷⁹, Afyonkarahisar Ulu Camii

³⁶⁹ Zeynep Hatice Kurtbil, "Pertev Paşa Külliyesi", *TDVİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 236-238.

³⁷⁰ Hans Koepf, Osmanlı Kubbeli Camileri Üzerine Tipolojik Bir Değerlendirme, *Yapı Dergisi*, Sy. 58, 1984, s. 25.

³⁷¹ Fatma Selva Suman, *Nuruosmaniye Külliyesinin Osmanlı Mimarlık Tarihi Yazımında Bir Değişim Simgesi Olarak İrdelenmesi*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2007, s. 203, (Fig. 24).

³⁷² Doğan Yavaş, "Pertevniyal Valide Sultan Külliyesi", *TDVİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 241-242.

³⁷³ Yıldırım Yavuz, *Mimar Kemalettin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İş birliği, Ankara 1981, s. 108-109 (Belge 5-6).

³⁷⁴ Y. Yavuz, *age.*, s. 102-103 (Belge 4).

³⁷⁵ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s. 43.

³⁷⁶ O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s. 131.

³⁷⁷ O. Eravşar v.d., *age.*, C. 1, s. 236.

³⁷⁸ Rüçhan Arık, *Batılılaşma Dönemi Türk Mimarisi Örneklerinden Anadolu'da Üç Ahşap Camii*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1973, s. 8.; Konya Sahip Ata (Lârende)

(1273)³⁸⁰, Ankara Arslanhane Camii (1289-90)³⁸¹, Beyşehir Eşrefoğlu Camii (1297-99)³⁸², Kastamonu Kasabaköy Mahmut Bey Camii (1366)³⁸³, Tokat Üzümlü Ulu Camii (XIV. yy) gibi eserler dönemin anıtsal örneklerini teşkil etmektedir. Beylikler Dönemi'nde inşa edilen eserler, Selçuklu Dönemi eserlerine göre daha küçük boyutlu mescitler gibidir. Gerek Selçuklu gerekse Beylikler Dönemi'nde bu tarzda inşa edilen camilerdeki yapı elemanları olan giriş, konsol, kaide ve sütun başlıkları Orta Asya geleneğini devam ettirdiğini göstermektedir. Osmanlı Devleti'nin kasaba ve köylerinde özellikle de XVII-XIX. yy. arasında inşa edilen ahşap tavanlı cami ve mescitlerin, Selçuklu yapılarına oranla daha yalın ve sade tutulduğu, boyutlarının erken örneklerle göre daha küçük olduğu tespit edilmiştir. Denizli'de Acıpayam Yazır Köyü Camii (1802/3)³⁸⁴, Afyonkarahisar'daki Cürcani Camii (1827) ile Karakâtip Camii (XVII. yy. ortaları)³⁸⁵, Afyonkarahisar-Başmakçı Recep Bey Camii (1892)³⁸⁶, Amasya Kızıl Kışlacık Köyü Camii (1865), Konya-Bozkır Akçapınar Camii (XVIII. yy), Denizli-Baklan Boğaziçi Köyü Camii (XVIII. yy)³⁸⁷, Denizli Akköy Yukarı Mahalle Camii³⁸⁸ örnek olarak verilebilir. Sandıklı'daki dört yapı mihraba dik uzanan üç sahınlı plan şemasında düzenlenmiş olup Anadolu'daki Kastamonu Kasabaköy Mahmut Bey Camii (1366)³⁸⁹, Konya Sarayönü Pir Hüseyin Bey (1408)³⁹⁰, Konya Bozkır Akçapınar Camii (XVIII. yy)³⁹¹, Afyonkarahisar'daki Cürcani Camii (1827)³⁹², Başmakçı Recep Bey

---

Camii (1258) bugünkü görünümüne 1871 yılında kavuşmuştur. 1964 yılında Haluk Karamağaralı tarafından kazı çalışmaları yapılmış ve özgün harim dokusunun ahşap desteklere oturduğunu açıklamıştır. Muhammed Arslan, *agt.*, s. 2485.

³⁷⁹ Filiz Karakuş, 13. Yüzyılda Anadolu'da İnşa Edilen Ahşap Direkli Camiler Üzerine Değerlendirme Çalışması, *The Turkish Journal Of Design, Art And Communication*, 1/11, 2021, s. 141 (Şekil 3).

³⁸⁰ Zekiye Uysal, "Afyon Ulu Camii'nin Ahşap Üzerine Boyalı Nakışları", 3. *Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Afyon Belediyesi Yayınları, Afyonkarahisar 1993, s. 237, (Şekil 1).

³⁸¹ Filiz Karakuş, *agm.*, s. 147 (Şekil 6).

³⁸² F. Karakuş, *agm.*, s. 153, (Şekil 8).

³⁸³ Mahmut Akok, "Konya Beyşehirinde Eşrefoğlu Camii ve Türbesi", *Türk Etnografya Dergisi*, T.T.K. Basımevi, Sy. 15, s. 5-34.

³⁸⁴ K. İnce, *agt.*, s. 106.

³⁸⁵ İlyas Yaşayacak, *Afyonkarahisar'daki Ahşap Destekli Camiler*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2018, s. 55, (Şekil 2).

³⁸⁶ K. Türkmen, *Tanzimat'tan Sonra Karahisar-ı Sahip Sancağında Türk Mimarisi*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya 2020, s. 53, (Şekil 2.3).

³⁸⁷ Şakir Çakmak, *Denizli İli'ndeki Türk Anıtları (Camiler)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1991, s. 28-45.

³⁸⁸ Kasım İnce, "Denizli-Akköy Yukarı Camii", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 2, Van 2001, s. 76.

³⁸⁹ Mahmut Akok, "Kastamonu'nun Kasaba Köyünde Candaroğlu Mehmet Bey Camii", *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 10/38, Ankara 1946, s. 293-301.

³⁹⁰ Remzi Duran, "Konya-Sarayönü'nde Üç Ahşap Camii", *Vakıflar Dergisi*, 20, 1988, s. 59, (Plan 1).

³⁹¹ R. Duran, *agm.*, s. 230, (Çizim 4).

³⁹² İ. Yaşayacak, *agt.*, s. 55, (Şekil 2).

Camii (1892)³⁹³ ile Dazkırı Çiftlik Köyü Camii (1887 Öncesi)³⁹⁴ de benzer plan şemasında düzenlenmişlerdir. Özellikle belirtmek gerekir ki, Sandıklı'daki dört caminin mihraba dik uzanması, yapıya geçiş veren kapıların yan beden duvarlarına açılması, orta sahnın yan sahnalara oranla daha geniş tutulması, yerel üslup anlayışıyla sentezlenerek Anadolu Selçuklu geleneğinin kısmen de olsa devam ettiği yönünde yorumlanabilir.

3.1.2. Malzeme ve Teknik

Sandıklı'daki camilerin yapımında ana malzeme olarak, kabayonu, moloz taş, kesme taş ve yer yer tuğla malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Yardımcı malzeme olarak da mermer, ahşap, çini, kurşun ve devşirme malzemelerin kullanıldığı tespit edilmiştir.

3.1.2.1. Taş Malzeme

Taş malzeme, genellikle yapıların beden duvarlarında, minarelerde, kapı ile pencere söve ve lentolarında, kemerlerde kullanılmıştır ki taş malzemelerin içerisinde moloz ve kabayonu taşın kullanımının yoğun olduğu gözlemlenir. Bazen de taş malzemenin yanına yardımcı eleman olarak kerpiç ile tuğlanın taş malzemeyle kullanıldığı anlaşılmıştır.

Ulu Camii'nin, zeminden, alt sıra pencerelerinin üst lentosu hizasına kadar orijinal olan duvarları, kaba yonu ve moloz taş ile aralarında yer yer tuğla kullanılarak yığma duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Ulu Cami'nin 1840-41 yılındaki onarımlarından sonra pencere lentosu seviyesinin yukarısında küçük pencerelere kadar olan yüzeylerde ise kaba yonu taş ve aralarında üst üste dizilmiş küçük tuğlalardan ibaret bir tür almaşık düzen takip edilmiştir. Bu seviyeden sonra tek sıra kesme taş ve beş sıra tuğladan oluşan almaşık düzen gelmektedir. Caminin duvarları, bir tuğla sırası ile oluşturulan testere dişi dizisi ve profilli taş silmeden oluşan bir saçak kornişini ile sonlanmaktadır (Foto. 4). Taş ve tuğlanın almaşık düzende verildiği diğer bir örnek ise Havai Camii minare kaidesinde, kitabenin üst kısmında kaide saçağına kadar olan bölümde görülmektedir (Foto. 162).

Yeni Camii'nin sadece batı cephesi, kırma moloz taşların birbirine horasan harcı ile bağlanması ile yığma tekniğinde inşa edilmiştir. Yapının batı duvarının örgü

³⁹³ K. Türkmen, *agt.*, s. 53, (Şekil 2.3).

³⁹⁴ K. Türkmen, *agt.*, s. 45, (Çizim 2.2).

teknikinin farklı olması, ilk yapının³⁹⁵ orijinal kırma taş duvarının bırakılarak, diğer cephelerin ise kesme taş ile tamamlandığı yönünde açıklanabilir (Foto. 197). Havai Camii'nin duvarları da irili ufaklı kırma moloz taşların yığma tekniğinde birbirine horasan harcı ile tutturulmuş olup bu taşların arasında düzensiz olarak yerleştirilen tuğların varlığı dikkat çekmektedir (Foto. 159).

Ayrıca Hoca Fakih Camii'nin kible cephesinde olduğu gibi doğu cephesinde, 1987 yılına kadar ahşap arası kerpiç ve moloz taş malzeme ile inşa edildiği, duvarın bu tarihte moloz taş duvar şeklinde değiştirildiği görülmektedir (Foto. 116).

Hamamönü Camii'nin orijinalinde ahşap arası kerpiç ve moloz taş dolgu malzeme ile inşa edildiği onarımlar esnasında çekilen fotoğrafta görülmüş, yapılan onarımlar sonrasında kible duvarı ve batı duvarı kalın kırma taş örgülerle yığma duvar tekniğinde inşa edilmiştir (Foto. 62). Benzer şekilde, Çavuşçeşme Camii'nin 1985 tarihli görsellerinde duvarların ahşap çatki arası kerpiç ve moloz taş dolgu malzeme ile yapıldığı ve büyük-küçük boyutlu taşların birbirine çamur ile bağlandığı anlaşılmaktadır ki günümüzde yapının duvarları içerde ve dışarıda tamamen sıvalı olduğundan malzeme net olarak görülememektedir. Bu tarihlerde yapının dış cephe yüzeylerinin samanla karıştırılmış toprak ile yapılan harç ve kireçle sıvanmıştır (Foto. 86).

Yeşildirek Camii'nin iç duvar yüzeyleri ahşap ile kaplanması ve dış cephesinin de sıvalı olmasından dolayı bütün malzeme net olarak anlaşılamasa da bağdadi olarak inşa edildiği belirtilmiştir³⁹⁶.

Ulu Camii (Foto. 4), Havai Camii (Foto. 159) ve Yeni Camii (Foto. 200) pencerelerin söve ve lentolarında da taş malzemenin kullanıldığı görülmektedir.

Kesme taş malzeme; Yeni Camii'nin batı cephesi haricinde tüm cepheleri ile sekizgen kasnağı kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. İlk yapının harap olmasından sonra, aynı konumda 1926 yılında kesme taş malzemedan yeniden inşasına başlanan yapının batı duvarının örgü tekniğinin ve malzemesinin farklı olması, ilk yapının orijinal kırma taş duvarının bırakılarak, diğer cephelerin ise kesme taş ile tamamlandığı yönünde açıklanabilir. Yapının 1964 yılında yapılan genişletme çalışmaları esnasında, kuzey bölümündeki son cemaat yerinin camiye bütünlük oluşturacak şekilde eklendiği yapıldığı

³⁹⁵ Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde kayıtlarda adı geçen ilk yapının harap olmasından sonra, aynı konumda 1926/34 yılları arasında kesme taş malzemedan yeniden inşa edilmiştir.

³⁹⁶ Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun 03.07.387 nolu dosyası içerisindeki 17.03.2017 tarihli raporu.

ifade edilebilir ki bu bölümün betonarme olması ve kesme taş malzemenin yüzeyindeki renk farklılıkları bu bilginin doğruluğunu kuvvetlendirmektedir (Foto. 199).

Cezayir Camii (Foto. 145) ile Havai Camii (Foto. 158) beden duvarı köşelerinde kesme taş malzeme dikkat çekmektedir. Ulu Camii (Foto. 9) ve Hamamönü Camii (Foto. 64) minare kaideleri, Yeni Camii'nin (Foto. 205) kaidesi ve pabuç kısmı düzgün kesme taşla inşa edilmiştir. Çolak Mescid Camii (Foto. 137) minaresi ise tamamen düzgün kesme taş malzemedendir yapılmıştır.

Devşirme taş malzeme, Ulu Camii'nin güney köşe kanadına yakın bölümünde, alt sıra pencere aralarında ve minare kitabesinin önündeki alt sıra penceresinin devşirme taş lentosu Bizans Dönemi'ne aittir (Foto. 5). Benzer şekilde, Havai Camii'nin minare kitabesinin her iki tarafında enine dikdörtgen formlarında muhtemelen Bizans Dönemi'ne ait mermer devşirme lentolara yer verilmiştir (Foto. 162).

3.1.2.2. Mermer Malzeme

Mermer malzeme, tamamen yapıların kitabeleri ile kısmen de kapı söve ve lentolarında kullanılmıştır. Ulu Camii inşa ve onarım kitabeleri (Foto. 1, 3), Hamamönü Camii (Foto. 60) ile Muradin Camii (Foto. 218) minare kitabelerinde, Yeni Camii'nin minare kaidesindeki kitabede (Foto. 194), Ulu Camii (Foto. 20) ile Havai Camii'nin kapı açıklığını (Foto. 166) iki yandan sınırlandıran kalın sütunlarda mermer malzemeye yer verilmiştir.

3.1.2.3. Tuğla Malzeme

Tuğla malzeme, düzensiz olarak beden duvarlarında, kubbede, saçaklar ile pencere kemer alınlıklarında, minarelerin ise gövde, şerefe ve petek kısımlarında kullanılmıştır. Ulu Camii'nin (Foto. 4) ve Havai Camii'nin (Foto. 159) beden duvarlarında düzensiz bir şekilde moloz taş malzemenin yanında kullanılmıştır. Ulu Camii'nin 1840-41 yılındaki onarımlarından sonra pencere lentosu seviyesinin yukarısında küçük pencerelere kadar olan yüzeylerde ise, kaba yonu taş ve aralarında üst üste dizilmiş küçük tuğlalardan ibaret, bir tür almaşık düzen takip edilmiştir. Bu seviyeden sonra tek sıra kesme taş ve beş sıra tuğladan oluşan almaşık düzen gelmektedir. Caminin duvarları, bir tuğla sırası ile oluşturulan testere dişi dizisi şeklinde oluşturulmuştur.

Ulu Camii kubbesi ile (Foto. 4) pencere boşaltma kemerlerinde (Foto. 4) de tuğla malzeme kullanılmıştır.

Hamamönü Camii'nin son cemaat yerinin kuzey duvar örgüsünün tamamen tuğla olduğu görülmüştür ki malzeme ve inşa tekniği ile duvar kalınlıklarındaki farklılardan son cemaat yerinin sonradan ilave edildiği anlaşılmaktadır (Foto. 70). Dolayısıyla yapının doğu kanadına minarenin inşa edildiği tarihlerde eklenmiş olabileceği söylenebilir. Minare gövdesinde de yatay formlarda kesilmiş tuğla kullanılmıştır.

Ulu Camii minare kaidesinin üst kenarındaki korniş (Foto. 9) bir sıra yassı tuğlalarla oluşturulan testere dişi dizisi şeklinde düzenlenmiştir. Pabuç, gövde, petek ve şerefe kısımlarında yine tuğla malzeme kullanılmıştır (Foto. 10). Yeni Camii minare şerefesinin altı çeşitli biçimlerde kesilen tuğlaların dizilmesi ile elde edilmiş, beş sıra testere dişi dizisi oluşturulmuştur. Bugün sıvalı ve beyaz badanalı olan gövdenin inşa malzemesi görülmemekte olup muhtemelen yassı tuğlaların üst üste istiflenmesi ile oluşturulmuştur (Foto. 197).

3.1.2.4. Ahşap Malzeme

Ahşap malzeme, genellikle mihrapta, minberde, vaaz kürsülerinde, mahfilde, mahfil merdivenlerinde, pencere ve kapı kanatlarında, kubbede, duvarlarda, tavan ve dikmelerde ahşap malzemenin kullanıldığı anlaşılmıştır.

Katalogda ele alınan camilerin minberleri, mahfilleri, vaaz kürsüleri, harim kapı kanatları ve pencere kanatları ahşaptır. Yapıların pencere doğramaları özgün olmayıp, yapıya onarımlar sonrasında ilave edilmiştir. Sadece Yeşildirek Camii mihrabı ahşap malzemedен yapılmıştır (Foto. 110).

3.1.2.4. Alçı Malzeme

Alçı malzeme, daha çok camilerin mihrabında kullanılmıştır. Çavuşçeşme Camii kible duvarı ortasındaki, günümüze gelemeyen dikdörtgen formlu mihrabın (Foto. 98) alçı malzemedен yapıldığı müze arşiv kayıtlarıyla sabittir. Ulu Camii (Foto. 33) ile Havai Camii'nin (Foto. 171) hem duvarları hem de mihrap iç yüzeyi alçıdan olup Ulu Camii'nin üst sıra pencereleri alçı şebekelidir (Foto. 4).

Yunus Emre Camii (Foto. 131) mihrabında, Hamamönü Camii'nin ise son cemaat yerindeki mihrabiyesinde (Foto. 69) de alçı malzeme görülmektedir.

3.1.3. Mimari Elemanlar

3.1.3.1. Taşıyıcılar ve Destekleyiciler

3.1.3.1.1. Duvarlar

İncelenen yapıların duvarları üst örtüyü taşıdıklarından, beden duvarları genelde kalın tutulmuştur. Çavuşçeşme Camii (Foto. 91) ile Çolak Mescit Camii'nin doğu duvarı (Foto. 135), Cezayir Camii'nin doğu duvarı (Foto. 145), Hoca Fakih Camii'nin hem batı hem de kuzey duvarları, bitişik konutlardan dolayı sağır bırakılmıştır (Foto. 118). Sandıklı Yeşildirek Camii'nin güney duvarına bakıldığında alt kat tamamen sağırdır (Foto. 106). Duvarlar içten genellikle sıvanarak, beyaz renge boyanmış, hatta bazı camilerde duvarlar, pencere alt hizasına kadar çini ve ahşap lambri ile kaplanmıştır. Bu malzemeler buralara onarımlar sonrasında yerleştirilmiştir.

Onarımlar öncesinde camilerin dış duvar yüzeylerinin çinko sac ile kaplı oldukları görülmektedir ki yapılan onarımlar sonrasında bu kaplamalar ortadan kaldırılmıştır. Bugün sadece, Cezayir Camii'nin üst sıra pencerelerinden itibaren yüzeyi çinko sac ile kaplı durumdadır (Foto. 147).

Sandıklı Ulu Camii'nin duvarları (Foto. 4) alt sıra pencerelerinin üst lentosu hizasına kadar orijinaldir. 1840-41 yıllarında yapılan onarımlar sonrasında bu seviyeden itibaren yukarısı yenilenmiştir. Çavuşçeşme Camii'nin de 1985 tarihli onarım sırasında çekilen görselinde (Foto. 87), güney duvarının tamamının, doğu ve batı duvarının güney duvarına yakın olan kısımlarının tamamen yıkıldığı ve aslına uygun olarak inşa edildiği görülmektedir. Yeni Camii'nin sadece batı duvarının örgü tekniğinin farklı olması, ilk yapının³⁹⁷ orijinal duvarının bırakılarak, yeni yapıya dahil edildiği yönünde açıklanabilir Hamamönü Camii (Foto. 62) ile Çavuşçeşme Camii'nin kible duvarı ve batı duvarı farklı teknikte yeniden inşa edilmiştir (Foto. 87). Hoca Fakih Camii'nin doğu duvarı, 1987 yılında yeniden inşa edilmiştir (Foto. 113, 117).

³⁹⁷ Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'ne ait arşiv kayıtlarında adı geçen yapının harap olmasından sonra, aynı konumda 1926 yılında kesme taş malzemedden yeniden inşa edilmiştir.

Yeşildirek Camii'nin üst kattaki asıl ibadet mekanının mihrabı (Foto. 106) ile Yeni Camii mihrabı (Foto. 198) kible duvarından dışa taşıntı yapmıştır. Her iki caminin mihrap nişinin derinliğinden dolayı çıkıntı yapmıştır. Ulu Caminin duvarları, bir tuğla sırası ile oluşturulan testere dişi dizisi ve profilli taş silmeden oluşan bir saçak kornişisi ile sonlanmaktadır (Foto. 4). Sandıklı Havai Camii dış duvarları (Foto. 160) iç ve dış bükey silmelerle oluşturulan saçak kornişisiyle, Sandıklı Yeni Camii beden duvarları (Foto. 198) ise, sadece iç bükey saçak silmesi ile sonlanmaktadır.

3.1.3.1.2. Sütunlar, Direkler ve Ayaklar

İncelenen camilerin yardımcı taşıyıcı elemanları çoğunlukla ahşap direklerin kullanıldığı anlaşılmakla birlikte bazı örneklerde ise sıradan taş sütunların varlığı bulunmaktadır. Ulu Camii'nin minare kaidesinin batı tarafında duvara bitişik düzenlenen çeşmenin üzeri dört taş sütunlu sundurma ile kapatılmıştır (Foto. 9). Muhtemelen yapıya son cemaat yerinin eklenmesi ile çeşme de bu duvara dahil edilerek üzerinin de bu tarihlerde kapatılmış olabileceği ifade edilebilir.

Ulu Camii'nin avlusundaki şadırvan (Foto. 15) daha önce kaş kemerlerin birbirine bağladığı³⁹⁸ ahşap direklerle taşınırken, günümüzde ise sepet kulpu kemerler ile birbirine bağlanan betonarme sütunlarla desteklenmektedir (Foto. 13). Ahşap sütun ve direklerin genellikle yapıların tavanlarını ve mahfillerini desteklemekte kullanıldığı gözlemlenmiştir. Hamamönü Camii (Foto. 72) ile Çavuşçeşme Camii'nin (Foto. 96) kuzey-güney doğrultusunda uzanan ahşap yastıklarının uçları kavisli "S" ve "C" kıvrımlı profillerle oluşturulmuş, Yunusemre Eski Camii (Foto. 129) ile Çolak Mescit Camii'nin (Foto. 140) yastık yüzleri çitalarla kaplı olduğundan detayları görülmemiştir. Hamamönü Camii (Foto. 72), Çavuşçeşme Camii (Foto. 96), Yunusemre Camii (Foto. 129) ve Çolak Mescit Camii'nde (Foto. 140) tavanı taşıyan direklerde, ahşap başlıklara verilmeyerek, uçları profilli silmelerle oluşturulan ahşap yastıklara yer verilmiştir. Ahşap dikmeler başlığı bulunmadığı gibi Hamamönü Camii haricinde direk kaideleri de bulunmamaktadır. Hamamönü Camii'nin ahşap tavanını taşıyan ardıç direklerin taş kaideleri (Foto. 73), Sandıklı ve çevresinde bulunan antik kent kalıntılarından getirilen devşirme malzemeler ile oluşturulduğu anlaşılmıştır.

³⁹⁸ 1930 yılında inşa edilen şadırvanın ahşap sekiz sütun üzerinde taşınan bağdadi üst örtüsü, 1975 yılında yıkılmış, betonarme olarak yeniden düzenlenmiştir. Revak kemer yüzeylerine de yazılar tekrar yazılmış, günümüze gelene kadar da bu yazılar dökülerek izleri kaybolmuştur.

Sandıklı Yeşildirek Camii üst kat hariminin üzerindeki bağdadi yalancı kubbe (Foto. 111), harimin ortasında kare formlu bir ahşap destek ve yanlarda karşılıklı atılan konsollar tarafından taşınmaktadır. Ayrıca, caminin dış görünüşünde alt kat ile üst katı ayıran yatay ahşap silme, ikinci kattan dışa taşıntı yapan tüm cephelerin alt hizasında görülmekle birlikte, eli böğründeler ile desteklenmiştir. Bundan başka, Havai Camii'nin merkezi kubbesi (Foto. 168) dört ahşap direk üzerinde taşınmakta olup ahşap başlıklı dikmeler doğrudan zemine oturtulmuştur.

3.1.3.1.3. Kemerler

Camilerin yapı elemanlarında yuvarlak, sivri, basık, kaş ve dilimli kemer formunun kullanıldığı görülmektedir.

Kemerler, yapı elemanları bağlamında ele alındığında; kaş kemer şekli, Ulu Camii (Foto. 2), Havai Camii (Foto. 154) ile Muradin Camii minare (Foto. 218) kitabelerinde uygulanmıştır. Yeni Camii'nin Osmanlı'nın Klasik Dönemi'ne tarihlenen M. 1574 tarihli mermer kitabesinin (Foto. 194) ortasındaki kartuş, yanlarda kaş kemer formuyla yumuşatılmıştır. Dolayısıyla buradaki form Havai Camii ile Muradin Camii minare kitabesinin kemer formu ile benzeşir.

Minarelerde, Hamamönü Camii (Foto. 64), Havai Camii (Foto. 162) ve Çolak Mescid Camii (Foto. 138) minare girişleri basık kemerli, Yeni Camii minaresi (Foto. 205) girişi ise yuvarlak kemerlidir.

Ulu Camii'nin alt sıra pencereleri dışta boyuna dikdörtgen formlu düz lentolu, üzeri yuvarlak boşaltma kemerli olup (Foto. 4) içeride yuvarlak kemer formuna dönüşmüştür. Üst sıradaki pencereler ise, yuvarlak kemerli olarak kalmıştır (Foto. 31). Dolayısıyla, pencerelerin içeride yuvarlak kemere dönmesi yönü ile Hoca Fakih Camii ile benzeşir³⁹⁹. Çavuşçeşme Camii'nin 1985 tarihli bir görselinde (Foto. 99), alt sıra pencerelerinin dışta kare iken, içeride ise dikdörtgen formlu yuvarlak kemerle üstte sınırlandırılmıştır. Havai Camii'nin alt sıra pencereleri içte ve dışta sivri kemerli, üst sıra pencereleri ise yuvarlak kemerlidir (Foto. 173). Yeni Camii pencere açıklıkları hem içte hem dışta olduğu gibi içeride de sivri kemer formundadır (Foto. 216). Ayrıca, Yeni Camii

³⁹⁹ Hoca Fakih Camii, dışardan boyuna dikdörtgen formlarında olan pencereler bu tarihlerde içeride yuvarlak kemerli olduğu görülmektedir ki yapılan onarımlar sayesinde yuvarlak kemer formu kaldırılarak yerine düz lentolu pencere düzeni kurulmuştur.

son cemaat yerinin doğu tarafındaki pvc doğramalı geniş pencerelerde yuvarlak ve basık kemerler kullanılmıştır (Foto. 199).

Kapı açıklıklarında genellikle yuvarlak kemer kullanılmıştır. Ulu Camii (Foto. 23), Havai Camii (Foto. 170) ve Yeni Camii'nin (Foto. 213) dışarıda düz lentolu olan harim girişlerinin, içeride, lentodan sonraki kısımları yuvarlak kemer formunda düzenlenmiştir.

Ulu Camii (Foto. 20) ile Yeni Camii'nin (Foto. 207) harime geçiş veren kapı açıklıklarının üzeri yuvarlak kemeri formunda düzenlenmiş ve kemer içerisine aynı formu alan kitabeleri yerleştirilmiştir. Ayrıca, Yeni Camii kapı açıklığının her iki yanında sivri kemerli ve iç bükey kavisli söveler dışa doğru taşkın yaparak cepheyi hareketlendirmiştir (Foto. 200).

Ulu Camii (Foto. 35) ile Havai Camii mihrabı (Foto. 177) yuvarlak kemerli kavsaraya sahiptir. Hoca Fakih Camii (Foto. 114), 1987 yılı onarım öncesi görselde, orijinal yuvarlak kemerli mihrabı gözükmektedir. Dolayısıyla bu üç örnek birbiri ile yakın benzerlik gösterir. Yeşildirek Camii mihrabı (Foto. 110) ise basık kemer formudur. Ulu Camii (Foto. 19) ile Yeni Camii'nin (Foto. 211) son cemaat yerlerindeki mihrabiye nişleri yuvarlak kemerli, Hamamönü Camii'nde (Foto. 69) ise dilimli olarak düzenlenmiştir.

Ulu Camii (Foto. 37) ile Çavuşçeşme Camii minber kapıları (Foto. 100) yuvarlak kemerli, Ulu Camii (Foto. 38), Cezayir Camii (Foto. 153) ve Yeni Camii'nin süpürgelikleri ise (Foto. 217) dilimli kemerlidir. Ulu Camii (Foto. 38) ve Çavuşçeşme Camii'nin minber geçitleri (Foto. 99) dilimli kemerli, Havai Camii (Foto. 184) ve Yeni Camii minber geçitleri (Foto. 217) ise kaş kemerlidir.

Mahfillerden, Havai Camii ve Çavuşçeşme Camii (Foto. 101) mahfillerini taşıyan ahşap sütunlar (Foto. 186) bursa kemeri ve basık kemer ile birbirine bağlanırken, Yeni Camii (Foto. 213) yuvarlak kemer kullanılmıştır.

Ulu Camii Çeşmesi'nin üç yöndeki revak kemerleri (Foto. 9), üç yönden bursa kemeri formunda düzenlenmiştir. Ulu Camii şadırvanı kemerleri daha önceleri kaş kemerli⁴⁰⁰ iken günümüzde olan revaklar (Foto. 15) günümüzde sepet kulpu kemere

⁴⁰⁰ 1930 yılında inşa edilen şadırvanın ahşap sekiz sütun üzerinde taşınan bağdadi üst örtüsü, 1975 yılında yıkılmış, betonarme olarak yeniden düzenlenmiştir. Revak kemer yüzeylerine de yazılar tekrar yazılmış, günümüze gelene kadar da bu yazılar dökülerek izleri kaybolmuştur.

dönüştürülmüştür (Foto. 13). Yeni Camii'nin kubbe kasnağında (Foto. 215) ise basık kemerli küçük pencereler açılmıştır.

3.1.3.2 Geçiş Elemanları

3.1.3.2.1. Pandantif

Ulu Camii (Foto. 33), Havai Camii (Foto. 189) ile Yeni Camii kubbelerinde (Foto. 216) görülen uygulama, Havai Camii'nde daha dengeli oranlarda verilmiştir. Ulu Camii'nin kubbesi (Foto. 22) altında bir baldaken oluşturan yuvarlak boşaltma kemerleri varlığını göstermektedir ki, boşaltma kemerlerinin arasını pandantifler doldurur. Harime girildiğinde, boşaltma kemerlerinin zemine kadar inen kavisleri ve bu kavislerden itibaren köşeleri dolduran pandantifler ve pandantiflerin üzerindeki büyük kubbe geçeri içeriye basık bir hava vermektedir. Ulu Camii'ndeki bu benzer durum Yeni Camii kubbesi (Foto. 216) geçiş ögesinde de görülmektedir. Ulu Camii'nin 1840-41 yılında yapılan onarımlar sonrasında alt pencereler seviyesinden itibaren yenilendiği de unutulmamalıdır. Uşak'taki Burma⁴⁰¹ ve Boduroğlu Camilerinde (1768)⁴⁰² de kubbeye geçişler pandantifler ile sağlanmış olup Burma ile Boduroğlu Camilerinde pandantif kavisleri, Ulu Camii ve Yeni Cami'deki gibi zemine kadar inmektedir.

3.1.3.3. Örtü Sistemleri

3.1.3.3.1. Kubbe

Sandıklı'daki camilerden altısında kubbe uygulaması görülmektedir ki, kubbeli yapı grubu içerisinde yer alan camiler incelendiğinde gerek Germiyanogulları Beyliği Dönemi gerekse ilçe tarihi açısından önem arz eden Sandıklı Ulu Camii'nin dışta onikigen kasnağa oturan ve tam yarım küre olmayan kubbesi (Foto. 4), içte yarım küredir (Foto. 22).

Kubbenin yüzeyinde Osmanlı'nın Batılılaşma Dönemi resim sanatı için önem arz eden kalemişi süslemeler mevcuttur (Foto. 47). Erken Cumhuriyet Dönemi'nin tek kubbeli anıtsal yapılarına örnek teşkil eden Yeni Camii (Foto. 215) ise Ulu Camii'ne benzer kubbe ile örtülmüştür. Bu yapının dışarıdan sekizgen olan kasnağı içeride yuvarlak forma dönüşmüştür. Kasnak bölümünde birbiriyle eşit mesafede olmayan basık

⁴⁰¹ K. İnce, *age.*, s. 24, (Foto. 2e)

⁴⁰² K. İnce, *age.*, s. 26, (Foto. 3b)

kemerli yirmi adet pencere açılmıştır. Kubbe yüzeyi kasnak üst kotuna kadar ahşap ile kaplanarak turkuaz yağlı boya ile boyanmış, herhangi süsleme unsuruna yer verilmemiştir. Yine bu yapının “L” formlu son cemaat yerinin doğu kolundaki yapıyla birlikte inşa edilen son cemaat yerinin üzeri (Foto. 196) art arda iki kubbe ile kapatılmıştır. Kubbeler form olarak yukarıya doğru sivrilmiş yarım silindirik biçiminde düzenlenmiştir.

Sandıklı Cezayir Camii’nde ise farklı bir uygulama olarak, ortada merkezde büyük bir kubbe ve köşelerde dört küçük kubbeden oluşmaktadır (Foto. 150). Beden duvarlarına oturtulan ve üst örtüyü oluşturan büyük boyutlu yuvarlak merkezi kubbe, harimi tek bir çatı altında toplayarak yapıya yükseklik kazandırmış, beden duvarlarının birleştiği köşelerde ise yuvarlak formlu küçük kubbeler yer verilerek, bütünlük sağlanmıştır. Bugün yüzeyleri sıvalı ve boyalı olan kubbelerin malzemesi anlaşılmamaktadır. Lakin, ahşap bağdadi kubbe olması muhtemeldir. Bunlardan başka ilçedeki diğer camilerin Sandıklı Ulu Camii ve Yeni Camii ile benzerliği kubbeleri olarak inşa edilmiş olmalarıdır ki, Sandıklı’daki Hoca Fakih Camii harimi yalancı kubbesi, doğu-batı doğrultusunda eliptik bir form verir (Foto. 120). Yeşildirek Camii’nin üst katındaki esas ibadet mekânın üzeri basık yalancı bir kubbe ile örtülmüştür (Foto. 111). Sandıklı’da sadece merkezi plana sahip olan Havai Camii’nin kubbesi (Foto. 189) de bağdadi tekniğinde düzenlenerek üzeri alçıyla sıvanmıştır. Duvarlara bindirilen bu tür örneklerin üst örtüsü, dıştan, eğimli kırma çatı ile örtülerek üzeri kiremit ile kaplanmıştır. Anadolu’da yalancı kubbeleri olan camilere rastlamak mümkündür. Bu tarz örneklerde Yeşildirek Camii’nde olduğu gibi ana ibadet mekânı, kubbесinin çevresinde ise düz bir tavan ile örtülmüştür (Foto. 110). XVI. yy. sonlarından itibaren dini ve sivil mimaride karşımıza çıkan bu uygulamaya erken örnekler bağlamında, Mimar Sinan’ın eseri olan İstanbul Takkeci İbrahim Ağa Camii (M. 1591-2)⁴⁰³, Mudanya-Halil Ağa (Eski) Camii (1643-44)⁴⁰⁴, Uşak’taki Karaağaç Camii (XIX. yy. ikinci yarısı)⁴⁰⁵, Uşak Aktaş Köyü Camii (XIX. yy. son çeyreği)⁴⁰⁶, Denizli Akköy Yukarı Camii (XIX. yy. sonu-XX. yy.

⁴⁰³ Fatma Küçükbaşlan, *Takkeci İbrahim Ağa Camii: Teknik Çözümleme ve Çevre Yapılarıyla Birlikte Koruma Projesi*, İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2001, s. 141, (Foto. D95)

⁴⁰⁴ Yıldız Ötügen vd., *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, C. 4, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1990, s. 48 (Foto).

⁴⁰⁵ K. İnce, *age.*, s. 38 (Şekil 9).

⁴⁰⁶ Türkan Acar, “Uşak Aktaş Köyü Camii”, *Journal of Academic Social Science Studies*, 2019, s. 377 (Foto. 28).

başı)⁴⁰⁷, Uşak Hacı Zeybek Camii (1930)⁴⁰⁸, Kütahya-Şaphane Koca Feyzullah Camii (1892)⁴⁰⁹ örnekleri verilebilir.

Ahşabın diğer malzemelere oranla dayanıksız olması, daha erken tarihli ahşap kubbeli yapıların günümüze ulaşmasını engellemiştir. Bu kubbeler hafif olduklarından dolayı taşıyıcılara gerek duyulmasa da bazı örneklerde harimin ortasındaki dört destekle taşındıkları görülür. İlçede bu tanıma uygun olan Havai Camii'nin esas ibadet mekânı, ortada dört sütun ile taşınan merkezi yalancı kubbe ile örtülmüştür. Anadolu'nun hemen hemen her yerinde yalancı kubbenin kullanıldığı ve bu kubbelerin destekler üzerinde taşındığı örneklere, Balıkesir-Burhaniye Hasan Ağa Camii (1758-59)⁴¹⁰, Manisa-Turgutlu Irlamaz Köyü Camii (XIX. yy. ikinci yarısı)⁴¹¹, Konya'da Kapı Camii'nde (ilk inşa H. 1069 / M.1658-yeniden inşa H. 1285 / M. 1868)⁴¹² rastlanılmaktadır. Bunlardan başka, Ulu Camii'nin avlusunda bulunan şadırvanın restorasyonlar öncesinde var olan bağdadi kubbesi (Foto. 15) yapılan onarımlar sonrasında yenilenerek, üzeri betonarme sekiz sütun üzerinde taşınan kubbe ile örtülmüştür (Foto. 16).

3.1.3.3.2. Ahşap Tavan

Ahşap tavan sistemi, ilçedeki Hamamönü Camii (Foto. 74), Çavuşçeşme Camii (Foto. 92), Çolak Mescid Camii (Foto. 140) ve Yunus Emre Camii'nde (Foto. 129) görülmektedir. Bu yapıların ortak özelliği derinlemesine uzanan tavanın ahşap direkler tarafından taşınmasıdır. Ayrıca, Yeşildirek Camii'nin alt katındaki ibadet için kullanılan mekân (Foto. 108) düz ahşap tavanlı olarak düzenlenmiştir. Camilerin tavanlarının tamamı iki ahşap sütun sırasıyla üç sahına ayrılmış, orta sahin yan sahinlere oranla daha geniş tutulmuştur. Sandıklı Hamamönü Camii (Foto. 72) ile Yunus Emre Camii (Foto. 129) üçerli, Çavuşçeşme Camii (Foto. 96) ile Çolak Mescid Camii'nin tavanı (Foto. 140) ise ikişerli ahşap sütun sırasıyla taşınmaktadır. Ayrıca, yalancı kubbeler başlığı altında

⁴⁰⁷ K. İnce, agm., s. 75 (Foto. 4).

⁴⁰⁸ K. İnce, *age.*, s. 45 (Şekil 13).

⁴⁰⁹ K. İnce, "Koca Seyfullah Camii Şaphane / Kütahya", *Anadolu Kültürlerinde Süreklilik ve Değişim Dr. A. Mine Kadiroğlu'na Armağan*, Ankara 2011, s. 274, (Plan 1)

⁴¹⁰ Ö. M. İrkin, "Burhaniye'de Türk Devri Eserleri", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006, s. (Foto. 33).

⁴¹¹ Cengiz Gürbıyık, "Turgutlu Irlamaz Köyü Camii", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/3, 2016, s. 160 (Foto. 8).

⁴¹² Y. Altın, "Konya'daki Geç Dönem Osmanlı Camileri", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2009, s. (Foto. 165-166).

incelenen Yeşildirek Cami'nin kubbesinin (Foto. 110) çevresini kaplayan tavan kısımları da düz ahşap tavanlıdır.

Camilerin tavanının ahşap dikmelerin üzerinde taşındığı bu tür örnekler genellikle, düz toprak damlı iken ahşap tavan sisteminin korunması şartıyla yenilenmiş, günümüzde bütünü eğimli kırma çatı ile örtülmüş, kiremit ile kaplanmıştır. Tavanın yükü, kuzey güney doğrultusunda atılan kirişleri taşıyan ayaklar tarafından taşınmakta, ana kirişler doğrudan duvara oturarak yükü hafifletmektedir.

3.1.4. Yapı Elemanları

3.1.4.1. Kapılar

Anadolu-Türk mimarisinde, camilerin en dikkat çekici unsurlarından biri, giriş cephelerinin genellikle ortasına yerleştirilen ve giriş cephesi üzerinde dikdörtgen prizmal formuyla vurgulanan anıtsal boyuttaki kapılar olmuştur. Lakin, Sandıklı'daki camilerin avlu kapısı, son cemaat yeri ya da harim kapıları bir bütün olarak değerlendirildiğinde basit ve yalın olmaları yanında, yenilenerek orijinalliklerini yitirdikleri anlaşılmıştır.

Her ne kadar Germiyanogulları Beyliği Dönemi'nde inşa edilen Ulu Cami, Beylikler mimarisi için önem arz etse de bu yapının harim kapısı da orijinallliğini onarımlar sonrasında yitirmiştir. Kapı, bugün son dönem eki olan son cemaat yerinin içerisinde, harimin kuzey cephesinin ortasında ve iki yandan iç ve dış bükey profilli taş silmeler ile sınırlandırılmış, dikdörtgen formlu yuvarlak boşaltma kemerli, mermer söve ve lentolu basit kapı açıklığı şeklinde düzenlenmiştir (Foto. 20). Aynı şekilde Havai Camii'nin harim kapısı da (Foto. 166) iki yandan kalın sütunlarla sınırlandırılmış, bu sütunların iç ve dış bükey silmelerle oluşturulan profilli başlıkları üzerine yatay dikdörtgen formlu mermer lentonun oturtulması ile düzenlenmiştir.

Sandıklı Yeni Camii'nin son cemaat yeri doğu cephesinin güney kanadına yakın orta yüzüne açılan kapı açıklığının üzeri yuvarlak kemer şeklinde düzenlenmiştir (Foto. 208). Kapı açıklığı, boşaltma kemeri üzerine yerleştirilen iç bükey kavisli lentonun dışa doğru taşıntı yaparak cephe vurgulanmıştır. Kapı açıklığının her iki yanında sivri kemerli ve iç bükey kavisli söveler dışa doğru taşkın yaparak cepheyi hareketlendirmiştir.

Yeni Camii harimine geçit, kuzey ve doğu cephelerine açılan kapı açıklığı ile sağlanmaktadır. Kapıların iki yanında plastırlar yükseltilmiş olup üzeri profilli lento ile geçilmiş ve lento yukarısındaki yarım daire kemer içerisinde kitabeye yer verilmiştir. Yapının her iki kapısının ahşap kanatları, aynı form ve özelliktedir.

Sandıklı'daki diğer camilerde ise kapılar dikdörtgen formlu, ahşap söve ve lentolu basit ve yalın açıklıklar şeklinde düzenlenmiştir. Ulu Cami (Foto. 20), Yeni Camii (Foto. 213) ve Havai Camii'nin (Foto. 170) harime geçit veren kapı açıklıkları, dışta düz formlu iken içerde yuvarlak kemerli ve şevli olarak düzenlenmiştir. Hamamönü Camii, (Foto. 71) Yunusemre Camii (Foto. 128) ve Çolak Mescid Camii (Foto. 140) ise içeride dikdörtgen formlu, düz tavanlı ve şevlidir.

Kapıların bütünü, ahşap iki kanatlı olarak düzenlenmiş olup genellikle basit ve yalındır. Havai Camii, künde kari tekniğinin güzel bir örneğini, ahşap kapı kanatları yüzeyinde yatay ve dikey formlardaki panoların geçme tekniğiyle birbirine birleştirilmesi ile geometrik şekiller oluşturarak verir. Üst bölümde ise ortada kare bir göbek etrafına gelişen geometrik düzenleme ile stilize çarkıfelek motifi oluşturulmuştur (Foto. 108). Sandıklı Yeni Camii kapısının ahşap kanatları ahşap ve yüzeyinde, yatay ve dikey formlardaki panoların geçme tekniğinde birbirine birleştirilmesi ile geometrik şekiller meydana getirilmiştir. Ulu Cami (Foto. 21) ve Yeşildirek Camii kapılarının (Foto. 104) künde kari tekniğinde yapılmış ahşap kanatları, küçük ve büyük boyutlu, yatay ve dikey dikdörtgen panolar biçiminde düzenlenmiştir.

3.1.4.2. Pencereler

Hiç şüphesiz ki camilerin dikkat çekici elemanlarından bir tanesi de cepheleri hareketlendirerek yapıya estetik bir görünüm kazandıran pencerelerdir. Pencerelerin basit ve yalın oldukları, yenilenenlerin ise orijinalliklerini yitirdikleri anlaşılmaktadır. Sandıklı'daki pencerelerde boyuna dikdörtgen, düz lentolu pencereler çoğunlukta olmakla beraber sivri ve yuvarlak kemerli olanları da vardır. Ulu Camii pencereleri (Foto. 4, 24) dışa düz lentolu pencereler içeride duvar kalınlığı ile yuvarlak kemerli olarak yansır. Hamamönü Camii pencereleri de (Foto. 74) boyuna dikdörtgen formlarında düzenlenmiş, son cemaat yerine giriş kapısının hemen üzerinde kare bir pencereye, kapının batı tarafında ise küçük boyutlu iki dikdörtgen formlu üst ve büyük boyutlu bir alt pencere açıklığına rastlanır ki bu pencerenin düzeni son cemaat yerinin sonradan inşa edildiğini açıkça göstermektedir.

Çolak Mescid Camii'ndeki pencerelerin çoğu boyuna dikdörtgen formlu olmakla birlikte batı cephesinde bodrum kat girişinin üzerindeki iki pencere kare formludur. Son cemaat yerini teşkil eden bu pencerelerin olduğu bölüm camiye sonradan ilave edilerek, yapı kuzeye doğru genişletilmiştir (Foto. 135).

Çavuşçeşme Camii'nin 1985 tarihli görselinde (Foto. 99) alt sıra pencerelerinin dışta kare, içerde ise dikdörtgen formlu yuvarlak kemerli olduğu görülmektedir.

Sandıklı Yeni Camii harim duvarlarındaki pencereler (Foto. 210) sivri kemerli olup bunların taş söveleri profilli silme şeklinde düzenlenmiştir. Yapının doğusundaki son cemaat yerinin yuvarlak ve sivri kemerleri pvc ile pencere şekline dönüştürülmüştür. Ayrıca, yapının cephelerinde tek sıra, L formlu son cemaat yerinin kuzey tarafında iki sıra pencere açıklığına yer verilmiştir.

Hoca Fakih Camii'nin güney duvarındaki boyuna dikdörtgen formlu pencereler özgünlüğünü koruyarak günümüze gelmiştir (Foto. 118) Camiinin sonradan yapılan doğusundaki pencereler güney taraftaki pencerelere göre düzenlenmiştir.

Dışardan boyuna dikdörtgen formlarında olan pencereler bu tarihlerde içeride yuvarlak kemerli olduğu görülmektedir ki yapılan onarımlar sayesinde yuvarlak kemer formu kaldırılarak yerine düz lentolu pencere düzeni kurulmuştur. Yunus Emre caminin kemerleri içte ve dışta yuvarlak kemerlidir (Foto. 130).

3.1.4.3. Mihraplar

Mevcut olan mihrapların hemen hemen tamamı yarım daire kesitli ve yuvarlak kemerli olmakla birlikte alçı malzemenin yalın ve sade mihraplardır. Camilerin başka elemanlarında olduğu gibi mihraplarında yenilenmiş olabileceği ve formlarının da değişmiş olabileceği göz ardı edilmemelidir. Sandıklı'daki Hamamönü Camii (Foto. 81), Çavuşçeşme Camii (Foto. 96), Cezayir Camii (Foto. 149) ve Çolak Mescid Camii'nin (Foto. 141) güney duvarının ortasındaki mihraplar hafif öne taşırılmış, yarım daire kemerli ve dikdörtgen olup günümüz Kütahya çinileriyle, Hoca Fakih Camii'nin mihrabı ise (Foto. 121) yeni ahşapla düzenlenmiştir.

Müze arşiv kayıtlarından alınan bilgi ve fotoğraflarda, Hoca Fakih Camii mihrabının 1987 yılı onarım öncesinde, yuvarlak kemerli mihrabının üç yönünün bitkisel bezemeli olduğu (Foto. 114), Çavuşçeşme Camii'nin ise yarım daire kesitli niş kavsarasının mukarnaslı olduğu niş kenarlarının ise sade bordürlerle üç yönden

kuşatıldığı anlaşılmıştır (Foto. 98). Mihrap nişinde yağlı boya ile yapılmış ve nişin orta kısımlarında iki yana toplanmış perde motifinin işlendiği görülmüştür. Hamamönü Camii'nde 1971 yılında yapılan onarım öncesi dikdörtgen formlu alçı mihrabı (Foto. 80) öne doğru taşırılmıştır. Niş içinde mihrap kemerinden aşağı doğru sarka iki yana toplanmış püsküllü perde motifi görülse de rengi tam olarak anlayamamıştır.

Ulu Camii (Foto. 35) ile Havai Camii (Foto. 177) mihrapları şekil, kompozisyon ve malzeme bakımından benzerdir. Mihrap nişinde alçı malzeme kullanılmış olan her iki mihrap, dikdörtgen çerçeveli ve yarım daire kesitli ve yuvarlak kemerlidir. Ulu Camii'nin mihrap nişini üç yönden kuşatan kemer profilli taştan yapılmışken, Havai Camii'nde alçı malzemedan yapılmıştır. Her iki yapının da mihrap nişi ve kavsarası içerisinde, kemer alınlığında ve kemer alınlığı köşelerinde bitkisel karakterli kalemişi bezemeye yer verilmiştir. Alçı malzeme ile inşa edilen diğer bir örnek ise, ilk inşa özelliklerini koruduğu düşünülen Yunus Emre Camii mihrabıdır (Foto. 131). Harime doğru çıkıntı yapan dikdörtgen formlu mihrabın kavsarası iki yatay bölüme ayrılarak yukarı doğru daralmakta ve çerçevesi yukarıda iç ve dış profilli silmeler ile sonlanmaktadır. Kavsara kemeri yanlarında, taç kısmının köşelerinde bitkisel ve soyut kabartma süslemelere yer verilmiştir.

Yeşildirek Camii'nin üst kat asıl ibadet mekânında yarım daire kesitli, basık kemer formlu yalın ve sade mihrap, ahşapla kaplanmıştır (Foto. 110). Yeni Camii'nin güney cephesinde mihrap nişi (Foto. 198) caddeye doğru çıkma yapmış ve üzeri tek sıra kiremit ile örtülmüşken, benzer şekildeki Yeşildirek Camii'nin mihrabı (Foto. 106) da dışa doğru taşıntı yaparak üzeri çinko ile kapatılmıştır.

İlçedeki üç caminin son cemaat yerlerinde sade ve yalın mihrabiyelerle karşılaşılır. Ulu Camii son dönem eki olan "L" formlu son cemaat yerinin, minareye çıkış kapısının batısında, güney duvarına boyuna dikdörtgen formlu yarı dairesel planlı, yuvarlak kemerli, hafif dışa çıkıntı yapan bir mihrap nişine yer verilmiştir (Foto. 19). Yeni Camii'nin "L" formlu son cemaat yerinin güney duvarında da benzer bir alçı mihrabiye görülür.

İki plastır arasında sınırlandırılan, yuvarlak kemer formlu, yarım daire kesitli mihrabiye'nin kemer köşelerinde kabartma olarak yaprak benzeri bitkisel süslemeler bulunur. Ayrıca kavsaranın iki yanındaki plastırların iki yanında lale motifi, kemer alınlığında ise vazodan iki yana saçılan kıvrımdallı yaprak ve çerçeve köşelerinde çiçek

kompozisyonları simetrik olarak işlenmiştir (Foto. 211, 212). Hamamönü Camii'nin son cemaat yeri, güney duvarının ortasına (Foto. 69) dikdörtgen çerçeveli sade bir mihrabiye konulmuştur.

3.1.4.4. Minberler

Sandıklı'daki minberlerin tamamı ahşap malzemeden inşa edilmiş, basit ve yalın özellikler göstermektedir. Minberlerin bütününde kapı kanatlarına yer verilmemiş, kapı yerine perde tercih edilmiştir. Minberlerin harim içinde yerleştiriliş düzenine bakıldığında, Ulu Camii (Foto. 33), Havai Camii (Foto. 184) ve Yeni Camii'nin (Foto. 217) minberleri, mihrabın hemen batı yanına, diğerleri ise güneybatı köşede, batı duvarına bitişik vaziyette düzenlenmişlerdir. Bunlardan Yunus Emre Camii (Foto. 133) ile Çolak Mescid Camii (Foto. 142-3) minberlerinin sonradan batı köşeye alındıkları duvar yüzeylerinin üzerindeki kalemişi süslemelerinden anlaşılır.

Arşiv belgesinde yer alan bilgiye göre, XIX. yy. ilk çeyreğinde (1800-1825) Hoca Fakih Camii'nin bakımsızlıktan harap olduğu ve bu tarihlerde mahalle halkının çabalarıyla onarıldığı, ayrıca yapıya merkezden alınan karar doğrultusunda minber eklenerek camiye çevrildiği bilgisine ulaşılmıştır⁴¹³. Yapıda şu an mevcut olan minberin (Foto. 122), o tarihlerde buraya eklenen minberin olup olmadığı konusunda kesin ifade kullanmak güçtür. Oldukça basit ve yalın olan küçük boyutlu minberin süpürgelik kısmı düz, geçit bölümü ise üç dilimli kemer formunda düzenlenmiştir. Yan aynalıklarında çitalarla oluşturulmuş basit geometrik süslemeler dışında herhangi bir özelliği yoktur. Bugün tüm yüzeyi yağlı boyalı olan minberin aynalık kısmındaki çitaların küçük bir bölümü yanmış, orijinal kırmızı kök boyası tespit edilmiştir. Ulu Camii minberi aynalığının (Foto. 37) köşebent ve süpürgelik kısmından küçük bir kısmı yakılarak orijinal hali olan mavi, yeşil, kırmızı kök boyası meydana çıkarılmıştır. Dolayısıyla, Hoca Fakih Camii'nin minberinin XIX. yy. ilk çeyreğinde (1800-1825) yerleştirilen orijinal minber olduğu kabul edersek bu tarihlerde yerel üslup anlayışı ile sentezlenen, basit ve yalın minberlerin inşa edildiğini söylemek doğru olur (Foto. 122).

Ulu Camii (Foto. 38), Havai Camii (Foto. 184), Çavuşçeşme Camii (Foto. 99) ile Yeni Camii minberleri (Foto. 217) diğer minberlere oranla daha anıtsal boyutlardadır. Ulu Camii'ne benzer bir diğer minber örneği ise Çavuşçeşme Camii minberidir (Foto. 99)

⁴¹³ M. Murat Öntüğ, "Sandıklı Kazasının Eğitim ve Dini Yapıları (XVIII. YY)", *Sandıklı Araştırmaları Sempozyum Bildirileri*, Ege Üniversitesi Yayınları Edebiyat Fakültesi Yayın No: 177, İzmir 2012, s. 233.

Bu minber, anıtsal ve genel düzenleniş kompozisyonuyla, aynalık ortasına yerleştirilen dairesel madalyon içerisindeki ışınsal “S” kıvrımlarıyla, korkuluk kısmındaki “C” kıvrımlarıyla, geçit bölümündeki üç dilimli kemer formuyla Ulu Camii minberi ile benzeşir (Foto. 38). Havai Camii’nin minberi de benzer formlarda, anıtsal boyuttadır (Foto. 184).

3.1.4.5. Vaaz Kürsüleri

Sadece, Ulu Camii (Foto. 39), Havai Camii (Foto. 183), Çolak Mescid Camii (Foto. 141), Yunus Emre Eski Camii (Foto. 130) ve Yeni Camii’nde (Foto. 217) vaaz kürsüsü bulunmaktadır. Ayrıca Hoca Fakih Camii’nin onarım öncesi fotoğraflarından güneydoğu köşesinde, çeyrek daire formu ve üç cepheli vaaz kürsüsünün bulunduğu anlaşılmaktadır (Foto. 114).

Vaaz kürsüleri konumlarına göre değerlendirildiğinde, Ulu Camii (Foto. 33), Çolak Mescid Camii (Foto. 141) ve Yunus Emre Eski Camii’nin (Foto. 130) mihrabın doğu tarafında bulunmaktayken, Havai Camii (Foto. 182) ile Yeni Camii’nde (Foto. 217) kible ile doğu duvarının birleştiği köşede yer almaktadır. Vaaz kürsülerin gövdeleri, çeyrek daire veya dikdörtgen formunda düzenlenmiştir. Çolak Mescid Camii (Foto. 141) ile Yunus Emre Eski Camii’ndeki vaaz kürsüsü korkulukları (Foto. 130) dikdörtgen kesitliken, Ulu Camii (Foto. 39), Havai Camii (Foto. 183) ve Yeni Camii (Foto. 217) vaaz kürsüleri çeyrek daire kesitlidir.

Vaaz kürsülerinin tamamı ahşap korkuluklu olarak düzenlenmiş, yüzeyleri ahşap oyma tekniğinde bitkisel karakterli olarak işlenmiştir. Ulu Camii (Foto. 39) ile Havai Camii’nin vaaz kürsüsünün ayak kısmı (Foto. 183) yarım konik formunda, Çolak Mescid Camii (Foto. 141) ile Yunus Emre Eski Camii’nde (Foto. 130) ise enine dikdörtgen formda zemine doğru incelmektedir. Bunlardan Havai Camii’nin konik formu ayağı yüzeyinde bitkisel karakterli kalemişi süslemelere rastlanır.

3.1.4.6. Mahfiller

Sandıklı’daki Yeşildirek Camii haricindeki bütün camilerin mahfili vardır. Mahfiller, ibadet alanının kuzey duvarına bitişik olarak düzenlenmiş ve sadece balkonları mihraba doğru çıkıntı yapmıştır. Son cemaat yerlerinde de mahfil uygulamasının görüldüğü iki örnek mevcut olup mahfiller Hamamönü Camisinin son cemaat yerinin batı

duvarına (Foto. 70), Yeni Camii'nin ise son cemaat yerinin kuzey duvarlarına (Foto. 204) bitişik düzenlenmiştir.

Camilerdeki mahfiller şema olarak, iki⁴¹⁴, dört⁴¹⁵, ve altı⁴¹⁶ ahşap direk üzerinde taşınmakta olup bunlardan Hamamönü Camii (Foto. 84), Çavuşçeşme Camii (Foto. 96), Yunusemre Eski Camii (Foto. 129) ve Çolak Mescid Camii (Foto. 140) doğrudan ahşap tavanı taşıyan iki direk üzerine oturmaktadır. Bazı örneklerde bu iki direğe ek olarak köşelerde yardımcı direkler atılmıştır. Mahfillerin bazıları, ahşap dikmelerinin üzerinde, uçları kavisli “C” ve “S” kıvrımlı ahşap yastıklarla taşınırken⁴¹⁷ bazıları da düz olarak atılmıştır. Ulu Camii'ndeki ahşap sütunlar bursa kemeri (Foto. 22), Havai Camii'ndekiler ise, bursa kemeri ve basık kemer ile birbirine bağlanmıştır (Foto.).

Cezayir Cami'nin ilk inşasında, kuzey-güney doğrultusunda bir bütün olarak inşa edildiği lakin onarımlar neticesinde kuzey kanadında son cemaat yeri oluşturulmasıyla, kuzey kanadına yeni mahfilin eklendiği anlaşılmaktadır (Foto. 151).

Mahfiller bir bütün olarak ele alındığında, Sandıklı Cezayir Camii (Foto. 151) ve Yunusemre Eski Camii (Foto. 129) de bulunmayan müezzin balkonları, Hoca Fakih Camii'nde yarım daire formlu (Foto. 123), Yeni Camii harim mahfilinde oval formlu (Foto.) diğerlerinde ise dikdörtgen formlu balkonlar mihraba doğru taşırılmıştır.

Ulu Camii'nde mahfil balkonunun alt tavanı (Foto. 22) “C” ve “S” kıvrımlı ahşap çıtalarla kare dilimler oluşturacak şekilde tanzim edilmiştir. Hamamönü Camii (Foto. 84) ile Çavuşçeşme Camii'nin balkon cepheleri (Foto. 102) çıtalarla ışınsal biçimde düzenlenmiştir. Havai Camii'nin harime bakan balkon cephesinde (Foto. 187), turkuaz zemin üzerinde, merkezde elips madalyon içerisinde süsleme kitabesi konulmuş, kitabeliğin her iki yanında bitkisel süslemeye yer verilmiştir.

Mahfillere çıkışların sağlandığı merdivenlerin konumlarına bakıldığında, Cezayir Camii'nde son cemaat yerinin batı kanadındaki ahşap merdivenle sağlanmıştır (Foto. 148). Hamamönü Camii'nde de mahfile geçit sağlayan merdiven, son cemaat yerinin kuzeyindeki mahfilin kuzeydoğu köşesine bitişiktir (Foto. 70). Son cemaat yerindeki mahfilden ise, batı duvarına açılan küçük kapı açıklığı ile ana ibadet mekanının kuzey duvarına bitişik olan mahfile geçiş sağlanmaktadır. Ulu Camii'nin mahfil merdiveni

⁴¹⁴ Hamamönü Camii, Yunusemre Eski Camii, Çolak Mescid Camii

⁴¹⁵ Çavuşçeşme Camii, Hoca Fakih Camii, Cezayir Camii, Yeni Camii

⁴¹⁶ Ulu Camii, Havai Camii

⁴¹⁷ Hamamönü Camii, Çavuşçeşme Camii, Hoca Fakih Camii

kuzey cephenin batı tarafına konumlandırılmıştır (Foto. 22). Çavuşçeşme Camii (Foto. 101) ile Hoca Fakih Camii (Foto. 123) harimine geçit veren kapının doğusundaki, kuzey duvarına bitişik merdivenle üst kata çıkılmaktadır. Yunusemre Eski Camii'nde mahfile çıkış (Foto. 128) doğu duvarına bitişik, Havai Camii'nde ise, kuzey duvarının doğu tarafına bitişik düzenlenen ahşap merdivenle sağlanmaktadır (Foto. 186). Çolak Mescid Camii mahfiline ise, son cemaat yerinin batı kanadına yerleştirilen ahşap merdivenle çıkılmaktadır (Foto. 138).

Sandıklı Yeni Camii'nde hem harimin (Foto. 213) hem de son cemaat yerinin kuzey duvarına (Foto. 204) bitişik mahfile yer verilmiştir. Basit ve yalın formlarda inşa edilen ve ilçedeki diğer mahfillerle benzemeyen özellikte olan bu mahfillerden son cemaat yerindeki kapı açıklığının üzerinde, kuzey duvarına bitişik ahşap merdiven ile çıkılmaktadır (Foto. 204). Harimdeki ikinci mahfil ise girişin üzerinde yer almakta ve diğer mahfil gibi kuzey duvarını tamamen kapatmamaktadır (Foto. 213). Mahfilin ahşap sütunları yuvarlak kemer ile birbirine bağlanmış ve köşelerden aşağıya doğru sarkan ahşap profilli sarkıtlar yerleştirilmiştir. Mahfile çıkış, harime geçit veren kapının batısında kuzey duvarına bitişik düzenlenen ahşap merdivenle sağlanmaktadır.

3.1.4.7. Minareler

Sandıklı'daki Çavuşçeşme Camii, Yeşildirek Camii, Hoca Fakih Camii, Yunus Emre Eski Camii ve Cezayir Camii'nin minareleri yoktur. Ulu Camii (Foto. 9), Hamamönü Camii (Foto. 64), Havai Camii (Foto. 163), Çolak Mescid Camii (Foto. 137), Yeni Camii (Foto. 206) ile günümüze gelemeyen Muradin Camii'nin kalan tarihi minaresi (Foto. 219) değerlendirme bağlamında ele alınmıştır. Minareler genel olarak, plana göre okuduğumuzda kare prizmal kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefeli olarak düzenlenmiştir.

Bunlardan Ulu Camii (Foto. 2), Hamamönü Camii (Foto. 64), Havai Camii (Foto. 163) ve Muradin Camii'nden kalan minarede (Foto. 218) kitabe bulunur. 1378 tarihli Ulu Camii'nin minaresi M. 1526 yılında eklenmiştir (Foto. 2). Her ne kadar Yeni Camii'nin minaresi üzerindeki H. 982 / M. 1574 tarihli bir kitabe (Foto. 194) bulunsa da bu kitabe minarenin değil, III. Murad Dönemi'nde inşa edilen bir yapının kitabesi, muhtemelen de çeşme kitabesi olmalıdır. Çünkü, yapının kuzey son cemaat yerine girişi sağlayan kapının doğu tarafındaki duvarda çeşme aynataşlarının varlığı görülmektedir ki bu aynataşlarının üzerindeki bezemelerde Klasik Dönem süsleme anlayışı ile benzeşir. Dolayısıyla ilçedeki

diğer çeşmelerde olduğu gibi bu kitabe de minare kaidesine yerleştirilerek koruma altına alınmış olmalıdır. Havai Camii minaresi 1816-17 yılına, Hamamönü Camii minaresinin ise M. 1820 yılına ait inşa kitabeleri mevcuttur. Bundan başka ilçedeki günümüze gelemeyen Muradin Camii'nin kalan tarihi minaresi üzerinde kitabe mevcut olup deformasyon sebebi ile okunamamıştır (Foto. 218). Çolak Mescid Camii minaresinde herhangi bir kitabe veya tarih bulunmamaktadır lakin kaide ile gövdenin bitiştiği noktadan itibaren kesme taş malzemedeki doku ve renk farklılığından yola çıkarak kaide üstünün yenilendiği söylenebilir (Foto. 137).

Minareler konum olarak değerlendirildiğinde, Ulu Cami minaresi (Foto. 9), yapının batı duvarının orta kısmında, Hamamönü Camii minaresi ek olarak yapılan son cemaat yerinin güneydoğu köşesine (Foto. 66), Çolak Mescid Camii minaresi ise caminin kuzeydoğu köşesine (Foto. 135), Havai Camii minaresi ise camiden bağımsız olarak, avlu giriş kapısı ile bitişik olarak konumlandırılmıştır (Foto. 161). Bundan başka, yıkılan Muradin Camii'nin kalan tarihi minaresi (Foto. 219) sonradan inşa edilen caminin kuzey duvarına bitişiktir. Yeni Camii'nin halihazır minaresi batı duvarında, cami duvarı ile son cemaat yeri duvarının birleştiği köşede bulunur. Bu minarenin kuzey tarafında bir minare kaidesine rastlanılır (Foto. 205).

Çolak Mescid Camii'nde minare girişleri son cemaat yerinin içerisinden, diğerleri ise dışarıdan sağlanmaktadır. Hamamönü Camii'nin minaresine, kaidenin kuzeyindeki yuvarlak kemerli kapı açıklığından geçiş sağlanmıştır. Çolak Mescid Camii minaresinin girişi ise düşey dikdörtgen formlu kapıdan girilmektedir. Muradin Camii kalan minaresinde çokgen formlu kaidenin kuzey duvarındaki kapısı basık kemerlidir. Havai Camii'nde ise kaidenin güney cephesine açılan ve Muradin Camiine benzer kapı açıklığı ile sağlanmaktadır.

Ulu Camii minaresinin kare kaidesi (Foto. 9), cami duvarının yarı yüksekliğine kadar yükselmekte, bu seviyeden itibaren sekizgene dönüşmektedir. Kaidenin üst kenarındaki korniş, bir sıra yassı tuğlalarla oluşturulan testere dişi dizisi şeklinde düzenlenmiştir. Havai Camii kitabenin üst kısmından kaide saçağına kadar olan alanda, kesme taş ve tuğla almaşıklığı görülmektedir (Foto. 162). Kaide dört yönü kuşatan ve dışa çıkıntı yapan düz silmeli saçak kornişini ile sonlanmaktadır. Muradin Camii kalan minarenin sekizgen formlu kaidenin sekiz yüzünde de zeminden pabuç altına kadar uzanan sivri kemer formlu çökertmelere yer verilmiş, kaidenin saçak kornişini iç ve dış bükey profilli taş silme şeklinde verilmiştir.

Kaideden gövdeye geçiş sağlayan ve genelde kesme taş malzemenin kullanıldığı pabuç kısmı her camide farklı düzenlemelerle oluşturulmuştur. Ulu Camii, Havai Camii, Yeni Camii ve Muradin Camii kalan minaresinde bu kısım yukarıya doğru daralarak verilmiştir. Havai Camii'nin pabuç yüzeyinde birbirini takip eden üçgen zikzaklar kabartılarak plastik etki yaratılmış, Ulu Camii'nde ise yukarı doğru daralarak Klasik Dönem üslubuna uygun olarak plastik karakterli prizmatik üçgenlerle düzenlenmiştir. Hamamönü Camii'nin pabuç kısmı ise batı sanatının özelliği olan yayvan bombeli armut altlığı formunda oluşturularak gövde ile bağlanmıştır.

Gövdelerin tamamı silindirik olup başlangıcında ve sonunda dairesel formlu bilezikler bulunur. Havai Camii'nde ise silindirik gövde altta burmalı bir bilezik ile başlayıp üstte şerefe altına kadar uzanarak dairesel formlu bilezik ile sonlandığı görülmektedir (Foto. 163).

Minarelerin gövde kısımları tamamen tuğladan yapılmıştır. Çolak Mescid Camii'nin Geç Dönem de yapılan minaresi ise kesme taştandır (Foto. 137).

Ulu Camii minaresinin şerefe altı (Foto. 10), tuğlanın çeşitli biçimlerde kesilmesi ile elde edilmiş biçimlemeyle düzenlenmiş olup şerefe korkuluğu masiftir. Minarenin değişik yerlerinde görülen turkuaz renkli çini parçalarının orijinal olup olmadığı anlaşılabilir Havai Camii ve Yeni Camii şerefe altı, beş sıra testere dişi dizisinden oluşur (Foto. 197). Her bir testere dişi dizisi profilli ve düz silmeler ile sınırlandırılarak birbirinden ayrılmıştır. Ayrıca Havai Camii'nin gövdesinin yukarısındaki bileziğin üzerindeki bitkisel bezemeli çinilerinde orijinal olup olmadığı anlaşılmamaktadır. Muradin Camii kalan minare şerefe altı da beş sıra testere dişi dizisi biçiminde düzenlenmiştir (Foto. 219). Çolak Mescid Camii'nin şerefe altı, "S" kıvrımlı konsollar ile desteklenmiştir. Minarelerin bütününde peteklerinin üzerine konik külâh oturtulmuş ve minareler alemlerle sona ermiştir.

3.1.5. Kitabeler

Kitabelere konumlarına göre bakıldığında, Ulu Camii'deki inşa kitabesi (Foto. 20) harime geçit veren kapı açıklığının batı tarafında, Cezayir Camii'nin doğu cephesinde kuzey kanadı üst köşesinde (Foto. 144), Yeşildirek Camii batı cephesindeki giriş açıklığının kuzey tarafında bulunmaktadır (Foto. 104). Yeni Camii de ise yapı ile ilişkisi kurulamayan erken tarihli kitabe, (Foto. 194) minare kaidesinin doğu tarafında minareye

giriş açıklığının güneyinde, yeniden yapımı sonrasındaki kitabeler ise doğu son cemaat yeri giriş kapısı alınlığında ve harimin kuzey ve doğu kapılarının alınlığında bulunmaktadır (Foto. 200). Ulu Camii'ndeki onarım kitabesi kapı üstündeki alınlıkta (Foto. 20), Havai Camii'nin onarım kitabesi ise harime geçiş veren kapı açıklığı üstüne yerleştirilmiştir (Foto. 166). Ulu Camii'nin minare kitabesi (Foto. 2), kaidesinin güney cephesine, Hamamönü Camii (Foto. 64), Havai Camii (Foto. 162) ve Muradin Camii'nde (Foto. 219) ise minare giriş kapısının yukarısına konulmuştur. Bunlardan başka, Havai Camii'nin kadınlar mahfilinin mihraba bakan balkon cephesi yüzeyinde kalemişlerinin tarihini veren kitabe ile de karşılaşılır (Foto. 187).

Sandıklı Ulu Camii'nin avlusundaki sekizgen şadırvanın üst örtüsü geçişlerin de inşa kitabesine rastlanılır (Foto. 15). Lakin, şadırvanın revak kemerlerinin her bir yüzeyine sülüs hatla kalemişi ile yazılmış günümüze gelemeyen kitabesi de Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerinden alınan fotoğraflarda görülmüştür (Foto. 55). Ulu Camii kubbesinin yüzeyinde kalemişlerinin yapılış tarihi veren Arapça rakamların, restorasyonlar sırasında silindiği (Foto. 54) Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerinden alınan fotoğraflarla sabittir.

Malzeme olarak tüm çeşmelerin kitabelerinde mermer kullanılmış olup sadece Ulu Camii minare kitabesinde (Foto. 2) taş kullanılmıştır. Enine dikdörtgen formlu mermer, Yeşildirek Camii (Foto. 103) inşa kitabesinde, Ulu Camii (Foto. 3) ile Havai Camii (Foto. 166) onarım kitabesinde, Hamamönü Camii minare inşa kitabesinde (Foto. 60) bulunmaktadır. Boyuna dikdörtgen formlu levha ise, Ulu Camii inşa (Foto. 1) ve minare kitabesinde (Foto. 2), Havai Camii minaresinde ve Yeni Camii minaresine sonradan yerleştirilen kitabe de görülmektedir.

Kitabelerin hemen hemen hepsi zemin oyma tekniğinde ve sülüs hatla yazılmış olup yalnızca Muradin Camii kalan minare kitabesi nesih hatla yazılmıştır. Bundan başka, Yeni Camii'nin yeniden inşa kitabesi ise Latin harfleri ile yazılmıştır.

Arap harfleriyle yazılmış kitabelerde rakamlarla tarih verilmiş olup yalnızca, Ulu Camii'nin onarım kitabesi ve şadırvanındaki şimdi olmayan kalemişi kitabesinin son satırında ebcet hesabı ile tarih düşülmüştür. İlçe merkezindeki çeşmelerden Hacı Efendi Çeşmesi'nin (1832-33) kitabesinin tarihi de ebcet hesabı ile verilmiştir.

Kitabelerde adı geçen sanatçı ve banisi konusuna değinildiğinde, caminin kim tarafından yaptırıldığı kesin olarak belli olan eserler mevcuttur. Ulu Camii inşa kitabesinde (Foto. 1) geçen “Bahaü’ ddevle ve’ d-din Ömer bin Alaü’ d-din” ve “Mimarühu Aydemir bin Abdullah en-Naib” ifadelerinden de anlaşılacağı üzere yapı, Germiyanlı emiri Bahaeddin Ömer bin Alaüddin tarafından Naib’in kölesi, Mimar Aydemir Bin Abdullah’a yaptırıldığı ifade edilmiştir. Yeni Camii’nin ilk inşası, Cafer oğlu Muhammed isimli bir kişi tarafından yaptırılmıştır⁴¹⁸. Lakin bu caminin kime yaptırıldığı ise bilinmemektedir.

Hamamönü Camii minaresinin dönemin kaymakamı “Hacı Ahmed Bey” tarafından Mehmet Bukan’a yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Havai Camii minaresi ise “Hacı Mollaoğlu Ali Ağa”⁴¹⁹ tarafından inşa ettirilmiş olup usta ismine yer verilmemiştir. Ulu Cami avlusunun ortasında bulunan şadırvanın mermer havuzundaki kitabede (Foto. 14) ise 1930 yılında Gevrek oğlu Mehmed’in Halil tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Ulu Camii minaresi “Bedii inşa el-minare-tüş-şerife Abdullah ve Ali ibn-i Hasan” ifadesine göre Ali oğlu Abdullah ve Hasan kardeşler tarafından inşa edilmiştir. Lakin inşa ettirenin kim olduğu bilinmemektedir.

3.1.6. Süsleme Unsurları

Her ne kadar Sandıklı camileri inşa edilmiş özellikleri bağlamında yalın ve sade olsa da yapı elemanlarında, taşıyıcılarda ve örtü sistemi üzerindeki taş, alçı, ahşap ve kalemşi süslemeler açısından oldukça zengindir. Kısmen de çini süslemeler göze çarpmaktadır. Süslemeler genellikle ahşap ya da sıva üzerine kalemşi olarak yapılmışlardır.

⁴¹⁸ İ. H. Uzunçarşılıoğlu, *Anadolu Kitabeleri*, Devlet Matbaası, İstanbul 1929, s. 45.

⁴¹⁹ Minarenin banisi olan Hacı Mollaoğlu Ali Ağa, günümüzdeki Sandıklı’da yaşayan Altınay sülalesinin büyük dedeleri olduğu ifade edilmiştir. 2016 yılında yapıda yapılan restorasyonlar sırasında, kible duvarı tarafındaki avlu içerisinde hazire tespit edilmiş ve çevre düzenlemesi yapılmıştır. Bu restorasyonlar süresince depodan kırık bir hecetaşı çıkarılmış ve bu hece taşı üzerinde, Merhum Hacı Mollazade Ahmet Bin Hacı Ali Ruhuna Fatiha” ifadesi okunmuştur. Bu bağlamda minareyi inşa eden baninin oğlunun kabrinin de hazire içerisinde yer aldığı söylenebilir. Hüseyin Hüsrevoğlu, *Belgelerde Sandıklı Havai Camii ve Medresesi*, Sandıklı Belediyesi Yayınları, Sy. 18, Ankara 2017, s. 24.

3.1.6.1. Taş Süsleme

İncelenen camilerde yer alan taş süsleme kendi içerisinde geometrik ve bitkisel süslemeler olarak ayrılır. Süslemeler ağırlıklı olarak, Sandıklı ve çevresinde bulunan antik kent kalıntılarında getirilen devşirme malzemeler üzerinde bulunmaktadır. Yeni Camii'nin minaresindeki kitabesinin üzerinde yer alan kabartma ve zemin oyma tekniğindeki işlemler, Klasik Dönem süsleme kompozisyonlarını yansıtır.

Geometrik süsleme, Ulu Camii'nin doğu cephesinin güney tarafında Bizans Dönemi'ne ait devşirme söve parçası üzerinde (Foto. 5) baklava dilimi motifi ile iç içe geçmiş madalyonlardan ibaret bir düzen zemin oyma tekniğinde, batı cephesinin pencere sövesinin üzerindeki (Foto. 7) geometrik motifler de aynı teknikle işlenmiştir. Havai Camii'nin minare kaidesinde kitabenin her iki yanında Bizans Dönemi'ne ait devşirme lento yüzeyi düz oluklardan oluşmaktadır (Foto. 162).

Ulu Cami minaresinin pabuç kısmındaki (Foto. 8) Klasik Dönem üslubuna uygun olarak düzenlenen üçgenlerden oluşan plastik etki de bu bağlamda değerlendirmeye değerdir.

Yeni Camii'nin boyuna dikdörtgen formlu mermer kitabe levhası, üstte zemin oyma tekniğinde sivri kemer formunda yapılarak tek kubbenin kesiti şeklinde verilmiştir. Bu kemerin alt uçlarının sağına ve soluna zemin oyma tekniğinde çarkifelek motifleri gerçekleştirilmiştir. Levhanın ortasında, üstü oval, yanları ise kaş kemer formuna benzer şekilde yumuşatılmış, zemin oyma tekniğinde işlenen kartuşa yer verilmiş, kartuşun her iki alt köşesine kare planlı tek kubbeli yapıların kesitine benzer birer şekil aynı teknikte işlenmiştir.

Muradin Camii minare kapı açıklığının yuvarlak kemer formu yüzeyine zemin oyma tekniğinde altı kollu yıldız (Süleyman Mührü) rozeti işlenmiştir (Foto. 220).

Bitkisel süsleme, Ulu Camii avlusundaki sekizgen formlu mermer şadırvan havuzunun kuzey tarafta kalan yüzünde (Foto. 14) 1930 tarihi taşıyan kitabenin bir yanında lale motiflerinin, diğer yanında ise çiçek karakterli bitkisel bezeme bulunur. Hamamönü Camii'nin ahşap tavanını taşıyan ardıç direklerinin devşirme olan taş kaideleri üzerinde (Foto. 73) akant yapraklarından ve on iki çenekli çiçeklerden oluşan bitkisel karakterli bezeme yer almaktadır.

Yeni Camii’nde bulunan boyuna dikdörtgen formlu mermer kitabe levhasının üst köşelerinde (Foto. 194), alçak kabartma tekniğinde gül bezekler, oval formun altına da yatay iki simetrik lale motifi kabartma tekniğinde işlenmiştir.

Muradin Camii minaresinin kapı açıklığının yuvarlak kemer formu yüzeyinde çiçek motifli rozetler kabartma olarak işlenmiştir. Ayrıca, minare kitabesinin kemer köşeliklerinde (Foto. 220) simetrik olarak kabartma birer çiçek motifine yer verilmiştir.

3.1.6.2. Ahşap Süsleme

Camilerdeki ahşap süsleme genellikle minberlerin aynalık, korkuluk ve köşk bölümlerinde, vaaz kürsülerinin korkuluğunda, kapı kanatlarının yüzeyinde, az da olsa mahfillerin müezzin balkonu bölümlerinde karşımıza çıkmaktadır. Süsleme kompozisyonları yüzeye küçük çivilerle çakılan ahşap çıtaların bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur.

Ahşap süslemeler bağlamında oldukça dikkat çeken Yeşildirek Camii’nin küçük minberi (Foto. 112) üzerindeki süsleme unsurları ile diğer ahşap süsleme kompozisyonları içerisinde farklılık arz eder. Kitabelik kısmının içerisi oyma tekniğinde, ortada yıldız ve yanlarda karşılıklı iki hilal şeklinde düzenlenmiştir. Minberin yan aynalık göbeğini oluşturan sekizgen kartuşun içerisi ve köşebentleri, ışımsal çıtalar ile düzenlenen bitkisel karakterli kıvrımlı kompozisyon şeklindedir. Süpürgelik kısmındaki küçük nişlerin içerisine zemin oyma tekniğinde, yapraklı çiçek ve çarkifelek motifi işlenmiştir. Minber korkuluğu ise her iki tarafta oyma tekniğinde ters “S” karakterli kompozisyon şeklinde düzenlenmiştir. Geçit bölümünün yukarısında yan yana, oyma tekniğinde, dal ve yaprakları olan beş çenekli iki adet çiçek motifi görülür.

Ulu Camii minberi yan aynalığının (Foto. 38) ortasındaki yuvarlak madalyon içerisine, künde kari tekniğinde işlenen palmet motifli süsleme, dışa doğru “C” kıvrımlarından oluşan dizilere sahiptir. Minberin, geçit üstü bölümündeki dikdörtgen panolarının yüzeyi ve köşebentleri de aynı form ve özelliklerde işlenen süslemelere sahiptir. Çavuşçeşme Camii’nin minberi yan aynalığının ortasındaki madalyon içerisinde (Foto. 100) merkezde palmet motifli bitkisel süsleme, dışa doğru “C” ve “S” kıvrımlarından oluşan ışımsal karaktere sahiptir. Gerek Ulu Camii gerekse Çavuşçeşme Camii’ndeki bu süsleme kompozisyonları işleniş bakımından benzerdir. Aynı şekilde Havai Camii minberindeki (Foto. 185) benzer süslemelere örnek olarak verilebilir.

Ulu Camii minberinin korkuluğunda, yan aynalık kenar bordürlerine işlenen bitkisel karakterli soyut motifler burada oyma tekniğinde oluşturulmuştur. Hamamönü Camii'nin minber korkuluğunda (Foto. 82) ise aynı teknikle daha yalın ve sade bitkisel süsleme şeklindedir. Çavuşçeşme minberindeki bu bölümde ise "C" kıvrımlarının ters ve düz sıralaması ile oluşturulan kompozisyon zemin oyma tekniğinde gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla, Ulu Camii ile Hamamönü Camii'nin minber korkuluğunun tekniği ve kompozisyonunun farklı olması bakımından bu minberlerden ayrılır. Çolak Mescid Camii'nin korkuluğu (Foto. 142) oyma tekniğinde, sağa sola sarkan kıvrımdallı bitkisel süslemeden ibarettir. Benzer kompozisyon aynı caminin vaaz kürsüsü korkuluğunda da görülür.

Hamamönü Camii minber yan aynalığında (Foto. 82) yatay ve dikey panoların birbirine geçirilmesi ile geometrik düzen kurulmuştur. Bu kompozisyona aynı caminin harim giriş kapı kanatlarında da rastlanılmaktadır. Ulu Camii harime giriş (Foto. 21) ve Yeşildirek Camii'nin dış kapısı (Foto. 104) yatay ve dikey panoların birbirine geçirilmesi ile düzenlenmiştir. Benzer örnekler olarak, Havai Camii'nin ahşap kapı kanatları (Foto. 166) yüzeyinde yatay ve dikey formlardaki panoların geçme tekniğiyle birbirine birleştirilmesi ile geometrik şekiller oluşturarak verir. Üst bölümde ise ortada kare bir göbek etrafına gelişen geometrik düzenleme ile stilize çarkıfelek motifi oluşturulmuştur. Sandıklı Yeni Camii harim giriş kapısı (Foto. 208) da süsleme yönüyle bu eserle benzeşir.

Bundan başka tekil örnekler olarak, Çavuşçeşme Camii minberinin (Foto. 100) yan aynalığının kenar bordürlerini ve geçit üstü bölümü dikdörtgen panolarında, kabartma tekniğinde yapılan balık sırtı kompozisyonları şerit halinde düzenlenmiştir. Ulu Camii minberinin taç kısmının yüzeyi oyma tekniği ile ızgara şeklinde işlenmiş, her iki yanına da alem yerleştirilmiştir. Alemlerinin üzerindeki hilal içerisine "Allah ve Muhammed" lafızları oyma tekniğinde işlenmiştir. Ulu Camii'nde duvara bağlı olan sekiz köşeli ve ahşap vaaz kürsüsünün korkulukları (Foto. 39) oyma tekniğinde, kıvrım dallı bitkisel süsleme bulunur.

Ulu Camii'nde mahfil balkonunun alt tavanı (Foto. 22) "C" ve "S" kıvrımlı, küçük çivilerle çakılmış ahşap çitalarla kare dilimleri oluşturacak şekilde düzenlenmiştir. Hamamönü Camii (Foto. 84) ile Çavuşçeşme Camii mahfil balkonunun mihraba bakan yüzü (Foto. 102) çitalar ile oluşturulmuş sade ışınsal bir düzenlemeye rastlanır.

Hamamönü Camii (Foto. 84) ve Çavuşçeşme Camii mahfilleri (Foto. 101), uçları kavisli “C” ve “S” kıvrımlı ahşap yastıklara sahip ahşap dikmelerle taşınmaktadır.

3.1.6.3. Alçı Süsleme

İlçede, alçı malzemenin kullanımı sınırlı olduğu gibi, alçı süsleme örnekleri açısından da zayıftır. Genellikle süslemelere camilerin mihrap ve mihrabiyelerinde rastlanılmaktadır. Yunus Emre Camii’nin alçı mihrabının (Foto. 131) yuvarlak kavsara kemerini yanlarda lale motifi, kemer üzerinde çiçek rozeti ve alınlığında kabartma girland motifi kuşatmakta olup bu unsurların tamamı kabartma tekniğinde yapılmıştır. Mihrap çerçevesinin üst kısmında iç ve dış profilli silmeler görülmekte olup taç kısmının köşelerinde ise birer istiridye kabuğu motifi kabartma olarak işlenmiş, yüzeyi lacivert renge boyanmıştır.

Yeni Camii’nin son cemaat yerinin güney duvarının ortasındaki alçı mihrabiye (Foto. 211) kavsara kemer köşeleri, kıvrım dallı ve yaprak karakterli bitkisel bezeme ile süslenmiştir. Ayrıca, kavsaranın iki yanında bulunan plastırların üzerinde lale motifi, alınlık üzerinde vazodan iki yana saçılan kıvrımdallı yaprak motifi, çerçeve köşelerinde çiçek kompozisyonları, harime giriş kapısının üst lentosu üzerinde ise karşılıklı birer balık motifi kabartma tekniğinde simetrik olarak işlenmiştir⁴²⁰.

3.1.6.4. Çini Süsleme

Çini süsleme, yok denecek kadar az olup örnekleri sınırlıdır. Ulu Camii’nin şerefe konsolunun altında ve korkuluğun alt tabanında (Foto. 10) mavi, turkuaz, su yeşili renklerinde yüzeyleri sade olan çini panoları mevcuttur. Havai Camii’nin minare şerefe altı ile gövde üst bileziği arasındaki bölümde (Foto. 164), beyaz zemin üzerine mavi renkli çarkıfelek motifli çini panolar yerleştirilmiştir. Hamamönü Camii minare inşaa kitabesi üzerindeki kare formlu küçük çini yüzeyde (Foto. 64) Arap harfleri ile “*Maşallah*” damla şeklinde yazılmıştır. Sandıklı camilerinin mihrapları günümüzde yeni

⁴²⁰ Kütahya Vakıflar Arşivi’nden alınan 1992 yılına ait fotoğrafta, mihrabiye kavsarasında bir demet kırmızı çiçeğin bir bütün olarak verildiği ve niş içerisine iki yana toplanmış mavi renkli perde motifinin işlendiği görülmektedir. Mihrabiye çerçevesi koyu yeşil, kavsara ve niş yüzeyleri ise hâkî renk yağlı boya ile boyanmıştır. Mihrabiye üst bölümünde, duvar yüzeyinde mavi renk kıvrım dallı yapraklardan oluşan orta kartuş içerisine “Kelime-i Tevhit”, bu kartuşun sağında “Allah”, solunda ise “Muhammed” lafzının mavi madalyon içerisine siyah yazı ile işlendiği görülmektedir. Günümüzde mihrap nişi ve duvarlar beyaz badana ile boyalıdır. Sadece mihrap üst bölümlerinde mevcut olan Arapça yazılar kalmıştır (Foto. 212).

Kütahya çinisi ile kaplanmıştır. Hamamönü Camisi'ndeki son onarımlar neticesinde, harim duvarları yerden bir metre yüksekliğinde yeni Kütahya çiniler ile kaplanmış olup sanatsal bir özellik taşımamaktadır (Foto. 81).

3.1.6.5. Tuğla Süsleme

Ulu Camii'nin üst duvar saçağında, bir sıra, kubbe kasnağı saçağında ise iki sıra tuğla kullanılmıştır (Foto. 4). Hamamönü Camii'nin minare gövdesinde yatay formlarda kesilmiş tuğlaların yatay düzende dizilişleri ile görsel etki sağlanmıştır (Foto. 64).

3.1.6.6. Kalemîşi Süsleme

Sandıklı camilerinde harim duvarları iç yüzeyinde, mihrap nişlerinde, pencere açıklıklarının aralarında, kapı ve pencere kenarlarında, üst katta mahfil bölümlerinde, kubbe içerisinde ve ahşap tavan yüzeylerinde kalemîşi süslemeler bulunmaktadır. İlçede hem duvar yüzeyine hem de ahşap kiriş ve konsol yüzeylerine kalemîşi tekniğinde yapılmış süsleme unsurlarına rastlamak mümkündür. Kompozisyon çeşitliliği gösteren bu örnekler, döneminin üslup ve estetik anlayışına göre düzenlenmiş olup geçmiş dönemlerde gerçekleştirilen yeni eklemelerin ve onarımların izlerini de üzerlerinde taşırlar. Ulu Camii ile Havai Camii'nde yapılan sıva raspası sonucunda, ilk yapılaşlarına ait olan kalemîşi süslemeleri gün yüzüne çıkarılmıştır. Günümüzde bulunmayan lakin arşivlerde yer alan bilgi ve görsellerde, Hamamönü Camii (Foto. 76, 77), Çavuşçeşme Camii (Foto. 98, 99), Hoca Fakih Cami'nin (Foto. 114) mimari ve yapı elemanları üzerinde kalem işi süslemelerin olduğu görülmektedir. Bunlardan başka, Yunusemre Eski Camii (Foto. 133, 134) ile Çolak Mescid Camii'nin minber arka ve yan yüzeylerini kaplayan duvarlarda (Foto. 143) kalemîşi süslemelerin görülmesi daha önce yapıların duvar yüzeylerinin kalemîşi süslemeli olduğunu kanıtlayan belgelerdir. Ayrıca ahşap direklerle taşınan Hamamönü Camii (Foto. 75) ve Çavuşçeşme Camii'nin ahşap tavanında (Foto. 95, 98) kalemîşi tekniğinde yapılan kök boyalı süslemeler de mevcuttur.

3.1.6.6.1. Ahşap Üzerine Kalemîşi Süsleme

Hamamönü Camii ve Çavuşçeşme Camii'nin ahşap konsollar arasında ve ana kirişlerin yan yüzeylerinde bulunan kök boyalı kalemîşi süslemeler incelendiğinde, yakın

tarikhlerde⁴²¹ yapının üst örtünün açılmasından kaynaklı olarak her iki cami süslemelerinin tamamının günümüze ulaşmadığı, ulaşanlarında tavan içerisinde bir bütünlük arz etmediği, asli özelliklerini de kısmen yitirdikleri görülmüştür. Çavuşçeşme Camii'nin özgün niteliğini ve detaylarını koruyarak günümüze kadar gelen ve sanat tarihi açısından önem arz eden süsleme kompozisyonlarına bakıldığında (Foto. 95, 98), mavi ve kırmızı renkli kök boyalı konsolları arasında, beyaz renkli baklava dilimlerinin içerisinde basit formlarda taç yapraklı çiçeklerin ve lale motiflerinin, ana kirişlerin yan yüzeylerinde ise selvi motifinin işlendiği kök boyalı kalemişi süslemeler dikkat çekmektedir. Ayrıca bu tavan süslemelerinde altıgenler, üçgenler ve yıldızlardan oluşan geometrik bezemelerin arasında siyah kök boya üzerine beyaz boya ile yatay "S" motiflerinden oluşan ve birbirini takip eden su yolu kompozisyonu vardır. Bezemeler ara ara bozularak karakteristik özelliklerini yitirmeye başlamışlardır. Hamamönü Camii'nde de tavanın konsol ve kirişlerinde yoğunlaşan koyu renkli süslemelerde işlenmiştir⁴²² (Foto. 75). Konsollar arasında ve ana kirişlerin yan yüzeylerinde olan kalemişi süslemeler, her iki yapıdaki süslemeler kendi arasında yakın benzerlik göstermektedir. Ahşap üzerine kök boyalı süslemeler üslup, renk ve kompozisyonlar, bakımından birbirine olan benzerlikleri bunların birbirine yakın tarihlerde ve aynı usta grubu tarafından yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Ulu Camii'nin minberinin kapı üzerindeki ahşap kitabelik kısmındaki kartuşta (Foto. 37), kalemişi tekniğinde siyah renkle Arap harfleriyle dua yazılmıştır. Ayrıca, Ulu Camii minberinin son onarımlarda, aynalığın köşebent ve süpürgeliğinde küçük bir kısmı yakılarak orijinal renkler, mavi, yeşil, kırmızı kök boyası meydana çıkarılmıştır (Foto. 37). Denizli-Çal Ortaköy (Saray Evi) Sait Mehmet Ağa Konağı (1787-1788)⁴²³ örneğinde de tavan ve dolap kapaklarında oldukça zor fark edilen bitki dallarından oluşan motifler işlenmiştir. Çivril Bayat Köyü Camii⁴²⁴ kirişlerinde, Burdur Kemer Köyü Yukarı Cami (1790-1840)⁴²⁵, Kayış Köyü Cami (1882)⁴²⁶ tavanlarında bulunan kirişlerin yüzeyine yeşil ve mavi renklerde kalemişi süslemeler işlenmiştir.

⁴²¹ Hamamönü Camii'nin üst örtüsünün yağmurdan etkilendiğinin belirtilmesi üzerine batı ve güney cephesinin tamamına yakın bölümü yıkılarak yeniden inşa edilmiştir. Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun 03.07.14 Dosya Numarası içerisindeki 06.02.1970 tarihli raporu.

⁴²² Yapının doğu duvarı üzerindeki ahşap giriş yüzeyindeki, 1971 yılı restorasyon öncesinde de fotoğraflarda görülen bezemeler, yapının ilk özgün bezemeleri olmalıdır. Bu bezemeler desen, renk ve üslup açısından diğer nakışlardan ayrılmaktadır.

⁴²³ Feryal Beykal, *Denizli İlinde XIX. Yü. da Yapılan Duvar Resimli Yapılar*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 1996, s. 134 (Foto. 3. 4. 28).

⁴²⁴ K. Türkmen, *agt.*, s. 32.

⁴²⁵ Burcu Karaca, *Burdur ve Çevresinde Bulunan Camilerin Ahşap Üzerine Kalemişi Süslemeleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2017, s. 61 (Foto. 121-125).

3.1.6.6.2. Sıva Üzerine Kalemîşi Süsleme

Sandıklı Ulu Camii'nin 1840-41 yıllarındaki Sultan Abdülmecid Dönemi'ne tarihlenen onarımları sonrasında iç duvar yüzeylerinde, kubbeye geçiş ögelerinde, kubbede kapı ile pencere kenarları ile mihrapta kalem işi süslemeler yapılmıştır. Anadolu tasvir sanatı için önem arz eden bu bezemeler, “*Türk Baroğu*”⁴²⁷ olarak adlandırılan üslubun son dönemlerine aittir⁴²⁸. 1840-41 tarihli bezemelerin yapılmasından kısa bir süre sonra, 1870-71 yılında mevcut bezemelerin bazılarının üzeri kapatılarak yeniden işlenmiş, bazı bölgelere de ilave olarak dönemin anlayışına ve üslubuna göre yeni kalemîşi süslemeler yapılmıştır⁴²⁹. Yapı duvar yüzeylerinin, 1992 yılında yapılan sıva raspası sonrasında (Foto. 25, 30), 1840-41 yılına ait orijinal kalemîşi süslemeleri ortaya çıkarılmıştır. Havai Camii'nin duvar yüzeyleri ise (Foto. 178-180) 1899 yılında kalemîşi ile süslenmiştir⁴³⁰. Arşiv kayıtlarında yer alan bilgi ve görsellerde, Hamamönü Camii (Foto. 77) ile Çavuşçeşme Camii'nin duvar yüzeylerinde (Foto. 97) görülen bezemelerin Yunus Emre Eski Camii (Foto. 133, 134) ile Çolak Mescid Camii'nin minberin kapattığı güney ve batı duvar yüzeylerinde (Foto. 143) görülen kalemîşlerinin, ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığını belirten tarih bulunmamaktadır. Bu süslemeler, Türk resim sanatının Batılılaşma Dönemi özelliklerini yansıtması ve bunların yerel ustalar tarafından yapılmış olabileceği noktasında önemlidir. Camilerin dış kütle cephelerinde ve son cemaat yeri duvarlarında herhangi bir süsleme kompozisyonuna yer verilmezken, süslemeler genellikle iç duvarları ve yapı elemanları yüzeylerinde görülmektedir.

⁴²⁶ B. Karaca, *agt.*, s. 47 (Foto. 21).

⁴²⁷ Nurhan Atasoy, “Barok”, *TDVİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 81-83.

⁴²⁸ <https://sanatsozlugum.blogspot.com/2013/06/turk-barogu.html> (05.07.2022).

⁴²⁹ Yapı, 1992-1993 yıllarında geçirdiği onarımlarda, kalemîşi süsleme bulunan yüzeylerde sıva raspası yapılmış, yapılan bu işlem sonrasında ise 1871 yılı kalemîşi bezemelerinin altında, 1841 yılı onarımlarına ait olan kalemîşi süslemeleri gün yüzüne çıkarılmıştır. 1992 yılında tespit edilen bu kalemîşi bezemeler, çıkan motiflere göre uygun restorasyon yapılarak günümüze ulaşmıştır. Dolayısıyla, caminin ilk kalemîşi süslemeleri, büyük onarım geçirdiği M. 1840-1841 yılı sonrasında bu dönemde yapılmış, yaklaşık otuz yıl sonra ise bu kalemîşi süslemelerin üzeri 1871 tarihini veren kalemîşi süslemeleri ile kapatılmıştır. 1992 yılında ise 1871 tarihli bezemeler raspa edilerek günümüzdeki kalemîşi motifleri işlenmiştir. Yani bugün yapının yüzeylerinde mevcut olan kalemîşi kompozisyonları, 1840-41 yılına aittir lakin onarım görek günümüze ulaşmıştır.

⁴³⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait arşiv dosyalarından elde edilen 09.07.1991 tarihli raporda, kubbe kasnağına kadar var olan kalem işi bezemeler ile manzara tasvirli duvarlarının yenilendiği bilgilerine rastlanılmaktadır. Dolayısıyla bu tarihlerde duvar yüzeylerinde yapılan raspa sonrasında mevcut kalemîşi süslemelerin altında, ilk süslemelere ait kompozisyonlar gün yüzüne çıkarılmıştır.

Bitkisel karakterli süslemeler, camilerin hemen hemen her yerinde görülür. Havai Camii'nde bitkisel bezeme unsurları sınırlı oranda kullanılmıştır. Sandıklı Ulu Cami'nin mihrap kemer bordürlerinde (Foto. 35), harim duvarlarındaki yuvarlak boşaltma kemerlerinin bordür yüzeylerinde (Foto. 33), kapı ve pencereyi çevreleyen bordür yüzeylerinde kırmızı bir kuşak içerisinde (Foto. 31), birbirini tekrar eden yeşil kıvrım dal motifleri ve kırmızı küçük natüralist çiçekler nakşedilmiştir. Benzer şekilde, Havai Camii'nin de kapı (Foto. 169), pencere ve mihrap bordürlerinde (Foto. 171) turkuaz zemin yüzeylere stilize yaprak desenine benzeyen motifler simetrik olarak işlenmiştir. Dolayısıyla, Ulu Camii'nin bordür yüzeylerindeki süslemeler, Havai Camii bordür süslemelerine oranla daha ustaca ve kısmen de olsa ışık-gölge etkisini gerçekleştirecek şekilde gerçekleştirildikleri anlaşılır. Hamamönü Camii'nin 1971 yılı onarım öncesi görsellerine (Foto. 77) göre, duvarlarındaki yazı şeridini çevreleyen ve dairesel madalyonları kuşatan palmetler dikkat çeker. Hoca Fakih Camii'nin 1987 yılı onarım öncesi görselinde (Foto. 114) ise, yuvarlak kemerli mihrap bordürünü üç yönde kuşatan bitkisel bezemenin varlığı görülmüştür. Buradaki süsleme kompozisyonu da Havai Camii mihrabını üç yönde dolaşan bitkisel karakterle yerleştiriliş ve işleniş yönüyle benzerdir. Yunus Emre Camii'nin minberinin güney ve batı duvar yüzeylerinde görülen bezemelerde, siyah kalın konturla çizilen bordürler içerisine kıvrımlı yaprak karakterli süslemelere ve stilize edilmiş, simetrik bezemelere yer verilmiştir (Foto. 134). Daha çok şablon tekniğinde yapılan bu süslemeler Havai Camii, Çavuşçeşme Camii süslemeleri ile benzerlik taşır. Denizli-Acıpayam Yazır Köyü Camii'nde (1802-3)⁴³¹, Denizli-Akköy Yukarı Camii'nin (XIX. yy. sonu-XX. yy. başı)⁴³² hemen tüm iç cephelerinde bitkisel süslemeler görülür.

Ulu Camii ile Havai Camii'nin harime açılan kapısının yuvarlak kemerli alınlığına bitkisel süslemeler işlenmiştir (Foto. 169, 170). Ulu Camii harim kapısının iç kemer alınlığının yüzeyinde (Foto. 23, 25), çift kulplu su yeşili renginde sürahi, ibrik ve kâse içine yerleştirilen stilize çiçek motiflerine rastlanır. Havai Camii'nin iç kemer alınlığının yüzeyindeyse (Foto. 170) ortada stilize edilmiş mavi renkli vazo içerisinden çıkan ve her iki tarafta simetrik düzenlenen, mavi renkli kıvrım dallar ve kalın yapraklardan oluşan barok karakterli bezemeler işlenmiştir. Bundan başka, Çavuşçeşme Camii'nin 1985 yılı onarım öncesi görsellerine (Foto. 97) bakıldığında, duvar yüzeyindeki madalyonları, dışta

⁴³¹ F. Beykal, *agt.*, s. 37.

⁴³² Kasım İnce, "Denizli-Akköy Yukarı Camii", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 2, Van 2001, s. 76 (Foto. 5-6)

stilize edilmiş üç yapraklı bitkisel bezeme çevrelemektedir. Yapının alt sıra pencerelerinin kemer alınlığının ortasına stilize edilmiş, turuncu renkli bir vazodan çıkan ince dallı bitkisel süsleme işlenmiştir. Vazonun her iki yanına da mavi renk, “C” ve “S” kıvrım dallı, yayvan yapraklardan oluşan kompozisyonun simetrik yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Vazonun işlenişi kıvrım dalların verilmesi, oldukça yalın özellik gösterir. Bu bezemeler, Havai Camii’nin kapı alınlığındaki kıvrım dallar ile benzerdir. Yine Havai Camii’nin iç kemer alınlığının kıvrım dalları, Burdur Günalan Köyü Lengüme Camii (XVIII-XIX. yy.)⁴³³ ve süslemeleri ile Uşak-Banaz Yeşilyurt Köyü Camii⁴³⁴ pencere üstü bezemeleri ile benzerlik gösterir.

Ulu Camii içinde güney, doğu ve batı duvarlarının üst sıra pencere aralarında (Foto. 27), ilk yapılışındaki özgünlüğünü koruyan vazodan çıkan çiçekler duvara yapılan kaplamanın yüzeyindedir. Vazolar, altın ve gümüş renkli, Barok karakterli “C” ve “S” kıvrımlarıyla oluşturulan iki kulplu, yüksek kaideli ve yüzeyleri dilimli olarak düzenlenmiştir. Natürmortların hepsi farklı renk ve kompozisyonda işlenmiş olup birbirini tekrar eden örnekler değildir. Benzer şekilde, Havai Camii’nin mihrabının yukarısındaki pencere arasında da (Foto. 175) vazodan çıkan çiçekler görülür. Havai Camii’ndeki bu süslemeler, Ulu Camii’ne oranla daha sade ve yalın tutulmuştur. Lakin gerek vazoların işlenişi gerekse natürmortların detaylarının verilmesi ile Ulu Camii’ndeki örnekler, daha erken örneklerle benzerdir. Aynı şekilde, Manisa Kula Emre Köyü Camii’nde natürmortlar, Sandıklı Ulu Camii’nde olduğu gibi, çift kulplu sürahi, ibrik, kâse içine yerleştirilen çiçek ve meyvelerden meydana gelmektedir. Demet halinde veya vazo içine yerleştirilmiş çiçek buketlerinden oluşan natürmort tasvirlerini, Manisa Kula Emre Köyü Camii (1547-8)⁴³⁵, Manisa Soma Hızır Bey Camii (1791-2)⁴³⁶, Denizli Acıpayam Yazır Köyü Camii (1802/3)⁴³⁷, Aydın Koçarlı Cihanoğlu Camii (1834-5)⁴³⁸ ve Muğla Kurşunlu Camii’nde de görülmektedir.

⁴³³ B. Karaca, *agt.*, s. 134 (Foto. 50)

⁴³⁴ Şeyda Algaç, “Uşak-Banaz-Yeşilyurt (Holuz) Köyü Camii ve Kalemîşi Bezemeleri”, *Art-Sanat*, 13, 2020, s.8. (Foto. G.5).

⁴³⁵ Yapı, H. 1223–37 / M. 1808/9–1821/22 yılları arasında duvar resimleriyle süslenmiştir. D. Şener, *agt.*, s. 586, (Foto. 266, 273).

⁴³⁶ K. İnce, *agt.*, s. 30.

⁴³⁷ K. İnce, *agt.*, s. 106.

⁴³⁸ D. Şener, *agt.*, s. 549, (Foto. 70).

Sandıklı Ulu Camii'nin her bir pandantifinin alt kısmında birer selvi ağacı motifi işlenmiştir (Foto. 33). Bu motif, Dinar Bademli Köyü (1901)⁴³⁹, Dazkırı İdris Köyü camilerinde de (1902)⁴⁴⁰ bulunmaktadır.

Sandıklı Ulu Camii'nin kubbe kavsinin yüzeylerinde (Foto. 47) şablon gibi tekrarlanan bitkisel bezemelerden farklı olarak, saksıdan çıkan çiçek motifleri bu bitkisel bezemelerin hiçbiri diğerinin tekrarı değildir. Limon, nar, zeytin, incir veya dut gibi meyve ağaçları tekil halde, sarı, kırmızı, mavi gibi renkler kullanılarak resmedilmiştir. Çolak Mescid Camii minberinin güney ve batı duvar yüzeylerin de de (Foto. 143) kible duvarında kirlili beyaz zemin üzerine mavi renkli vazo içerisinden çıkan, sağa ve sola dalları sarkan elma ağacı, batı duvarında ise aynı kompozisyonda ayva ağacı betimlenmiştir. Çolak Mescid Camii'nin meyve ağacı tasviri, Denizli-Çal Ortaköy Sait Mehmet Ağa Konağı (1787-1788)⁴⁴¹ yüklüğün üstündeki motiflerle birebir benzerdir. Vazolara ve sepetlere yerleştirilmiş meyve ağacı ve bitkisel bezemelerin iç mekânlarda kullanımıysa en erken Topkapı Sarayı'nda III. Ahmed'in Yemiş Odası'nda (1705) görülmektedir. Aydın-Koçanlı Cihanoğlu Camii'nde (1834-5) Sandıklı Ulu Camii'ne benzer kompozisyonlarda işlenmiş, yüksek kaideli koyu sarı renkte, gövdesi geniş ve dilimli, kulplu saksı içinde sarı meyveli küçük bir ağaç vardır. İnce dallarından çıkan küçük yeşil yaprakları ve sarı meyveleriyle limon veya ayva ağacı tasvir edilmiştir⁴⁴².

Camii Tasvirleri, Sandıklı Ulu Camii'nin kible tarafında mihrap yukarısına denk gelen kubbe kavsinde (Foto. 54) ise iki cami tasviri yer almaktadır. Batılılaşma Dönemi resim sanatında önemli yere sahip olan bu mimari tasvirler, ilk yapılışındaki orijinalliğini koruyarak günümüze ulaşmıştır. Batı taraftaki cami tasviri altında, sülüs hatlı yazı ile “*Resm-i Sultan Ahmet Cami-i Şerifi*” ve doğu taraftaki cami tasviri altında ise “*Resm-i Tophane-i Amire Cami-i Şerifi*” yazısı okunur. Her iki mimari tasvirde kompozisyonlar çerçeve içine alınmadan, gri, sarı, mavi, yeşil renklerde işlenmiştir. Siyah konturlarla çizilen Resm-i Sultan Ahmet Cami-i Şerifi tasvirinde, avlu duvarı üzerinde açılan yuvarlak kemerli kapının yer aldığı avlu duvarının bakış açımıza göre, yapı tasvirinin sağ yanında küme halinde ağaç tasviri bulunmaktadır. Ağaçların arkalı önlü verilmesi, arkasındaki minareler, iki boyutlu renk kullanılmıştır. Duvar resimlerinin içerisinde yaygın daha çok dini mimaride tercih edilmiştir. XVIII. ve XIX. yy.larda, Anadolu'daki

⁴³⁹ K. Türkmen, *agt.*, s. 72, (Foto. 2.63).

⁴⁴⁰ K. Türkmen, *agt.*, s. 86, (Foto. 2.84).

⁴⁴¹ F. Beykal, *agt.*, s. 132-133 (Foto. 3.3.24-27).

⁴⁴² D. Şener, *agt.*, s. 64.

dini ve sivil mimari örneği yapılarında işlenmiştir. Erken tarihli cami tasvirlerine, Yozgat Çapanoğlu Camii'nin (1777-79)⁴⁴³ mahfil kubbe eteğinde, Denizli-Çal Ortaköy (Saray Evi) Sait Mehmet Ağa Konağı (1787-1788)⁴⁴⁴, Denizli-Acıpayam Yazır Köyü Camii'nin (1802-3)⁴⁴⁵ güney, doğu ve batı üst panolarında rastlanılmaktadır. Soma Damgacı Camii (1791-2)⁴⁴⁶, Kütahya Tavşanlı Kurşunlu Camii'nin (1886-7)⁴⁴⁷ mihrap nişinin iki yanında, beyaz alçı sıva üzerine kalem işi süsleme ile yapılmış “*Süleymaniye Camii ve Selimiye Camii*” tasvirleri bulunmaktadır. Kütahya Tavşanlı Kurşunlu Camii (1886-7) ve Sandıklı Ulu Camii'deki tasvirler çerçevesiz, olarak düzenlenmiş kompozisyonlardır. Afyon-Dazkırı Kızılören Köyü Camii, pano içerisinde revaklı avlu içinde mavi tek kubbeli mimari bir tasvir bulunur. Tasvirin üstüne “*Cami-i Sultan Selim*” yazılmıştır. Afyon-Başmakçı Recep Bey Camii (1892)⁴⁴⁸ ve Afyon-Dazkırı ilçesi Çiftlik Köyü Camii (1887-88 Öncesi)⁴⁴⁹ camilerinde harim duvarlarında bulunan, hayali cami tasvirleri de iki boyutlu ve minyatür geleneğini devam ettirir niteliktedir.

Manzara Tasvirleri, Ulu Camii'nin 1871 yılında yapılan, lakin sıva raspası sonrası ortadan kaldırılan, süsleme kompozisyonlarına bakıldığında (Foto. 50), kubbe kavsinde, her biri farklı renk ve kompozisyonlarda on adet çerçevesiz küçük manzara tasviri işlenmiştir. Tamamında, ortada yeşil büyük bir ağaç, etrafında çeşitli boyutlarda düzenlenen selvi ağacı, arkasında ise dağ sıraları veya tepeler arasına konumlanan köy yerleşimleri göze çarpmaktadır. Renda, “Bunlar iki katlı dar cepheli evlerin, camilerin bulunduğu çerçevesiz resimlerdir ve hepsinde toprak sarısı ve yeşil kullanılmıştır” diyerek kaleme almıştır⁴⁵⁰. Bu manzara resimlerinde ışık ve gölge iyi kullanılarak üç boyutluluk kazandırılmaya çalışılmış lakin çeşitli boyutlarda serbest fırça darbeleriyle işlenen ağaçlar dağ ve tepe sıralarından daha büyük tutulmuş, oran ve orantısızlık dikkat çekmektedir. Ayrıca caminin kuzeydoğu ve kuzeybatı pandantiflerinin göbeğindeki koyu mavi renkli çizgi ile sınırlandırılan madalyon içerisine (Foto. 45,46) farklı renk ve

⁴⁴³ R. Arık, *age.*, s. 27-28.

⁴⁴⁴ F. Beykal, *agt.*, s. 129 (Foto. 3.4.13).

⁴⁴⁵ F. Beykal, *agt.*, s. 116 (Foto.3.3.17).

⁴⁴⁶ K. İnce, *agt.*, s. 30.

⁴⁴⁷ Nilgün Çöl, *Tavşanlı Tarihi Kent Dokusu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1992, s. 13-14.

⁴⁴⁸ K. Türkmen, *agt.*, s. 52.

⁴⁴⁹ K. Türkmen, *agt.*, s. 44.

⁴⁵⁰ Günsel Renda, kubbe içerisindeki manzara tasvirlerinin 1841 tarihinde onarım geçirdikten sonra yapılmış olabileceğini ve iki camii tasvirinin ise 1870 yılında kible duvarına eklenmiş olabileceğinden bahsetmiştir. Lakin, burada tam tersi olmalıdır. Kubbe kavsi üzerinde yapılan raspa sonrasında manzara tasvirlerinin öncesinde burada başka kompozisyonların var olduğu görülmüştür. Yine yapılan raspa sonrasında kible duvarındaki iki camii tasvirinin de 1870 yılından önceye ait olduğu görülmektedir.

kompozisyonda işlenen manzara tasvirleri 1992 yılında işlenmiştir. Bu kompozisyonlarda ortadan kaldırılmıştır. Kuzeybatı pandantifine (Foto. 45) iki dağ arasında uzanan ırmak tasvir edilmiştir. Sarı renk dağ sıraları üzerinde herhangi bir ağaç veya mimari tasvire yer verilmemiş olup güneş ışığının vurduğu yüzeyler açık sarı, güneş görmeyen yerler ise daha koyu renkte işlenerek ışık ve gölge vurgulanmaya çalışılmıştır. Gökyüzündeki bulutlar, fırça darbeleri ile oluşturulmuş, beyaz, gri ve mor renkler kullanılarak havanın kapalı olduğu izlenimi verilmiştir. Ayrıca nehirin, yanlardaki dağ sıralarının sonuna doğru daralarak verilmesi ve suyun yüzeyindeki ışık yansımaları dikkat çekicidir. Kuzeydoğu pandantif göbeğinde yine koyu mavi renkli çizgi ile sınırlandırılan madalyon içerisine, ortada kahverengi uzun gövdeli söğüt veya palmye ağacı ve bu ağacın çevresindeki küçük boyutlarda ağaçlar ve çalılıklar, arkada ise dağ sıraları ilgi çekicidir. Oran ve orantı konusunda sorunlu olan söğüt ağacı, kompozisyonun merkezinde yer almaktadır. Yunus Emre Camii minberinin güney ve batı duvarını kaplayan yüzeylerinde (Foto. 134) de manzara tasvirlerinin mevcut olduğu tespit edilmiştir. Siyah ve beyaz renklerin hâkim olduğu bu bezemelerde, ön planda sarı tonlarında kumsal, ortada gri renkli deniz ve arka planda ince siyah konturlarla çizilen gri dağ silsilesi, resmi yatayda üçe bölmektedir. Manzara tasviri, iki yanda büyük boyutlu kahverengi sütun arasında sınırlandırılmıştır. Kompozisyonun solunda sahil kenarında ince siyah konturlu çizgilerle çizilmiş, kesme taş malzemeden inşa edilen üç pencereci kırma çatılı mimari tasvir betimlenmiş ve bu tasvirin hemen arkasında gri renkli dağ sırası işlenmiştir. Mimari tasvirin yanına kalın fırça darbeleri ile yeşil renkli ağaç tasviri yapılmıştır. Kumsala yakın yerde, ince çizgiler ile çizilen gemi, dumanı çıkar vaziyette tasvir edilmiş olup ön yüzünde ay-yıldızlı Türk bayrağı işlenmiştir. Geminin yukarısındaki ise kuş tasviri uçar vaziyettedir. Ağacın işlenmesi ile dağ silsilesinin verilmesinde oran-orantısızlık dikkat çekmektedir. Ulu Camii'deki süslemelere oranla buradaki manzara tasviri daha çizgiseldir. Osmanlı coğrafyasının hemen hemen her yerinde bu tür manzara kompozisyonları ile karşılaşmak mümkündür. Makedonya-Üsküp Alaca Camii (1833-4)⁴⁵¹ kubbe yüzeyinde kıvrımlı akant yaprakları ve muhtelif çiçek tasvirleri arasında toplam on iki yuvarlak pano içerisine natürmort ve manzara resimleri yerleştirilmiştir. Kompozisyonlarda anıtsal bir ağacın (meyve ağacı) altında kurulu küçük şehir kompozisyonları görülmektedir. Sandıklı Ulu Camii'nin küçük şehir tasvirleri, kubbeye yerleştirilişi açısından üniktir.

⁴⁵¹ Abas Jahjai, "Günümüz Kalkandelen Şehrinde Osmanlı İzleri", *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*, 3/5, 2020, s. 63 (Foto. 11-12)

Sembolik Tasvirler, Ulu Camii'nin sıva raspası öncesi görselinde, kubbe göbeğinde, toprak sarısı zemin üzerine kırmızı renkli kalın konturla çizilen madalyon içerisinde, her biri mavi ve turkuaz renkle boyanmış altı kollu yıldız (Süleyman Mührü) betimlendiği, bu yıldız kollarının arasına Ashab-ı Kehf isimlerinin sülüs hatlı yazı ile yazıldığı görülmektedir (Foto. 49). Havai Camii'nin doğudaki harime giriş kapısının güneyindeki alt sıra pencerelerinin arasına Ashab-ı Kehf'in isimleri sembolik olarak, kayık şeklinde yazılmıştır (Foto. 172). Banaz Yeşilyurt Köyü Camii⁴⁵², batı duvarında altı kollu madalyon içerisinde verilmiştir.

1971 yılı onarım öncesi görsellerine göre, Hamamönü Camii'nin doğu duvarı yüzeyinde (Foto. 79), stilize edilmiş rahle motifi, kalın konturlu çizgilerle işlenmiş olup rahle ayakları yazı formunda oluşturulmuştur. Rahle kollarında dalgalanan kırmızı renkli bayrak işlenmiş, rahlenin içerisine de Allah lafzı sülüs hatlı yazılmıştır. Havai Camii'ndeki rahlenin üzerinde (Foto. 180) Kur'an-ı Kerim açık ve içinden ışık saçan vaziyette betimlenmiştir.

Ulu Camii'nin 1992 yılı duvar raspası öncesine ait görselde, mihrap kavsarası niş yüzeyine iki yana açılan dalgalanmış, püsküllü, mavi renkli perde motifi işlenmiştir (Foto. 36). Havai Camii'nin kavsara yüzeyine ise, her iki yana doğru bağlanmış, kırmızı ve yeşil püskülleri olan kırmızı bir perde motifi, kavsaranın merkez noktasından nişe doğru sarkan bir kandil motifi işlenmiştir (Foto. 177). Emirdağ Çarşısı Camii'nde (1900-1)⁴⁵³ görülen kalemişi süslemelerden mihraba işlenen perde ve kandil motifi yerel örnekler bağlamında verilebilir.

Ulu Camii'nin günümüzdeki mihrap nişinde (Foto. 35), günümüzde yağlı boya ile yapılmış, zincirle asılı mavi renkli kandil motifine yer verilmiş, kalın kontur çizgiyle ayrılıp kavsarası dikey çizgiler ile dilimlenmiştir. Havai Camii'ndeki kandil motifi (Foto. 189) kubbe göbeği çevresinden kubbe eteğine doğru sarkan vaziyette stilize edilmiş sekiz kandil süslemesinin her biri birer kıvrım dallı çiçek şeklinde tasarlanmıştır.

Havai Camii mihrabın her iki tarafında (Foto. 175, 178) "C" kıvrımlı barok karakterli kollara sahip iki metre boyutların turuncu renbeyaz uzun mumu ile birlikte yaklaşık iki metre boyutlarında şamdan işlenmiştir. Yanar vaziyette betimlenmiş, mumların ortasına ve alt kısmına damla şeklinde "*Maaşallah*" yazılmıştır.

⁴⁵² Ş. Algaç, agm, s.13. (Foto. G.11).

⁴⁵³ K. Türkmen, *agt.*, s. 100, (Foto. 2.106).

Gemi tasvirleri, Yunus Emre Eski Camii'nin manzara tasviri içerisinde (Foto. 134), Havai Camii'nin doğu duvarında (Foto. 172) işlenmiştir. Havai Camii'deki tasvir daha çok Ashab-ı Keyf isimlerinin kayık tarzında işlenmesi ile düzenlenmiştir. Bu gemiler halk arasında Nuh'un gemisine benzetilmiş ve anılmıştır. Denizli-Çal Ortaköy (Saray Evi) Sait Mehmet Ağa Konağında da (1787-1788) benzer uygulama görülmektedir⁴⁵⁴.

Havai Camii'nin mihrabının kavsara yüzeyine ise, her iki yana doğru bağlanmış, kırmızı ve yeşil püskülleri olan kırmızı bir perde motifi, kavsaranın merkez noktasından nişe doğru sarkan bir kandil motifi işlenmiştir (Foto. 177). Mihrabın her iki tarafında turuncu renkli, "C" kıvrımlı barok karakterli kollara sahip ve üzerindeki beyaz uzun mumu ile birlikte yaklaşık iki metre boyutlarında şamdan motifi işlenmiştir. Yanar vaziyette betimlenmiş, mumların ortasına ve alt kısmına damla şeklinde "Maaşallah" yazılmıştır.

Yazı, Havai Camii kapı açıklığının üst kemer alınlığında yapılan raspa sonrasında, mavi renkte boyanmış kıvrım dallı yapraklarının ve dalın ucunda açan kırmızı renkli çiçeğin simetrik yerleştirilmesi ile oluşturulan çelenk içerisine müsenna olarak siyah renkli yazı ile Fetih Suresi'nin ilk ayeti işlenmiştir (Foto. 170).

Ulu Camii'nin güneybatı ve güneydoğu köşedeki (Foto. 33) pandantiflerin göbeğine, dairesel madalyon içerisine mavi zemin üzerine, sülüs hatla "*İhlas Suresi*" yazılmıştır. (Foto. 42, 43)⁴⁵⁵.

Hamamönü Camii'nin 1985 yılı onarım öncesi görsellerine bakıldığında (Foto. 77, 78), üst sıra pencere aralarında, kalın konturla çizilen kırmızı yuvarlak madalyon içerisine, beyaz zemin üzerine sülüs hatla Allah, Muhammed ve dört halife ile H.z Ali'nin oğullarının isimleri yazılmıştır. Denizli-Akköy Yukarı Camii'nin (XIX. yy. sonu-XX. yy. başı)⁴⁵⁶ harimin doğu, batı ve kible duvarlarının panolarında, madalyonların içerisine Allah ve Muhammed lafızlarının yanı sıra, dört halife ile Hasan ve Hüseyin'in adları yazılmıştır. Benzer uygulamanın görüldüğü camilere örnek olarak, Afyon-Başmakçı Recep Bey Cami⁴⁵⁷, Afyon-Dazkırı ilçesi Çiftlik Köyü (1887-88 Öncesi)⁴⁵⁸,

⁴⁵⁴ F. Beykal, *agt.*, s. 133 (Foto. 3.4.25).

⁴⁵⁵ 1992 yılındaki sıva raspası işlemi sonrası, bu süslemelerin altında günümüzdeki yapının 1841 yılındaki kalemişi süslemeleri tespit edilmiştir (Foto. 42, 43).

⁴⁵⁶ K. İnce, "Denizli-Akköy Yukarı Camii", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 2, Van 2001, s. 76 (Foto. 5).

⁴⁵⁷ K. Türkmen, *agt.*, s. 52.

⁴⁵⁸ K. Türkmen, *agt.*, s. 44.

Afyon-Dazkırı Kızılören Köyü Camii, Uşak Banaz Yeşilyurt Camii'nde de isimler madalyon içerisine işlenmiştir

Ulu Camii'nin kubbe eteğinde yazı kuşağı olarak sülüs hatla yazılan Nebe Suresi (Foto. 47), Havai Camii kubbe eteğinde ise (Foto. 189) yine yazı kuşağı olarak Ayet-el Kürsi bulunmaktadır.

3.2. Türbe

Sandıklı ilçe merkezinde 2021 ve 2022 yılları arasında yapılan incelemeler sonucunda tarihi belge niteliği taşıyan bir adet türbe tespit edilerek katalog kısmında ayrıntılı tanımı yapılmıştır. Tanımı yapılan Muradin (Muradım) Türbesi, “Plan ve Mekân Anlayışı”, “Malzeme ve Teknik”, “Mimari ve Yapı Elemanları”, “Kitabeler” ve “Süsleme Unsurları” başlıkları altında, çevre il ve ilçelerde bulunan eserler ile karşılaştırılarak, değerlendirmesi yapılacaktır.

3.2.1. Plân ve Mekân Anlayışı

Muradin (Muradım) Türbesi, plan ve mekân anlayışı içerisinde üst örtü formuna göre değerlendirildiğinde, kare planlı, tek kubbeli yapılar içerisinde incelenmektedir. Orta Asya'da yaygın olarak kullanılan bu plan tipinde inşa edilen eserlerden Türkmenistan'daki kare planlı Şir-i Kebir Camii-Türbesi'nin⁴⁵⁹ (IX.-X. yy.)⁴⁶⁰ kubbesine tromplarla geçilmiştir. Erken örnekler bağlamında, Özbekistan'daki Samanoğlu İsmail Türbesi (X. yy.), İran'daki Pir Ahmet Türbesi (XI. yy.)⁴⁶¹ ile Şahrüh Hanikahı (XII. yy.)⁴⁶², Türkmenistan'daki Sultan Sencer Türbesi (XII. yy.)⁴⁶³ de kare planlı ve kubbeli olarak düzenlenmiştir. Meraga'da bulunan Kümbet-i Surh (1147-8)⁴⁶⁴ da kare planlı mekâna sahiptir.

⁴⁵⁹ Yapı, bazı çalışmalarda cami-türbe olarak tanıtılmıştır. İbrahim Çeşmeli, *Orta Asya Camileri'nde Tipoloji (7-13. Yüzyıllar)*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 2005, s. 207 (Şekil 2.230-31).

⁴⁶⁰ Ara Altun, “Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi”, *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınevi, C. I, İstanbul 1988, s. 33-44.

⁴⁶¹ O. Eravşar, *age.*, s. 232.

⁴⁶² O. Eravşar, *age.*, s. 300.

⁴⁶³ Yaşar Çoruhlu, “Sultan Sencer Türbesi”, *TDVİA*, C. 37, 2009, s. 519-521.

⁴⁶⁴ Suut Kemal Yetkin, *İslam Mimarisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1965, s. 92.

Anadolu'da ise Selçuklu türbeleri, İran'da ortaya konulan örnekleri devam ettirir. Çoğunluğu poligonal ve silindirik gövdeli olup kare gövdeli örnekler çok azdır. Kare gövdeye sahip örneklerden Anadolu'da Ahlat Şeyh Necmettin Havai Baba Kümbeti (1222) ile Afyon Kadınana 1 Kümbeti (1307) örnek olarak verilebilir⁴⁶⁵. Özellikle Orta Asya'da başlayan, Anadolu'da ise Selçuklular ve Beylikler ile devam eden bu plan şeması, günümüze kadar kullanılmıştır. Develi'de Seyyid-i Şerif Türbesi (1295-96) de benzer planda inşa edilmiş, kubbeye büyük üçgenler ile geçilmiştir⁴⁶⁶. Germiyanogulları Dönemi'nden Sandıklı Mentеш Köyü Türbesi (XIV. yy.)⁴⁶⁷ ile Çivril Emirhisar Köyü Türbesi (XIV. yy.)⁴⁶⁸ kare planlı tek kubbeli örnekleri oluşturur. Konya Hasbey Dar-ül Hüffazı (1421) da kübik planlı tek kubbeli bir yapıdır⁴⁶⁹. İstanbul'daki Sultan Ahmet Türbesi (1619) ile İstanbul-Fatih Aynülhayat Kadın Türbesi (1759-1763)⁴⁷⁰ bu plan şemasıyla benzeşir. Sultan I. Abdülhamid Türbesi (1780)⁴⁷¹ de kare planlı olup üzeri kubbe ile örtülmüş, barok mimari üslubuna uygun olarak köşeleri yuvarlatılmıştır. Fossati tarafından 1858 yılında inşa edilen İstanbul-Fatih Mustafa Reşit Paşa Türbesi⁴⁷² ve Mimar Kemalettin'in 1900 yılında inşa ettiği İstanbul-Fatih Ahmet Cevat Paşa Türbesi anıtsal niteliği ile son örneklerdendir.

3.2.2. Malzeme ve Teknik

Yapının batı cephesinde yer alan sivri kemer formlu tuğla boşaltma kemerinin üst seviyelerinden itibaren malzeme ve inşa tekniğindeki değişimlerden yenilediği anlaşılmaktadır. Yapı, boşaltma kemerinin üstüne kadar orijinalliğini korumuş, cephelerinde genel olarak dönem özelliğine uygun olarak kaba yonu ve moloz taş, aralarda yer yer tuğla malzeme kullanılmış olmakla beraber yığma duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Tek tük devşirme malzemeye de rastlanır. Bu seviyenin yukarisından itibaren moloz taş ve kırma taş parçalarından ibaret düzen takip edilmiştir. Hemen üzerinde taş

⁴⁶⁵ Gulbanu Koshenova, "Kazakistan Taraz'da Babacı Hatun Türbesi, *Bilig*, Sy. 77, 2016, s. 19 (Çizim 13, 15).

⁴⁶⁶ M. Oluş Arık, "Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", *Anadolu*, 11, Ankara 1967, s. 79.

⁴⁶⁷ A. O. Uysal, *age.*, s. 655 (Şekil 45a-b)

⁴⁶⁸ A. O. Uysal, *age.*, s. 654 (Şekil 44)

⁴⁶⁹ M. O. Arık, *agm.*, s. 79.

⁴⁷⁰ Ahmet Ağar, *XVIII. Yüzyıl İstanbul Türbeleri*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2016, s. 209, (Foto. 123).

⁴⁷¹ Açelya Ümit Ezen, *İstanbul'daki Batılılaşma Dönemi Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019, s. 62 (Plan 4.6).

⁴⁷² Kemal Beydilli, Mustafa Reşit Paşa", *TDVİA*, C. 31, Ankara 2020, 348-350.

saçak silmesi ve kasnaksız kubbesi yenileşmenin ürünüdür. Yapı kubbesinin malzemesi sıvalı yüzeyinden dolayı görülmese de dönem özelliklerine göre tuğla malzeme kullanılmış olmalıdır. Sandıklı Menteş Köyü Türbesi'nde⁴⁷³ de taş malzemenin kullanıldığı lakin Muradin Türbesi'ne oranla tuğla ve devşirme malzemenin yoğunluğu dikkat çeker.

3.2.3. Mimari ve Yapı Elemanları

Kare planlı yapının kubbesine Türk üçgenleri ile geçiş sağlanmıştır. Tokat Nureddin Bin Sentemur Kümbeti'nde (1313)⁴⁷⁴ ve Germiyanogulları mimarisi bağlamında, Sandıklı'daki Menteş Köyü Türbesi⁴⁷⁵ ile Kütahya Paşam Sultan Türbesi'nde ⁴⁷⁶ (XIV. yy.ın ikinci yarısı) de Türk üçgenlerinin kullanılarak, iç mekânda hareketliliğin yaratıldığı görülmektedir.

Türbenin batı cephesindeki kapısı, yuvarlak boşaltma kemerinin içerisinde kaş kemer formudur. Türbenin batı, kuzey ve doğu cephelerinde herhangi bir pencere açıklığına yer verilmemiş, sadece güney cephesinin ortasına açılan kare formlu pencere ile içerisi aydınlatılmıştır.

3.2.4. Kitabeler

Yapıda tarih bildiren herhangi bir kitabe bulunmamaktadır.

3.2.5. Süsleme Unsurları

Yapıda herhangi bir süsleme unsuru bulunmamakla birlikte kubbeye geçiş ögesi olan Türk üçgenleri yapıya gözle görülür hareketlilik katar.

3.3. Hamam

Sandıklı ilçe merkezinde 2021 ve 2022 yılları arasında yapılan incelemeler sonucunda tarihi belge niteliği taşıyan bir adet hamam tespit edilerek katalog kısmında ayrıntılı tanımı yapılmıştır. Tanımı yapılan Sandıklı Küçük (Ece) Hamamı, "Plan ve

⁴⁷³ A. O. Uysal, *age.*, s. 655 (Şekil 45a-b).

⁴⁷⁴ G. Koshenova, *agm.*, s. 19 (Çizim 16)

⁴⁷⁵ A. O. Uysal, *age.*, s. 655 (Şekil 45a-b).

⁴⁷⁶ A. O. Uysal, *age.*, s. 567 (Resim 340).

Mekân Anlayışı”, “Malzeme ve Teknik”, “Mimari ve Yapı Elemanları”, “Kitabeler” ve “Süsleme Unsurları” başlıkları altında, çevre il ve ilçelerde bulunan eserler ile karşılaştırılarak, değerlendirmesi yapılacaktır.

3.3.1. Plân ve Mekân Anlayışı

Sandıklı Küçük (Ece) Hamamı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen alanı kaplayan tek fonksiyonlu bir hamam olup tek eyvanlı ve köşe halvetli plan tipindedir⁴⁷⁷. Dikdörtgen planlı hamam, soyunmalık, ılıklik, sıcaklık, tuvalet, tıraşlık, halvet, hazne ve külhan mekanlarından meydana gelmektedir⁴⁷⁸. Anadolu’da bu plan şemasının uygulandığı örnekler Anadolu Selçuklular Dönemi’nden itibaren rastlanılmaktadır. Tek eyvanlı ve köşe halvetli plan tipinde inşa edilen diğer bir başka örnek Sandıklı Sorkun Kasabası’ndaki kısmen yıkılan Sorkun Hamamı’dır⁴⁷⁹. Yalnız burada tek halvet hücreli olması yönüyle Ece Hamamı’ndan ayrılır. Anadolu’da tek eyvanlı ve köşe halvetli tipinde inşa edilen hamamlara örnek olarak, Kayseri Sultan Hamamı (XIII. yy.)⁴⁸⁰, Kütahya Saray Hamamı (XIV. yy.)⁴⁸¹, Çanakkale-Gelibolu Saruca Paşa Hamamı (1454)⁴⁸², Balıkesir Zağanos Paşa Hamamı’nın (1461) kadınlar bölümü⁴⁸³, Manisa-Akhisar Sarı Ahmet Paşa Hamamı (1488), Bursa Tahtakale Hamamı kadınlar kısmı (1561)⁴⁸⁴, Erzurum’da XVII. yy.da inşa edilen Erzurum (Pastırmacı-Fuadiye) Hamamı⁴⁸⁵, Manisa-Gördes Çifte Hamam (1751)⁴⁸⁶, Kayseri-Pınarbaşı Eski Hamamı (XIX. yy.)⁴⁸⁷ verilebilir.

⁴⁷⁷ Sami Karaman, *Afyonkarahisar Hamamları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2013, s. 111.

⁴⁷⁸ Uysal 05.07.1989 yılında yapıyı incelemiş, üst örtülerinin yıkıldığını ve enkazın şimdiki yol seviyesinin altında kalan hamamın içerisine doldurulduğunu ve planının ise anlaşılmadığını ifade etmiştir. A. O. Uysal, *age.*, s. 117-118. Mülkiyeti şahıslara ait olan hamam, yıllardır kullanılmadığı, bakım ve onarımlarının yapılmadığından enkaz haline gelmiştir. 2000’li yıllarda tamamen yıkılarak toprak altında kalan hamamda Mart-Mayıs 2017 tarihinde Arkeoloji Müze müdürlüğü ekiplerince kazı ve sondaj çalışmaları başlatılarak, hamama ilişkin veriler elde edilmeye çalışılmıştır. Kazı çalışmaları sonrasında elde edilen veriler ışığında yapının rölevesi çıkarılmış, restitüsyon ve restorasyon projeleri hazırlanmıştır.

⁴⁷⁹ S. Karaman, *agt.*, s. 111.

⁴⁸⁰ Mustafa Denктаş, *Kayseri’deki Tarihi Su Yapıları-Çeşmeler ve Hamamlar*, Kıvılcım Yayınları, I. Baskı, Kayseri 2000, s. 279.

⁴⁸¹ A. O. Uysal, *age.*, s. 261.

⁴⁸² Zerrin Köşklü v.d. agm., s. 127.

⁴⁸³ Abdülhamit Tüfekçioğlu, “Balıkesir’de Erken Osmanlı Dönemi Hamamları” *IX. Ortaçağ Ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler*, Erzurum, 2006, s.449-450 s.

⁴⁸⁴ Zerrin Köşklü v.d. agm., s. 127.

⁴⁸⁵ Zerrin Köşklü v.d. agm., s. 132. (Plan 7)

⁴⁸⁶ İ. Kuyulu, *age.*, s. 82.

⁴⁸⁷ M. Denктаş, *age.*, s. 215-218.

3.3.2. Malzeme ve Teknik

Hamamın inşasında temel yapı malzemesi olarak moloz taş kullanılmış olup taş aralarında yer yer tuğlalar atılarak yığma duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Sandıklı merkeze yakın olan Hüdai Kaplıcalarındaki 4 Nolu Harabe Hamam (XIV. yy.)⁴⁸⁸ ile Sandıklı Sorkun Kasabası Hamamı duvarlarında (XV. yy.), moloz taş ile aralarında tuğla malzemeler dikkat çeker. Bu örneklerde kullanılan taş malzemenin doku ve boyutları, Ece Hamamı'nın malzemesine yakından benzerdir. Anadolu'daki örneklerden ise, Germiyanogulları Dönemi'nde inşa edilen Kütahya'daki Saray Hamamı (XIV.yy. ortaları)⁴⁸⁹ ile Kemer Hamamı (XV. yy. başı)⁴⁹⁰ duvarlarında da moloz taş malzeme görülmektedir. Ece Hamamı'nın dış yüzeyi sıvalı olan kubbenin yapım malzemesi içerde tuğla olarak görülmüştür. Kapı açıklığının kemer formları da tuğla malzemedan inşa edilmiştir. Ece Hamamı'nın doğu-batı doğrultusunda uzanan su deposunda, moloz taş+tuğla malzeme kullanılarak sivri tonozlu olarak inşa edilmiştir. Su deposunun altındaki ateşlik kısmı, büyük boyutlu tuğlaların yığma tekniğinde örülmesi ile inşa edilmiş olup altta boyuna dikdörtgen formlu kanallar da benzer malzeme ve teknikle düzenlenmiştir. Anadolu'daki hamamların kubbelerinin genelinde tuğla malzeme görülmektedir. Sandıklı Sorkun Kasabası Hamamı'nın üst örtüsü ise tamamen tuğla malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Yapı elemanlarında kullanılan tuğla malzeme ise, Afyonkarahisar-Sultandağı Çifte Hamamı'nın (XV. yy.) hem pencere hem de kapı kemerlerinde, Afyonkarahisar'daki Gedik Ahmet Paşa Hamamı'nın pencerelerinde (XVI. yy.), Kasım Paşa Hamamı (XVII. yy.) kapı ve pencere kemerlerinde kullanılmıştır⁴⁹¹. Dolayısıyla bu hamamların beden duvarlarında kullanılan malzeme yönüyle Ece Hamamı ile benzeşir.

3.3.3. Mimari ve Yapı Elemanları

Yapının kemerleri incelendiğinde, soyunmalıktan dar ve yuvarlak kemer formlu kapı açıklığı ile ılık bölüme geçilmiş, ılık bölüminün, güneybatı köşesinde sivri kemer formlu dar bir kapı açıklığı ile de helaya geçit sağlanmıştır. Ilıklığın kuzey duvarı ortasındaki, yuvarlak kemer formlu kapı açıklığıyla sıcaklığa geçit sağlanmıştır.

⁴⁸⁸ Eskişehir Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu, 4 Nolu Hamam Dosyası.

⁴⁸⁹ A. O. Uysal, *age.*, s. 261.

⁴⁹⁰ A. O. Uysal, *age.*, s. 265.

⁴⁹¹ S. Karaman, *agt.*, s. 111.

Sıcaklığın kuzeyinde halvet, sivri kemerle ayrılmıştır. Traşlığın kapı açıklığının yuvarlak kemer formu tuğla malzemedan inşa edilmiştir. Geçiş elemanları bağlanımda ise, üzeri kubbe ile kapatılan yapının, kubbeye geçişleri Türk üçgenleri, sadece helanın kubbesine tromplarla geçiş sağlanmıştır. Helanın kubbeye geçiş ögesinin değişmesi kare gövdenin dar olması ile açıklanabilir. Hamamın mekanlar arası geçişi, yuvarlak kemer formu, dar kapılar aracılığıyla sağlanmıştır. Benzer kapı örneklerine, Sandıklı Sorkun Kasabası Hamamı'nda ve Kütahya Küçük Hamamı'nda rastlanılır. Yapının içerisi üst örtüye açılan pencereler sayesinde aydınlatılmıştır. Ilıklık mekanının kubbesi üzerine bir büyük, iki küçük yuvarlak, helanın kubbesinin ortasına da küçük bir aydınlatma penceresi açılmıştır. Sıcaklığın kubbe göbeğine bir büyük yuvarlak ve çevresinde dört küçük yuvarlak pencere açıklığıyla yapı aydınlatılmıştır. Sıcaklığın eyvanının üst örtüsünde ise yukarı doğru daralan bir pencereye yer verilmiştir. Halvetin kubbe göbeğine bir büyük ve çevresine de üç küçük yuvarlak aydınlatma penceresi açılmıştır. Tokat Mevlâna Hamamı (XV. yy.)⁴⁹² halvet kubbe merkezinde bir, bunun etrafında beş yuvarlak, bunlarında etrafında sekiz altı köşeli aydınlatma açıklıkları bulunur. Kütahya Küçük Hamamı sıcaklık ve ilıklık kubbelerinde benzer uygulamalar görülür.

3.3.4. Kitabeler

Yapıda tarih bildiren herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Süleyman Gönçer, 1971 tarihinde kaleme aldığı eserinde hamam kapısı üzerinde, çekiç ile kazınmış vaziyette bir kitabenin varlığından bahsetmiş ve sadece tarih kısmını H. 725 (M. 1325) tarihi okuyabilmiştir. Lakin şu an için mevcut olmayan kitabenin nerede olduğu da bilinmemektedir.

3.3.5. Süsleme Unsurları

Yapıdaki süsleme kompozisyonları incelendiğinde, sıcaklık bölümünün kuzey duvar ortasında su haznesinden gelen düz lentolu buhar penceresinin her iki yanında birer kılıç motifi, alçı malzemedan, alçak kabartma tekniğinde işlenmiştir. Diğer bir süsleme unsuru olan kubbeye geçit veren dört dişli Türk üçgenlerinden başka yapıda süsleme ögesine rastlanılmamaktadır.

⁴⁹² Seda Kula Say, *Erken Dönem Osmanlı Hamamlarında Eğrisel Örtüye Geçiş Sistemleri*, İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 2007, s. 177, (Şekil 4.362).

3.4. Çeşmeler

Sandıklı ilçe merkezinde 2021 ve 2022 yılları arasında yapılan incelemeler sonucunda, bugün mevcut on altı çeşme ile günümüze ulaşamayan beş adet çeşme⁴⁹³ tespit edilerek katalog kısmında ayrıntılı tanımı yapılmıştır. Sandıklı ilçe merkezinde inşa edildiği sokak ve meydanlarda varlığıyla kent estetiğine katkı sunan çeşmelerin sayısı, gün geçtikçe doğal ve beşerî etkilerden dolayı azalmaktadır. Günümüze ulaşan çeşmelerin çoğunluğunun ise bakımsız olduğu ve yapılan onarımlar neticesinde asli özelliklerini yitirdikleri görülmektedir. İlçe merkezindeki çeşmeler “Tipoloji”, “Malzeme ve Teknik”, “Yapı Elemanları”, “Kitabeler” ve “Süsleme Unsurları” başlıkları altında, çevre il ve ilçelerde bulunan eserler ile karşılaştırılarak, değerlendirmeleri yapılacaktır.

3.4.1. Tipoloji

Anadolu'nun birçok yerleşim bölgesinde inşa edilen ve inşa edildiği dönemin sosyal, kültürel hatta ekonomik özelliklerini yansıtan çeşmeler, birçok araştırmaya konu olmuş ve birçok araştırmacı tarafından geliştirilen farklı bakış açıları ile değerlendirilme yapılarak incelenmiştir. İncelenen eserlerde hazırlanan tipolojik çalışmalara bakıldığında, Sedat Çetintaş⁴⁹⁴, Ayhan Aytöre⁴⁹⁵ ve Semavi Eyice⁴⁹⁶, çeşmeleri, “Şehir içi” ve “Şehir dışı” olmak üzere iki ana başlık altında incelemiş, alt başlıklarında ise farklı değerlendirmeler yapmışlardır. Yılmaz Önge, çeşmeleri “Çalışma Şekillerine” ve “Durumlarına” göre çeşmeler adı altında iki ana başlıkta toplayarak, bunları alt başlıklara ayırmıştır⁴⁹⁷. Celal Esad Arseven'e göre çeşmeler, buldukları yere göre “Mahalle”, “Cami”, “Şadırvan”, “Oda”, “Musluklar” ve “Abidevi çeşmeler” şeklinde değerlendirilmiştir⁴⁹⁸. Ayla Ödekan çeşme tipolojisini, yapıların “Konumuna” ve

⁴⁹³ Son inceleme sırasında ortadan kaldırılan iki, arşiv ve kitaplardan ulaşılan üç, toplamda beş çeşme katalogda incelenmiştir.

⁴⁹⁴ Çetintaş, şehir içi çeşmelerini alt başlık olarak, kendi içerisinde tek veya iki cepheli, meydan ve çukur çeşmeleri olarak değerlendirmiştir. Sedat Çetintaş, “Türklerde Su-Çeşme, Sebil”, *Güzel Sanatlar Dergisi*, Sy. 5, İstanbul 1944, s. 125-147.

⁴⁹⁵ Aytöre, şehir içi çeşmelerini, hususi, umumi, abidevi çeşmeler ve şadırvanlar alt başlığı altında değerlendirmiştir. Ayhan Aytöre, “Türklerde Su Mimarisi”, *I. Uluslararası Türk Sanatı Kongresi Bildirileri*, Ankara 1962, s. 45-69.

⁴⁹⁶ Semavi Eyice, şehir içi çeşmelerini, cephe (duvar) ve meydan çeşmeleri bağlamında iki başlık altında incelemiştir. Semavi Eyice, “Çeşme”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 277-287.

⁴⁹⁷ Yılmaz Önge, “çalışma şekillerine göre çeşmeleri”, boru ile daimî akarsuya bağlanmış çeşmeler, başka yerden getirilip doldurulan su ile çalışan çeşmeler, bir depoya veya havuza bağlı çeşmeler, çok musluklu çeşmeler şeklinde, “durumlarına göre çeşmeler” ise, müstakil ve müstakil olmayan çeşmeler formunda değerlendirmiş, kendi içerisinde bunları da alt başlıklara ayırmıştır. Yılmaz Önge, *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s. 41.

⁴⁹⁸ C. E. Arseven, “Çeşme”, *Sanat Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1998, s. 389-390.

“Fiziksel Biçimlenme” göre iki ana başlıkta hazırlarken⁴⁹⁹, Mustafa Denктаş da Ayla Ödekan gibi çeşmeleri, “Cephe Kompozisyonlarına Göre” ve “Buldukları Konuma Göre” iki ana başlık altında tipoloji hazırlamıştır⁵⁰⁰. Sandıklı çeşmeleri ile alakalı daha önce Hasan Uçar tarafından hazırlanan ve ilçedeki dokuz çeşmenin tanıtıldığı çalışmada da Ayla Ödekan’ın tipoloji çalışması esas alınmıştır⁵⁰¹. Çalışmaya konu olan Sandıklı ilçe merkezinde bulunan çeşmeler, Ayla Ödekan ve Mustafa Denктаş tarafından hazırlanan tipoloji sınıflandırmaları esas alınarak değerlendirme yapılacaktır. Çeşmeler önce buldukları yere göre daha sonra da cephe kompozisyonları ile gövde biçimlenişlerine göre değerlendirilecektir.

İlk olarak, “*Buldukları Konuma Göre*” değerlendirme yapıldığında, ilçe merkezinde mevcut on altı ve günümüze ulaşamayan beş, toplamda yirmi bir adet çeşmeden, on beş tanesi “*Bağımlı Çeşmeler*” grubuna, altı tanesi ise “*Bağımsız Çeşmeler*” grubuna dahildir. İlçedeki eserlerden Hacı Osman Ağa Çeşmesi’nin (1769-70) arka yüzünün özensiz ve düzensiz örgüsü ve çeşme saçağının üç yönlü olması, yapının öncesinde bir yapıya bağımlı olduğunu düşündürmektedir. Mevcut yapının ortadan kaldırılması ile çeşme, orijinalliğini yitirerek, günümüze bağımsız çeşmeler şeklinde ulaşmıştır.

Bağımlı çeşmelerin beş tanesi cami duvarı, bir tanesi ise cami avlu duvarı, yedi tanesi konut duvarı, iki tanesi de çamaşırılık beden duvarı ile bağımlıdır.

Cami duvarı ile bağımlı olan çeşmelere bakıldığında, Havai Camii Çeşmesi (1812-13), Çavuşçeşme Camii Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), Ulu Camii Çeşmesi (1960), Cezayir Camii Çeşmesi (2000’li yıllar) ile günümüze gelemeyen Hoca Fakih Camii Çeşmesi (XVIII. yy.) yaslandıkları yapının malzeme ve örgü tekniğindeki farklılıklarından ve dilatasyon izlerinden yola çıkılarak, eklendiği cami duvarı ile arasında organik bir bağın olmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla, camilerin duvarlarına yaslanan bu çeşmelerin camilerle aynı zamanda inşa edilmedikleri, bu yapıların bünyesinde koruma altına alındıkları söylenebilir. Dolayısıyla bu durum Selçuklu Dönemi çeşmelerinde görülen bağımlı çeşme uygulamasının devamı niteliğinde

⁴⁹⁹ Ayla Ödekan, “Kentiçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme”, *Semavi Eyice’ye Armağan*, İstanbul Yazıları, İstanbul 1992, s. 284.

⁵⁰⁰ Mustafa Denктаş, *Karaman Çeşmeleri*, Kayseri 2000, s. 30-123.

⁵⁰¹ H. Uçar, agm., s. 275.

algılanabilir⁵⁰². Cami beden duvarı ya da avlu duvarı ile arasında organik bağ olmayan Anadolu'daki çeşmelere örnek olarak, Manisa İlyas Bey Camii duvarına bitişik olan Halil Efendi Çeşmesi (1747)⁵⁰³, Isparta'da Eğirdir Yokuşbaşı Çeşmesi (XX. yy.)⁵⁰⁴ ve Kütahya'daki Karadonlu Mescidi 1 (Bilinmiyor) Çeşmesi⁵⁰⁵, cami avlu duvarına bitişik olan Balıkesir Hacı Mahmut Ağa Çeşmesi (1876)⁵⁰⁶ ve Muğla-Bodrum Mustafa Çeşmesi (M. 1910-1911)⁵⁰⁷ verilebilir.

İlçede, bir konutun duvarına⁵⁰⁸, bir deponun avlu duvarına⁵⁰⁹ ve çamaşırlık beden duvarına⁵¹⁰ bağımlı olan çeşme örnekleri çoğunluktadır. Bu örneklerden Hacı Efendi Çeşmesi (1832-33), Muradin Camii Çeşmesi (1919) ile günümüze gelemeyen Raziye Hanım Çeşmesi (1844-45) her ne kadar duvar ile birlikte inşa edilmiş gibi dursa da, bu çeşmelerin arkasına veya bedenine sonradan ilave edilen konut ve çamaşırlık gibi yapılara dahil olduğu, aralarında organik bağın olmadığı malzeme ve örgü tekniğinden anlaşılmaktadır. Yapı ile çeşme arasında organik bağ olmayan diğer çeşmeler ise, Demokrat Çeşmesi (1950), Kültür ve Sanat Evi Çeşmesi (2007)'dir.

Ayrıca, İnceahmet Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), Hacı Osman (Eski) Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), Muradin Camii Çeşmesi (1919) ile günümüze gelemeyen Ecit Çeşmesi (XX. yy. başında) ve Mehmet Ağa Çeşmesi (1903) bağlı oldukları beden duvarından öne doğru yüzeysel taşıntı yapan çeşmelerdir. Bir yapının duvarına bitişik olan ve bağımlı çeşme grubuna dahil edilen örneklerden Kütahya'daki Ilık Çeşme (1768) ile Hacı İbrahim Çeşmesi (XVIII. yy. sonu) bir konut ile⁵¹¹, Kütahya Dilarem (XVIII. yy. sonu) Çeşmesi⁵¹² ve Balıkesir Havran Orta Çeşmesi (1805) çamaşırlık beden duvarı ile⁵¹³,

⁵⁰² Bu dönemde Mazgirt Elti Hatun Cami çeşmesi (1252) gibi yapı duvarına bitişik ve dışa taşıntılı olarak düzenlenen, yarı müstakil olarak adlandırılan çeşmeler mevcuttur. Yasemin Verim, *Kütahya Çeşmeleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2019, s. 17.

⁵⁰³ Hasan Uçar, *Manisa Çeşmeleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2009, s. 87, (Foto. 47).

⁵⁰⁴ M. Akbaş, *Isparta İli ve İlçeleri Türk Dönemi Çeşmeleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2012, s. 165.

⁵⁰⁵ Y. Verim, *agt.*, s. 17, (Foto. 78).

⁵⁰⁶ Abdülbaki Işıkkadoğan, *Balıkesir Çeşmeleri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2013, s. 26.

⁵⁰⁷ Yasin Kakız, *Muğla Çeşmeleri*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2019, s. 91, (Foto. 37).

⁵⁰⁸ Hacı Efendi Çeşmesi (1832-33), İnceahmet Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), Hacı Osman (Eski) Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), günümüze gelemeyen Ecit Çeşmesi (XX. yy. başında) ve Mehmet Ağa (Çavdarzade) Çeşmesi (1903), Halil Efendi Çeşmesi (1960 sonrası). Kültür Ve Sanat Evi Çeşmesi (2007).

⁵⁰⁹ Muradin Camii Çeşmesi (1919).

⁵¹⁰ Demokrat Çeşmesi (1950) ile günümüze gelemeyen Raziye Hanım Çeşmesi (1844-45).

⁵¹¹ Y. Verim, *agt.*, s. 44, (Foto. 17), s. 73, (Foto. 35).

⁵¹² Y. Verim, *agt.*, s. 155, (Foto. 32), (Foto. 38).

⁵¹³ A. Işıkkadoğan, *agt.*, s. 34, (Foto. 22).

Afyonkarahisar'daki Kayadibi Çeşmesi (XIX. yy.) ve Bel Mescid Çeşmesi (XIX. yy.)⁵¹⁴ konut beden duvarı ile, Kütahya Balpınar (XIX. yy.) Çeşmesi çamaşırlık beden duvarı ile⁵¹⁵, Afyonkarahisar Hacı Nasuh Çeşmesi (M. 1902) konut beden duvarı ile⁵¹⁶, Manisa Polat Hacı Mehmet Ağa Çeşmesi (1904) konut duvarı köşesine⁵¹⁷, Manisa Zahide Hanım Çeşmesi konut avlu duvarı ile (1918-19)⁵¹⁸ bitişik olarak düzenlenmiştir.

Konut duvarı ile arasında organik bir bağ olan ve aynı duvar örgüsü içerisinde yer alan dört adet çeşme⁵¹⁹ bulunmaktadır. Bu tip çeşmelerden, Afyonkarahisar Ali Ağa Çeşmesi (1483), Hacı Aftal Çeşmesi (XIX. yy. sonu)⁵²⁰ ve Burdur Mısırlılar Evi Çeşmesi 2 (Bilinmiyor)⁵²¹ konut duvarı ile bağımlıdır.

Sandıklı ilçe merkezinin sokak köşelerinde, meydan ve avlu içlerinde bağımsız olarak inşa edilen altı adet çeşme bulunmaktadır⁵²². Selçuklu Dönemi'nde 1277 yılında inşa edilmiş Çay Yusuf Bin Yakup Medresesi önündeki çeşme ve Afyonkarahisar-Bolvadin'de Alaca Çeşme (1278) de yapı bedeninden bağımsız çeşmeler örneklerini oluşturur⁵²³. Afyonkarahisar merkezde deposuz ve bağımsız çeşme sayısı iki tane olup bunlar Cevizaltı Çeşmesi (1764) ile Boyacıoğlu Çeşmesi (XIX. yy.)'dir⁵²⁴.

Anadolu'daki diğer bağımsız çeşmelere bazı örnekler ise Manisa'daki Kaval Çeşmesi (1480-81)⁵²⁵ ile Dokur Çeşmesi (1613-14)⁵²⁶, Isparta Keçiborlu İncesu Beldesi Koca Çeşme (1885)⁵²⁷, Manisa'daki Kaynak Mahallesi Çeşmesi (XVIII. yy.)⁵²⁸, Balıkesir'de Hacı Hüseyin Ağa Çeşmesi (1902)⁵²⁹, Kütahya'daki Hürriyet Çeşmesi (1909), Karagöz Ahmet Paşa Sokak Çeşmesi (XIX. yy.)⁵³⁰, Balıkesir-Edincik Şehitler

⁵¹⁴ Gülay Karasu, *Afyon Çeşmeleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006, s. 180. (Foto. 50, 77).

⁵¹⁵ Y. Verim, *agt.*, s. 155, (Foto. 32), (Foto. 38).

⁵¹⁶ G. Karasu, *agt.*, s. 180. (Foto. 50, 77).

⁵¹⁷ H. Uçar, *agt.*, s. 129, (Foto. 74).

⁵¹⁸ H. Uçar, *agt.*, s. 145, (Foto. 83).

⁵¹⁹ İnceahmet Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), Hacı Osman (Eski) Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), günümüze gelemeyen Ecit Çeşmesi (XX. yy. başında) ve Mehmet Ağa Çeşmesi (1903).

⁵²⁰ G. Karasu, *agt.*, s. 183, (Foto. 11, 79).

⁵²¹ Mustafa Ekmekçi, "Burdur Şehir Merkezindeki Depolu Çeşmeler" *I. Teke Yöresi Sempozyumu Bildiriler*, 2015, s. 1071, (Foto. 45).

⁵²² Hacı Osman Ağa Çeşmesi (1769-70), Yunus Emre Çeşmesi (XIX. yy. başları), Hacı Osman Çeşmesi (Yeni) (1968), Ayşe Kadın Çeşmesi (XIX. yy. ikinci yarısı), İsimsiz Çeşmesi (Atatürk Caddesi üzerinde) (XX. yy. başında), İsimsiz Çeşme (Zekiye Ana İlkokulu Yanında) (XX. yy. başında).

⁵²³ Semavi Eyice, "Çeşme", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 277-287.

⁵²⁴ G. Karasu, *agt.*, s. 183, (Foto. 11, 79).

⁵²⁵ H. Uçar, *agt.*, s. 29, (Foto. 4).

⁵²⁶ H. Uçar, *agt.*, s. 60, (Foto. 24).

⁵²⁷ M. Akbaş, *agt.*, s. 177.

⁵²⁸ H. Uçar, *agt.*, s. 103, (Foto. 57).

⁵²⁹ A. Işıkkdoğan, *agt.*, s. 85, (Foto. 53).

⁵³⁰ Y. Verim, *agt.*, s. 107, (Foto. 53); s. 114, (Foto. 60).

Çeşmesi (1922-3)⁵³¹, Burdur İsliler Çeşmesi⁵³², Aydın-Efeler Gölhisar Köyü Ak Çeşme (XIX. yy.) ile Aydın-Efeler Umurlu Beldesi Çeşmesi (XVIII-XIX. yy.)⁵³³, İzmir-Çeşme İskele Çeşmesi (XIX. yy.)⁵³⁴ örnek olarak verilebilir.

“*Cephe Kompozisyonlarına Göre*” değerlendirme yapıldığında, Sandıklı ilçe merkezindeki çeşmelerin tümü sokağa bakacak şekilde konumlandırılan tek cepheli ve tek işlevli çeşmeler olup birden fazla cepheli çeşme örneği yoktur. Ayrıca çeşmelerin tamamı deposuz olarak düzenlenmiştir. Çeşmelerin en gösterişli cepheleri daima ön yüzleri olmuş, arka ve yan yüzler sağır bırakılmıştır. Ön cepheyi diğer cephelerden farklı kılan en önemli yapı elamanı olan kemer, Sandıklı çeşmelerinde farklı türde örnekler ile karşımıza çıkmaktadır.

Tek cepheli çeşmeler kendi içerisinde de niş kemerlerinin sayısına göre ayrıldığında ilçede, on beş tane “*Tek Kemerli Çeşme*”, birer tane⁵³⁵ “*Yan Yana Üç Kemerli Çeşme*” ve “*İç İçe İki Kemerli Çeşme*”, üç tane de “*Kemersiz Çeşme*” örneği mevcuttur.

İlçedeki tek kemerli çeşmelerin yedi tanesi, yuvarlak kemerli nişe sahip olup nişler fazla derinliğe sahip değildir ve genelde yüzeysel tutulmuştur. Havai Camii Çeşmesi (1812-13), Ayşe Kadın Çeşmesi (XIX. yy. ikinci yarısı), Muradin Camii Çeşmesi (1919), İsimsiz Çeşme (Atatürk Caddesi üzerinde) (XX. yy. başında) ile günümüze ulaşamayan Mehmet Ağa Çeşmesi (1903), İsimsiz Çeşme (Zekiye Ana İlkokulu Yanında) (XX. yy. başında) ve Ecit Çeşmesi (XX. yy. başında) örnektir.

Afyonkarahisar merkez çeşmelerinden Kara Kâtip Çeşmesi (1786), Süt Dede Çeşmesi (1810), Taşpınar Çeşmesi (XVIII. yy.) ve Bel Mescid Çeşmesi (XIX. yy.) derin olmayan nişi ve yuvarlak kemeri ile Sandıklı çeşmelerine benzemektedir⁵³⁶. Anadolu çeşmelerinde yuvarlak kemer uygulaması erken tarihlerden itibaren⁵³⁷ görüldüğü gibi geç

⁵³¹ A. Işıkkadoğan, *agt.*, s. 85, (Foto. 94).

⁵³² Mustafa Ekmekci, *Burdur Merkezdeki Osmanlı Dönemi Çeşmeleri*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 2012, s. 55, (Foto. 43).

⁵³³ Serkan Özbalkan, *Aydın Çeşmeleri*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2019, s. 297, (Foto. 177).

⁵³⁴ Gül Geyik, *İzmir Su Yapıları (Çeşme, Sebil, Şadırvan)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2007, s. 79, (Foto. 111).

⁵³⁵ 1968 yılında inşa edilen Hacı Osman Çeşmesi (Yeni) (1968) yan yana üç kemerli formda, Kültür Ve Sanat Evi Çeşmesi (2007) ise, yakın tarihlerde iç içe iki kemerli olarak düzenlenmiştir.

⁵³⁶ G. Karasu, *agt.*, s. 79, (Foto. 26, 33).

⁵³⁷ Kayseri Sahibiye Medresesi Çeşmesi (1266), Niğde Ulu Camii Çeşmesi (1277), Afyon Çay Taş Medrese Çeşmesi'nde yuvarlak kemer uygulaması görülmektedir. Mustafa Ekmekci, *agt.*, s. 50. Ek olarak, İzmir-Selçuk İsa Bey Çeşmesi (1266) ile Sivas Şeyh Hüseyin Rai Çeşmesi (1323) örnek verilebilir. Yılmaz Önge, *age.*, s. 51-2; N. Burhan Bilget, *Sivas Anıt Mezarları*, Ankara 1993, s. 39-40.

dönemlerde sıklıkla kullanılmıştır. Anadolu'da geç dönemde uygulanan çeşmelere örnek olarak, Kütahya'daki Şükrü Şeker Konağı Çeşmesi (1781)⁵³⁸, Uşak'ta Ali Ağa Çeşmesi (1787-1788)⁵³⁹, Kütahya'daki Meydan Çeşmesi (XVIII. yy. sonu)⁵⁴⁰ ile Kütahya'daki Dilarem Çeşmesi (XVIII. yy. sonu)⁵⁴¹, Karaman Ali Dede Tartan Çeşmesi (1809)⁵⁴², Isparta Keçiborlu İncesu Beldesi, Koca Çeşme (1885)⁵⁴³, Uşak Cimcim Çeşmesi (1898-99)⁵⁴⁴, Balıkesir Bandırma Dere Mahallesi Çeşmesi (1903)⁵⁴⁵, Uşak Eyricebucak Çeşmesi (1913-1914)⁵⁴⁶, Balıkesir Edincik Şehitler Çeşmesi (1922-23)⁵⁴⁷, İzmir Çeşme İlçesi İskele Çeşmesi (XIX. yy.)⁵⁴⁸, Isparta Dohancı Mahallesi 2421 Sokak Çeşmesi (XX. yy.)⁵⁴⁹, Burdur Zincirlikapı Çeşmesi (XX. yy.)'dir⁵⁵⁰.

İlçe merkezindeki Hacı Efendi Çeşmesi (1832-33), Çavuşçeşme Camii Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) ile Yunus Emre Çeşmesi (XIX. yy. başları) nişleri sivri kemer formundadır. Afyonkarahisar Hodalı Çeşmesi (XV. yy.) ile Çavuşbaş Camii Çeşmesi (1713) kemer formu ve niş derinliği ile Sandıklı'daki örnekler ile benzerdir. Uşak'taki Deveci Çeşmesi (1885-1886)⁵⁵¹, Celep Çeşmesi (XIX. yy.)⁵⁵² ile Hacı Abdurrahman (Çapa Sokak) (Bilinmiyor) Çeşmesi gerek kemer uygulaması gerekse ön cephe tasarımı bakımından, Sandıklı Hacı Efendi Çeşmesi (1832-33) ile benzerdir⁵⁵³.

Ayrıca, İzmir Çeşme İlçesi'ndeki Murabutzade Hüseyin Kaptan Çeşmesi (1776)⁵⁵⁴, Uşak Gediz Uluyolu Çeşmesi (1893-1894)⁵⁵⁵ ile Paşa I (XIX. yy.) Çeşmesi, Sandıklı Yunus Emre Çeşmesiyle (XIX. yy. başları), Uşak Şehitler Mezarlığı Çeşmesi⁵⁵⁶ (1911) ise, Sandıklı Çavuşçeşme Camii Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) ön yüz tasarımı ve kemer formu bakımından benzerdir.

⁵³⁸ Y. Verim, *agt.*, s. 54, (Foto. 21).

⁵³⁹ Çeşmenin üzerindeki tarih onarım tarihi olup ilk inşa tarihi bilinmemektedir. K. İnce, *age.*, s. 69, (Foto. 27a).

⁵⁴⁰ Y. Verim, *agt.*, s. 66, (Foto. 30).

⁵⁴¹ Y. Verim, *agt.*, s. 71, (Foto. 33).

⁵⁴² M. Denктаş, *age.*, s. 90.

⁵⁴³ M. Akbaş, *age.*, s. 117.

⁵⁴⁴ K. İnce, *age.*, s. 74, (Foto. 32c).

⁵⁴⁵ A. Işıkkakdoğan, *agt.*, s. 86, (Foto. 63).

⁵⁴⁶ K. İnce, *age.*, s. 76, (Foto. 34).

⁵⁴⁷ A. Işıkkakdoğan, *agt.*, s. 85, (Foto. 94).

⁵⁴⁸ G. Geyik, *agt.*, s. 79, (Foto. 111).

⁵⁴⁹ M. Akbaş, *agt.*, s. 109.

⁵⁵⁰ M. Ekmekci, *agm.*, s. 1071, (Foto. 48).

⁵⁵¹ K. İnce, *age.*, s. 71, (Foto. 29).

⁵⁵² K. İnce, *age.*, s. 80, (Foto. 41).

⁵⁵³ K. İnce, *age.*, s. 80, (Foto. 42).

⁵⁵⁴ G. Geyik, *agt.*, s. 36, (Foto. 24).

⁵⁵⁵ K. İnce, *age.*, s. 73, (Foto. 31a).

⁵⁵⁶ A. Durman, *agt.*, s. 34, 63, 68, (Foto. 12, 63, 70).

İncelenen çeşmelerden yalnızca Demokrat Çeşmesi'nin (1950) nişinde basık kemer uygulaması görülmektedir. Bu uygulama, Balıkesir Habibe Hatun Çeşmesi'nde (1859)⁵⁵⁷, Aydın-Çine Hacı Ömer Ağa Çeşmesi'nde (1871-2)⁵⁵⁸, Uşak'taki Hebil Çeşmesi'nde (1864-65)⁵⁵⁹, Kütahya Cemaleddin Mescidi Çeşmesi'nde (XX. yy.)⁵⁶⁰ görülmektedir.

Ek olarak, günümüze gelemeyen Raziye Hanım Çeşmesi (1844-45) niş kemeri ünük bir forma sahiptir. Kemer, üstte iç bükey dar yuvarlak "C" kıvrımlı ve "C" uçlarından itibaren iki adet küçük ters dış bükey "C" kıvrımlı kompozisyonda düzenlenmiştir Aynı şekilde, ilçe merkezindeki Hacı Osman (Eski) Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) de Raziye Hanım Çeşmesi'ne benzer kemer formunda inşa edilmiştir. İnceahmet Çeşmesi'nin (XIX. yy. ortaları) nişi de üstte iç bükey dar yuvarlak formlu olup kemer üzengisinden itibaren "C" ve "S" kıvrımlarından müteşekkil düzen takip ederek üç dilimli kemer formunu almaktadır. "S" ve "C" kıvrımlarından oluşan bu tür kemer formuna genellikle Osmanlı Batılılaşma Dönemi çeşme kemerlerinde rastlanılmaktadır. Sandıklı çeşmelerinde bu türdeki kemer uygulaması yerel anlayış sentezlenerek uygulanmıştır. İstanbul Saadettin Efendi Çeşmesi (1741) ile Nur-u Osmaniye Külliyesi III. Osman Çeşmesi (1756)⁵⁶¹, kemer formunda "C" ve "S" kıvrımları daha belirgin iken, Sandıklı'daki örneklerde daha natüralist biçimdedir. İzmir-Çeşme Maraş Çeşmesi (1780)⁵⁶² kemerinde ise bu uygulama daha yüzeysel tutulmuştur. Kastamonu Kuru Çeşme (1800)⁵⁶³ kemeri form bakımından İnceahmet Çeşmesine (XIX. yy. ortaları) daha yakın olsa da Balıkesir Havran Emine Kadın Çeşmesi (1805) ile Havran Orta Çeşmesi'nde (1805)⁵⁶⁴ üç dilimli kemer formuna benzer biçimde düzenlenişiyle İnceahmet Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) kemerini hatırlatmaktadır. Aydın-Efeler Ilıcabaşı Çeşmesi alınlık (1929)⁵⁶⁵ yüzeyindeki kemer formu uygulaması, İnceahmet Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) kemeri ile form olarak çok benzerdir.

⁵⁵⁷ A. Işıkkakdoğan, *agt.*, s. 44, (Foto. 38).

⁵⁵⁸ S. Özbalkan, *agt.*, s. 85, (Foto. 36).

⁵⁵⁹ Çeşmenin üzerindeki tarih onarım tarihi olup ilk inşa tarihi bilinmemektedir. Kasım İnce, *age.*, s. 70, (Foto. 28a).

⁵⁶⁰ Y. Verim, *agt.*, s. 131, (Foto. 72).

⁵⁶¹ A. Ödekan, "Çeşmeler", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1994, s. 490.

⁵⁶² G. Geyik, *agt.*, s. 37, (Foto. 32).

⁵⁶³ Fazıl Çiftçi, *Kastamonu Camileri-Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler*, Ankara, 1995, s.313.

⁵⁶⁴ A. Işıkkakdoğan, *agt.*, s. 32, (Foto. 20); s. 34, (Foto. 34).

⁵⁶⁵ S. Özbalkan, *agt.*, s. 284, (Foto. 169).

Sandıklı'daki Hacı Osman Ağa Çeşmesi (1769-70) ve 1960'lı yıllarda yeniden inşa edilen Ulu Camii Çeşmesi, kemersiz, dikdörtgen bir niş şeklinde düz atkılı, Halil Efendi Çeşmesi (1960 sonrası) ise kemersiz, düz cepheli olarak düzenlenmiştir. Kütahya Sultanbağı Çatal Çeşmesi (1803-4)⁵⁶⁶, Uşak Kara Seydi I (XIX. yy.)⁵⁶⁷, Afyonkarahisar'da Akmescit Çeşmesi (1904-1905) ile Ali Vezir Çeşmesi (XX. yy.)⁵⁶⁸, Balıkesir-Bandırma İhsaniye Cami Çeşmesi (1907)⁵⁶⁹, Aydın-Germencik ilçesi Gümüşköy 2 No'lu Çeşme (XX. yy. başı)⁵⁷⁰ benzer örnekler bağlamında verilebilir.

Gövde Biçimlenişlerine Göre Çeşmeler, "Enine ve Boyuna Dikdörtgen Prizmal Gövdeli Çeşmeler" başlığı altında değerlendirildiğinde, ilçedeki Hacı Osman (Yeni) Çeşmesi (1968) haricindeki tüm çeşmeler, küçük boyutlarda, boyuna dikdörtgen prizmal gövdeli olarak inşa edilmiştir. Sandıklı ilçesi haricinde küçük boyutlu, boyuna dikdörtgen prizmal gövdeli bazı çeşme örnekleri olarak, Afyonkarahisar Boyacıoğlu I Çeşmesi (XVIII. yy.)⁵⁷¹, Uşak Sofular Çeşmesi (1888-9)⁵⁷², Uşak Gediz Uluyolu Çeşmesi (1893-1894)⁵⁷³, Burdur İsliler Çeşmesi⁵⁷⁴ İzmir-Çeşme İskele Çeşmesi (XIX. yy.)⁵⁷⁵ Kütahya Hürriyet Çeşmesi (1909)⁵⁷⁶, Balıkesir Karaoğlan Çeşmesi (1921)⁵⁷⁷, Afyonkarahisar Ali Vezir Çeşmesi (1926)⁵⁷⁸, Aydın-Efeler Ilıcabaşı Çeşmesi (1929)⁵⁷⁹, Isparta-Keçiborlu İncesu Beldesi, Çelikler Çeşmesi (XX. yy.)⁵⁸⁰ verilebilir.

3.4.2. Malzeme ve Teknik

Sandıklı ilçesindeki çeşme örnekleri malzeme konusunda değerlendirildiğinde, genelinde taş ve mermer malzeme kullanıldığı görülmektedir ki, bunlar da kendi arasında moloz taş, kaba yonu taş, kesme taş ve devşirme mermer malzeme kullanımına göre ayrılmaktadır. Tuğla malzeme ise, yer yer moloz taş ve kaba yonu taşların arasına atılmış

⁵⁶⁶ Y. Verim, *agt.*, s. 93, (Foto. 46).

⁵⁶⁷ A. Durman, *agt.*, s. 70, (Foto. 73).

⁵⁶⁸ G. Karasu, *agt.*, s. 103, (Foto. 2); s. 125, (Foto. 64).

⁵⁶⁹ A. Işıkkadoğan, *agt.*, s. 67, (Foto. 81).

⁵⁷⁰ S. Özbalkan, *agt.*, s. 99, (Foto. 46).

⁵⁷¹ G. Karasu, *agt.*, s. 134, (Foto. 69).

⁵⁷² K. İnce, *age.*, s. 71, (Foto. 30a).

⁵⁷³ K. İnce, *age.*, s. 73, (Foto. 31a).

⁵⁷⁴ M. Ekmekci, *agt.*, s. 55, (Foto. 43).

⁵⁷⁵ G. Geyik, *agt.*, s. 79, (Foto. 111).

⁵⁷⁶ Y. Verim, *agt.*, s. 114, (Foto. 61).

⁵⁷⁷ A. Işıkkadoğan, *agt.*, s. 46, (Foto. 41).

⁵⁷⁸ G. Karasu, *agt.*, s. 125, (Foto. 64);

⁵⁷⁹ S. Özbalkan, *agt.*, s. 284, (Foto. 169).

⁵⁸⁰ M. Akbaş, *age.*, s. 184.

vaziyettedir. Kabayonu ve moloz taş, çoğunlukla çeşmelerin arka yüzlerinde yığma duvar tekniği ile kullanılmıştır.

Kabayonu ve moloz taş malzeme, arka yüzü görünen Hacı Osman Ağa Çeşmesi (1769-70), Yunus Emre Çeşmesi (XIX. yy. başları), Ayşe Kadın Çeşmesi (XIX. yy. sonları), Muradin Camii Çeşmesi (1919) ile günümüze gelemeyen İsimsiz Çeşme (Zekiye Ana İlkokulu yanında) (XX. yy. başında) kullanıldığı görülmektedir ki doğal ve beşeri nedenlerden dolayı tahrip olmaya başlayan Hacı Efendi Çeşmesi'nin (1832-33) ön yüzünde de yer yer bu malzemeler kullanılmıştır. Bugün sıvalı olan Havai Camii Çeşmesi (1812-13) arka yüzünde, onarımlar esnasında moloz taşların arasına yer yer tuğla parçalarının atıldığı görülmüştür.

Ayrıca saçakları, yastıkları, taslıkları taş olan çeşmeler de mevcuttur. Hacı Osman Ağa Çeşmesi (1769-70), Havai Camii Çeşmesi (1812-13), Yunus Emre Çeşmesi (XIX. yy. başları), Hacı Osman (Eski) Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), İnceahmet Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), Muradin Camii Çeşmesi (1919), Halil Efendi Çeşmesi (1960 sonrası), Ayşe Kadın Çeşmesi ve günümüze ulaşamayan Raziye Hanım Çeşmesi (1844-45) ile Mehmet Ağa Çeşmesi'nde (1903) saçak taş malzemededen, Havai Camii Çeşmesi (1812-13), Hacı Efendi Çeşmesi (1832-33), Hacı Osman (Eski) Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), İsimsiz Çeşme (Atatürk Caddesi üzerinde) (XX. yy. başında), günümüze ulaşamayan Ecit Çeşmesi (XX. yy. başında), Mehmet Ağa Çeşmesi (1903) yastık taş malzemededen, Hacı Efendi Çeşmesi (1832-33), Hacı Osman Ağa Çeşmesi (1769-70), Demokrat Çeşmesi (1950), Halil Efendi Çeşmesi (1960 sonrası), Ayşe Kadın Çeşmesi, İsimsiz Çeşme (Atatürk Caddesi üzerinde) (XX. yy. başında), günümüze ulaşamayan Mehmet Ağa Çeşmesi (1903), İsimsiz Çeşme'de (Zekiye Ana İlkokulu yanında) (XX. yy. başında) taslık taş malzemededen yapılmıştır.

Farklı bir uygulama olan yekpare taş yüzeyinin oyulması ile oluşturulmuş kemer örneğine, Hacı Osman (Eski) Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) ile günümüze gelemeyen Raziye Hanım Çeşmesi'nde (1844-45) rastlanılmaktadır.

Sandıklı ilçesindeki çeşmelerde, kesme taş çoğunlukla çeşmelerin ayaklarında⁵⁸¹ taşıyıcı unsur olarak kullanılırken, bazı örneklerin ön ve yan yüzünde kısmen kaplama⁵⁸² olarak kullanılmıştır. Ayrıca Hacı Efendi Çeşmesi (1832-33), Muradin Camii Çeşmesi (1919), Demokrat Çeşmesi (1950) ile günümüze gelemeyen İsimsiz Çeşme (Zekiye Ana İlkokulu yanında) (XX. yy. başında) ayna taşında, Yunus Emre Çeşmesi (XIX. yy. başları), İsimsiz Çeşme (Atatürk Caddesi üzerinde) (XX. yy. başında) ile günümüze gelemeyen Raziye Hanım Çeşmesi (1844-45), Mehmet Ağa Çeşmesi (1903), İsimsiz Çeşme (Zekiye Ana İlkokulu Yanında) (XX. yy. başında) kemerlerinde kullanılmıştır.

Yapının tümünde kesme taş kullanımı, Demokrat Çeşmesi (1950), Halil Efendi Çeşmesi (1960 sonrası), Hacı Osman (Yeni) Çeşmesi, Kültür ve Sanat Evi Çeşmesi'nde gerçekleştirilmiştir. Bu çeşmelerin ortak noktaları 1950 yılından sonra inşa edilmiş olmalarıdır. Bunlardan başka sadece ön yüzü görünen İnceahmet Çeşmesi'nde (XIX. yy. ortaları) kitabe ve ayna taşı haricinde tamamen kesme taş kullanılırken, Çavuşçeşme Camii Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), İsimsiz Çeşme (Atatürk Caddesi üzerinde) (XX. yy. başında) ise ön, arka ve yan kısımlarda da görülür.

Mermer malzeme, genelde kitabelerde kullanılmışken, ayna taşında⁵⁸³, kemerlerde⁵⁸⁴, yastıklarda⁵⁸⁵, ayaklarda⁵⁸⁶, plasterlerde⁵⁸⁷, taslıkta⁵⁸⁸ sınırlı oranda kullanıldığı görülmektedir. Havai Camii Çeşmesi'nin (1812-13) ön yüzündeki yekpare yuvarlak kemerinde, gövdede, yastıklarda, plasterlerde ve taslıkta kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca İnceahmet Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) ile Ayşe Kadın Çeşmesi yüzeyi dilimli kadeh formlu taslık altı konsollarında da mermer kullanılmıştır.

Tekil kullanıma örnek olarak, Muradin Camii Çeşmesi'nin kemer bölümünde (1919) kullanılmış, Yunus Emre Çeşmesi'nin (XIX. yy. başları) ön yüzünde taslık üstünde yekpare mermer kullanılarak, üzerine bitkisel motif işlenmiştir. Arka yüzü

⁵⁸¹ Kesme taş, ayaklarda; Hacı Efendi Çeşmesi (1832-33), Hacı Osman (Eski) Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), İnceahmet Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), Muradin Camii Çeşmesi (1919), İsimsiz Çeşmesi (Atatürk Caddesi üzerinde) (XX. yy. başında), Hacı Efendi Çeşmesi (1832-33) ile günümüze gelemeyen Ecit Çeşmesi (XX. yy. başında), Mehmet Ağa Çeşmesi (1903)'nde kullanılmıştır.

⁵⁸² Hacı Osman Ağa Çeşmesi (1769-70), Muradin Camii Çeşmesi (1919), Ayşe Kadın Çeşmesi ile Yunus Emre Çeşmesi (XIX. yy. başları).

⁵⁸³ Hacı Osman Ağa Çeşmesi (1769-70), Havai Camii Çeşmesi (1812-13).

⁵⁸⁴ Havai Camii Çeşmesi (1812-13), Çavuşçeşme Camii Çeşmesi (XIX. yy. ortaları).

⁵⁸⁵ Havai Camii Çeşmesi (1812-13), Çavuşçeşme Camii Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), Muradin Camii Çeşmesi (1919).

⁵⁸⁶ Havai Camii Çeşmesi (1812-13), Ayşe Kadın Çeşmesi, Yunus Emre Çeşmesi (XIX. yy. ortaları).

⁵⁸⁷ Havai Camii Çeşmesi (1812-13).

⁵⁸⁸ Havai Camii Çeşmesi (1812-13), Çavuşçeşme Camii Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), Muradin Camii Çeşmesi (1919), Ulu Camii Çeşmesi (1960).

gözükmeyen Ulu Camii Çeşmesi'nin (1960) ön ve yan yüzünde kaplama olarak kullanılmıştır.

Devşirme mermer malzeme, Havai Camii Çeşmesi (1812-13) kuzey ayağında, Çavuşçeşme Camii Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) saçak ve ayaklarında görülmektedir. Sadece İnceahmet Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) ayna taşında devşirme malzeme kullanılmışken, Hacı Osman Ağa Çeşmesi (1769-70) niş içerisinde, mermer ayna taşının üstünde devşirme mermer korkuluk panosunun yerleştirildiği görülmektedir.

Yeni Belediye İşhanı'nın yapımı sırasında yıkılan Emniyet Müdürlüğü Eski Binası'nın işlemeli devşirme kapı taşları ve eski kabir taşları, devşirme taş malzeme olarak Kültür Ve Sanat Evi Çeşmesi'nin (2007) ön ve yan cephelerinde kullanılmıştır.

3.4.3. Yapı Elemanları

Sandıklı çeşmelerinde ön cepheyi hareketlendiren ve niş alanını sınırlandıran kemerler, doğrudan taşıyıcı ayaklara⁵⁸⁹ ve ayaklar üzerindeki yastıklara⁵⁹⁰ oturtulmuştur.

Çeşmelerin büyük çoğunluğunun kurna ve sekisi yol kotunun yükselmesi sonucunda zemin hizasının altında kalması⁵⁹¹, kurna ve sekilerin yenilenmesi sonucunda değişime uğraması⁵⁹² nedeniyle bu elemanların özellikleri ile alakalı bütüncül bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Niş genişliğince düzenlenen sekilerden günümüze orijinal olarak gelen çeşme örnekleri⁵⁹³de mevcuttur. Yunus Emre Çeşmesi'nde (XIX. yy. başları) kurna ve seki taşlarının olması gereken bölüm, su haznesi şeklinde düzenlenmiş ve ön yüzüne bir tanesi yerinde mevcut olmayan üç adet lüle yerleştirilmiştir.

⁵⁸⁹ Yunus Emre Çeşmesi (XIX. yy. başları), İnceahmet Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), Demokrat Çeşmesi (1950), Ayşe Kadın Çeşmesi (XIX. yy. ikinci yarısı) ile günümüze gelemeyen Raziye Hanım Çeşmesi (1844-45), Hoca Fakih Camii Çeşmesi (XVIII. yy.).

⁵⁹⁰ Havai Camii Çeşmesi (1812-13), Hacı Efendi Çeşmesi (1832-33), Hacı Osman (Eski) Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), Çavuşçeşme Camii Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), Muradin Camii Çeşmesi (1919), İsimsiz Çeşmesi (Atatürk Caddesi üzerinde) (XX. yy. başında) ile günümüze gelemeyen Mehmet Ağa Çeşmesi (1903), İsimsiz Çeşme (Zekiye Ana İlkokulu Yanında) (XX. yy. başında), Ecit Çeşmesi (XX. yy. başında).

⁵⁹¹ Yol kotunun yükselmesi sonucunda kurna ve sekileri zemin altında kalan örnekler; Hacı Osman Ağa Çeşmesi (1769-70), Hacı Osman (Eski) Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), İnceahmet Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) ile günümüze gelemeyen Raziye Hanım Çeşmesi (1844-45), Ecit Çeşmesi (XX. yy. başında), Mehmet Ağa Çeşmesi (1903), Hoca Fakih Camii Çeşmesi (XVIII. yy.)'dir.

⁵⁹² Yenilenme sonucunda değişime uğrayan kurna ve sekilere, Havai Camii Çeşmesi (1812-13), Yunus Emre Çeşmesi (XIX. yy. başları), Ulu Camii Çeşmesi (1960), Halil Efendi Çeşmesi (1960 sonrası), Ayşe Kadın Çeşmesi (XIX. yy. ikinci yarısı) örnek verilebilir.

⁵⁹³ Hacı Efendi Çeşmesi (1832-33), Çavuşçeşme Camii Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), Muradin Camii Çeşmesi (1919), Demokrat Çeşmesi (1950), İsimsiz Çeşmesi (Atatürk Caddesi üzerinde) (XX. yy. başında).

Suyun aktığı bölümde dikkatleri çeken ayna taşı, genelde enine dikdörtgen formlarında mermer veya taş malzemededen yapılmış, çoğunlukla sade tutulmuştur. Bazı çeşmeler, beşerî ve doğal etkilerden kaynaklı olarak deformasyona uğradığından ayna taşı yüzeyi sıvanmış⁵⁹⁴, bazıları ise yol kotu seviyesinin altında⁵⁹⁵ kalmıştır. Kataloğa dahil edilen çeşmelerin ayna taşı üzerinde bir⁵⁹⁶, iki⁵⁹⁷, üç⁵⁹⁸ ve bir çeşmede altı⁵⁹⁹ lülenin açıldığı görülmüştür.

Su tasının konulması için yapılmış olan küçük nişler, genelde iç bükey kavisli kemer formunda ve tek olarak düzenlenmiştir⁶⁰⁰. Hacı Osman (Eski) Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) ile günümüze ulaşamayan Ecit Çeşmesi (XX. yy. başında) örneklerinde, niş yüzeyi sıvalı olduğu için taslık özellikleri ile alakalı bilgimiz yoktur. Hacı Osman Ağa Çeşmesi (1769-70) ile Yunus Emre Çeşmesi (XIX. yy. başları) kaş kemer, Çavuş Camii Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) ile Ulu Camii Çeşmesi (1960) üç dilimli kemer formunda olup diğer çeşmelerin tas nişi ise iç bükey kavisli kemer formunda düzenlenmiştir.

Ulu Camii Çeşmesi (1960)⁶⁰¹ tas nişinin alt kısmı oval formlu konsol olarak dışa taşırılmış olup bu düzen 1950 yıllarından sonra inşa edilen Demokrat Çeşmesi (1950), Halil Efendi Çeşmesi (1960 sonrası), Hacı Osman Çeşmesi (Yeni) (1968) gibi örneklerin cephelerinde de görülmektedir.

Sandıklı'daki çeşmelerin üst örtüsü genelde düz formlu olup üzeri yapılan onarımlarda beton ile sıvanmıştır⁶⁰². Ayşe Kadın çeşmesi (XIX. yy. ikinci yarısı), Demokrat Çeşmesi ve Halil Efendi Çeşmesi'nin (1960 sonrası) üstü ise harpuşa ile örtülmüştür. Hacı Osman Ağa Çeşmesi (1769-70), Havai Camii Çeşmesi (1812-13),

⁵⁹⁴ Çavuşçeşme Camii Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) ile günümüze gelemeyen Raziye Hanım Çeşmesi (1844-45).

⁵⁹⁵ Hacı Osman (Eski) Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) ile günümüze gelemeyen Ecit Çeşmesi (XX. yy. başında).

⁵⁹⁶ Havai Camii Çeşmesi (1812-13) orijinal ayna taşı yüzünde tek lüle deliği açılmışken, yapılan restorasyonlar sonrasında lüle yerinin üstüne de açılan iki delik ile üç adet modern çeşme yerleştirilmiştir.

⁵⁹⁷ İnceahmet Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), Çavuşçeşme Camii Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), Ayşe Kadın Çeşmesi (XIX. yy. ikinci yarısı), İsimsiz Çeşmesi (Atatürk Caddesi üzerinde) (XX. yy. başında), Demokrat Çeşmesi (1950), Ulu Camii Çeşmesi (1960), Kültür Ve Sanat Evi Çeşmesi (2007) ile günümüze gelemeyen Mehmet Ağa (Çavdarzade) Çeşmesi (1903), İsimsiz Çeşme (Zekiye Ana İlkokulu Yanında) (XX. yy. başında), Hoca Fakih Camii Çeşmesi (XVIII. yy.).

⁵⁹⁸ Hacı Osman Ağa Çeşmesi (1769-70), Hacı Efendi Çeşmesi (1832-33), Halil Efendi Çeşmesi (1960 sonrası).

⁵⁹⁹ Hacı Osman Çeşmesi (Yeni) (1968).

⁶⁰⁰ Sadece Ulu Camii Çeşmesi (1960) ön yüzünde iki adet tas nişi açılmıştır.

⁶⁰¹ Uçar, Ulu Camii ile Halil Efendi çeşmelerinin taslık formlarının birbiri ile benzer olduğunu ifade etmiştir lakin yapılan incelemelerde Ulu Camii Çeşmesi kemer formu üç dilimli iken, Halil Efendi Çeşmesi'nin kemer formu iç bükey kavisli kemer formunda olduğu tespit edilmiştir. H. Uçar, agm., s. 276.

⁶⁰² Hacı Efendi Çeşmesi (1832-33), İsimsiz Çeşme (Atatürk Caddesi üzerinde) (XX. yy. başında).

Yunus Emre Çeşmesi (XIX. yy. başları), İnceahmet Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), Muradin Camii Çeşmesi (1919) üst örtüsü ise basit bir saçak şeklinde düzenlenmiştir.

Havai Camii Çeşmesi'nin saçağı (1812-13) iki blok taş tablanın yatay yerleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Hacı Osman Ağa Çeşmesi (1769-70), Yunus Emre Çeşmesi (XIX. yy. başları), İnceahmet Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), Demokrat Çeşmesi (1950), Halil Efendi Çeşmesi (1960 sonrası), Hacı Osman Çeşmesi (Yeni) (1968), Kültür ve Sanat Evi Çeşmesi (2007) saçakları iç veya dış bükey kavisli taş korniş şeklinde düzenlenerek çeşme gövdesinden dışa doğru hafif taşıntı yapmıştır.

Çavuşçeşme Camii Çeşmesi'nin (XIX. yy. ortaları) devşirme taş saçağı düz profilli iken Muradin Camii Çeşmesi'nin (1919) devşirme taş saçağında profiller kademeler halinde yukarıya doğru yükselmektedir.

3.4.4. Kitabeler

Sandıklı ilçe merkezinde mevcut on altı çeşmeden, on üç tanesinde kitabe mevcutken, Yunus Emre Çeşmesi (XIX. yy. başları), Hacı Osman (Eski) Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) ve İsimsiz Çeşmesi'nde (Atatürk Caddesi üzerinde) (XX. yy. başında) kitabe bulunmamaktadır. Bu çeşmelere ait kitabenin mevcut olup olmadığı konusunda bilgi yoktur. İnce Ahmet Çeşmesi kitabesinin tarih kısmı harflerdeki bozulma ve boyadan dolayı okunamamıştır. Günümüzde mevcut olmayan lakin fotoğraflarda görülen Raziye Hanım Çeşmesi ve Mehmet Ali Ağa Çeşmesi'nin kitabeleri değerlendirme içerisine alınmamıştır. 2010'lu yıllarda yıkılan bu çeşmelerin kitabelerinin nerede olduğu konusunda bilgimiz şu an için yoktur. Üzerinde kitabe bulunan çeşmelerden, Ulu Camii Çeşmesi (1960)⁶⁰³, Halil Efendi Çeşmesi (1960 sonrası), Hacı Osman Çeşmesi (Yeni) (1968) gibi yapılar yakın tarihlerde yıkılarak dönemin ve ilçenin yerel üslup anlayışına göre yeniden inşa edilerek mevcut kitabeleri tekrar yerleştirilmiştir. Ayrıca, Kültür ve Sanat Evi Çeşmesi, Cezayir Camii Çeşmesi (2000'li yıllar) gibi yeni çeşmelerin üzerine, sonradan yerleştirilen kitabeler buraya korunmak maksadıyla konulmuşlardır. 2007 yılında inşa edilen Kültür ve Sanat Evi Çeşmesi'ne, yol genişletme çalışmaları sırasında yıkılan Bayraktaroğlu Çeşmesi diye de anılan Cezayir Çeşmesi'nin mermer kitabesi, çeşme üzerine koruma amacıyla yerleştirilmiştir. Afyonkarahisar merkezinde bulunan

⁶⁰³ Ulu Camii Çeşmesi (1960) üzerinde hem ilk çeşmeye ait kitabe hemde 1960 yılında yeniden yapımına ait Türkçe onarım kitabesi yer almaktadır.

çeşmelerde de benzer örneklere rastlanılmaktadır. Hodalı Çeşme (XV. yy)⁶⁰⁴ ve Küp Çeşme (XVIII. yy)⁶⁰⁵ kitabeleri başka bir yapının kitabeleri olup sonradan bu çeşmelere yerleştirilmiştir.

Kitabeler, çeşme üzerinde buldukları konuma göre farklılıklar göstermektedir. Hacı Osman Ağa Çeşmesi (1769-70), Havai Camii Çeşmesi (1812-13), Çavuşçeşme Camii Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), Hacı Osman Çeşmesi (Yeni) (1968), Kültür Ve Sanat Evi Çeşmesi (2007), Ayşe Kadın Çeşmesi (XIX. yy. ikinci yarısı) ile günümüze gelemeyen Raziye Hanım Çeşmesi (1844-45), Hoca Fakih Camii Çeşmesi (XVIII. yy.) Mehmet Ağa (Çavdarzade) Çeşmesi (1903) kitabeleri, çeşme nişi kemer alınlığı iç yüzeyine yerleştirilmiştir. Hacı Efendi Çeşmesi (1832-33), İnceahmet Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) kitabeleri ise kemer üzengi taşları arasında, taşlık nişinin üst noktasında, çeşme nişi ortasında yer almaktadır. Muradin Camii Çeşmesi (1919) ile Demokrat Çeşmesi (1950) kitabeleri, çeşme kemeri üst alınlığında yer almaktadır. Muradin Camii Çeşmesi (1919) kitabesi, alt kısmı kemer nişi içerisinde kalan ve bir yüzeyi de üst kemer alınlığını oluşturan formda düzenlenerek hem işleniş hem de yerleştiriliş düzeni ile oldukça estetik özellik göstermektedir. Çeşme cephesinin düz tutulduğu Halil Efendi Çeşmesi (1960 sonrası) ile Ulu Camii Çeşmesi (1960) örneklerinde ise kitabe, cephe ortasında yer almaktadır. Basit formlu Cezayir Camii Çeşmesi (2000’li yıllar) üzerine koruma maksatlı konulan kitabenin ne zaman konulduğu bilinmemektedir. Ayrıca, kitabenin mevcut çeşmenin yerindeki eski çeşmeye ait kitabenin olup olmadığı veya başka bir çeşme kitabesi korumak şartıyla buraya konulup konulmadığı konusunda şu an için elimizde yeterli belge ve bilgi olmadığından kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Çeşmelerin tamamına yakınında inşa kitabesi mevcut iken sadece Çavuşçeşme Camii Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) ve Ayşe Kadın Çeşmesi’nde (XIX. yy. ikinci yarısı) onarım kitabesi bulunmaktadır. Malzeme olarak tüm çeşmelerin kitabelerinde mermer kullanılmış olup sekiz çeşmede⁶⁰⁶ enine dikdörtgen formlu mermer, yalnızca Çavuşçeşme Camii Çeşmesi’nde (XIX. yy. ortaları) boyuna dikdörtgen formlu mermer ve Halil Efendi (1960 sonrası), Cezayir Camii Çeşmesi (2000’li yıllar) ve Ayşe Kadın Çeşmesi’nde (XIX. yy. ikinci yarısı) kare formlu mermer kullanılmıştır.

⁶⁰⁴ G. Karasu, *agt.*, s. 32 (Resim 9).

⁶⁰⁵ G. Karasu, *agt.*, s. 73 (Resim 32).

⁶⁰⁶ Enine dikdörtgen formlu mermer kullanılan çeşmeler, Hacı Osman Ağa Çeşmesi (1769-70), Havai Camii Çeşmesi (1812-13), Hacı Efendi Çeşmesi (1832-33), İnceahmet Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), Muradin Camii Çeşmesi (1919), Ulu Camii Çeşmesi (1960), Hacı Osman Çeşmesi (Yeni) (1968), Kültür Ve Sanat Evi Çeşmesi (2007)’dir.

Kitabelerin hemen hemen hepsi zemin oyma tekniğinde ve sülüs hatla yazılmış olup yalnızca Demokrat Çeşmesi (1950) (Fot.??), Ulu Camii Çeşmesi (1960) ve Ayşe Kadın Çeşmesi'nde (XIX. yy. ikinci yarısı) Latin harfleri ile yazılmıştır.

Arap harfleriyle yazılmış kitabelerde rakamlarla tarih düşülmüş olup yalnızca Hacı Efendi Çeşmesi'nde (1832-33) rakam ile değil, son satırında ebced hesabı ile tarih atılmıştır. Afyonkarahisar merkezinde bulunan Abdi Kadı (XV. yy) ve Çavuşbaşı (1713) çeşmelerinde de tarih, ebced hesabıyla verilmiştir⁶⁰⁷. İlçe merkezindeki çeşmelerin üzerindeki kitabelerden iki tanesi XVIII. yy. ikinci yarısına⁶⁰⁸, beş tanesi XIX. yy. ilk yarısına⁶⁰⁹, üç tanesi XIX. yy. ikinci yarısına⁶¹⁰ ve üç tanesi de XX. yy. başlarına⁶¹¹ tarihlerine aittir.

Kitabelerde adı geçen sanatçı ve banisi konusuna değinildiğinde, çeşmenin kim tarafından yaptırıldığı kesin olarak belli olan yalnızca, altı adet çeşme kitabesi bulunmaktadır. Hacı Osman Ağa Çeşmesi (1769-70) Küçük Alizade El Hac Osman Ağa tarafından, Hacı Efendi Çeşmesi (1832-33) merhum Hac Efendi tarafından, İnceahmet Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), El Hac Osman ve El Hac Ahmet Ağa tarafından, yaptırılmış olup usta ismi verilmemiştir. Ayrıca yakın tarihlerde inşa edilen Hacı Osman Çeşmesine (Yeni) (1968) koruma maksadıyla yerleştirilen bir başka çeşmeye ait kitabeye göre eserin, El Hac Osman tarafından yaptırıldığı belirtilmiş, usta ismi verilmemiştir. Günümüze gelemeyen Mehmet Ağa Çeşmesi'nin (1903) banisi ise Çavdarzade Mehmet Ali Ağa'dır.

Kitabelerde erkek isimleri çoğunlukta olsa da kadın isimlerine de rastlanılmaktadır. Banisi Ayşe Kadın olarak bilinen ve kendi adıyla anılan çeşmenin (XIX. yy. ikinci yarısı), 1945 yılında "Ayşe Mocanlı" isimli şahıs tarafından onarımı yaptırılmıştır. Bundan başka, yakın tarihlerde yıkılan ve günümüze ulaşamayan Raziye Hanım Çeşmesi (1844-45) kitabesinde, "El Hac Mustafa Ağa kerimesi Raziye Hanım Vakfı" olduğu yazılıdır.

⁶⁰⁷ G. Karasu, *age.*, s. 204.

⁶⁰⁸ Hacı Osman Ağa Çeşmesi (1769-70) ve 1772-73 tarihli kitabesi olan Ulu Camii Çeşmesi (1960).

⁶⁰⁹ 1806 tarihli kitabesi olan Cezayir Camii Çeşmesi (2000'li yıllar), 1819 tarihli kitabesi olan Kültür Ve Sanat Evi Çeşmesi (2007), Havai Camii Çeşmesi (1812-13), 1827-28 tarihli kitabesi olan Hacı Osman Çeşmesi (Yeni) (1968) ve Hacı Efendi Çeşmesi (1832-33)'dir.

⁶¹⁰ 1851 tarihli kitabesi olan Çavuşçeşme Camii Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) ve İnceahmet Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) ve 1882 tarihli kitabesi olan Halil Efendi Çeşmesi (1960 sonrası)'dir.

⁶¹¹ Muradin Camii Çeşmesi (1919), 1945 tarihli onarım kitabesi olan Ayşe Kadın Çeşmesi (XIX. yy. ikinci yarısı), Demokrat Çeşmesi (1950)'dir.

Üç onarım kitabesinden iki tanesinde onarımı yapan ustanın ismine rastlanılmaktadır. Çavuşçeşme Camii Çeşmesi (XIX. yy. ortaları), mahalle halkının yardımları ile “Amele Hacı Mustafa” tarafından onarılmıştır. Halil Efendi Çeşmesi (1960 sonrası) ise, Kabakçı Hocaşade Halil Efendi tarafından bir onarım geçirmiştir. Lakin çeşme, 1960 yıllarında yeniden inşa edilerek kitabenin muhafaza edildiği anlaşılmaktadır.

Kitabelerden yalnızca bir tanesinde kitabeyi yazan kişinin ismine yer verilmiştir. Banisi ve ustası bilinmeyen Ulu Camii Çeşmesi (1960) kitabesi son satırındaki “*Ketebe el-fakir İsmail*” ifadesinden anlaşılacağı üzere, “*İsmail*” adlı kişi tarafından yazılmıştır.

3.4.5. Süsleme Unsurları

XVIII-XX. yüzyıllarda yapıldıkları anlaşılan ve günümüze ulaşan Sandıklı çeşmeleri, süsleme programı açısından oldukça sade ve yalındır. Yakın tarihlerde inşa edilen Halil Efendi Çeşmesi (1960 sonrası) ile Hacı Osman (Yeni) Çeşmesi’nde (1968) ve kataloğa dahil edilen İsimsiz Çeşme (Atatürk Caddesi üzerinde) (XX. yy. başında), günümüze gelemeyen Hoca Fakih Camii Çeşmesi (XVIII. yy.), İsimsiz Çeşme (Zekiye Ana İlkokulu Yanında) (XX. yy. başında), Ecit Çeşmesi (XX. yy. başında) ve Mehmet Ağa (Çavdarzade) (1903) Çeşmesi yüzeylerinde herhangi bir bezeme unsuru bulunmamaktadır. Doğal ve beşerî etkilerden dolayı çeşme yüzeyi kısmen tahribata uğrayan Hacı Efendi Çeşmesi’ne ait (1832-33) elimizde yeterli veri olmadığı için, önceki dönemlerde çeşme yüzeyinde bezeme olup olmadığı ise bilinmemektedir.

Geometrik ve bitkisel süsleme ögesi bulunan eserlerde bezemeler genellikle, çeşmenin ön cephesinde, kitabe yüzeyinde, devşirme ayna taşı ve ayaklarında yoğunlaşmaktadır.

Geometrik süsleme özellikleri bağlamında, çeşme nişlerini ve kemer köşeliklerini çevreleyen silmeler, Sandıklı çeşmelerinde de yerini almış ve cepheye hareketlilik kazandırmıştır. Uygulanış biçiminde farklılıkların görüldüğü silmeler genellikle kemer yüzeyinde, yastık ve saçaklarda yoğunlaşmaktadır. Havai Camii Çeşmesi’nde (1812-13), yuvarlak kemerin yüzeyi iç ve dış bükey profilli silme ile, mermer yastıkların alt yüzeyi ise dış bükey profil silme ile yumuşatılmıştır. Çavuşçeşme Camii Çeşmesi’nin (XIX. yy. ortaları) sivri kemerinin iç yüzeyi profilli silme, mermer yastıkların ön yüzü ise iç ve dış bükey kavisli profil silme ile düzenlenmiştir. Muradin Camii Çeşmesi (1919) ile Ulu Camii Çeşmesi (1960) cephesinin ortasına yatay yerleştirilen kaval silmeli kornişle çeşme

cephesi ikiye ayrılmıştır. Muradin Camii Çeşmesi'nin (1919) üst kısmına yatay yerleştirilen profilli devşirme saçak ile de cephede plastik etki ve hareketlilik sağlanmıştır. İnceahmet Çeşmesi'nin (XIX. yy. ortaları) kemer yüzeyi ve ayakların nişe bakan köşeleri dış bükey profil silmelerle yumuşatılmıştır. Günümüze gelemeyen Raziye Hanım Çeşmesi (1844-45) taş kemerinin üç yönlü dikdörtgen çerçevesi ve kemer yüzeyi, düz profil silmeli formda düzenlenerek plastik etki yaratılmıştır.

Raziye Hanım Çeşmesi, Hacı Osman (Eski) Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) benzer olup farklılık olarak sadece taş kemerinin yüzeyi yatay kesik çizgilerle dilimlenmiştir.

Türk mimarisinin her döneminde çeşmelerde silmelerin kullanımını görmek mümkündür. Afyonkarahisar Burmalı Çeşmesi'nde (XIX. yy.)⁶¹² silme, dikdörtgen çerçeve şeklinde çeşme cephesini çevreler. Uşak'taki Cimcim Çeşmesi (1898-1899) ile Vidinli Sokak Çeşmesi (XIX. yy.) kemerleri, Hebil Çeşmesi ile Eyricebucak Çeşmesi (1913-1914)⁶¹³ saçak kısmı silmeler ile hareketlendirilmiştir. Kütahya'da birçok çeşme örneğinde görülen silme, Fuat Paşa Çeşmesi (XVIII. yy. sonu) kemeri, dışta daha kalın tutulan iç bükey bir silme ile içte ise bir içbükey bir dış bükey iki silme ile cephede hareketlilik sağlanmıştır⁶¹⁴.

Sıklıkla görülmeyen bir uygulama olan, çeşme ayaklarının üçer sıra oluklarla geometrik şekilde süslenmesi ile cephe hareketlendirilmiştir. Muradin Camii Çeşmesi (1919) ile günümüze gelemeyen İsimsiz Çeşme'nin (Zekiye Ana İlkokulu Yanında) ayakları dikey yönde hareketlendiren bu triglifler Afyonkarahisar Sülüm 2 Çeşmesi (1908) ile Ali Vezir Çeşmesi (M. 1926) ayaklarında da uygulanmıştır. Anadolu çeşmelerinde de bu uygulama ile nadiren karşılaşılır.

Baklava dilimi motifi ise Hacı Osman Ağa Çeşmesi (1769-70) mermer ayna taşının üstündeki dikdörtgen formlu Bizans Dönemi'ne ait devşirme mermer korkuluk panosunun ortasında zemin oyma tekniğinde işlenmiştir. Bu motif içerisine de ortada madalyon, madalyonun içerisinde kare, karenin dört koluna da küçük daireler simetrik şekilde yerleştirilerek geometrik bir düzen oluşturulmuştur. Manisa Pür Nefes Çelebi Çeşmesi'nde (1586)⁶¹⁵ devşirme korkuluk levhası, Sandıklı'daki motife teknik ve kompozisyon bakımından çok benzerdir. Aydın-Kuyucak Aydınolu Mahallesi çeşmesindeki (1836-7) devşirme ayna taşının baklava dilimi içerisinde çarkıfelek

⁶¹² G. Karasu, *agt.*, s. 139, (Foto. 70).

⁶¹³ K. İnce, *age.*, s. 70, (Foto. 28a); s. 76, (Foto. 34); s. 74, (Foto. 32c); s. 78, (Foto. 37).

⁶¹⁴ Y. Verim, *agt.*, s. 79, (Foto. 82).

⁶¹⁵ H. Uçar, *agt.*, s. 46, (Foto. 17).

motifine, köşelerde ise birer adet rozetlere yer verilmiştir⁶¹⁶. Isparta-Yalvaç Sücüllü İsimsiz Çeşme'nin (H.1113) muhtemelen devşirme olan ayna taşındaki korkuluk levhası üzerinde Sandıklı'daki forma yakın motif ve kompozisyon dikkat çekmektedir⁶¹⁷. Afyonkarahisar Boyacıoğlu 3 Çeşmesi'nde (1926) muhtemelen devşirme mermer panonun ortasındaki baklava dilimi motifinin içerisinde kare, kare içerisinde ise madalyon yer almaktadır. Baklava dilimi köşelerinde de birer adet çiçek rozeti yerleştirilmiştir⁶¹⁸. Dolayısıyla, işleniş ve kompozisyon bakımından Sandıklı Hacı Osman Ağa Çeşmesi (1769-70) ile benzerlik göstermektedir. Kütahya Servili Camii Çeşmesi (1381-2)⁶¹⁹ ayna taşındaki devşirme korkuluk levhası üzerinde, Isparta-Uluborlu Dönbekçi Çeşmesi (1927) kemer nişinde görülen baklava motifinin görüldüğü malzeme de muhtemelen devşirmedir⁶²⁰.

Hacı Osman (Eski) Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) taş kemer köşeliklerinde de birbirinin simetriği olan, uçları aşağıya bakan ay-yıldız motifi işlenmiş, yıldız motifi, uçları altı yapraklı çiçek formunda stilize edilmiştir. Bir diğer örnek ise, günümüze gelemeyen Raziye Hanım Çeşmesi (1844-45) kemer köşeliklerinde benzer form ve şekillerde düzenlenmiştir. Bundan başka, İnceahmet Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) ayna taşının "C" formulu kıvrımlardan oluşan kompozisyonun orta noktasında da ay-yıldız motifi işlenmiştir. Yıldız motifi altı yapraklı çiçek formunda bitkisel karakterli olarak biçimlenmiştir. Demokrat Çeşmesi'nin (1950) mermer kitabe levhasında da simetrik ay-yıldız motifleri kazıma tekniğinde işlenmiştir.

İlk olarak, 1844 yılından itibaren paralarda görülmeye başlanan beş kollu yıldız, daha sonra bayraklarda ve diğer unsurlarda da kullanılmaya başlanmıştır⁶²¹. Bu motif Anadolu'da, XIX. ve XX. yüzyıllarda yoğun olarak görülmektedir⁶²².

Burdur Hecin Dede Çeşmesi'nin⁶²³ kemer köşeliğindeki kabartma tekniğinde işlenen hilal içindeki beş kollu yıldız motifi, Sandıklı'daki ay-yıldız motifleri ile işleniş bakımından benzeşir Kütahya'da sadece Balpınar Sokak Çeşmesi'nde (XVIII. yy.)⁶²⁴ paralel iki hilal motifi, iki adet altı kollu yıldız motifi zemin oyma tekniğinde

⁶¹⁶ S. Özbalkan, *agt.*, s. 222 (Foto. 123).

⁶¹⁷ M. Akbaş, *agt.*, s. 219.

⁶¹⁸ G. Karasu, *agt.*, s. 212.

⁶¹⁹ Y. Verim, *agt.*, s. 25 (Foto. 3).

⁶²⁰ M. Akbaş, *agt.*, s. 202.

⁶²¹ H. Uçar, *agt.*, s. 173.

⁶²² M. Akbaş, *agt.*, s. 285.

⁶²³ Çeşmede herhangi bir tarih verilmemiştir. M. Ekmekci, *agt.*, s. 112, (Foto. 29-31).

⁶²⁴ Y. Verim, *agt.*, s. 83, (Foto. 41).

oluşturulmuş olup bu motifler yüzeyseldir. Uşak'taki Cimcim Çeşmesi'nin (1898-9) kemer köşeliklerinde karşılıklı olarak yerleştirilmiş, Vidinli Çeşmesi'nin (XIX. yy. sonları)⁶²⁵ kemer nişi içerisindeki madalyonun iki yanında kabartmalı olarak yapılmış ay-yıldız motifleri Sandıklı'daki örnekler ile benzeşir. Yine Uşak'taki Güneş Sokak Çeşmesi'nin (XIX. yy. sonları) kemer kilit taşında kabartmalı ay-yıldız motifi dikkat çekmektedir⁶²⁶. Bu motif, Bursa Buski (Fransız) Çeşmesi'nin (1911) ön yüzünde kabartma olarak işlenmiştir⁶²⁷. Isparta İskender Mahallesi, Aksu Caddesi İsimsiz Çeşme (1872-1873) düz atkı taşı bölümünde kabartma madalyon içerisinde⁶²⁸ gerçekleştirilmiştir. İzmir Sahlebicioğlu Medrese Çeşmesi (1893)⁶²⁹, Karaman Halil Efendi Çeşmesi (1906)⁶³⁰, Kilis Salih Ağa Çeşmesi (1858) ve Kilis Küçük Çarşı Çeşmesi (1933)⁶³¹ ise ay-yıldız motifi ile benzeşen diğer örneklerdir.

Muradin Camii Çeşmesi'nde (1919) mermer bloğun yüzeyine uçları sağa kıvrımlı sekiz iri yaprak motifi, çarkıfelek şeklinde düzenlenmiştir. Uşak Babür Sokak (XIX. yy.) Çeşmesi'nin⁶³² sütunlarındaki selvi motifinin ucunda, Kütahya Cedit Mahallesi Çeşmesi'nin üçgen alınlığının ortasında⁶³³, Aydın-Kuyucak Aydınolu Mahalle Çeşmesi (1836-7) devşirme ayna taşının ortasında ise kabartma tekniğinde yapılmıştır. Aydın-Efeler Atike Hanım Çeşmesi (1773-4) muhtemelen devşirme olan ayna taşında zemin oyma tekniğinde işlenmiştir⁶³⁴.

İnceahmet Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) ile Ayşe Kadın Çeşmesi'nin (XIX. yy. ikinci yarısı) taslık nişi altı kadeh formunda konsolvari şekilde dışa taşırılarak düzenlenmiştir. Mermer kadehin yüzeyi dikey beş dilimli biçimlendirile, cephede plastik etki yaratılmıştır.

Hacı Osman (Eski) Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) kemer kavсарası istiridye kabuğuna benzer şekilde ışınsal olarak düzenlenmiş olup bu özellik ilçedeki diğer çeşmelerde görülmemektedir. Bu tür uygulamaya benzer olarak, Afyonkarahisar Ali Ağa

⁶²⁵ K. İnce, *age.*, s. 74, (Foto. 32c); s. 78, (Foto. 37).

⁶²⁶ K. İnce, *age.*, s. 77, (Foto. 36)

⁶²⁷ Ebru Çetinkaya, *Bursa Çeşmeleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 67, (Foto. 123).

⁶²⁸ M. Akbaş, *agt.*, s. 62.

⁶²⁹ G. Geyik, *agt.*, s. 100.

⁶³⁰ Mustafa Denктаş, *age.*, s. 127-129.

⁶³¹ A. Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, Ankara 1999, s. 501-2;533-534.

⁶³² K. İnce, *age.*, s. 79, (Foto. 40).

⁶³³ Y. Verim, *agt.*, s. 144, (Foto. 85).

⁶³⁴ S. Özbalkan, *agt.*, s. 241, (Foto. 138); s. 218, (Foto. 123).

Çeşmesi'nde kemerin oturduğu geniş ayakların her birinde düz satırlı kemer içinde istiridye motifi vardır⁶³⁵.

İncelenen çeşmelerde bitkisel karakterli kompozisyonlardan selvi ağacı, lale, kıvrım dal, rumi, palmet, gülbezek ve çiçeksi bitkisel bezemelere rastlanılmaktadır. Türk süsleme sanatında kullanımı yoğun olan motiflerden bir tanesi selvi ağacıdır. Yalnızca, Havai Camii Çeşmesi (1812-13) taslık niş alınlığında mermer yüzeye kabartma tekniğinde stilize tekil selvi ağacı motifi işlenmiştir. Yüzyıllardır Türk mimari eserlerinde süsleme ögesi olarak kullanılan selvi ağacı motifi, çeşmelerde yoğun olarak XVIII. yy. başlarından itibaren kullanılmaya başlanmıştır⁶³⁶. Aydın-Kuşadası Çetin Sokak Çeşmesi'nin (1591-2)⁶³⁷ ayna taşındaki kitabenin ortasına tekil olarak betimlenmiş olup Sandıklı'daki örnekle benzer özelliktedir. Aynı şekilde, Aydın-Kuşadası Emine Kadın Çeşmesi (1807-1808) ile Aydın-Efeler Afife (Fatma) Hanım Çeşmesi'nin⁶³⁸ mermer ayna taşı yüzeyinde kabartma tekniğinde ikili örnek karşımıza çıkmaktadır ki, buradaki selvi motifleri, Sandıklı'daki Havai Camii Çeşmesi'ndeki (1812-13) motife oranla daha detaylı, büyük ve uzun tutulmuştur. Kütahya çeşmelerinde sadece Şükrü Şeker Konağı Çeşmesi'nin (1782)⁶³⁹ ayna taşındaki selvi motifi yüzeysel olarak işlenmiştir. Afyonkarahisar çeşmelerinden sadece Büyük Olucak Çeşmesi'nin (1789-90) ayak ve ayna taşında⁶⁴⁰ damla şeklinde selvi ağacı motifi görülmektedir. Bursa'da Darüssaade Ağası Çeşmesi'nin (1743) ayna taşının iki yanındaki bloklarda ucu dışarıya doğru kavislenmiş selvi motifi bulunmaktadır⁶⁴¹. Tokat Takyeciler Çeşmesi (XV. yy.) ile Çanakkale Babakale Liman Çeşmesi'nde (XVIII. yy.) de benzer uygulamalar görülmektedir.

Diğer tercih edilen bitkisel süsleme ögesi ise lale motifidir ki, Sandıklı'daki üç çeşmede görülmektedir. Yunus Emre Çeşmesi (XIX. yy. başları), taslık kemeri üst noktasından itibaren mermer taşın yüzeyine, kabartma sekiz yapraklı tekil lale motifi işlenmiştir. Diğer bir örnek ise, Yunus Emre Çeşmesi (XIX. yy. başları), Çavuşçeşme Camii Çeşmesi'nin (XIX. yy. ortaları) taslık kemeri üst noktasından itibaren mermer yüzeyine kabartma tekniğinde tekil lale motifi işlenmiştir. Bu mermerin kenar bordürlerinin yüzeyine ise üç yönden birbirini takip eden sıralı lale motifleri kazıma

⁶³⁵ G. Karasu, *agt.*, s. 210.

⁶³⁶ Y. Verim, *agt.*, s. 167.

⁶³⁷ S. Özbalkan, *agt.*, s. 174, (Foto. 93).

⁶³⁸ S. Özbalkan, *agt.*, s. 187, (Foto. 101); s. 240, (Foto. 134).

⁶³⁹ Y. Verim, *agt.*, s. 54, (Foto. 21).

⁶⁴⁰ G. Karasu, *agt.*, s. 91, (Foto. 47-48).

⁶⁴¹ E. Çetinkaya, *agt.*, s. 170, (Foto. 62).

teknğinde işlenmiştir. Ulu Camii Çeşmesi (1960), taç kısmının mermer alınlığında ise ters lale motifi görülmektedir.

Lale motifi, Anadolu çeşme ve mezar taşlarında XVII. yy. sonrasında sevilerek kullanılmış, XVIII. yüzyılda İstanbul'da Lale Devri'nde (1703–1730) anıtsal boyutlarda, aşırı süslemeli meydan çeşmeleri yapılarak, adını veren bu dönemde çeşmeler lale motifleri süslenmiştir. Meydan çeşmeleri tasavvuru bağlamında, III. Ahmet Çeşmesi (1728) sebillerinin tunç şebekeleri stilize lale motifleri ile bezenmiştir⁶⁴². Bu motif, Uşak, Burdur, Kütahya, Isparta, Manisa çeşmelerinde kullanımı çok sınırlı olup bazı illerde bu motif örneklerine rastlanılmamıştır. İzmir Kızlarağası Hanı Çeşmesi (1744)⁶⁴³ nişinde ve kitabesinde kıvrım dallar arasında lale motifleri görülmektedir. Afyonkarahisar'da sadece Sülüm 2 çeşmesinde (1908) kilit taşı üzerinde, dış yaprakları aşağıya kıvrımlı, ortası üç dilimli, enine kesilmiş, kabartma tekniğinde tekil bir lale motifi bulunmaktadır⁶⁴⁴.

İncelenen çeşmelerin bazılarında ise, gülbezek, rumi, palmet, kıvrım dal ve çiçeksi bitkisel karakterli bezemelere rastlanılmaktadır. Ulu Camii Çeşmesi (1960) ayak yüzeyine kabartma tekniğinde, uçları sivriltilmiş altıgen formlu kartuş içlerine sekiz taç yapraklı, stilize çiçek motifi işlemiştir. Sapları üçgen şeklinde düzenlenen rumi motiflerinin ters ve düz yerleştirilmesi ile oluşturulan bitkisel karakterli süsleme bordürü çeşme nişini üç yönden kuşatmaktadır. Taslık konsolunun yüzeylerinde ise kabartma rumi ve palmetlerin simetrik yerleştirilmesi ile oluşturulmuş bir kompozisyon bulunur. Hacı Osman Ağa Çeşmesi (1769-70) Bizans Dönemi'ne ait devşirme mermer korkuluk panosunun merkezindeki baklava dilimi motifinin sağ üst ve alt köşesine simetrik çarkıfelek motifleri, sol üst ve alt köşesin de ise çok yapraklı stilize çiçek motifleri işlenmiştir. Bu düzen sağ ve soluna yerleştirilen, uçları palmet motifli ve kıvrımdallı bitkisel kompozisyon ile sonlanmaktadır. İnceahmet Çeşmesi'nde (XIX. yy. ortaları) ise, ayna taşının köşe noktalarına kıvrım dallı yapraklı stilize çiçek motifi işlenmiştir. Dolayısıyla Anadolu'daki çeşmelerde palmet, rumi ve kıvrımdal gibi süsleme unsurları da çeşmenin farklı bölümlerinde süsleme ögesi olarak kullanılmıştır. Türk Mimarlığı süsleme sanatının her döneminde görülebilen palmet süslemeleri, Bursa'daki Yer Kapı Karaali Camii Çeşmesi su teknesi üzerinde, Bursa Kız Lisesi I Çeşmesinin iki yanındaki bloklar üzerinde, akant yaprakları arasında palmet motifi görülmektedir. Ayrıca kıvrık dallardan oluşan bezemelere de Bursa Abdal Camii Çeşmesi, Bursa Kız Lisesi Çeşmesi I

⁶⁴² G. Geyik, *agt.*, s. 13.

⁶⁴³ G. Geyik, *agt.*, s. 51, (Foto. 57).

⁶⁴⁴ G. Karasu, *agt.*, s. 208.

cephelerinde rastlanmaktadır⁶⁴⁵. Kütahya Eyüp Ağa Çeşmesi'nin (1801-2) mermer sütünce başlıklarında, Afyonkarahisar Burmalı Çeşmesi'nin (XIX. yy.) ayna taşında⁶⁴⁶ kıvrık dallar mevcuttur⁶⁴⁷.

Havai Camii Çeşmesi'nin (1812-13) yuvarlak kemerini taşıyan kuzey ayağında, Bizans Dönemi'ne ait olabileceği düşünülen devşirme blok mermer kullanılmış olup mermerin alt ve üst yüzeyine kazıma tekniğinde dairesel rozet işlenmiştir. Üstte yer alan rozetin içerisine altı taç yapraklı çiçek ve alttaki rozetin içerisine ise dört yapraklı yonca formunda antik dönem motifleri zemin oyma tekniğinde işlenmiştir (Foto. 8). Aynı zamanda yapının güneyindeki hazire içerisindeki devşirme taş üzerinde de aynı form ve özelliklere sahip bezeme tespit edilmiştir (Foto. 10). Çavuşçeşme Camii Çeşmesi (XIX. yy. ortaları)'nin saçağı, üzerinde çok yapraklı çiçek kompozisyonu madalyonların işlendiği devşirme mermer friz ile sonlanmaktadır. Afyonkarahisar Arap Mescidi Çeşmesi (XVI. yy.) kuzey duvarındaki devşirme malzemede⁶⁴⁸ süslemeler net olarak görülmesi de yan yana rozetlerin işlenişi Çavuşçeşme Camii Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) ile benzeşir.

Hacı Osman (Eski) Çeşmesi (XIX. yy. ortaları) kemer köşeliklerinde kısmen deformasyona uğrayan gülbezek motifleri işlenmiştir. Aynı şekilde günümüze gelemeyen Raziye Hanım Çeşmesi'nin (1844-45) kemer köşeliklerinde yıldız motifi stilize edilerek altı yapraklı gülbezek formunda düzenlenmiştir. Muradin Camii Çeşmesi'nde (1919) mermer bloğun yüzeyine uçları sağa kıvrımlı sekiz iri yaprak motifi, çarkıfelek şeklinde düzenlenmiş ve bu çarkıfeleğin ortasına da sekiz taç yapraklı gülbezek kabartma olarak işlenmiştir. İç içe açılan çiçek formunda olan gülbezek motifi, Osmanlı süsleme sanatında, özellikle de Lale Devri'nde yoğun olarak kullanılan bir süsleme ögesi olmuştur. Kütahya Meydan Çeşmesi'nde (XVIII. yy.) kemeri taşıyan ayaklar üzerinde, kabartma tekniğinde işlenmiştir⁶⁴⁹. Burdur Mısırlılar Evi Çeşmesi 1'in⁶⁵⁰ mermer ayna taşı yüzeyinde ve Bursa'da Darüssade Ağası Çeşmesi'nin (1743) kurnasının ortasında bir adet ve arkasındaki kitabesinin hemen altındaki mermere yan yana ve birbirine eşit aralıklarla yerleştirilmiş üç adet gülbezek bulunur⁶⁵¹. Manisa Dokur Çeşmesi'nin ayna taşının köşesindeki devşirme taş üzerinde ve Manisa Muradiye Külliyesi Çeşmesi II de

⁶⁴⁵ E. Çetinkaya, *agt.*, s. 94.

⁶⁴⁶ Gülay Karasu, *agt.*, s. 143 (Resim 71).

⁶⁴⁷ Y. Verim, *agt.*, s. 89, (Foto. 43).

⁶⁴⁸ G. Karasu, *agt.*, s. 213.

⁶⁴⁹ Y. Verim, *agt.*, s. 66, (Foto. 32).

⁶⁵⁰ M. Ekmekci, *agt.*, s. 121, (Foto. 48).

⁶⁵¹ E. Çetinkaya, *agt.*, s. 171, (Foto. 63-64).

ayna taşı etrafındaki nişlerin kemer köşelerinde ikişer gülbezek motifine yer verilmiştir⁶⁵². Motif, Muğla Bodrum 13 Nolu (İskele Meydanı) Çeşmesi (XIX. yy.) kitabesinin ortasında da yer almaktadır⁶⁵³. Bursa'da Kurtbasan Çeşmesi su teknesinin ortasına ışınal bir gülbezek yerleştirilmiştir⁶⁵⁴.

Sandıklı çeşmeleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, yerel üslup anlayışı ile inşa edildikleri için oldukça sade ve süsleme programı açısından yalın oldukları tespit edilmiştir. İstanbul çeşmelerinde Lale Devri ile başlayan cephe hareketliliği, Sandıklı çeşmelerinde pek görülmez. Hatta Sandıklı çeşmelerinde süsleme programı içerisinde ele alınan süsleme unsurları, birbirinden farklı motifleri içerdiğinden bir bütünlük arz etmemektedir ki süslemeler genellikle devşirme malzemeler üzerinde yer almaktadır.

3.5. Kale

Sandıklı ilçe merkezinde 2021 ve 2022 yılları arasında yapılan incelemeler sonucunda Germiyanoğulları Dönemi'nde inşa edilen kale kalıntısı tespit edilerek katalog kısmında ayrıntılı tanımı yapılmıştır. Kaleden günümüze sadece on metrelik sur duvarı geldiği için değerlendirme yapmak oldukça güçtür.

3.5.1. Malzeme ve Teknik

Mevcut sur kalıntısına göre kale, yığma tekniğinde kaba yonu taş malzeme ile inşa edilmiş, harç ve derzlerle taşlar birbirine bağlanmıştır. Germiyanoğulları Dönemi'nde inşa edilen bir diğer kale ise Kütahya Kalesi olup kalenin İç ve Aşağı surlarında da benzer malzeme ve tekniğin kullanıldığı görülmektedir.

3.5.2. Mimari ve Yapı Elemanları

Yapıda değerlendirilebilecek herhangi bir yapı elemanı mevcut değildir.

⁶⁵² H. Uçar, *agt.*, s. 60.

⁶⁵³ Dilek Çakar, *Muğla İli Türk Dönemi Çeşmeleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2019, s. 65, (Foto. 51, 52).

⁶⁵⁴ Ebru Çetinkaya, *agt.*, s. 111, (Foto. 91).

3.5.3. Kitabeler

Halktan alınan bilgiler doğrultusunda yapının güneye bakan Dış Kale kapısı üzerinde yer alan kitabesi, günümüzde Çavuş Camii çeşmesinin yan taşları üzerine konularak korunmaya çalışılmıştır. Kitabenin ilk yapılışında tek parça halinde olduğu, daha sonradan ortadan iki parçaya bölüdüğü anlaşılmaktadır. Kitabe mermer üzerine sülüs hatlı yazı ile iki satır olarak yazılmıştır (Foto. 318, 319).

3.5.4. Süsleme Unsurları

Yapıda herhangi bezeme unsuru mevcut değildir.

3.6. Banka Binası

Sandıklı ilçe merkezinde 2021 ve 2022 yılları arasında yapılan incelemeler sonucunda tarihi belge niteliği taşıyan bir adet hamam tespit edilerek katalog kısmında ayrıntılı tanımı yapılmıştır. Tanımı yapılan Sandıklı Ziraat Bankası eski binası, “Plan ve Mekân Anlayışı”, “Malzeme ve Teknik”, “Mimari ve Yapı Elemanları”, “Kitabeler” ve “Süsleme Unsurları” başlıkları altında, çevre il ve ilçelerde bulunan eserler ile karşılaştırılarak, değerlendirmesi yapılacaktır.

3.6.1. Plan ve Mekân Anlayışı

Sandıklı Ziraat Bankası eski binası, bodrum üzeri tek katlı olarak inşa edilmiş olup kareye yakın planlıdır. Kapı açıklığından girildiğinde kuzeydoğu-güneybatı ekseninde dar bir koridor uzanmakta ve bu koridoru yapının sonunda güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda geniş bir koridor keserek “T” kesiti oluşturmaktadır. Türk mimarlık tarihinde Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi olarak anılan 1909-1930 yılları arasında inşa edilen banka binaları, Sandıklı’daki örneğe oranla daha anıtsal boyuttadırlar. Sandıklı’daki banka binasına göre daha gelişmiş örnekler olan, İtalyan Guilio Mongeri tarafından 1929 yılında inşa edilen Ankara Ziraat Bankası eski binası⁶⁵⁵, Kütahya Ziraat Bankası (1929), İzmir Ziraat Bankası (1931), Ankara Merkez Bankası

⁶⁵⁵ İnci Aslanoğlu, *Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı (1923-1938)*, Bile Kültür ve Sanat, İstanbul 2010, s. 242 (Şekil 48).

Binası (1931-33)⁶⁵⁶ dikdörtgen planda inşa edilmiş olup dönemin anıtsal örneklerini teşkil ederler⁶⁵⁷. Aslında bu plan örnekleri de bir nevi Sandıklı Ziraat Bankası planı ile koridor etrafında gelişen mekân anlayışı yönüyle benzeşir. Sandıklı'daki örnekte giriş ve girişin yanında iki oda mevcutken diğer anıtsal örneklerde birden fazla oda sayısı görülmektedir. Dolayısıyla Sandıklı'daki örnek kırsaldaki yalın banka binalarının varlığı noktasında önemlidir.

3.6.2. Malzeme ve Teknik

Yapı olukça basit ve sade görünüşe sahip olup üzeri kırma çatı ile kapatılmıştır. Yapının cepheleri moloz taş malzeme ile, arkadaki ek kısım ise tuğla malzeme ile yığma tekniğinde inşa edilmiştir. Binanın güneybatı cephesinin inşasındaki malzeme ve yapım farklılıkları nedeniyle, arka bölümün uzatılarak ek odaların inşa edildiği ve bina cepheleri serpme sıva ile sıvandığı görülmüştür. Bu onarımın ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmese de son 50 yıl içerisinde yapıldığı muhtemeldir. Odanın kapı ve pencere üzerinde tuğla kemerler, köşe taşlarında, kapı ile pencere lento ve sövelerinde, temelde, saçak altı profilli silmede, Sandıklı'ya özgü andezit kesme taş kullanılmıştır. Dolayısıyla, Sandıklı Kültür ve Sanat Evi Çeşmesi'nin ön ve yan cephelerinde kullanılan Emniyet Müdürlüğü Eski Binası'nın devşirme taşlarıyla benzeşir.

3.6.3. Mimari ve Yapı Elemanları

Yapının 2011 yılı görseline bakıldığında, günümüzde yol kotu seviyesinin altında kalan bodrum katının kuzeydoğu cephesinde yuvarlak kemer formlu söve ve lentoları dışa taşkın olarak düzenlenmiştir. Bodrum kat ile üst katı ayıran korniş dizisi, aynı şekilde profilli silmelerle çatı katını ayırmakta ve yapıyı üç yönde dolanmaktadır. Çatı katı silmesinin üzerinde yaklaşık 0.20 m perde üzerine çatı bindirilmiş olup çatı içte düz betonarme tavan, dışta ise üç yönden kırılmış kiremit çatı ile örtülmüştür. Bu dönemde inşa edilen yapıların cephelerin silme ve plasterlerle yatayda ve dikeyde hareketlendirilmesi, pencere biçimlerinin katlar arasında farklılık göstermesi ve dikey öğelerle cephede ritmik bir düzen oluşturulması, bu akımında Rönesans'tan gelen

⁶⁵⁶ İ. Aslanoğlu, *age.*, s. 242 (Şekil 51).

⁶⁵⁷ Umut Devrim Genç, *Ege Bölgesindeki Tarihi Banka Binaları (1915-1930)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir 2001, s. 39-40, (Şekil 3.3 / 3.4).

etkilerin uyarlanmasına örnek teşkil eder⁶⁵⁸. Sandıklı'daki binanın katları ayıran silme uygulamasına, dönemin kamu yapıları olan İstanbul Sirkeci Büyük Postane Binası (1909), Kadıköy Kaymakamlığı (1913 dolayları), Konya Darül Muallimat Lisesi (1924), Ankara Merkez Osmanlı Bankası (1926) örneklerinde rastlanır⁶⁵⁹.

Kârgir yapının kuzeydoğu cephesinin ortasına açılan kapı ile içeri geçit sağlanmıştır. Kapı dışta düz lentolu, dikey dikdörtgen formudur. Yol kotu seviyesinin altında kalan, bodrum katının kuzeydoğu cephesinde basık kemer formu söve ve lentoları dışa taşkın olarak yapılmış küçük pencerelere yer verilmiştir. Yapının güneydoğu cephesi sağır bırakılarak, diğer üç cepheye ikişer pencere açılmıştır. Bodrumun basık kemer formu bodrum pencerelerinin yukarısında, ana mekânın düz lentolu, boyuna dikdörtgen pencereleri yer almaktadır. Ön cephe kapı ve pencereleri demir doğrama çift kanatlı kapalıdır. I. Ulusal Mimarlık Dönemi kamu yapıları içerisinde incelenen okullarda da benzer kemer formlarıyla karşılaşılır. İstanbul-Eyüp Reşadiye Mektebi (1911) ile İstanbul Kadıköy Bostancı İbrahim Paşa Mektebi (1913) üst kat pencereleri benzer formlardadır⁶⁶⁰. Bu dönemde basık kemer ve düz lentolu kemer uygulaması hemen hemen bütün banka binalarında görülür. Dışarıda düz lentolu, boyuna dikdörtgen formu pencereler içeride basık kemer formuna dönüşmüştür. Manisa Zirai Krediler (1926), Aydın Ziraat Bankası (1929), Kütahya Ziraat Bankası (1929), İzmir Ziraat Bankası (1931) binalarının zemin kat pencerelerinde düz kemer formu kullanılmışken, İzmir Osmanlı Bankası'nın zemin katı ile Manisa Zirai Krediler Binası'nın (1926) birinci kat cepheleri, Sandıklı Ziraat Bankası pencere açıklıklarıyla benzer formlar gösterir⁶⁶¹. Sandıklı Cezayir Camii'nin batı duvarına bitişik olan ve kapı üst kemer kilit taşı üzerinde 1933 tarihi taşıyan konutun pencerelerinin basık kemer formu, banka binasının iç kemer formu ile benzerliği dikkat çekicidir. Ayrıca, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde yapılan Yeni Camii'nin üst örtüsünü taşıyan kasnağındaki küçük boyutlu pencereler de banka binasının alt kat pencere kemer formuyla benzerdir. Koridor etrafında gelişim gösteren planı ile, dışta düz lentolu içte ise basık kemerli pencereleri ile, cephelerinde yer alan silme ve şaşırtmalı köşe taşları ile son dönemde inşa edilen kamu yapılarının özelliklerini taşımaktadır⁶⁶².

⁶⁵⁸ Y. Yavuz, *age.*, s. 70.

⁶⁵⁹ M. Sözen, *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı (1923-1983)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1984.

⁶⁶⁰ Y. Yavuz, *age.*, s. 204 (Foto. 54).

⁶⁶¹ U. D. Genç, *agt.*, s. 181 (Şekil 5.6), s. 206 (Foto. 207).

⁶⁶² K. Türkmen, *agt.*, s. 624.

3.6.4. Kitabeler

Yapıda herhangi bir kitabe mevcut değildir.

3.6.5. Süsleme Unsurları

Yapıda herhangi bezeme unsuru mevcut değildir. Lakin cephelerinde yer alan silme ve şaşırtmalı köşe taşları yapıya gözle görülür hareketlilik katmıştır.

SONUÇ

Ege Bölgesi'nin İç Batı Anadolu bölümünde yer alan, Anadolu'nun eski yerleşim bölgelerinden olan Sandıklı, doğusundaki Kumalar Dağı eteklerinde, kendi adı ile anılan ova üzerinde kurulmuştur. İlçe, bulunduğu coğrafya nedeniyle günümüze kadar birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olup bu medeniyetlerin bıraktığı sanat eserlerinin zenginliğini de bünyesinde barındırmıştır.

Sandıklı ve çevresinin Türk hakimiyeti ile tanışması, 1077 yıllarında, Selçuklu ordu komutanı Emir Sanduk Bey komutasındaki Türk birliklerinin Akdağ'a kadar olan bölgeyi fethetmesi ile olmuş, hatta komutan ilçe topraklarına kendi adını vermiştir. Selçuklular Dönemi'nden sonra ilçe, Beylikler Dönemi'nin önemli güçlerinden olan Germiyanogulları Beyliği'nin hakimiyetine geçmiş, hakimiyet sahası içerisindeki köy ve kasabalarda⁶⁶³ birçok esere imza atılmıştır. Yaklaşık bir asır boyunca Sandıklı'ya hâkim olan bu beylik döneminde, Sandıklı Merkez'de Sandıklı Kalesi H. 725 (M.1325), Sandıklı Ulu Camii (M. 1378), Muradin Türbesi (XIV. yy.) ile Sandıklı Büyük Hamam'ın (XIV. yy. ilk çeyreği) inşası yazılı kaynaklarla onaylanmış, Küçük Hamam'ın (M. 1325)⁶⁶⁴ tarihi veren yazılı ve görsel kaynak olmadığı için, Gönçer'in okuduğu tarih kabul edilmiştir. Hamam gerek plan özellikleri gerekse malzeme ve teknik özellikleri değerlendirildiğinde XIV. yy. yapısı olmalıdır.

İlçe merkezinde ilk yerleşim izlerine rastlanan höyük üzerinde, Germiyanogulları Beyliği⁶⁶⁵ tarafından kale inşa edilmesinden kısa bir süre sonra, bu nokta şehrin çekirdeğini oluşturmuştur. Bu bağlamda, Sandıklı'nın Türk Dönemi'nde ilk yerleşim yerinin burası olduğunu kabul etmek ve Sandıklı kent dokusunun 1324 tarihinde inşa edilen ve şehirdeki en eski tarihe sahip mimari eser olan Sandıklı Kalesi etrafında gelişerek, ovaya yayıldığını söylemek mümkündür. Bugün sadece sur parçası kalan kalenin inşa kitabelerinin varlığı, Germiyanogulları mimari tarihi açısından oldukça önemlidir.

⁶⁶³ Bu dönemde köylerde ise, Emirhisar Köy Camii, Alamescid Köy Camii, Yavaşlar Köy Camii inşa edilmiştir.

⁶⁶⁴ Gönçer eserinde, günümüzde mevcut olmayan, çekiç ile kazınmış kitabesini gördüğünü ve sadece tarih kısmının H. 725 (1325) okunabildiğini ifade etmiştir. S. H. Gönçer, *age.*, s. 334.

⁶⁶⁵ İlçe merkezindeki ilk yerleşim izlerine, bugün Hisar Mahallesi içerisinde kalan ve Sandıklı ovası içerisinde en büyük höyük olan, Hisarteppe Höyük'te rastlanılmış,

Belge niteliğinde günümüze kadar gelen ve hala daha bugün de kullanılan eserler, Sandıklı ilçesinin Türk ve İslam dokusunu yansıtmaktadır. Katalogda ele alınan Türk Dönemi'ne ait on bir cami, bir türbe, bir hamam, on altı çeşme, bir kale, bir banka binası toplamda otuz bir yapı günümüze kadar gelirken, beş çeşme ve bir hamam günümüze ulaşamamıştır.

Yine Sandıklı Ulu Camii'nin günümüzde ayakta olması ve bir nevi şehrin planlanmasında öncülük etmesi, bani ve mimar ismi veren inşa kitabesi ile Germiyanogulları Dönemi mimarisine ışık tutması açısından önemlidir. Her ne kadar yapı, 1840-41 yıllarında büyük çaplı onarım geçirerek Beylikler Dönemi mimari özelliklerini yitirse de duvarlarındaki Batılılaşma Dönemi resim sanatı açısından, günümüze kadar orijinal ulaşabilen bazı bezemelerin varlığı noktasında da hala önem taşımaktadır. Ayrıca, ilçedeki Havai Camii de duvarlarındaki kalemişi süslemeleri ile dikkat çekmektedir. Arşivlerden elde edilen görsellerde, ilçedeki Hamamönü ve Çavuşçeşme Camii'nde ve Yunus Emre Eski Camii ile Çolak Mescid Camii'nin minberin batı ve güney duvarını kapladığı yüzlerde kalem işi süslemeler tespit edilmiştir. Bu altı yapıda tespit edilen kalem işi süslemeler renk, üslup ve kompozisyon açısından Sandıklı Ulu Camii'nden ayrılır. Diğer beş yapıdaki kalemişi süslemeler ise benzer tarihlerde benzer usta grubu tarafından yapılmış olmalıdır.

Plan özellikleri bağlamında bakıldığında, Beylikler Dönemi örneğini oluşturan Sandıklı Ulu Camii ile Erken Cumhuriyet Dönemi anıtsal yapılarına örnek teşkil eden Yeni Camii'nin kare mekânın tek kubbeyle örtülmesi ve "L" formlu son cemaat yerlerinin kapatılması ile benzerdir. Dolayısıyla Ulu Camii kendinden sonraki bu yapıyı etkilemiştir. İlçede ahşap malzemenin kolay ulaşılabilir ve ekonomik açıdan uygun olması malzemenin yoğun olarak kullanılmasına sebebiyet vermiş bu bağlamda ahşap tavanlı cami geleneği Hamamönü, Çavuşçeşme, Yunus Emre ve Çolak Mescid camilerinde devam ettirilmiştir. Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde inşa edilen erken tarihli örnekler olarak, Sivrihisar Ulu Camii (1231-32), Konya Sahip Ata Camii (1258), Afyonkarahisar Ulu Camii (1273), Ankara Arslanhane Camii (1289-90), Beyşehir Eşrefoğlu Camii (1297-99), Kastamonu Kasabaköy Mahmut Bey Camii (1366) gibi eserler dönemin anıtsal örneklerini teşkil etmektedir. Gerek Selçuklu gerekse Beylikler Dönemi'nde bu tarzda inşa edilen camilerdeki yapı elemanları olan giriş, konsol, kaide ve sütun başlıkları Orta Asya geleneğini devam ettirdiğini göstermektedir. Bu bağlamda Sandıklı'daki eserlerin Selçuklu yapılarına oranla renk, kompozisyon ve

üslup açısından daha yalın ve sade tutulduğu, boyutlarının erken örneklere göre daha küçük olduğu görülür. Dolayısıyla yapıda kullanılan malzeme, inşa tekniği ve bezeme özellikleri değerlendirilerek tarihlendirme yapıldığında, Selçuklu ve Beylikler Dönemi'nde inşa edilmeye başlanan ahşap destekli ve tavanlı cami geleneğinin XVII ve XVIII. yüzyıldan sonra da yoğun bir şekilde, daha çok kırsal köy camilerinde uygulandığı görülmektedir. Her iki tarihi bilinmeyen yapı kendi arasında değerlendirildiğinde konsollar arasında ve ana kirişlerin yan yüzeylerindeki kalemişi süslemeler, birbiri ile yakın benzerlik göstermektedir. Bu özellikler nedeniyle, her iki yapının birbirine yakın tarihlerde ve hatta aynı usta tarafından inşa edilmiş olma ihtimali muhtemeldir. Bölgede mevcut olan diğer yapılarla mimari özellikler açısından değerlendirildiğinde, her iki yapının da XVII. yy. dan sonra yapıldığı ifade edilebilir.

Yine ahşap malzemenin üst örtüsü olarak kullanıldığı örneklerden Havai, Hoca Fakih, Cezayir, Yeşildirek camilerinin üst örtüsü yalancı bağdadi kubbe ile örtülmüş, bir nebze de olsun iç mekanının basık atmosferi dağıtılmaya çalışılmıştır.

Çeşmelerin tamamına yakınında kitabe bulunmakta lakin, bu kitabelerin çoğu ya yıkılarak yeniden inşa edilen esere ya da tamamen ortadan kaldırılıp başka çeşme üzerine konularak korunmaktadır.

Bir kısmı da tarihsiz olarak günümüze gelmiştir. Bugün, Hacı Osman (Eski) Çeşme'nin kitabesi mevcut değildir. Lakin bu eser, ilçedeki diğer çeşmeler ile cephe düzeni ve mimari özellikler bağlamında değerlendirme yapıldığında, çeşme, 1845-46 tarihli yıkılan Raziye Hanım Çeşmesi ile yakın benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda, yapıların malzeme, teknik, üslup ve süsleme kompozisyonlarına benzerliğinden dolayı XIX. yy. ortalarında aynı usta tarafından inşa edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Tarihi bilinmeyen Muradin Türbesinin içerisindeki sekiz ve türbe önünde yer alan bir, toplam dokuz mezar içerisinde medfun bulunan kişilerin 1758 yılında kaleme aldığı ve Yunus Emre'den bahsettiği manzumesinden yola çıkılarak şairin bu tarihlerde yaşadığı bilinmektedir. Dolayısıyla bu tarihten itibaren dört kuşak geriye gidildiğinde, yaklaşık olarak türbenin ilk inşa edildiği tarihin Yunus Emre'nin yaşadığı XIV. yüzyıla tekabül ettiği sonucuna varılabilir. Yapı, farklı kaynaklarda XVI.⁶⁶⁶ ve XVIII.⁶⁶⁷ yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Lakin türbenin içerisinde medfun bulunan kişiler ve türbenin genel

⁶⁶⁶ Durma eserinde, XVI. yüzyılda yapıldığını ifade etmiştir. Abdulhalim Durma, *age.*, s. 155.

⁶⁶⁷ Cami ve türbenin XVIII. yüzyıl içinde yapılmış olduğu tahmin edildiği belirtilmiştir. Anonim, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, II. Baskı, C. 1, Ankara 1983, s. 175.

tasarımı, mimari özellikleri ve malzeme nitelikleri değerlendirildiğinde bu görüşlere katılmak mümkün değildir.

Sandıklı Ziraat Bankasının eski binası, Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi eseri olan ve Anadolu’da kırsalda inşa edilen yerel örneği oluşturması açısından önemlidir. Ayrıca, koridor etrafında gelişim gösteren planı ile, dışta düz lentolu içte ise basık kemerli pencereleri ile, cephelerinde yer alan silme ve şaşırtmalı köşe taşları ile son dönemde inşa edilen kamu yapılarının özelliklerini bünyesinde taşır.

Sandıklı’daki, doğal ve beşerî faktörlerden etkilenen eserlerin birçoğunun restorasyona tabi tutulduğu anlaşılmıştır. Yapının değerine uygun olmadığı, ilk orijinal olarak yapılan bezemelerin tahrip edilip, ortadan kaldırılıp yerine yenilerinin yapıldığı tespit edilmiştir. Bu şekilde birçok yapının orijinal dokusunun günümüzde bozulduğunu görmek mümkündür. Özellikle belirtmek gerekir ki, Hamamönü ile Çavuşçeşme camilerinin son cemaat yerlerine giriş kapı açıklığı üzerinde “*Yapılış tarihi 1320 ile 1324*” yazılı mermer levhaların onarımlar sonrasında buraya konulduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihlerin miladi, hicri veya rumi olduğu bilinmemektedir. Eğer bu tarih, miladi olarak atılmış ise yapı, doğrudan Germiyanogulları Dönemi’ne tarihlenmektedir. Ayrıca, yapının tarihini anlatan, bilgi amaçlı olarak yazılan bazı yayınlarda ve web sayfalarında camilerin Germiyanogulları Dönemi’nde inşa edildiği ifade edilmektedir⁶⁶⁸. Fakat bu tarihlendirmeleri kesin olarak destekleyecek herhangi bir belge veya kaynağa şu an için rastlanılmamıştır. Yapının Germiyanogulları gibi çok daha erken tarihlere indirilmesi düşünülemez. Lakin, mevcut yapılardan önce aynı konumda Germiyanlı yapısı olma ihtimali düşünülse de bu ihtimali kanıtlayacak veri şu an için mevcut değildir.

Sandıklı’daki eserler bir bütün olarak ele alındığında gerek Beylikler Dönemi gerek Osmanlı Dönemi gerekse Erken Cumhuriyet Dönemi Türk mimarlık tarihinin basit ve sade örnekleri ile Anadolu süsleme sanatının kırsaldaki örneklerini bünyesinde barındırdıklarından önem arz etmektedir.

⁶⁶⁸ <http://www.sandikli.biz/yazarlarimiz/huseyin-husrevoglu/hamamonu-camii-serifi.html>

KAYNAKLAR

- Acar, T. (2019). “Uşak Aktaş Köyü Camii”, *Journal of Academic Social Science Studies*, 75, 361-380.
- Ağar, A. (2016). *XVIII. Yüzyıl İstanbul Türbeleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Akbaş, M. (2012). *Isparta İli ve İlçeleri Türk Dönem Çeşmeleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Akok, M. (1946). “Kastamonu’nun Kasaba Köyünde Candaroğlu Mehmet Bey Camii”, *Bellekten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 10/38, 293-301.
- Akok, M. (1997). “Konya Beyşehirinde Eşrefoğlu Camii ve Türbesi”, *Türk Etnografya Dergisi*, Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını, Sy. 15, Ankara, 5-34.
- Algaç, Ş. (2020). “Uşak-Banaz-Yeşilyurt (Holuz) Köyü Camii ve Kalemşi Bezemeleri”, *Art-Sanat*, 13, 1-26.
- Alkan, M. (2020). “Tarihi Süreçte Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 124/244, 25-66.
- Alp, S. (2003). *Hitit Çağında Anadolu/Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara.
- Alparslan, A. (1997). “Süleyman’ın Mührü”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul.
- Altın, Y. (2009). *Konya’daki Geç Dönem Osmanlı Camileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Altun, A. (1988). “Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu’da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi”, *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınevi, Cilt 1, İstanbul, s. 33-44.
- Altun, A. (1992). “Behram Paşa Camisi”, *TDVİA*, Cilt 5, İstanbul.
- Anonim. (1968). *Afyon 1967 İl Yıllığı*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul.
- Anonim. (1983). *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Arık, M. O. (1967). “Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri”, *Anadolu*, 11, Ankara, 57-100.

- Arık, R. (1973). *Batılılaşma Dönemi Türk Mimarisi Örneklerinden Anadolu'da Üç Ahşap Camii*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Arseven, C. E. (1998). "Çeşme", *Sanat Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul.
- Aslanapa, O. (1984). *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, 13. Basım, İstanbul.
- Aslanoğlu, İ. (2010). *Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı (1923-1938)*, Bile Kültür ve Sanat, İstanbul.
- Atabek, Ö. F (1997). *Ömer Fevzi Atabek ve Afyon Vilayeti Tarihçesi*, (Hz. Turan Akkoyun), Afyon Kocatepe Üniversitesi Yay. Yayın. No: 8, Afyon.
- Atasoy, N. (1992). "Barok", *TDVİA*, Cilt 5, İstanbul.
- Aydın, M. O. (2012). *Millî Mücadele'de Sandıklı ve Çevresi (1919-1922)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Aydoğdu, G. (2009). *Afyonkarahisar İli Sandıklı İlçesi Çeşme ve Kitabeleri*, Sandıklı Sosyal Hizmetler Derneği Yayını, Sandıklı.
- Aytöre, A. (1962). "Türklerde Su Mimarisi", I. Uluslararası Türk Sanatı Kongresi, *Bildiriler*, Ankara, 45-69.
- Ayverdi, E. H. (1989). *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, Cilt 1, İstanbul.
- Babacan, H. (2010). *Millî Mücadele ve Büyük Taarruzda Afyonkarahisar*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları No: 78, Afyonkarahisar.
- Balaban, T. (2006). *Sandıklı Halk İnanışları ve Uygulamaları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Bayar, M. (2016). *Geçmişin Ayak İzlerinde Altın Şehir Sandıklı Tarihi*, Semih Ofset Basımevi, Ankara.
- Bayrakal, S. (1998). *Edirne'deki Tek Kubbeli Camiler*, (Basılmış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Beksaç, E. (2013). "Zevvâre Cuma Camii", *TDVİA*, Cilt 44. İstanbul.
- Beydilli, K. (2020). "Mustafa Reşit Paşa", *TDVİA*, Cilt 31, Ankara.
- Beykal, F. (1996). *Denizli İlinde XIX. yy.da Yapılan Duvar Resimli Yapılar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Bilget, N. B. (1993). *Sivas Anıt Mezarları*, Ankara.

- Bilgin, P. K. (2018). *Afyonkarahisar İli Yüzey Araştırmaları Işığında İç batı Anadolu'da Demir Çağı Seramiği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü, Denizli.
- Bulduk, Ü. (1993). *XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib Sancağı*, (Basılmış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bülbül (Yaman), P. (2006). *Hitit Dönemi Anadolu Coğrafyası*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Bülbül, P. (2010). *En Eski Çağlardan Persler Dönemine Kadar Afyonkarahisar ve Çevresi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Cezar, M. (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul.
- Çakmak, Ş. (1991). *Denizli İli'ndeki Türk Anıtları (Camiler)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Çetinkaya, E. (2012). *Bursa Çeşmeleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Çetintaş, S. (1944). "Türklerde Su-Çeşme, Sebil", *Güzel Sanatlar Dergisi*, Sy. 5, İstanbul, s.125-147.
- Çiftçi, F. (1995). *Kastamonu Camileri-Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler*, Ankara.
- Çoban, A. (2015). "Afyonkarahisar Ölçeğinde Sandıklı'nın Eğitim Coğrafyası", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: III, IX, 1-16.
- Çoruhlu, Y. (2009). "Sultan Sencer Türbesi", *TDVİA*, Cilt 37, İstanbul.
- Çöl, N. (1992). *Tavşanlı Tarihi Kent Dokusu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çöl, M. (2010). *Sandıklı İlçesi'nde Eğitim Coğrafya İlişkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Daş, E. (2012). "Sandıklı'da Türk Dönemi Anıtsal Yapı Örnekleri", *Sandıklı Araştırmaları Sempozyum Bildirileri*, Ege Üniversitesi Yayınları Edebiyat Fakültesi Yayın No: 177, İzmir.
- Denктаş, M. (2000). *Kayseri'deki Tarihi Su Yapıları-Çeşmeler ve Hamamlar*, Kıvılcım Yayınları, I. Baskı, Kayseri.
- Denктаş, M. (2000). *Karaman Çeşmeleri*, Kıvılcım Yayınları, Kayseri.

- Dinçkan, S. S. (2019). *Afyon ve Isparta Bölgeleri İlk Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Bir Araştırma*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Durma, A. (2009). *Evlialar Şehri Afyonkarahisar*, Yenigün Matbaacılık, Amasya.
- Dündar, A. (1999). *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, Ankara.
- Ediz, S. (2019). *Orta Çağ Anadolu'sunda İstanbul ile Afyonkarahisar Arasındaki Askeri Yol Güzergâhları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Eker, H. (2016). "İstanbul'un Fethi'nin Osmanlı Cami Mimarisi Üzerindeki Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IX/43, 728-732.
- Ekmekci, A. (2014). *Muğla Cami ve Mescitleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Ekmekci, M. (2012). *Burdur Merkezdeki Osmanlı Dönemi Çeşmeleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Ekmekci, M. (2015). "Burdur Şehir Merkezindeki Depolu Çeşmeler" *I. Teke Yöresi Sempozyumu Bildiriler*, Burdur, 1063-1091.
- Emecen, M. F. (2017). Osmanlı Tarihinin İlk Büyük Savaş Anlatımı: Osmanlılarla Karamanlılar Arasındaki Frenk yazısı Muharebesi (1386/1387), *Osmanlı Araştırmaları*, XLIX, 57-88.
- Esin, E. (1978). *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.
- Eyice, S. (1993). "Çeşme", *TDVİA*, Cilt 8, İstanbul.
- Ezen, A. Ü. (2019). *İstanbul'daki Batılılaşma Dönemi Osmanlı Hanedan Türbeleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- French, D. (1988). *Roman Roads and Milistones of Asia Minor*, V. 2 Part 1-2 British İnstitü of Archeology at Ankara.
- Genç, U. D. (2001). *Ege Bölgesindeki Tarihi Banka Binaları (1915-1930)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Geyik, G. (2007). *İzmir Su Yapıları (Çeşme, Sebil, Şadırvan)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Gökçe, T., Küpeli, Ö. (2014). "Germiyanogulları Tarihine Işık Tutan Bir Kaynak: II. Beyazid Dönemine Ait Vakıf ve Mülk Defteri", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-III Germiyanogulları Beyliği Bildirileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları Dizi. VIII/XXII, Kütahya.

- Gönçer, S. H. (1971). *Afyon İli Tarihi*, Karınca Matbaacılık, Cilt 1, İzmir.
- Gönülseven, A. (2015). *XIX. Yüzyılda Sandıklı'nın Demografik Yapısı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Gündoğdu, A. (2016). "Sandıklı Hamamönü Camii'nin Tarihlendirilmesine Dair", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/45, 333-346.
- Gürbıyık, C. (2016). "Turgutlu Irlamaz Köyü Camii", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/3, 146-162.
- Hakses, A. R. (1946). *Sandıklı'yı Bir Ziyaret*, (Basılmamış İnceleme Yazısı).
- Hüsrevoğlu, H. (2013). *Belgelerde Sandıklı Ulu Camii (Cami-i Kebir)*, Medrese Kitabevi, Afyonkarahisar.
- Hüsrevoğlu, H. (2017). *Belgelerde Sandıklı Havai Camii ve Medresesi*, Sandıklı Belediyesi Yayınları, Sy. 18, Ankara.
- Işıkoğan, A. (2013). *Balıkesir Çeşmeleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- İnce, K. (1995). *III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud Dönemi (1789-1839) Osmanlı Cami ve Mescitleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- İnce, K. (2001). "Denizli-Akköy Yukarı Camii", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sy. 2, Van, 65-79.
- İnce, K. (2004). *Uşak'ta Türk Mimarisi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2004.
- İnce, K. (2011). "Koca Seyfullah Camii Şaphane / Kütahya", *Anadolu Kültürlerinde Süreklilik ve Değişim Dr. A. Mine Kadiroğlu'na Armağan*, Ankara, 265-282.
- İrkin, Ö. M. (2006). *Burhaniye'de Türk Devri Eserleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Kahraman, S. A. (Haz.). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, , Yapı Kredi Yayınları, 9. Kitap, Cilt 1.
- Kakız, Y. (2019). *Muğla Çeşmeleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Karaca, B. (2017). *Burdur ve Çevresinde Bulunan Camilerin Ahşap Üzerine Kalemışı Süslemeleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Karaman, S. (2013). *Afyonkarahisar Hamamları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

- Karakuş, A. O. (2009). *Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Tarihte; Sandıklı*, Evin Ofset, Malatya.
- Karakuş, A. O. (2011). *Sandıklı Türbeleri ve Türbelerle İlgili Halk İnanışları (Sandıklı Merkezde Bulunan Türbe ve Yatırlar*, Sanat Ofset Basımevi, Sandıklı.
- Karakuş, F. (2021). 13. Yüzyılda Anadolu'da İnşa Edilen Ahşap Direkli Camiler Üzerine Değerlendirme Çalışması, *The Turkish Journal Of Design, Art And Communication*, 1/11, 131-161.
- Karasu, G. (2006). *Afyon Çeşmeleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Karazeybek, M. (2001). "Osmanlılar Döneminde İdari Yapı", *Afyonkarahisar Kütüğü*, Cilt 1, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Karazeybek, M. (2004). "Selçuklu ve Beylikler döneminde Afyonkarahisar", *Anadolu'nun Kilidi Afyon*, Bölüm III, Afyon.
- Karazeybek, M. (2004). "Osmanlılar Döneminde Afyonkarahisar", *Anadolu'nun Kilidi Afyon*, Bölüm IV, Afyon.
- Karazeybek, M. (v.d), (2005). *Afyonkarahisar Vakıf Eserleri*, A.K.Ü Yayınları No: 60, Cilt 1, Afyonkarahisar.
- Katoğlu, M. (1966). "13. yüzyıl Konya'sında Bir Cami Grubunun Plân Tipi ve Son Cemaat Yeri", *Türk Etnografya Dergisi*, Sy. 9, 81-100.
- Kayalı, H. (1993). *Sandıklı Ovası ve Yakın Çevresinde Arazi Kullanımı*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü, İstanbul.
- Keleş, R. (1998). *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Kılıç, S. (2003). *Antalya'da Yer Alan Osmanlı Dönemi Tek Kubbeli Cami ve Mescitler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Kızıltan, A. (1958). *Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescitler*, İstanbul.
- Koçak, T. (2008). *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi'nde Afyonkarahisar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Koepf, H. (1984). Osmanlı Kubbeli Camileri Üzerine Tipolojik Bir Değerlendirme, *Yapı Dergisi*, Sy. 58, 19-48.
- Koparal, K. (2011). *Vilayet Salnamelerinde Afyonkarahisar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Afyonkarahisar.

- Koshenova, G. (2016). “Kazakistan Taraz’da Babacı Hatun Türbesi”, *Bilig*, Sy. 77, 183-202.
- Kuban, D. (1968). “Anadolu-Türk Şehri: Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, Sy. 7, 53-73.
- Kuran, A. (1964). *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Kurtaran, U. (2012). “Osmanlı Hakimiyetine Girişinden XVI. Yüzyıla Kadar Sandıklı Kazası”, *Sandıklı Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.
- Küçükaslan, F. (2001). *Takkeci İbrahim Ağa Camii: Teknik Çözümleme ve Çevre Yapılarıyla Birlikte Koruma Projesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Küpeli, Ö. (2010). “XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV/II, 503-526.
- Metin, H. (2016). Hititlerden Roma İmparatorluğuna Kadar Anadolu Uygarlıklarında Yönetim Yapısı, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, XII/XXVII, 155-174.
- Nimetzade, S. (v.d.). (2015). “Sandıklı Və Abşeron İlçeleri: Ortak ve Farklı Gelenekler”, *Marka Kent Sandıklı Sempozyumu Bildiriler*, Aybil Basımevi, Konya.
- Oğuz, A. (2011). *Sandıklı (Afyonkarahisar) Jeotermal Alanının Hidrotermal Alterasyon Özellikleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Niğde.
- Oy, H. (2008). *Afyonkarahisar ve Çevresi Orta Tunç Çağı Kültürleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Ödekan, A. (1992). “Kentiçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme”, *Semavi Eyice’ye Armağan*, İstanbul Yazıları, İstanbul.
- Ödekan, A. (1994). “Çeşmeler”, *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul 1994,
- Önder, M. (1968). “Konya’da Bilinmeyen Bir Selçuklu Devri Eseri”, *Vakıflar Dergisi*, Cilt 7, İstanbul, 127-130.
- Öney, G. (2007). *Beylikler Devri Sanatı*, XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453), Ankara.
- Önge, Y. (1997). *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Öntuğ, M. (2012). “Sandıklı Kazasının Dini ve Eğitim Yapıları (XVIII. Yüzyıl)”, *Sandıklı Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.

- Ötüken, Y. vd. (1990). *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Cilt 4, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1990.
- Özbalkan, S. (2019). *Aydın Çeşmeleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Özdemir, G. (2020). *575 Numaralı Evkaf Defterine Göre Karahisar-ı Sahib Sancağı’nda Vakıflar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu.
- Özkaya, Y. (1994). *Millî Mücadele’de Ege Çevresi*, T. C. Kültür Bakanlığı Başvuru Kitapları, Ankara.
- Özkaynak, A. (1996). “Sandıklı’nın Coğrafi Konumu”, *Sandıklı’nın Dünü Bugünü Dergisi*, İleri Ofset Yayınevi, Sy. 1, Afyonkarahisar.
- Parman, E. (2002). *Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerinde Bizans Taş Eserleri*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Pir, S. (2018). *19. Yüzyılda Osmanlı Taşrasında Kaza İdaresi: Sandıklı (1867-1909)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak.
- Polat, Z. (2004). “Millî Mücadele Yıllarında Afyonkarahisar”, *Anadolu’nun Kilidi Afyon*, Bölüm V, Afyon.
- Ramsay, W. M. (1961). *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. M. Pektaş), MEB Yay. Ankara.
- Say, S. K. (2007). *Erken Dönem Osmanlı Hamamlarında Eğrisel Örtüye Geçiş Sistemleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Seyirci, M., Topbaş A. (1985). *Afyonkarahisar Yöresi Türkmen Mezar Taşları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Afyon.
- Sönmez, B. E. (2020). *Roma İmparatorluk Dönemi Afyon Müzesi’nde Bulunan Adak Heykelcikleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Sönmez, Z (1995). *Başlangıcından 16. yy. Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sözen, M (1984). *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı (1923-1983)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Suman, F. S. (2007). *Nuruosmaniye Külliyesinin Osmanlı Mimarlık Tarihi Yazımında Bir Değişim Simgesi Olarak İrdelenmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, II. Baskı, Ankara.
- Şahin, N. (2002). *Şer'iyye Sicillerine Göre XIX. yy. Sonlarında (1875-1900) Karahisar-ı Sahip Sancağı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Şahin, N. (2007). *XIX. Yüzyılda Karahisar-ı Sahip Sancağı (Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapı)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, I. Baskı, İstanbul.
- Şener, D. (2011). *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Anadolu Duvar Resimleri*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Taş, B. (2010). *Sandıklı İlçesinde Arazi Kullanımı ve Planlama Önerileri*, Ümit Ofset Basımevi, Ankara.
- Taş, B. (2011). "Tarım Alanlarının Planlaması Sürecinde Swot Analizi Kullanımına Bir Örnek: Sandıklı İlçesi", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, IX/II, Ankara, 189-207.
- Turan, H. (2018). "Kudüs ve Yafa'daki Bazı Örnekler Işığında Osmanlı Tılsımları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/55, 422-439.
- Turan, Ş. N. (2018). "Türk Mimarisinde Kullanılan Kubbeye Geçiş Elemanları; 13. yy. Anadolu Selçuklu Dönemi Konya Mahalle Mescitleri Örneği", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya Necmeddin Erbakan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Turgut, V. (2017). "Germiyanogullarının Menşei, Vakıfları ve Batı Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi Üzerine", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, III/V, 1-98.
- Tüfekçioğlu, A. (2006). "Balıkesir'de Erken Osmanlı Dönemi Hamamları" *IX. Ortaçağ Ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler*, Erzurum.
- Türkmen, K. (2020). *Tanzimat'tan Sonra Karahisar-ı Sahip Sancağında Türk Mimarisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Uçar, H. (2009). *Manisa Çeşmeleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Uçar, H. (2012). "Sandıklı Çeşmeleri", *Sandıklı Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.
- Ulupınar, M. (1996). "Sandıklı İsmi Nereden Geliyor", *Sandıklı'nın Dünü Bugünü Dergisi*, İleri Ofset Yay. Sy. 1, Afyonkarahisar.
- Umar, B. (1993). *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul.

- Uysal, A. O. (2006). *Germiyanoğulları Beyliği Mimari Eserleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- Uysal, Z. (1993). “Afyon Ulu Camii’nin Ahşap Üzerine Boyalı Nakışları”, 3. *Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Afyon Belediyesi Yayınları, Afyonkarahisar.
- Uzunçarşılıoğlu, İ. H. (1929). *Anadolu Kitabeleri*, Devlet Matbaası, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1969). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Varlık, M, Ç. (1974). *Germiyanoğulları Tarihi*, Ankara.
- Verim, Y. (2019). *Kütahya Çeşmeleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Yaldız, E; Turan, Ş. N; (2018). “Konya’daki XIII. yy. Minareli Mahalle Mescitleri”, *Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Dergisi (JSHSR)*, V/XXIV, 1859-1871.
- Yasak, Ü. (2006). *Sandıklı’da Nüfus ve Şehirsel Gelişim Eğilimleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Yaşar, S. (2007). *Siyasal, Sosyal, Ekonomik Yönleriyle Afyon (1923-1960)*, (Basılmış Doktora Tezi) Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Yaşayacak, İ. (2018). *Afyonkarahisar’daki Ahşap Destekli Camiler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Yavaş, D. (2007). “Pertevniyal Valide Sultan Külliyesi”, *TDVİA*, Cilt 34, İstanbul.
- Yavuz, M. (2011). *Afyonkarahisar-Sandıklı İlçesi Akdağ Tabiat Parkı’nın Ekoturizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Yavuz, Y. (1981). *Mimar Kemalettin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İş birliği, Ankara.
- Yetkin, S. K (1965). *İslam Mimarisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Yıldırım, Z. (2003). *Karahisar-ı Sahip Sancağının İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1720-1750)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yılmaz, Ö. (2004). “Afyon İli Coğrafya Özellikleri”, *Anadolu’nun Kilidi Afyon*, Bölüm I, Afyon.

Zeybek, Y. Z. (1994). *Sandıklı ve Çivril Ovalarını Birbirine Bağlayan Kûfi Boğazının Coğrafya Etüdü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun 03.07.14 nolu dosya içerisindeki 06.02.1970 tarihli raporu.

Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun 03.07/66 nolu dosya içerisindeki 11.09.2008 gün ve 3081 sayılı kararı.

Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun 03.07/66 nolu dosya içerisindeki 23.11.2011 gün ve 133 numaralı kararı.

Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun Havai Camii dosyası içerisindeki 11.06.2015 tarihli raporu.

Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun 03.07/5 nolu dosya içerisindeki 10.04.2015 tarihli ve 3133 Nolu Kararı.

Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun 03.07.66 nolu dosya içerisindeki 29.08.2018 tarihli ve 6754 sayılı kararı.

Eskişehir K.T.V.K.B. Kurulu'nun 23.07/287 nolu dosyası içerisindeki rapor.

Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün 732.adl.03 sayılı raporu.

Konya K.T.V.K.B. Kurulu'nun 08/07/1989 gün ve 395 sayılı kararı

Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 11.6.1982 tarihli ve A-3645 sayılı kararı.

Sandıklı Belediyesinin 04.12.2014 tarihli meclis toplantısının 2014/12-165 sayılı kararı.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, 03.14.01 / 003 dosya numaralı Hamamönü Camii'ne ait Abide ve Eski Eser Fişi.

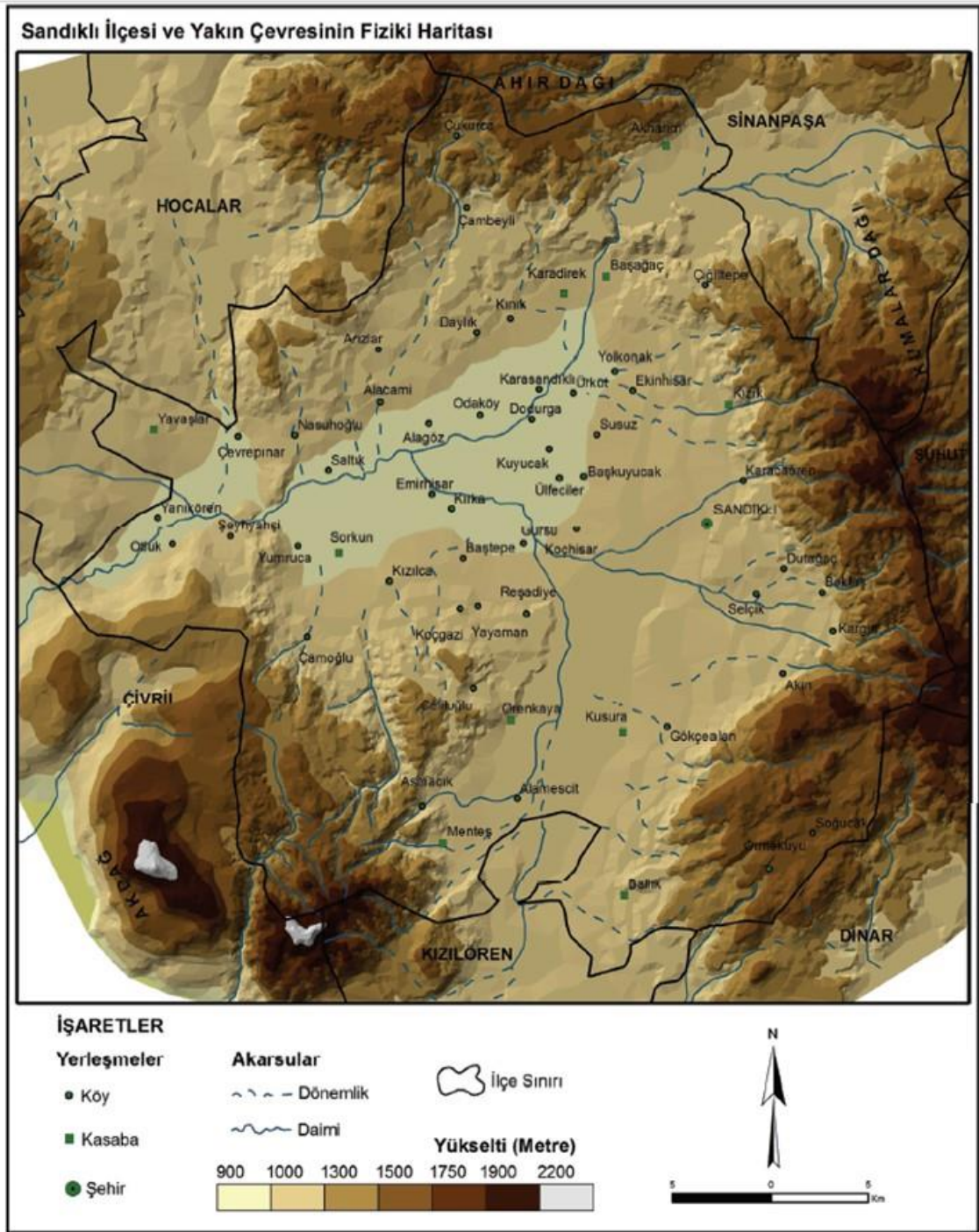
<https://www.e-icisleri.gov.tr/Anasayfa/MulkiIdariBolumleri.aspx> (19.10.2021).

<https://www.nufusune.com/sandikli-ilce-nufusu-afyonkarahisar> (03.11.2021).

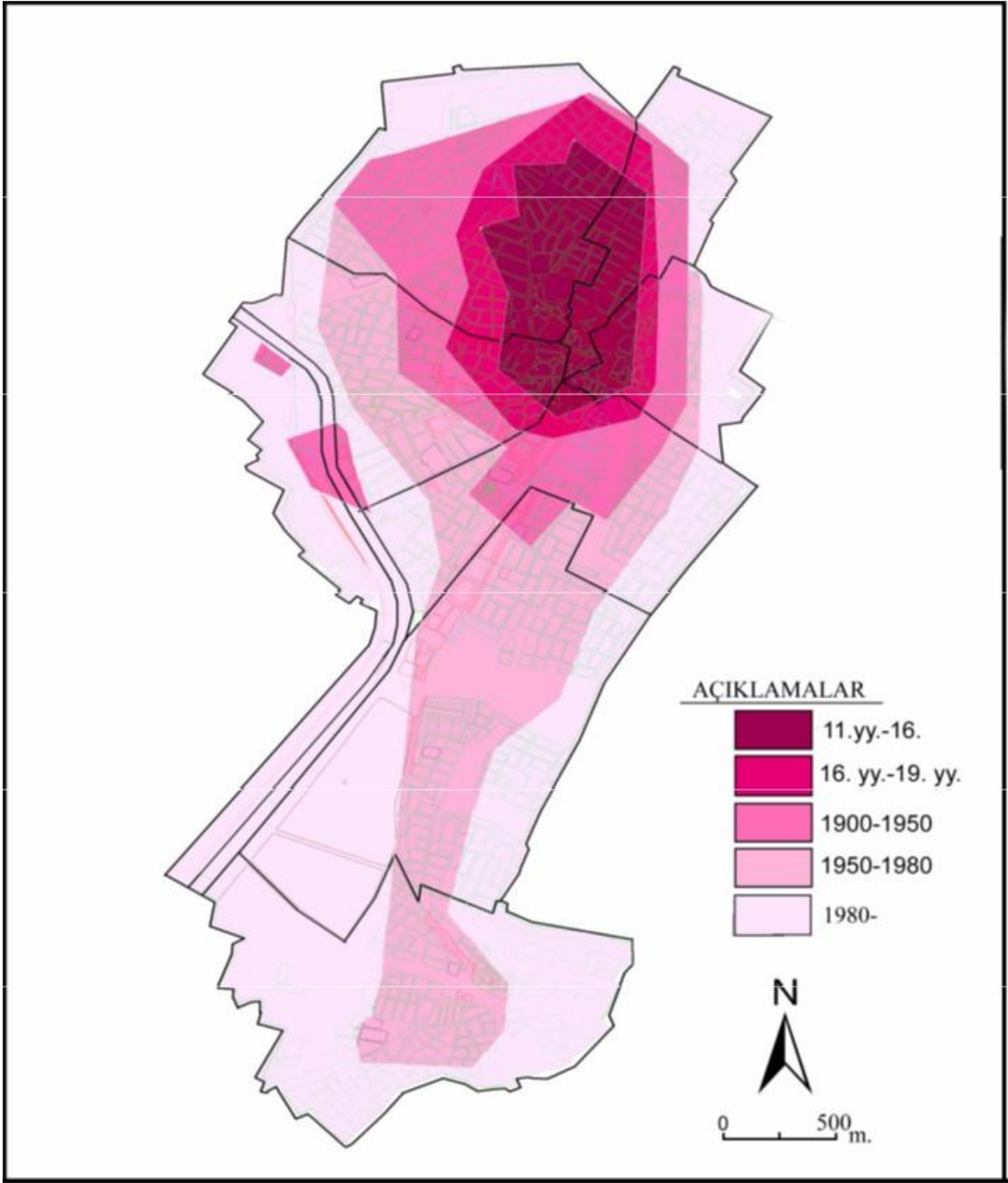
<http://www.sandikli.biz/yazarlarimiz/huseyin-husrevoglu/hamamonu-camii-serifi.html> (15.1.2022).

<https://sanatsozlugum.blogspot.com/2013/06/turk-barogu.html> (05.7.2022).

EKLER

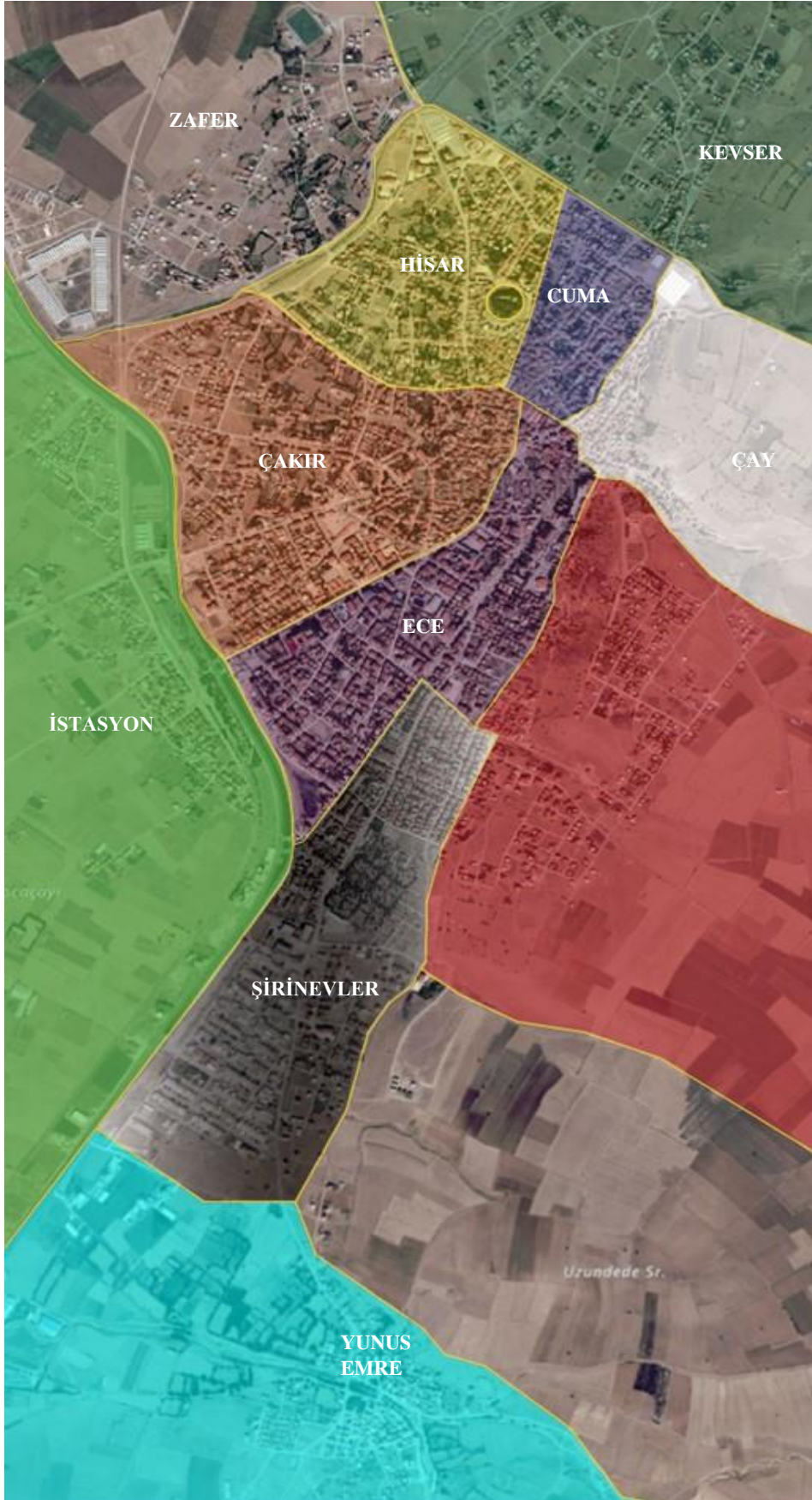

Ek 1: Sandıklı İlçesi ve Yakın Çevresinin Topoğrafya Haritası

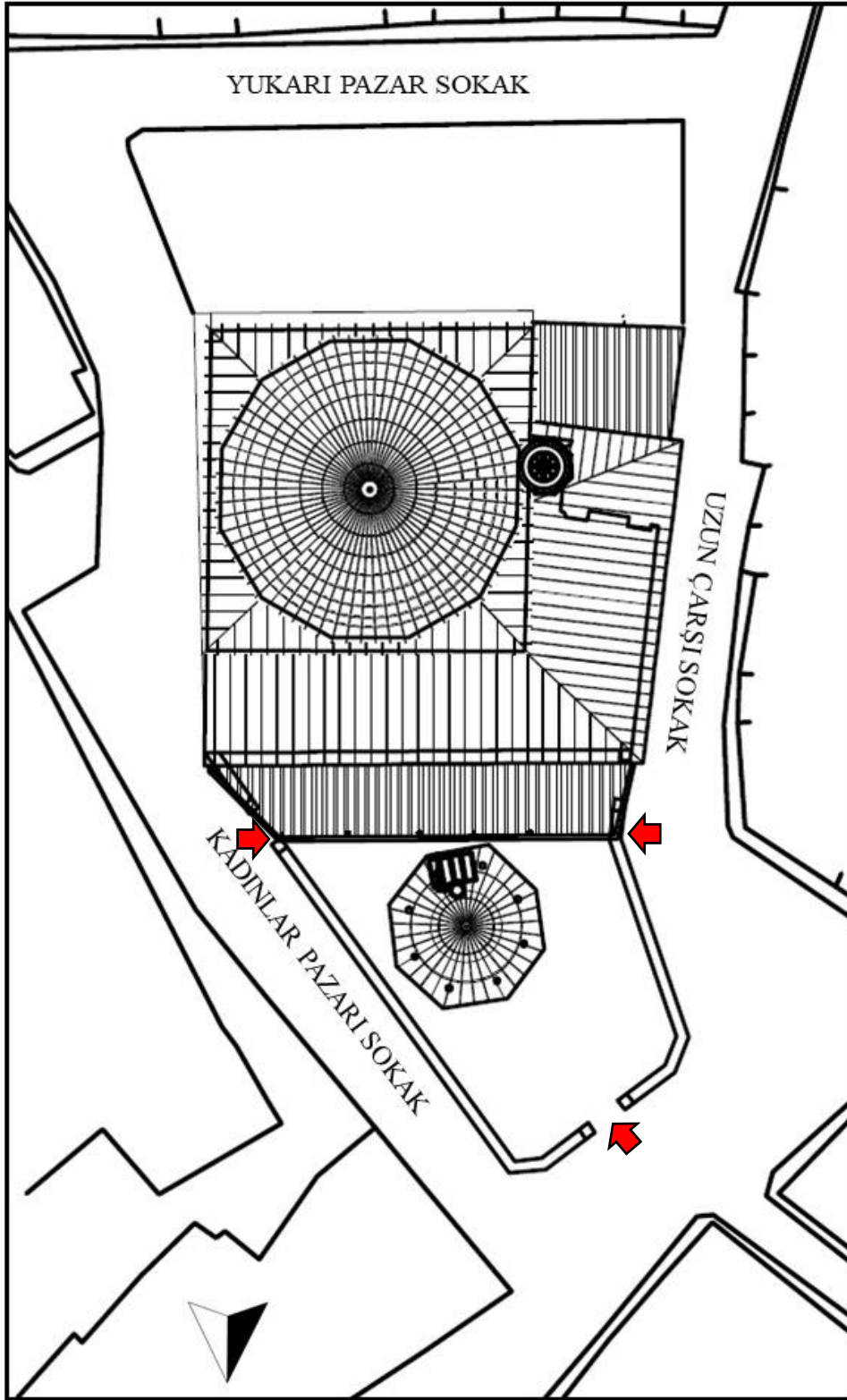
Ek 2: Sandıklı İlçesi Şehir Gelişim Aşaması (H. Kayalı'dan)

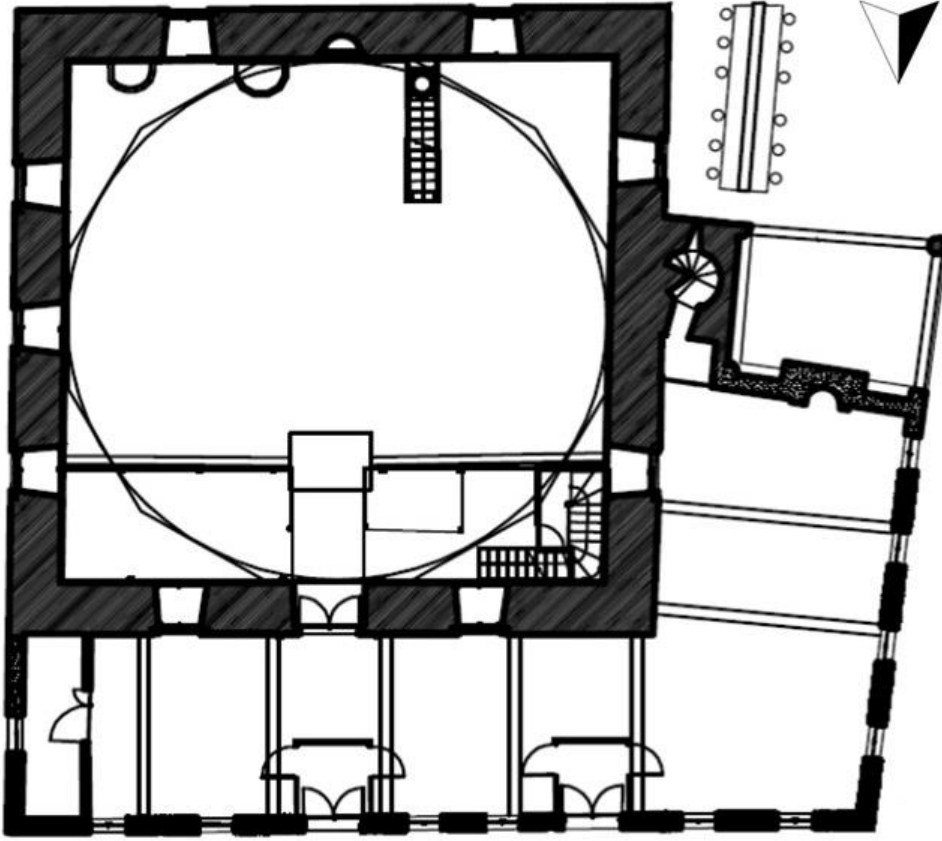

Ek 3: Sandıklı Mahalleleri ve Sınırları (Tapu ve Kadastro Genel Müd. verilerine göre çizilmiştir.)

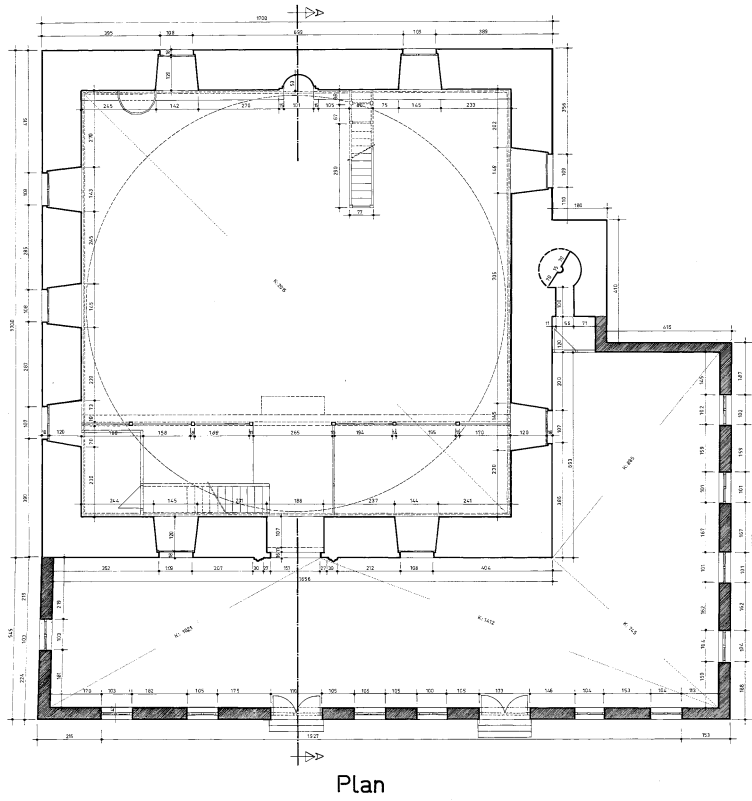
ŞEKİLLER

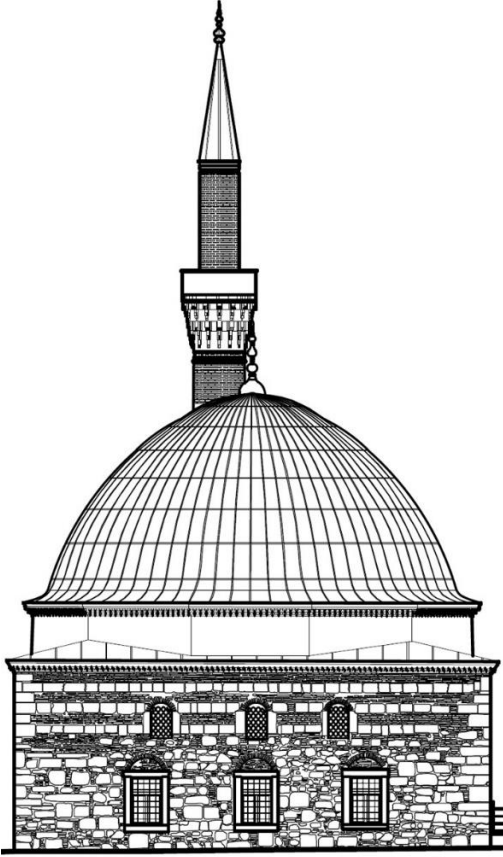
Şekil 1 : Ulu Camii, Vaziyet Planı (V.G.M Arşivi)

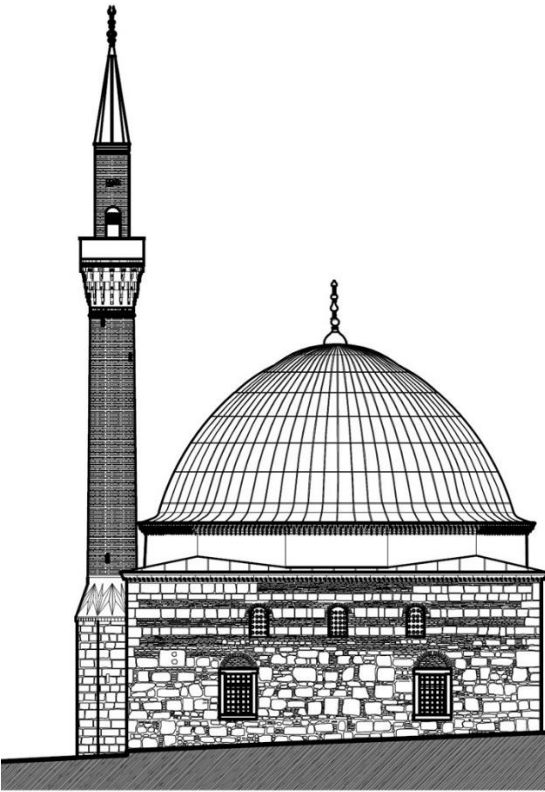
Şekil 2 : Ulu Camii, Planı (V.G.M Arşivi)

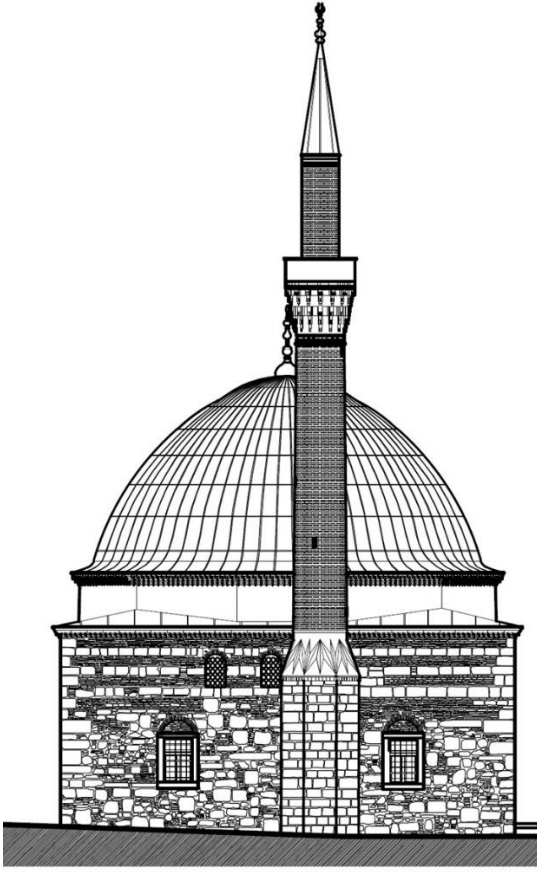
Şekil 3 : Ulu Camii, Planı (1981 Yılı), Mahfil Merdiven Konumunun Değişmesi (V.G.M Arşivi)

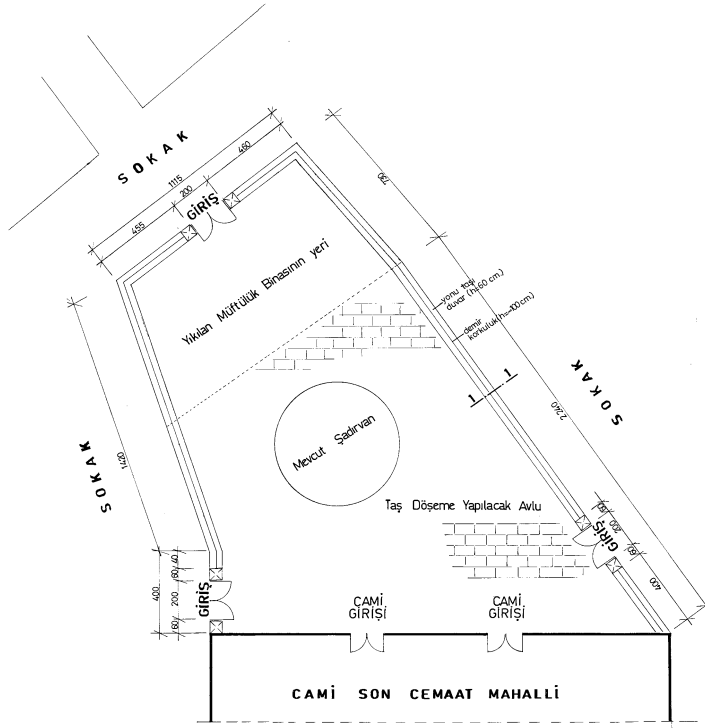
Şekil 4 : Ulu Camii, Doğu Duvarı (*V.G.M Arşivi*)

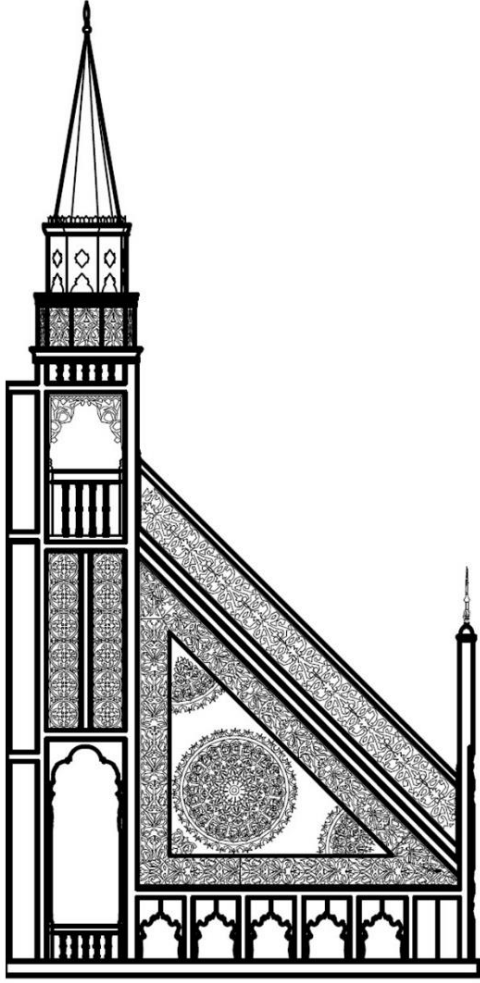
Şekil 5 : Ulu Camii, Güney Duvarı (*V.G.M Arşivi*)

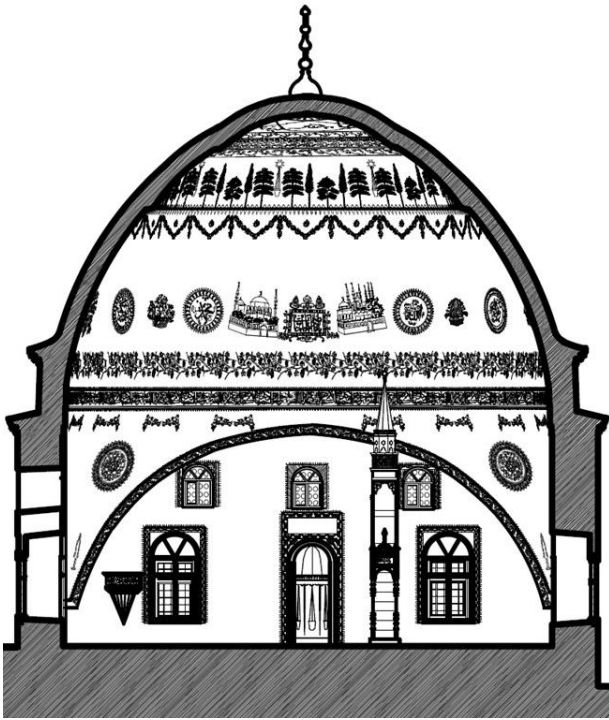
Şekil 6 : Ulu Camii Batı Duvarı (V.G.M Arşivi)

Şekil 7 : Ulu Camii, Yıkılan Müftülük Binası Konumu (V.G.M Arşivi)

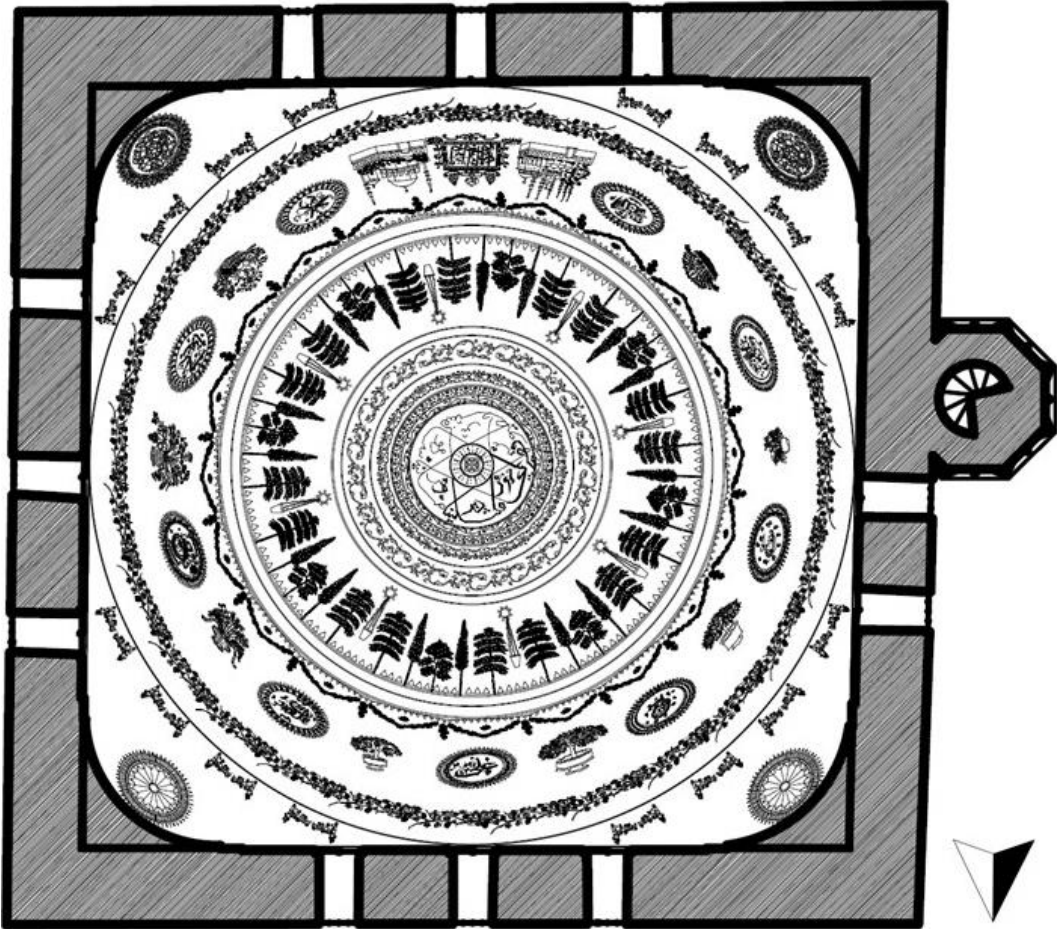
Şekil 8 : Ulu Camii, Minber Yan Görünüş (*V.G.M Arşivi*)

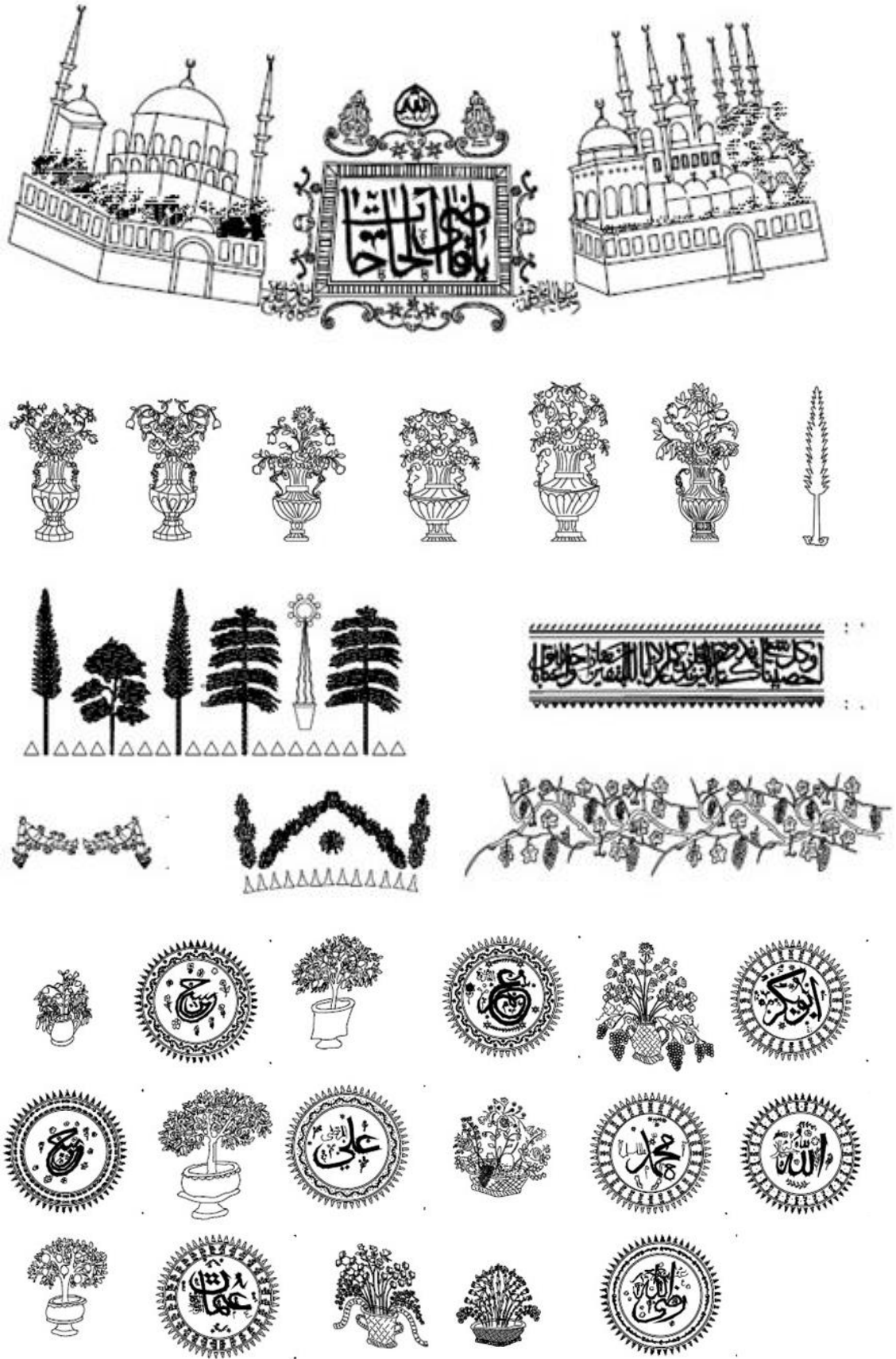
Şekil 9 : Ulu Camii, Süsleme Planı ve Kesiti (*V.G.M Arşivi*)

Şekil 10 : Ulu Camii, Kubbe Yüzeyi Süsleme Detayı (V.G.M Arşivi)

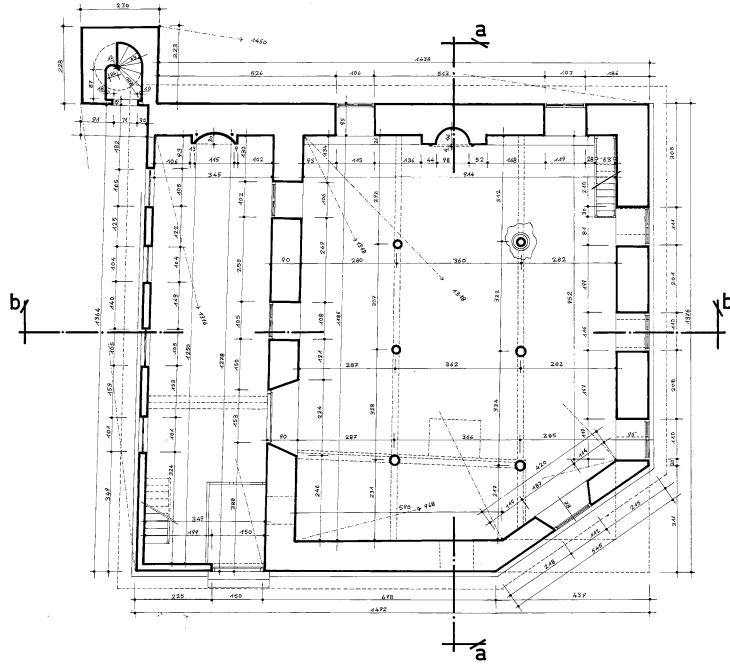

Şekil 11 : Ulu Camii, Kubbe Yüzeyi Süsleme Detayı (V.G.M Arşivi)

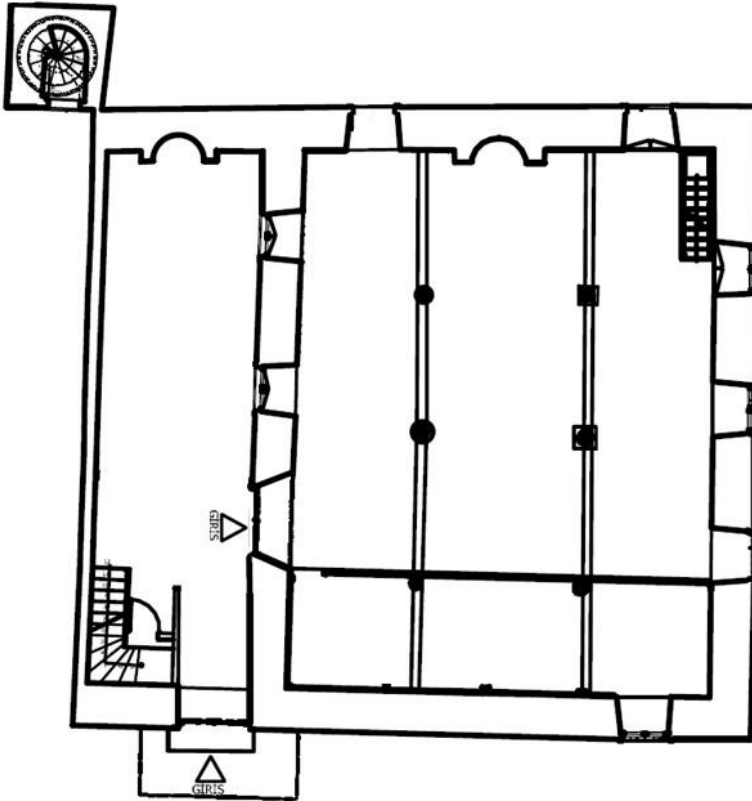
Şekil 12 : Ulu Camii, Kubbe Yüzeyi Süsleme Detayları (V.G.M Arşivi)

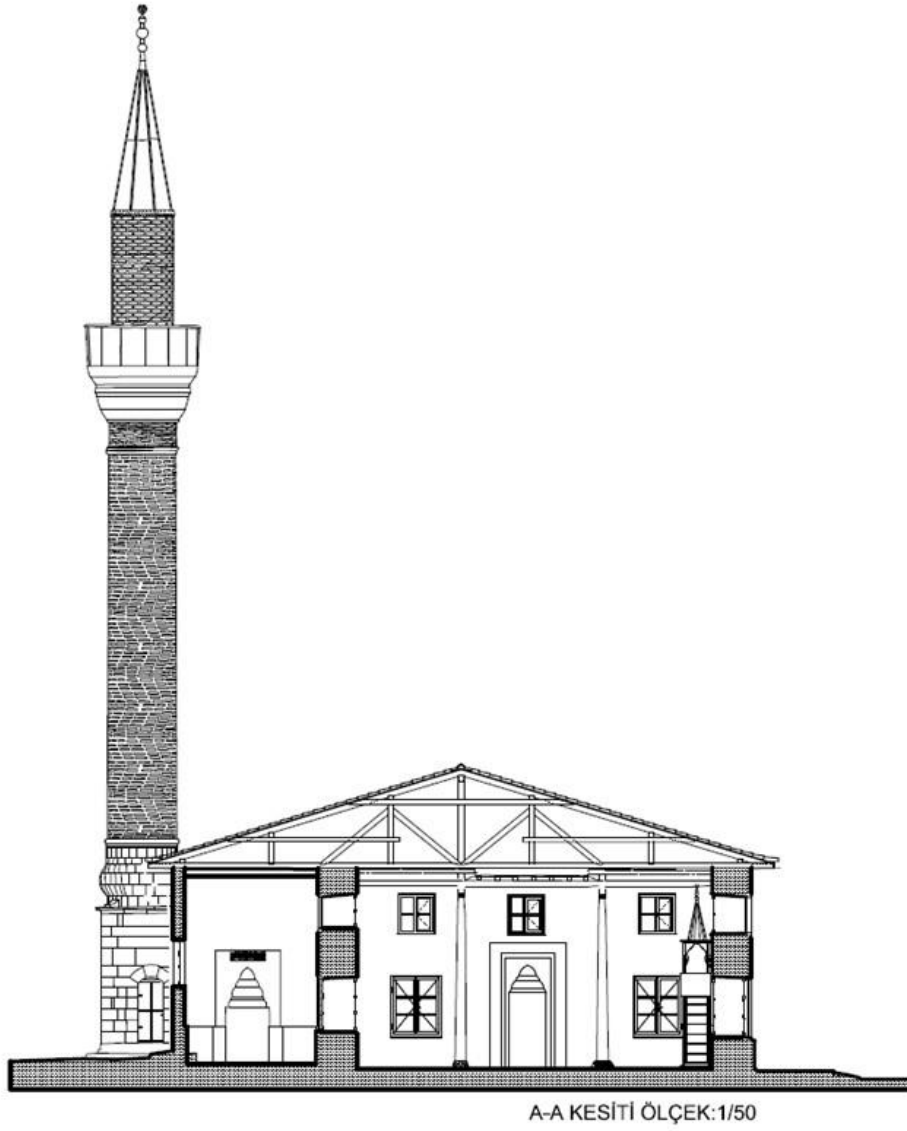

Plan

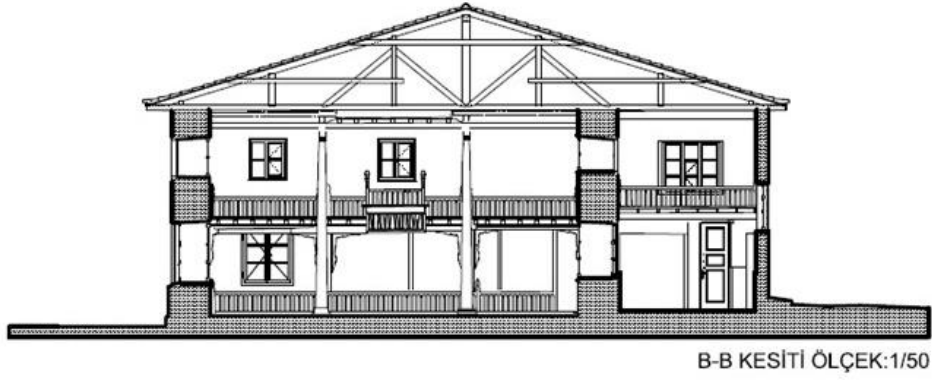
Şekil 13 : Hamamönü Camii, 1974 Onarım Öncesi Planı (V.G.M Arşivi)

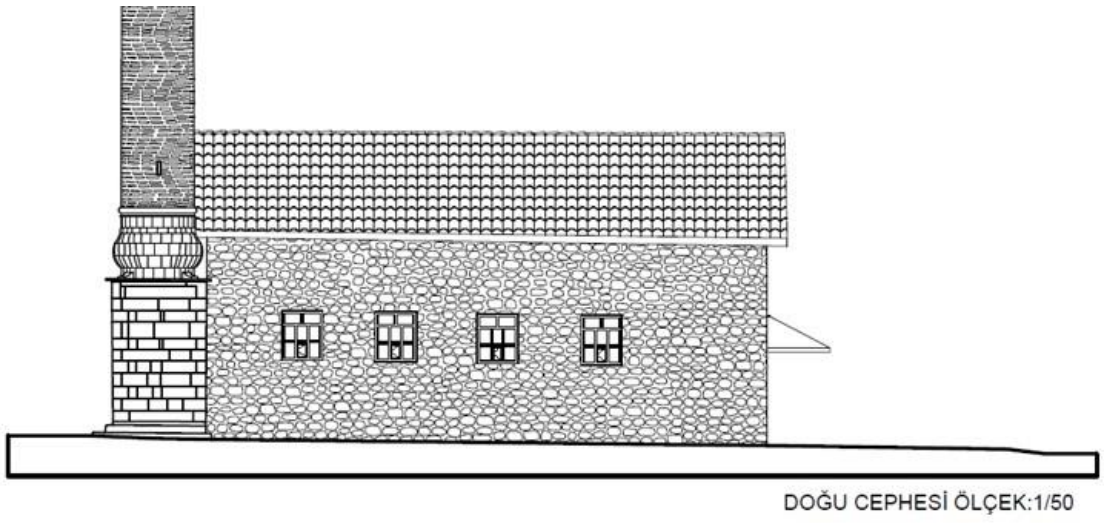
Şekil 14 : Hamamönü Camii Planı (V.G.M Arşivi)

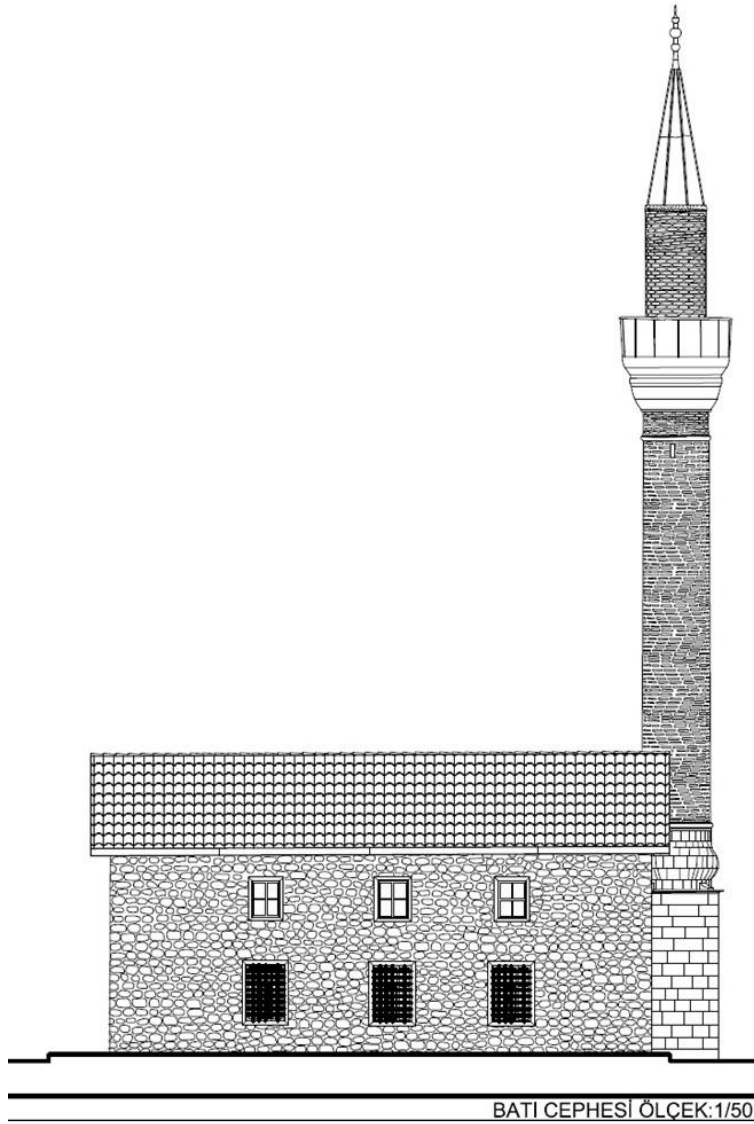
Şekil 15 : Hamamönü Camii, Güney Duvarı, Kesit (*V.G.M Arşivi*)

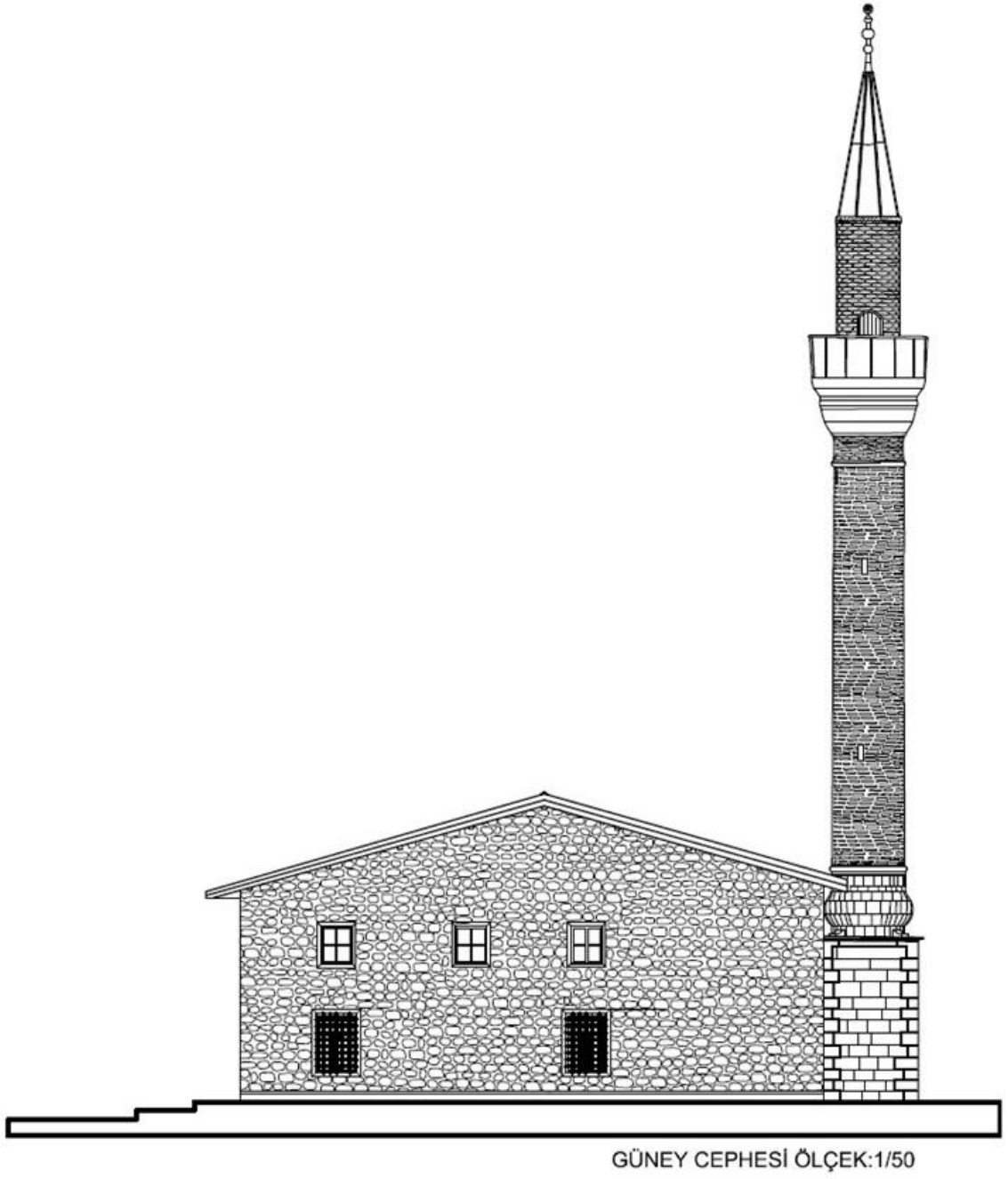
Şekil 16 : Hamamönü Camii, Kuzey Duvarı, Kesit (*V.G.M Arşivi*)

Şekil 17 : Hamamönü Camii, Doğu Cephe (V.G.M Arşivi)

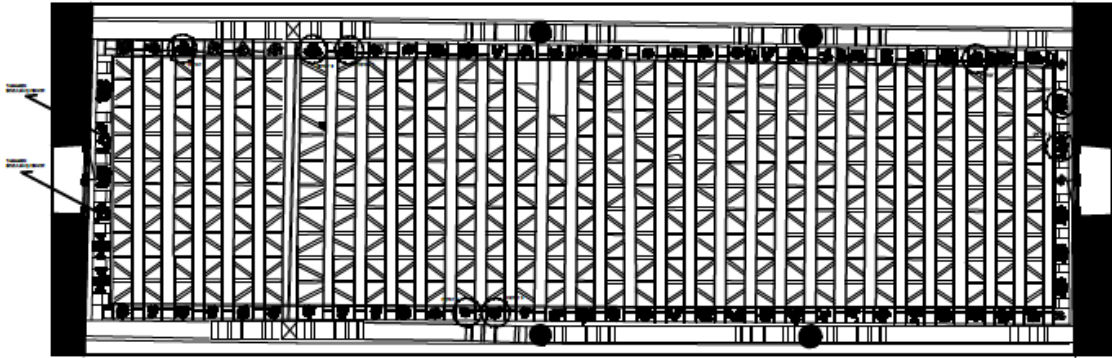

Şekil 18 : Hamamönü Camii, Batı Cephesi (V.G.M Arşivi)

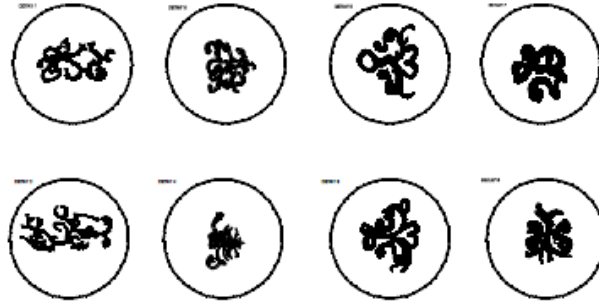
Şekil 19 : Hamamönü Camii,Güney Cephe (*V.G.M Arşivi*)

KUZEBY

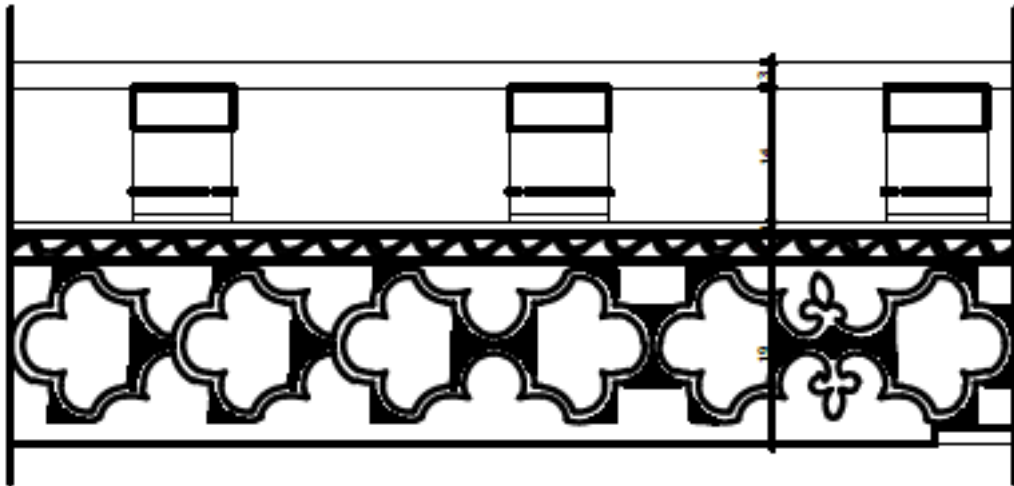

AHŞAP TAVAN DETAYLARI BOYALI DEKORLAR
ÖLÇEK:1/20

BOYALI DEKORLAR DESEN ÖRNEKLERİ
ÖLÇEK:1/5

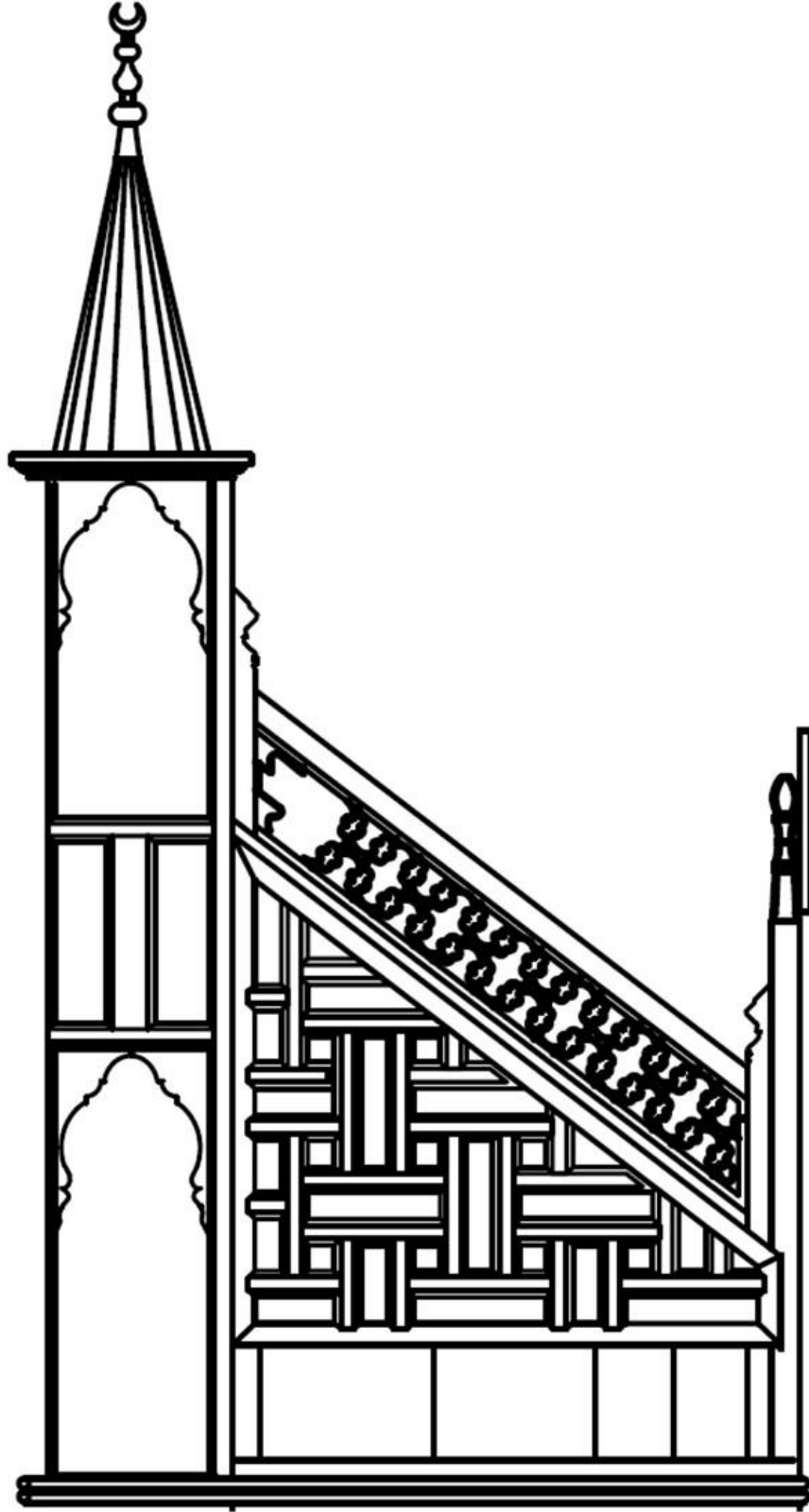

KUZEBY

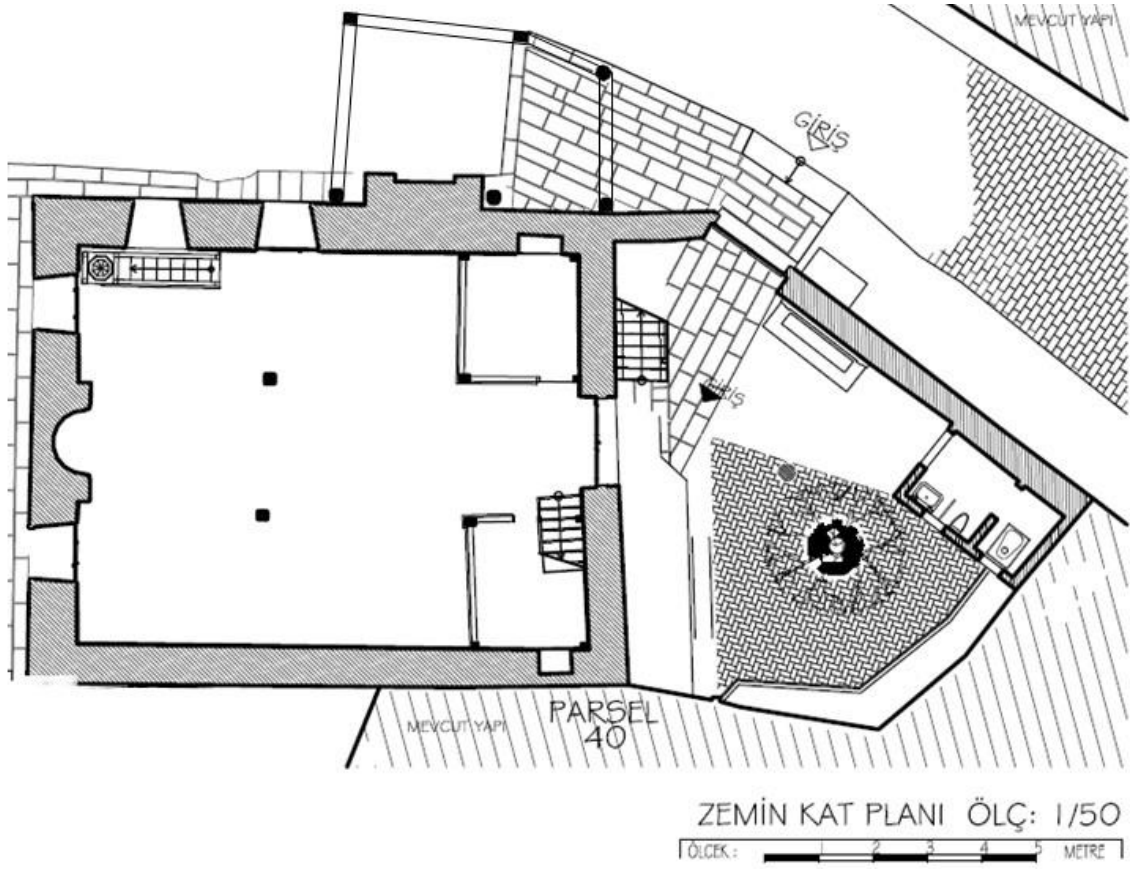
AHŞAP TAVAN SİLMESİ BOYALI DEKOR DETAYI
ÖLÇEK:1/5

Şekil 20 : Hamamönü Camii, Tavan Süsleme Detayları (V.G.M Arşivi)

YAN GÖRÜNÜŞ ÖLÇEK:1/10

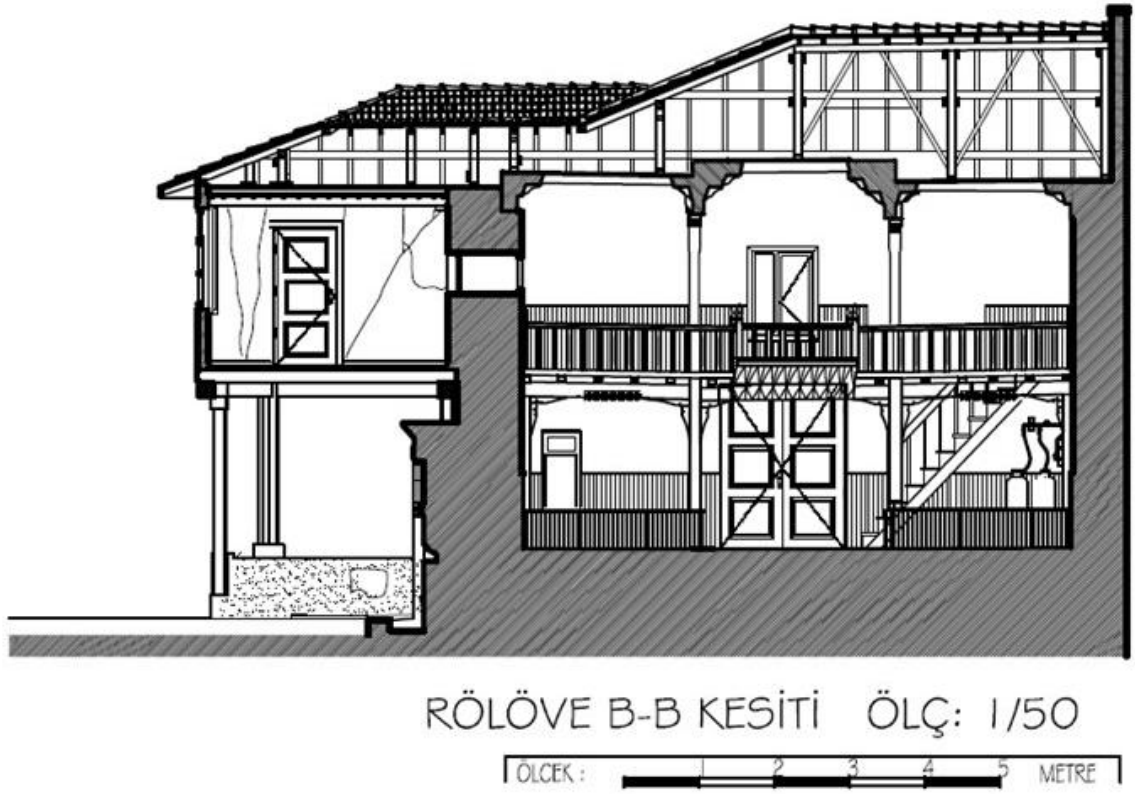
Şekil 21 : Hamamönü Camii, Minber Yan Görünüş (V.G.M Arşivi)

Şekil 22 : Çavuşçeşme Camii Planı (V.G.M Arşivi)

Şekil 23 : Çavuşçeşme Camii, Güney Cephe, Kesit (V.G.M Arşivi)

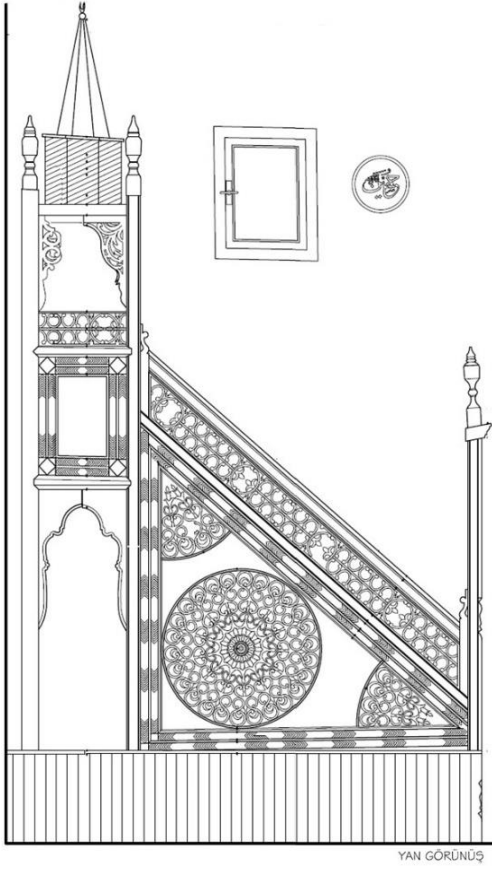

Şekil 24 : Çavuşçeşme Camii, Kuzey Cephe, Kesit (*V.G.M Arşivi*)

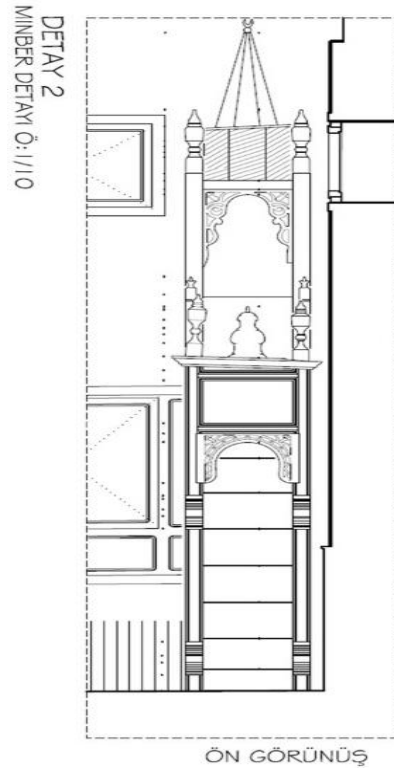

Şekil 25 : Çavuşçeşme Camii, Batı Cephe (*V.G.M Arşivi*)

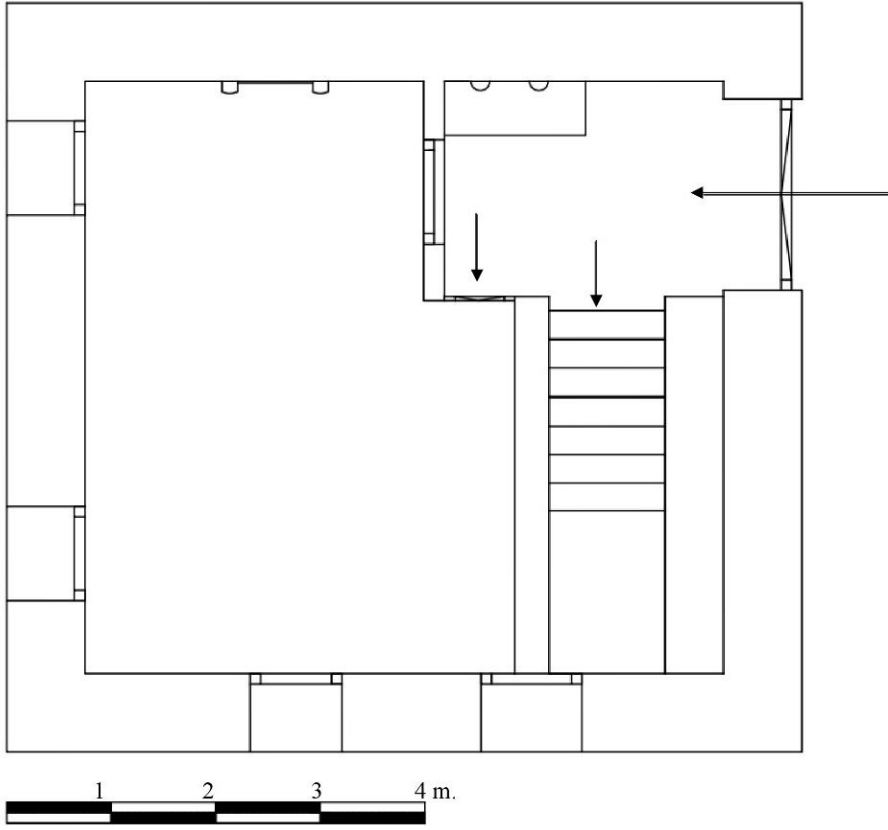

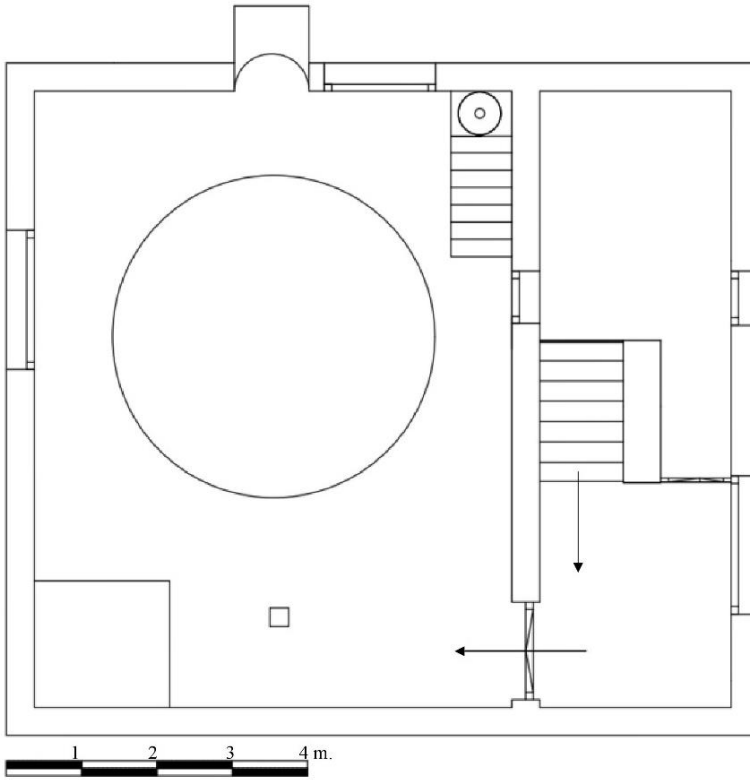
Şekil 26: Çavuşçeşme Camii, Minber Yan Aynalık (V.G.M Arşivi)

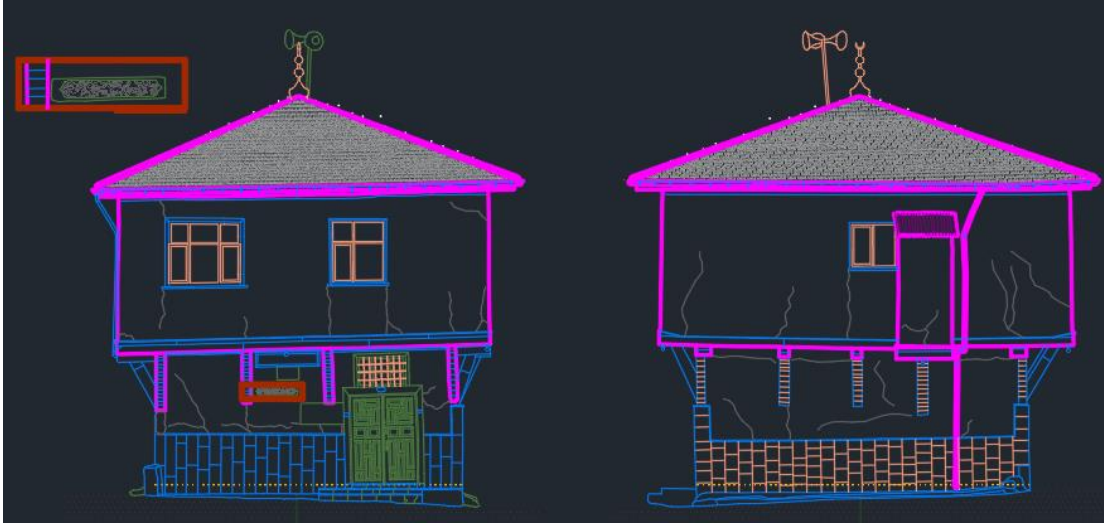
Şekil 27: Çavuşçeşme Camii, Minber Ön Görünüş (V.G.M Arşivi)

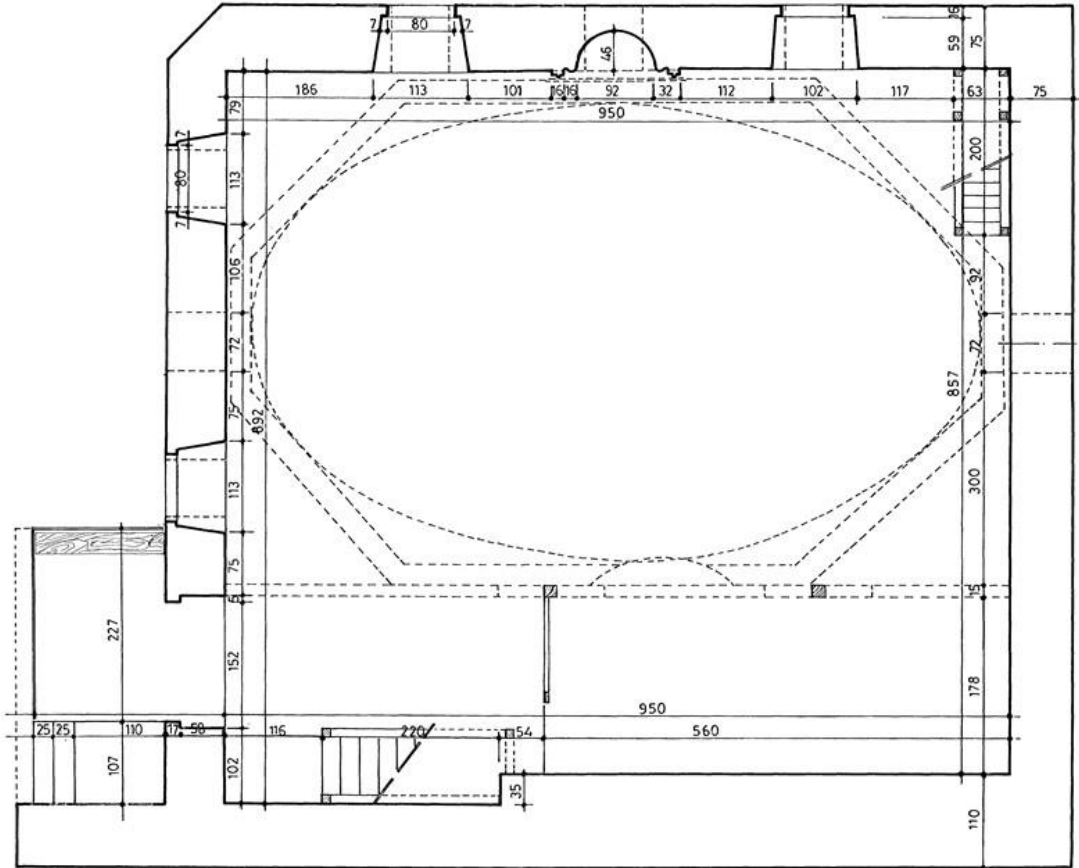
Şekil 28: Yeşildirek Camii, Alt Kat Planı

Şekil 29: Yeşildirek Camii, Üst Kat Planı

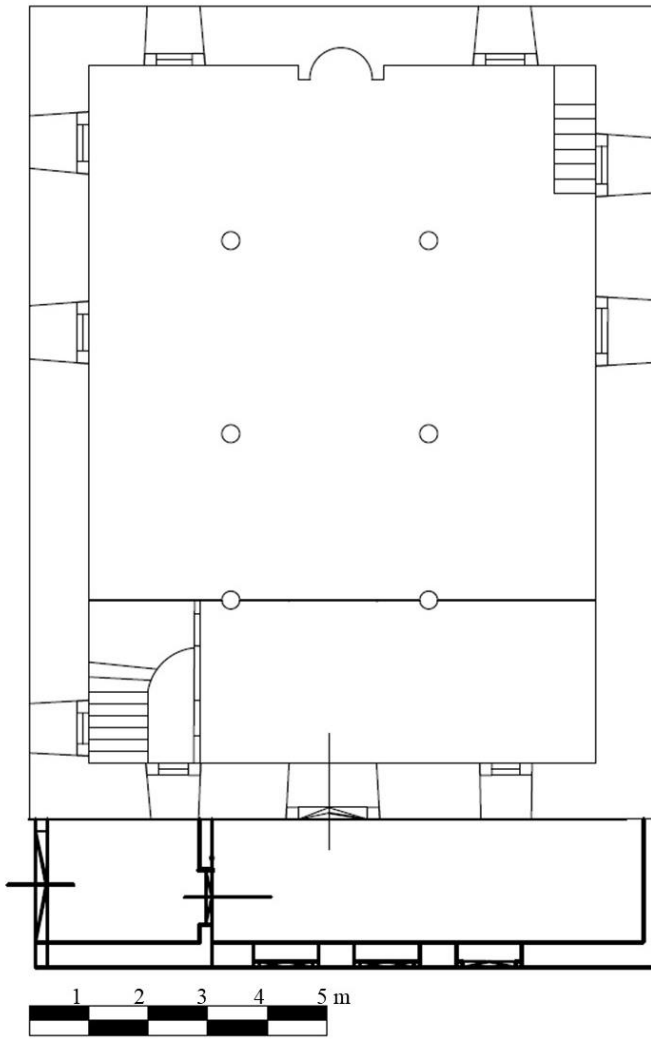
Şekil 30: Yeşildirek Camii, Batı ve Güney Cephe Görünüşü (*Karahisar Restorasyon*)

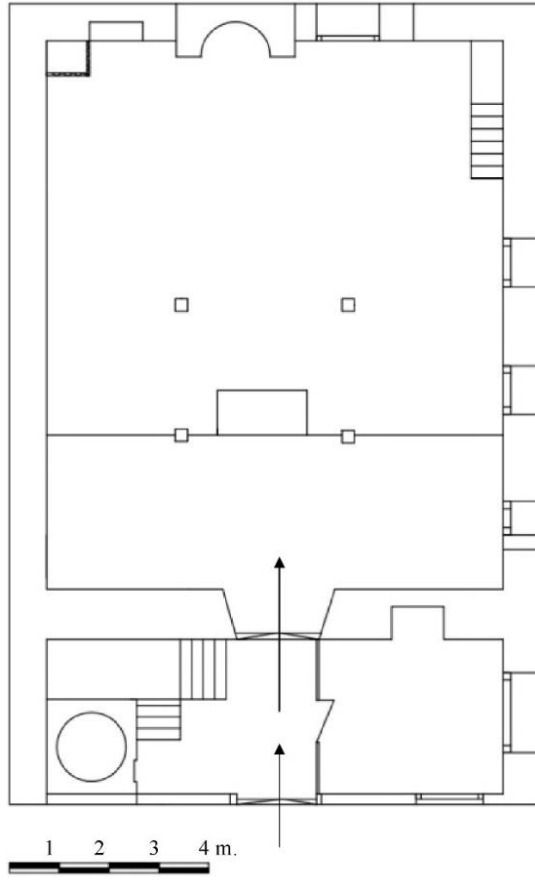
Şekil 31: Hoca Fakih Camii Planı

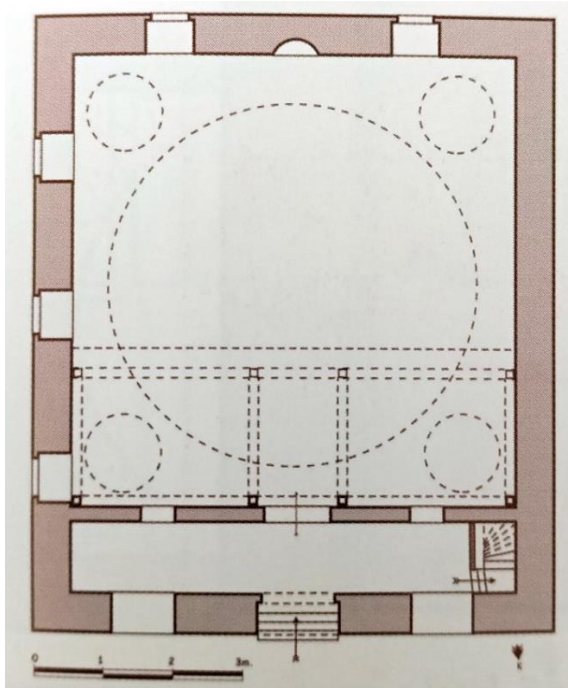
Şekil 32: Hoca Fakih Camii, Doğu Cephe Görünüşü

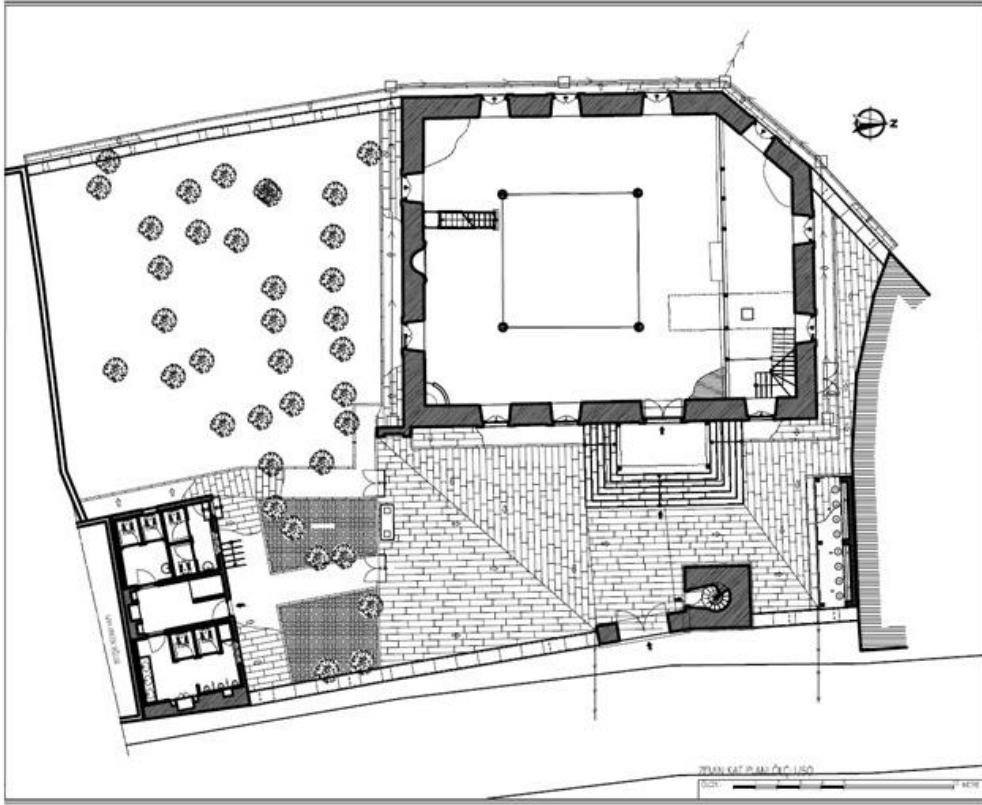
Şekil 33: Yunus Emre Eski Camii Planı

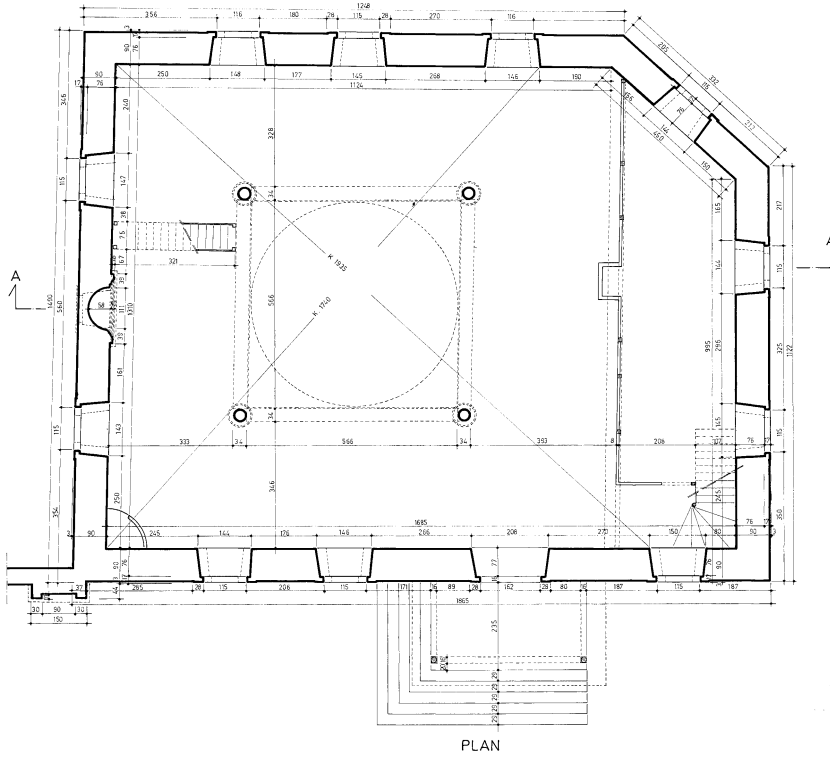
Şekil 34: Çolak Mescid Camii Planı

Şekil 35: Cezayir Camii Planı (Ertan Daş'tan)

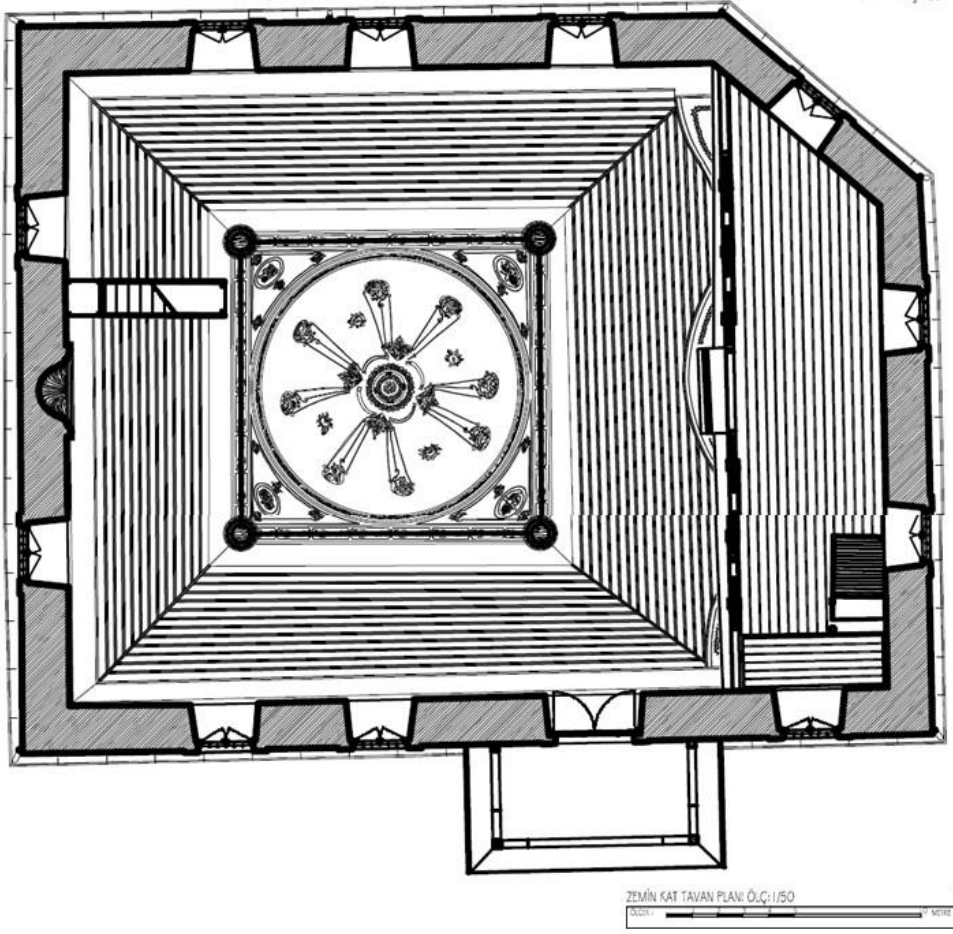

Şekil 36: Havai Camii, Vaziyet Planı (V.G.M Arşivi)

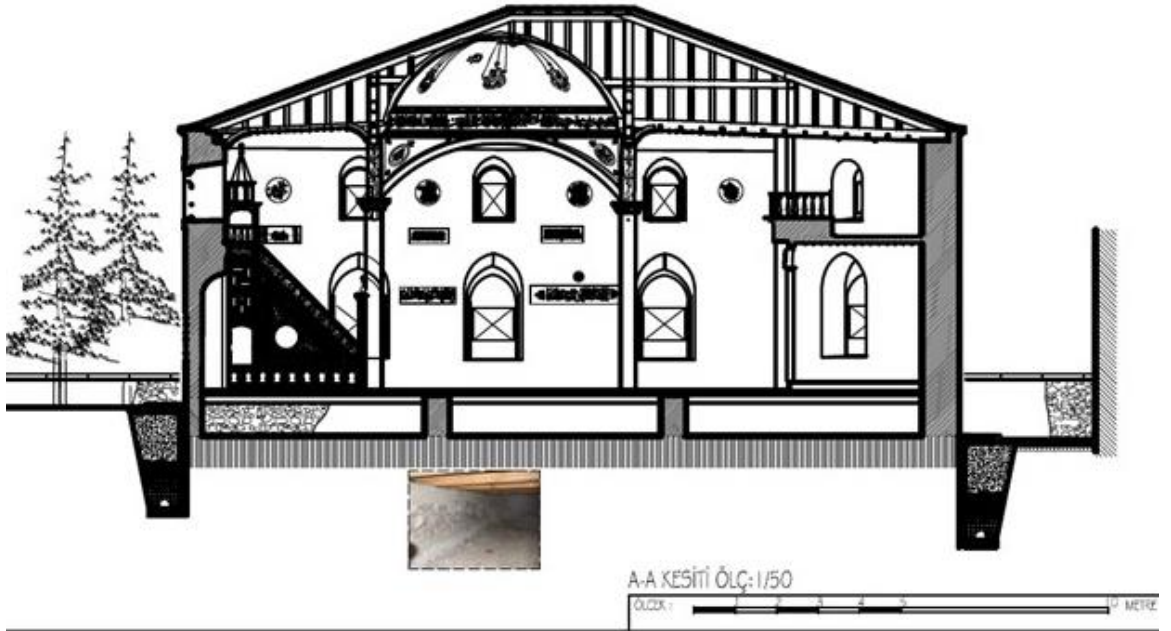

AFYON_SANDIKLI_HAVAI CAMİİ RÖLÖVE PROJESİ ÖLÇEK: 1/50

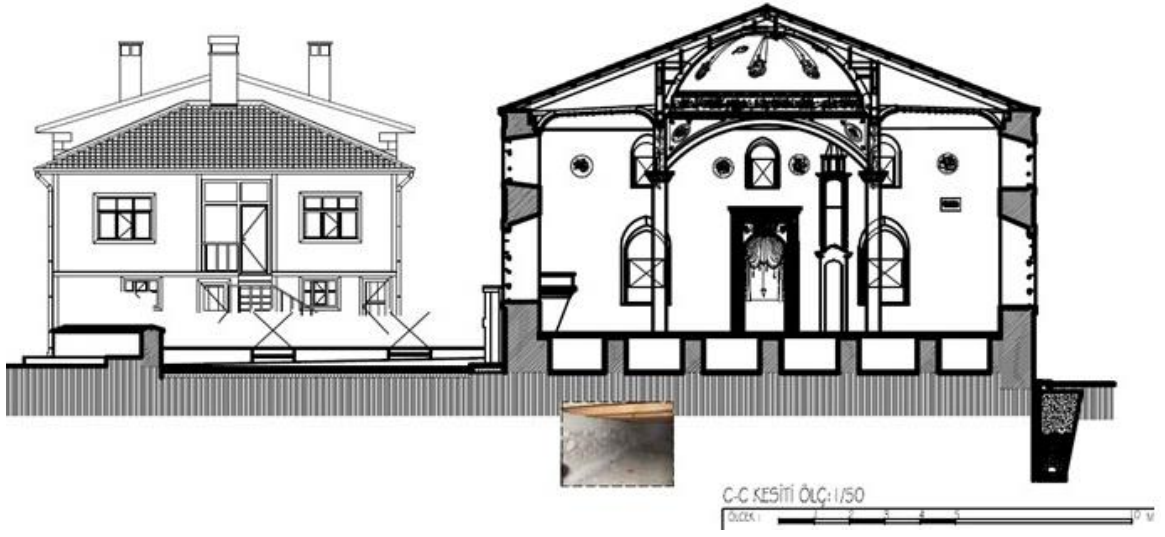
Şekil 37: Havai Camii Planı (V.G.M Arşivi)

Şekil 38: Havai Camii Tavan Planı (V.G.M Arşivi)

Şekil 39: Havai Camii Kesiti (V.G.M Arşivi)

Şekil 40: Havai Camii Kesiti (V.G.M Arşivi)

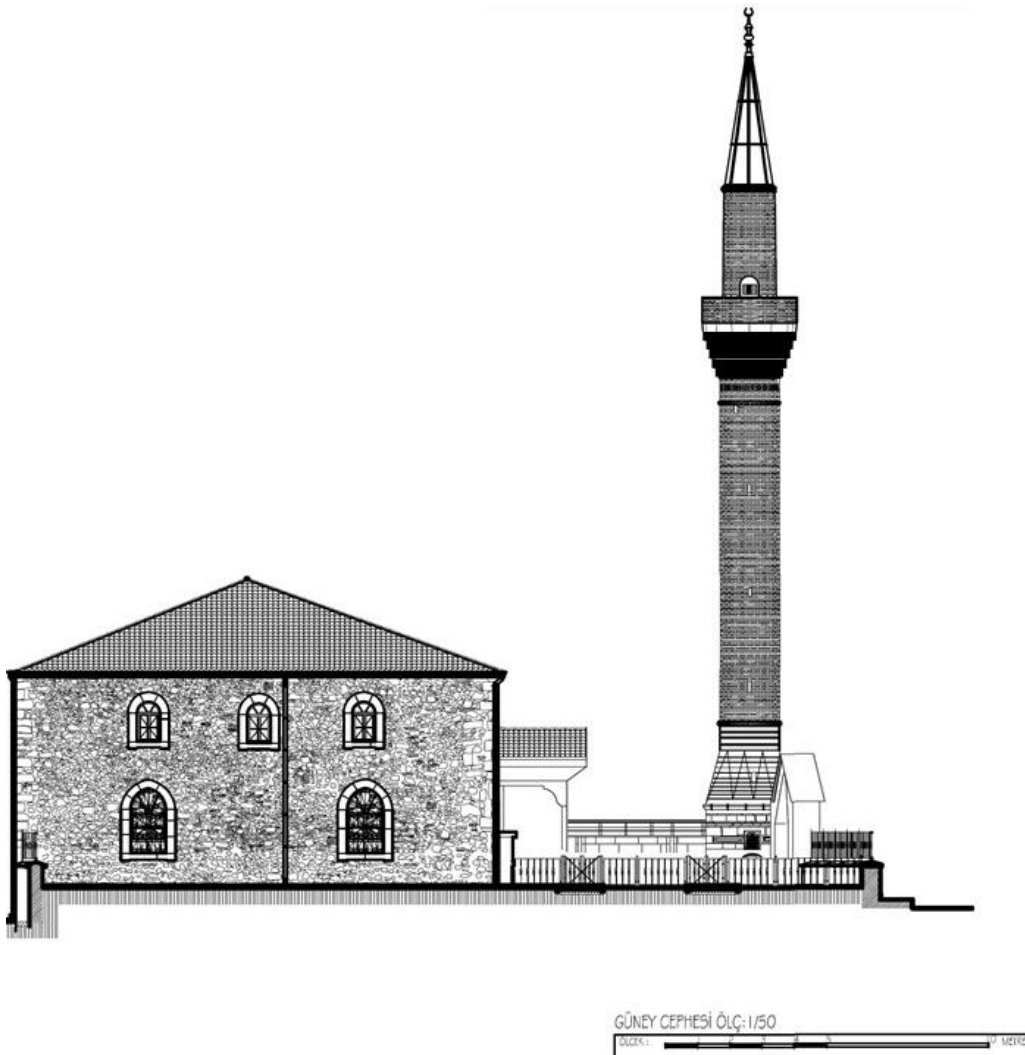

Şekil 41: Havai Camii Kesiti (V.G.M Arşivi)

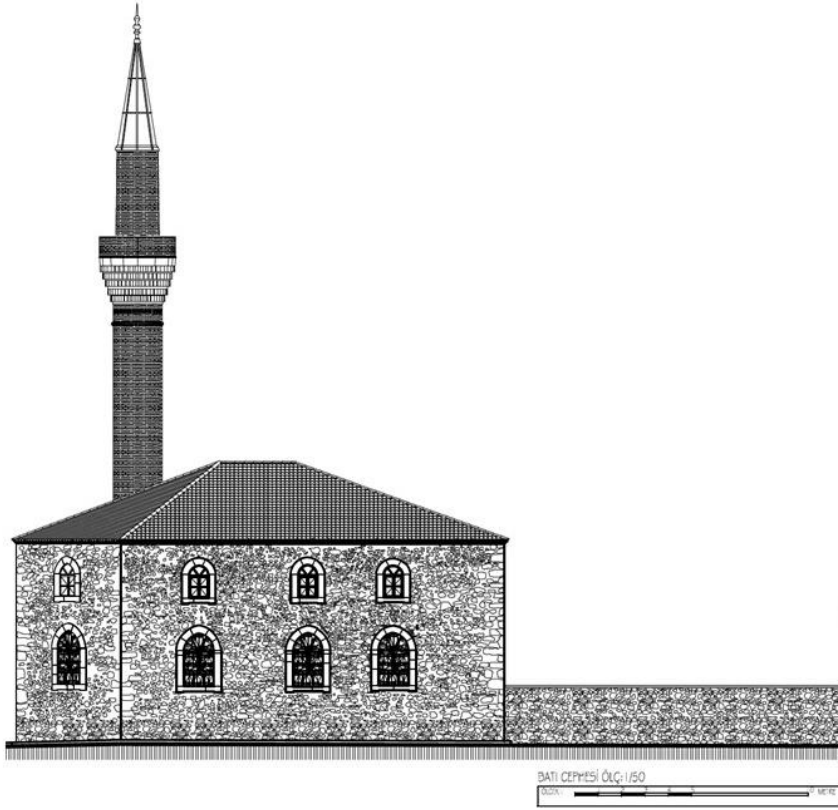

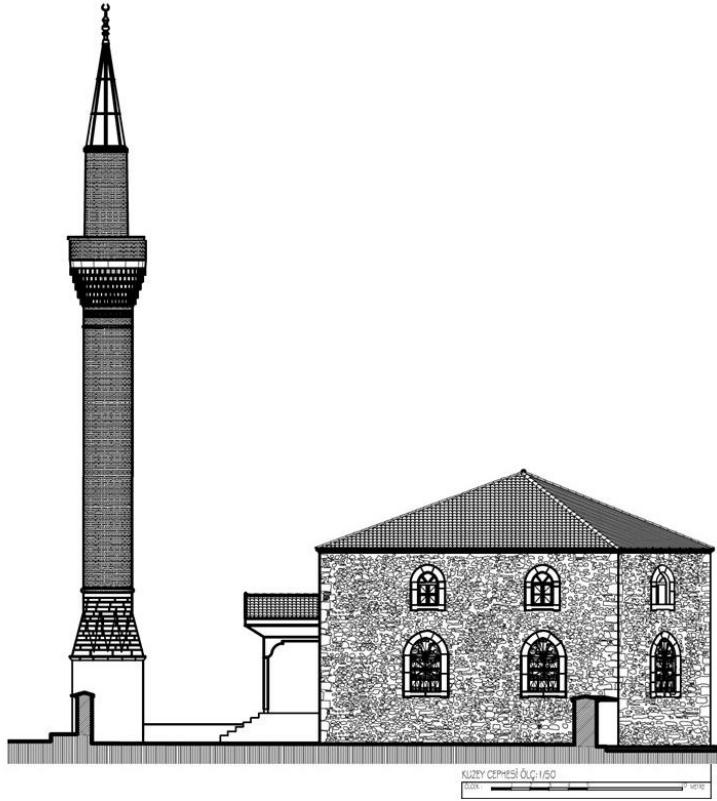
Şekil 42: Havai Camii Doğu Cephe ve Malzeme Detayı (V.G.M Arşivi)

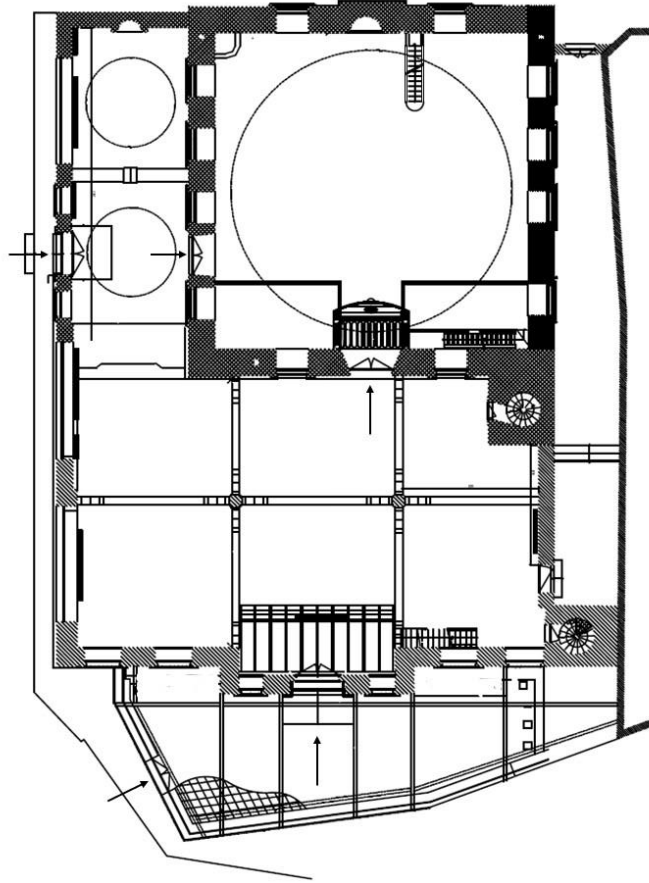
Şekil 43: Havai Camii Güney Cephe ve Malzeme Detayı (V.G.M Arşivi)

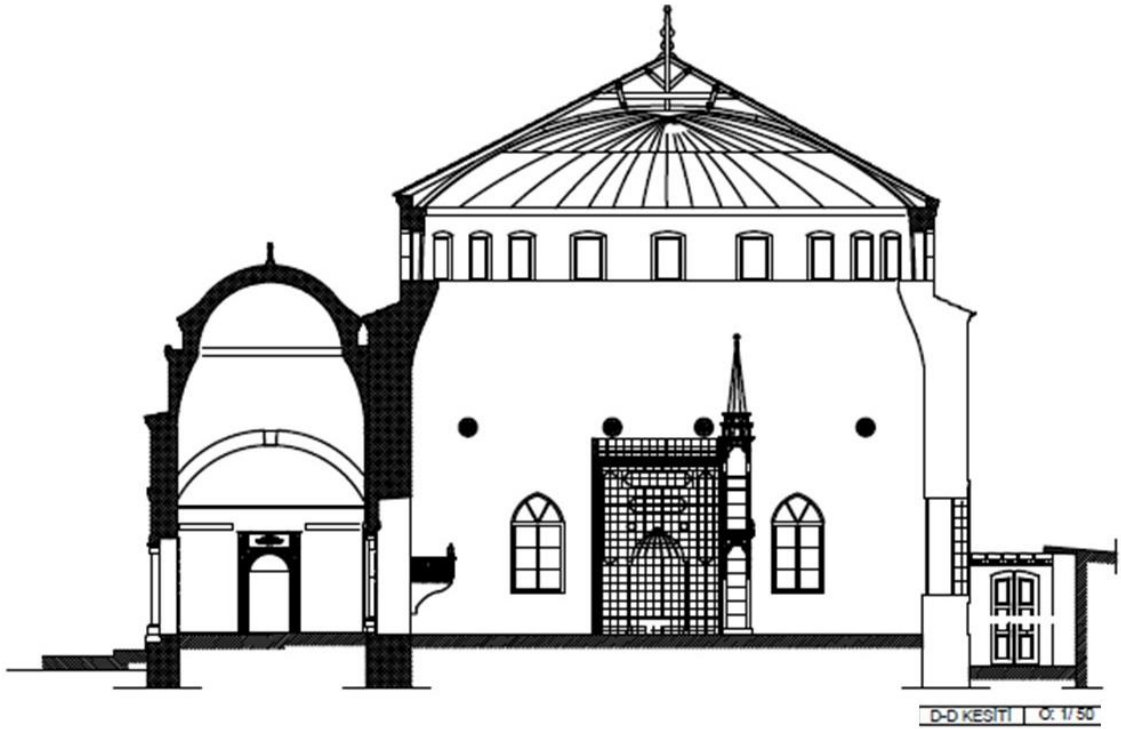
Şekil 44: Havai Camii Batı ve Kuzeybatı Cephe ve Malzeme Detayı (*V.G.M Arşivi*)

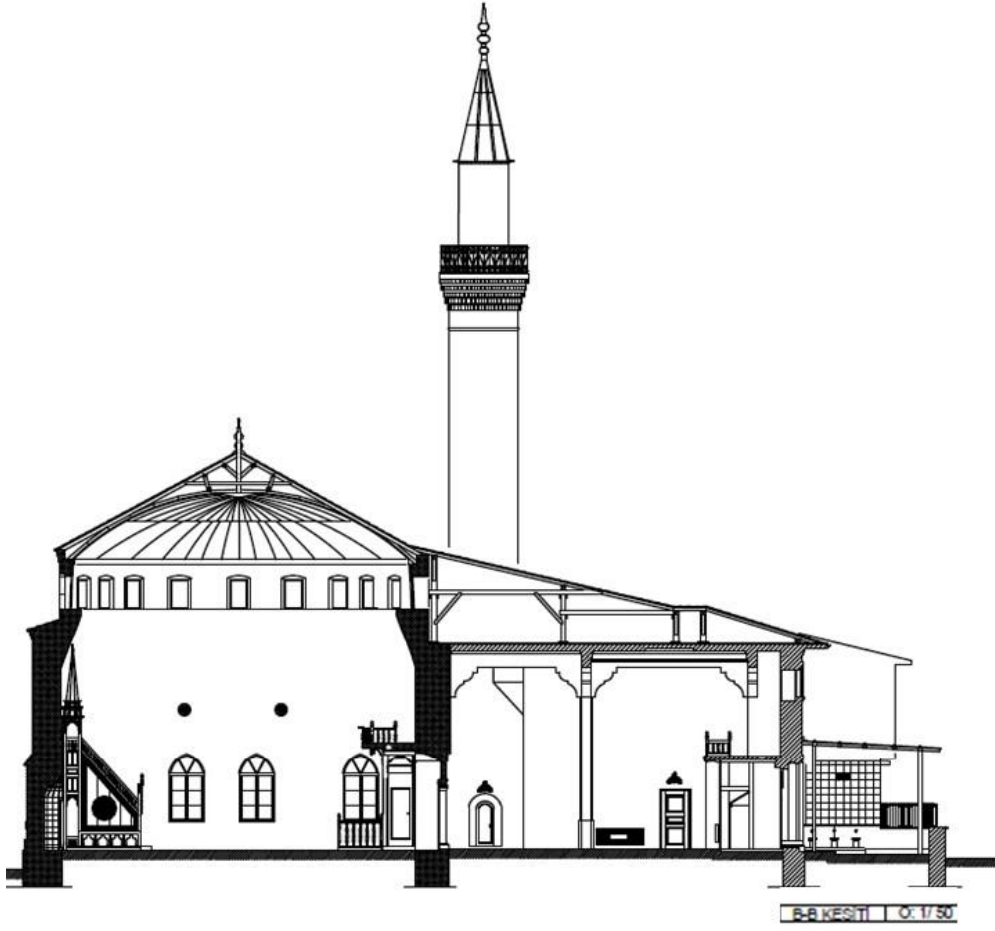
Şekil 45: Havai Camii Kuzey Cephe ve Malzeme Detayı (*V.G.M Arşivi*)

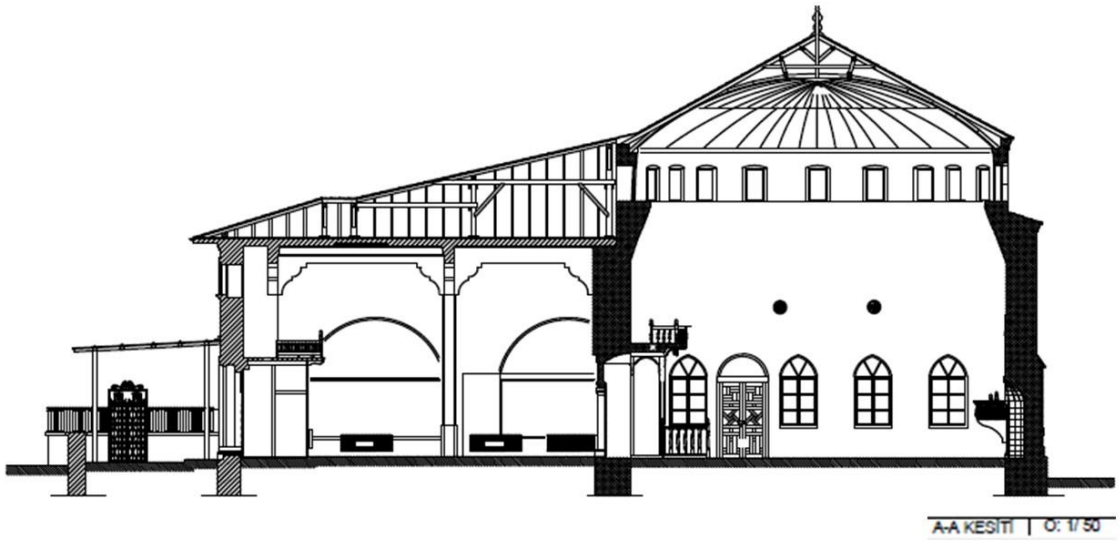
Şekil 46: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Plan (V.G.M Arşivi)

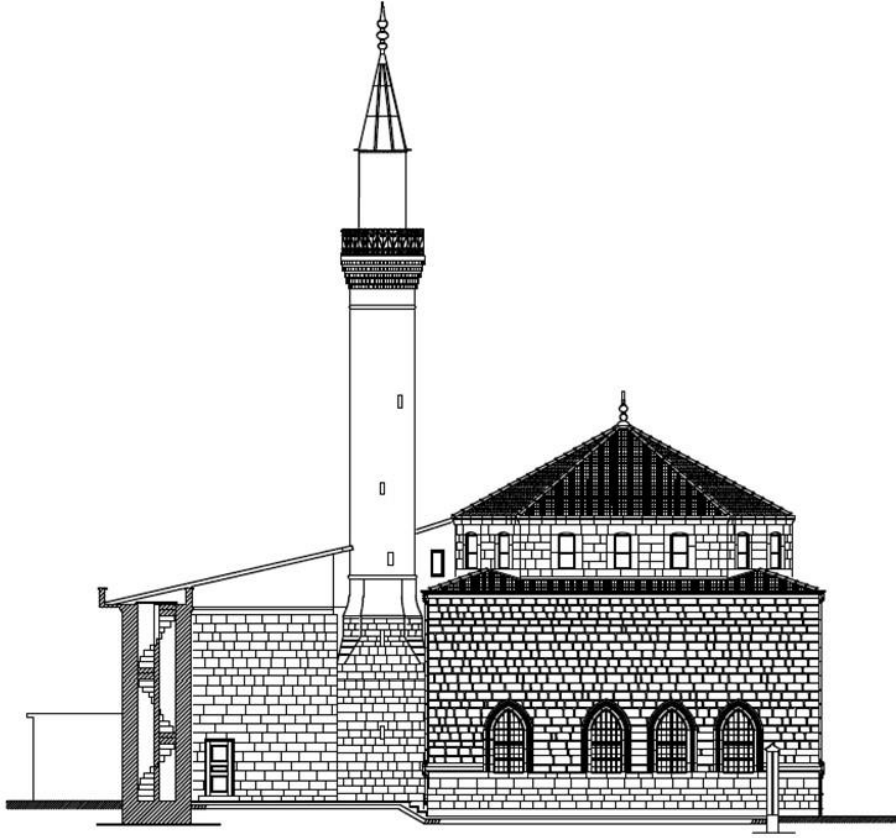
Şekil 47: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Kesit (V.G.M Arşivi)

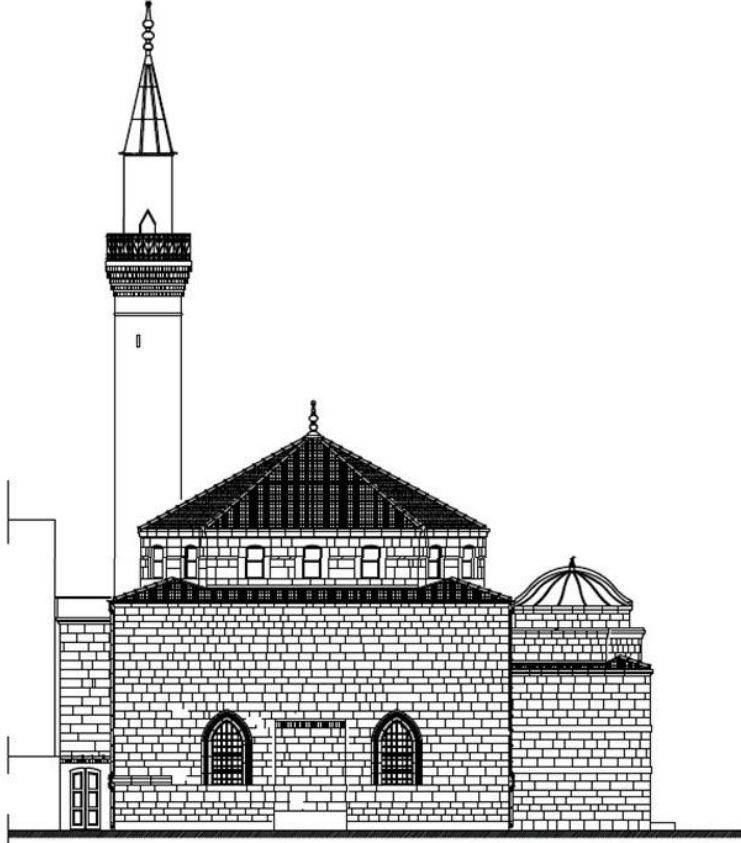
Şekil 48: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Kesit (V.G.M Arşivi)

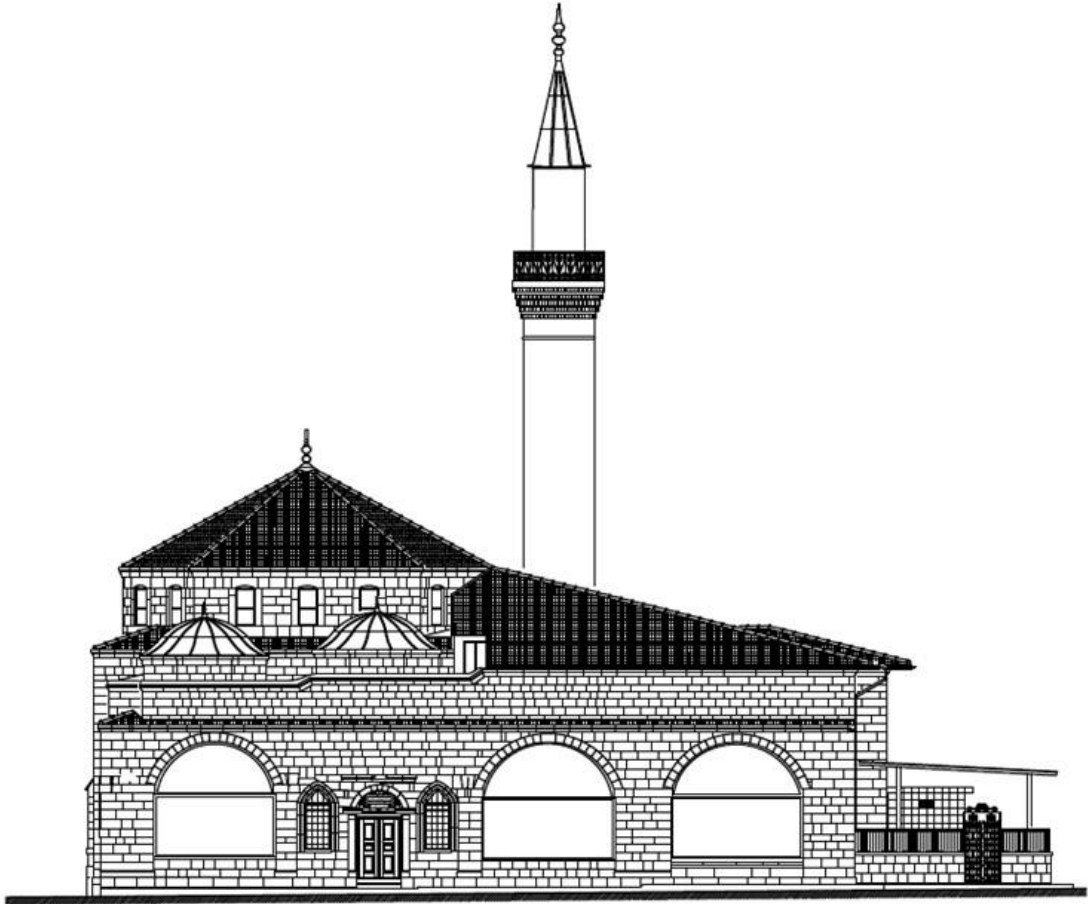
Şekil 49: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Kesit (V.G.M Arşivi)

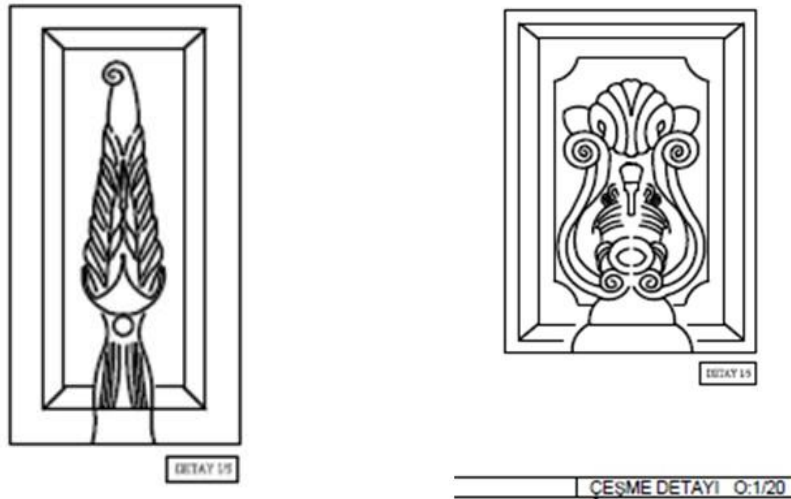
Şekil 50: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Batı Cephe (Ö:1/50) (V.G.M Arşivi)

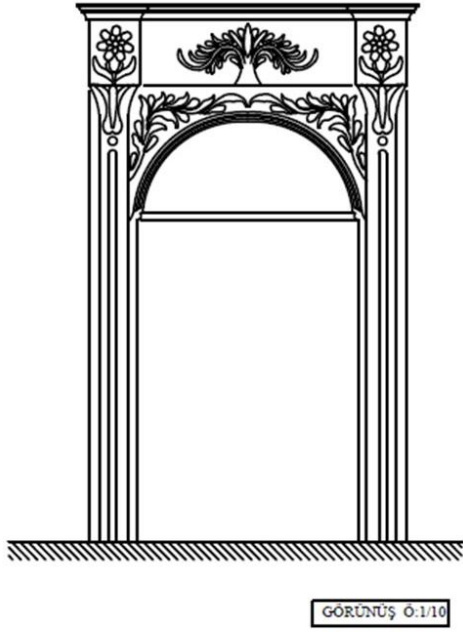
Şekil 51: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Güney Cephe (Ö:1/50) (V.G.M Arşivi)

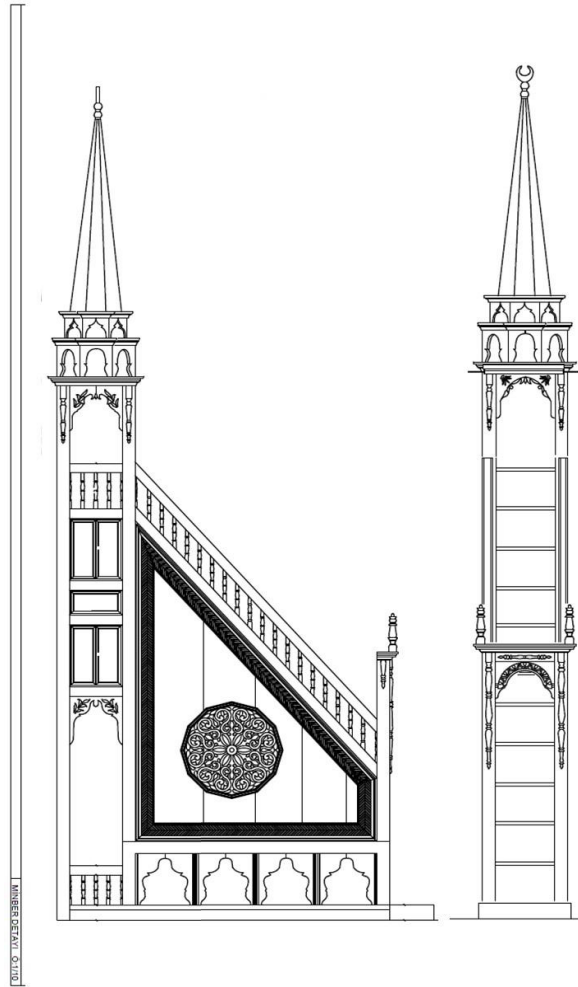
Şekil 52: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Doğu Cephe (Ö:1/50) (V.G.M Arşivi)

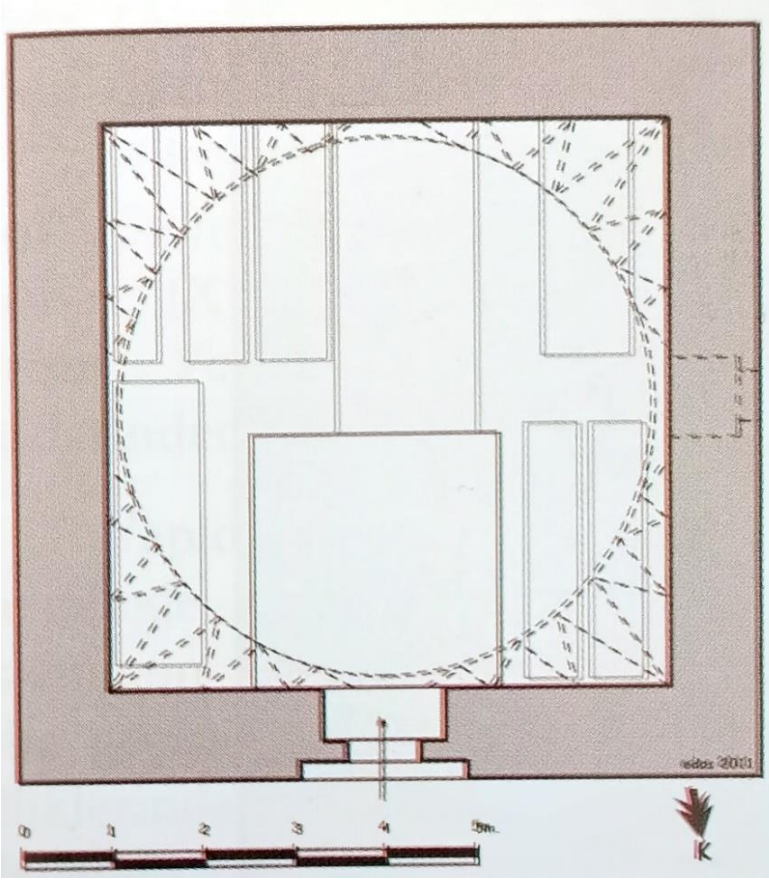
Şekil 53: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Kuzey Cephe Çeşme Detayı (Ö:1/20) (V.G.M Arşivi)

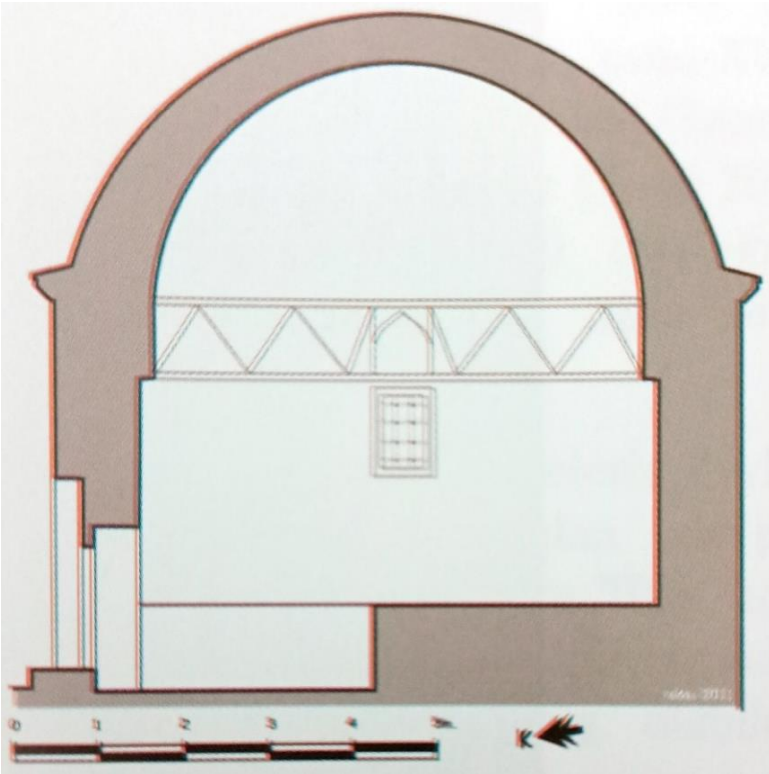
Şekil 54: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Mihrabiye Detay (Ö:1/10) (V.G.M Arşivi)

Şekil 55: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Minber Detay (Ö:1/10) (V.G.M Arşivi)

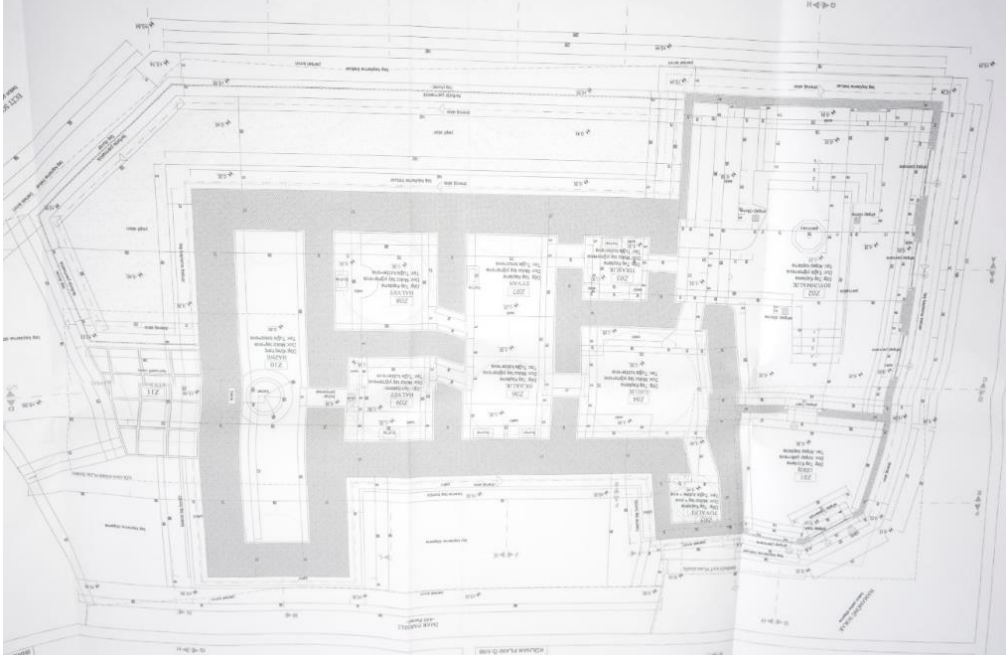

Şekil 56: Muradin Türbesi Planı (M. Öntuğ'dan)

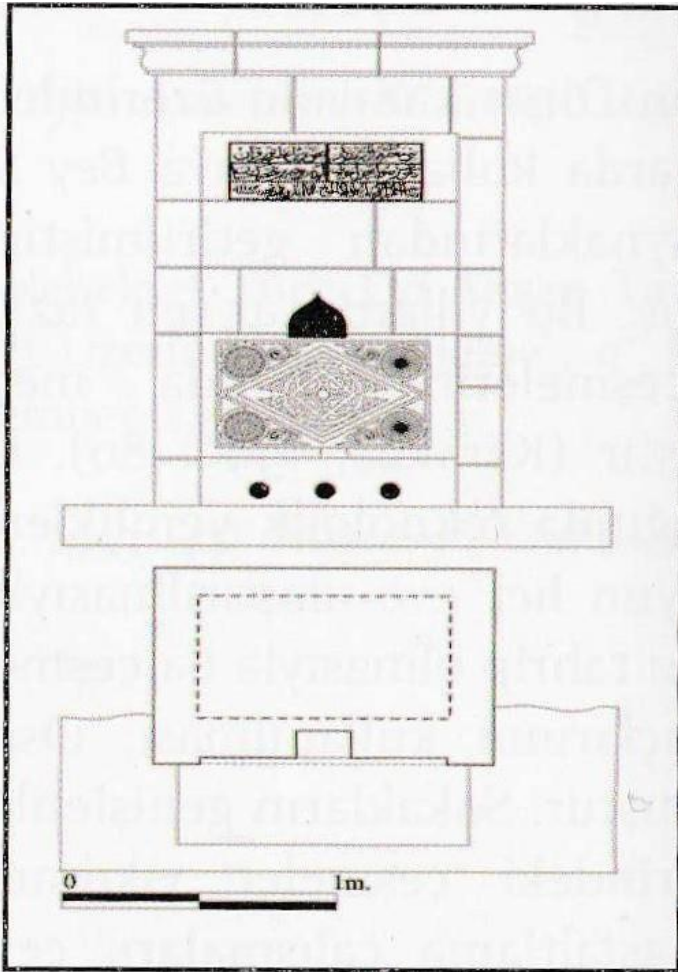

Şekil 57: Muradin Türbesi Kesit (M. Öntuğ'dan)

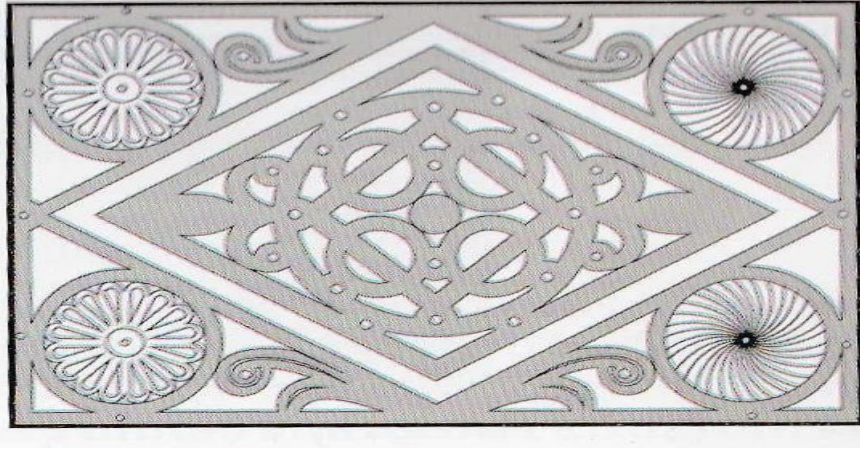

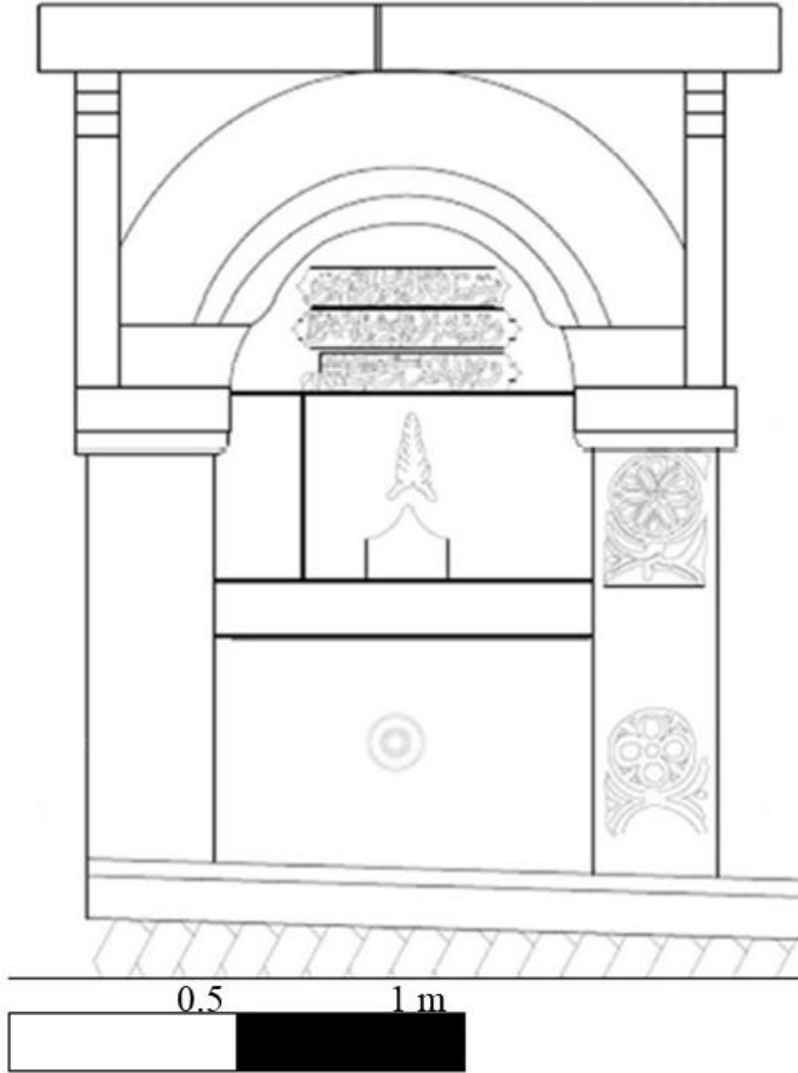
Şekil 58: Küçük (Ece) Hamamı Planı (V.G.M Arşivi'nden)

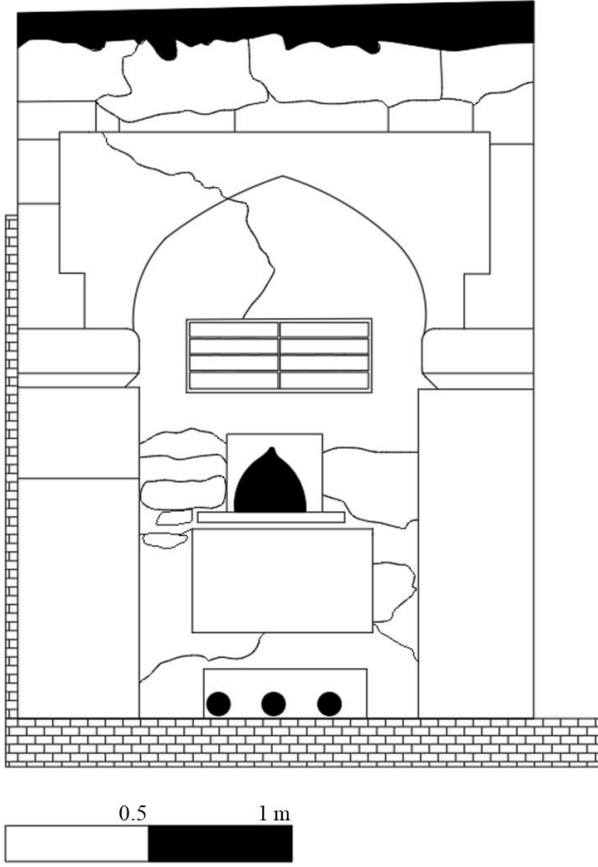
Şekil 59: Hacı Osman Ağa Çeşmesi, Plan ve Kesit (H. Uçar'dan)

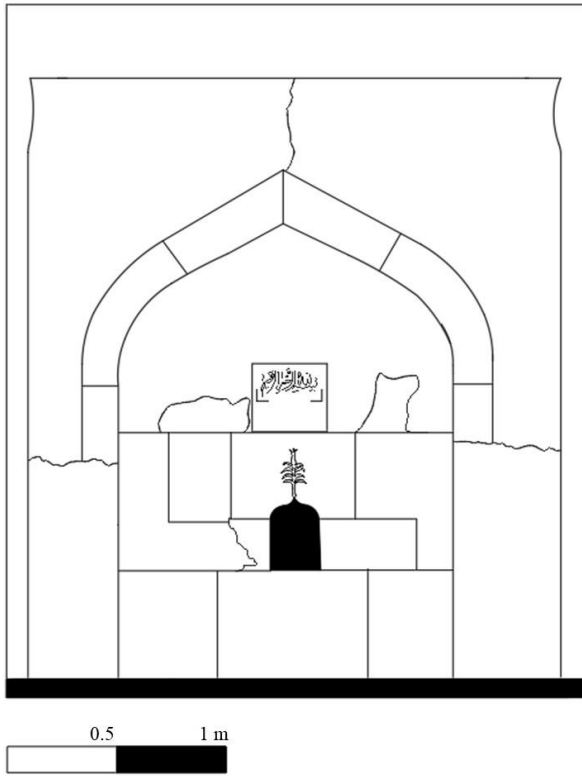
Şekil 60: Hacı Osman Ağa Çeşmesi Devşirme Malzeme Detay Çizimi (H. Uçar'dan)

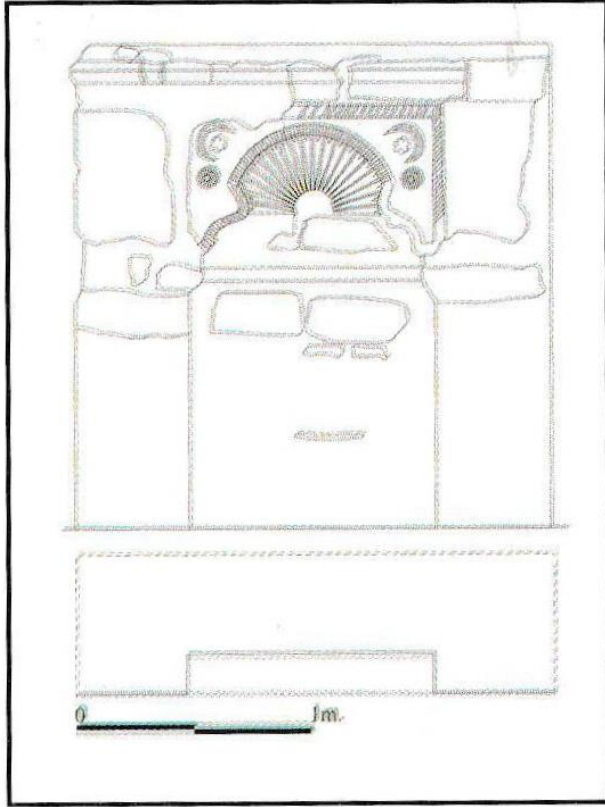
Şekil 61: Havai Camii Çeşmesi, Ön Cephe Çizimi

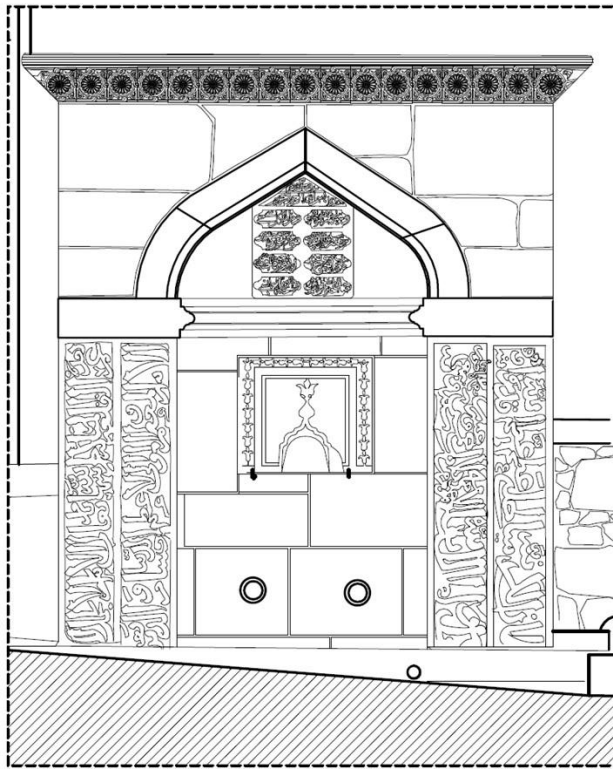
Şekil 62: Hacı Efendi Çeşmesi, Ön Cephe Çizimi

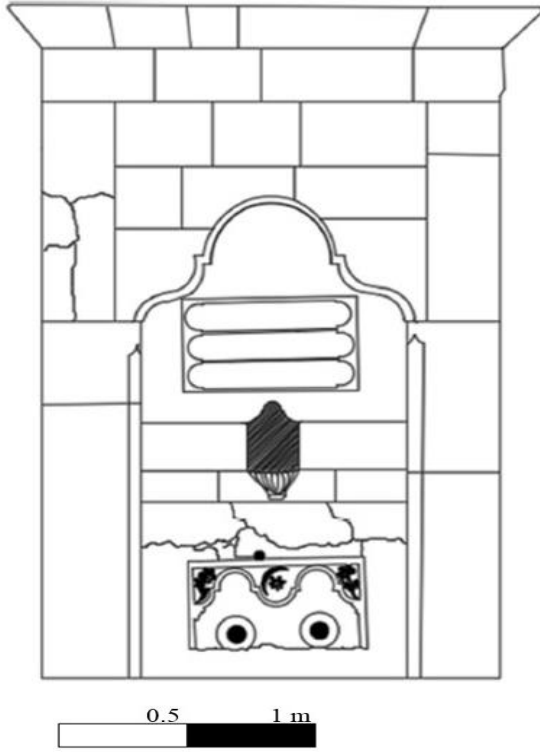
Şekil 63: Yunus Emre Çeşmesi, Ön Cephe Çizimi

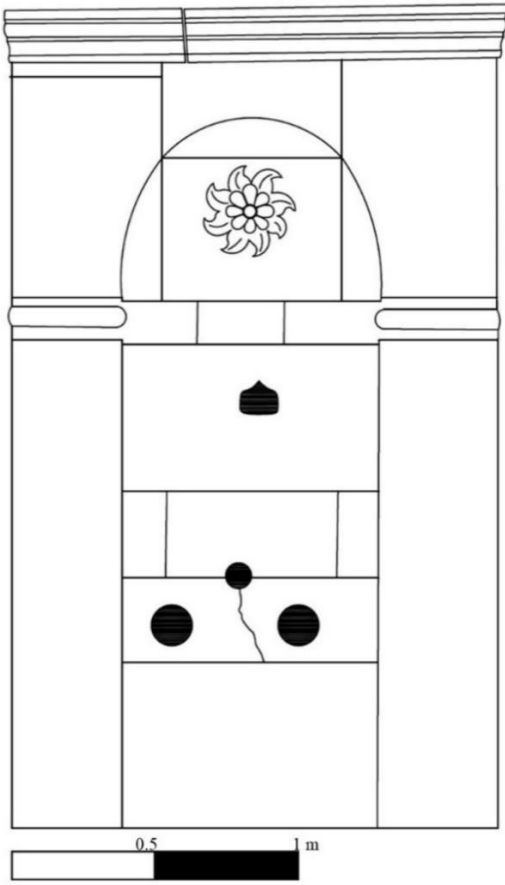
Şekil 64: Hacı Osman (Eski) Çeşmesi, Ön Cephe Çizimi (H. Uçar'dan)

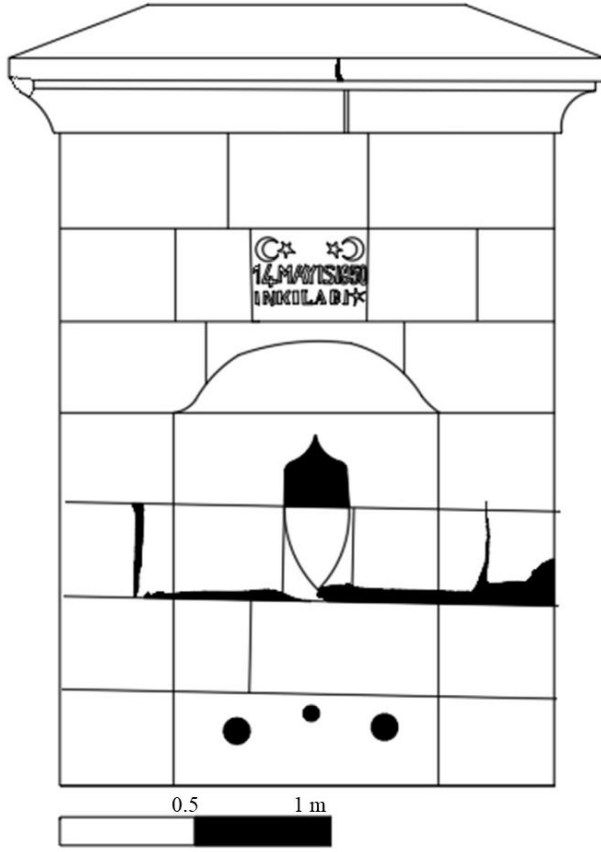
Şekil 65: Hacı İbrahim Ağa (Çavuşçeşme Camii) Çeşmesi, Ön Cephe Çizimi (V.G.M Arşivi'nden düzenlenerek)

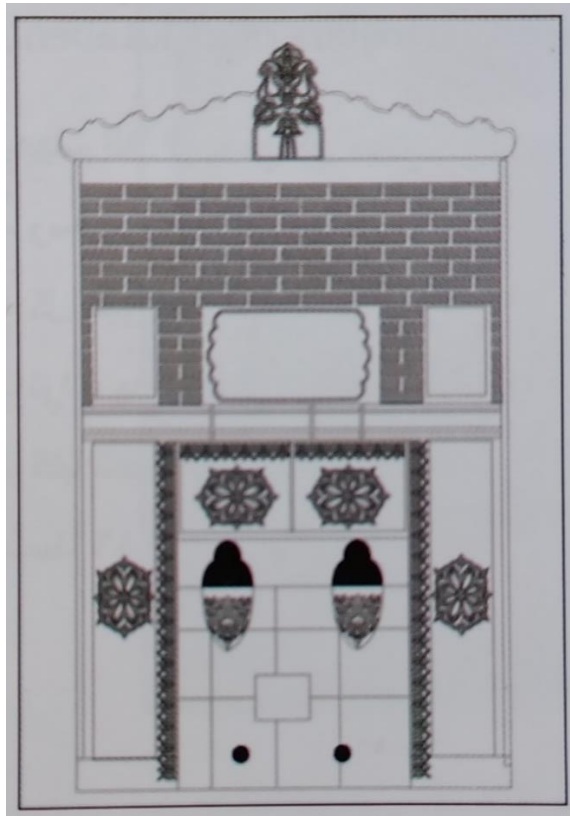
Şekil 66: İnce Ahmet Çeşmesi, Ön Cephe Çizimi

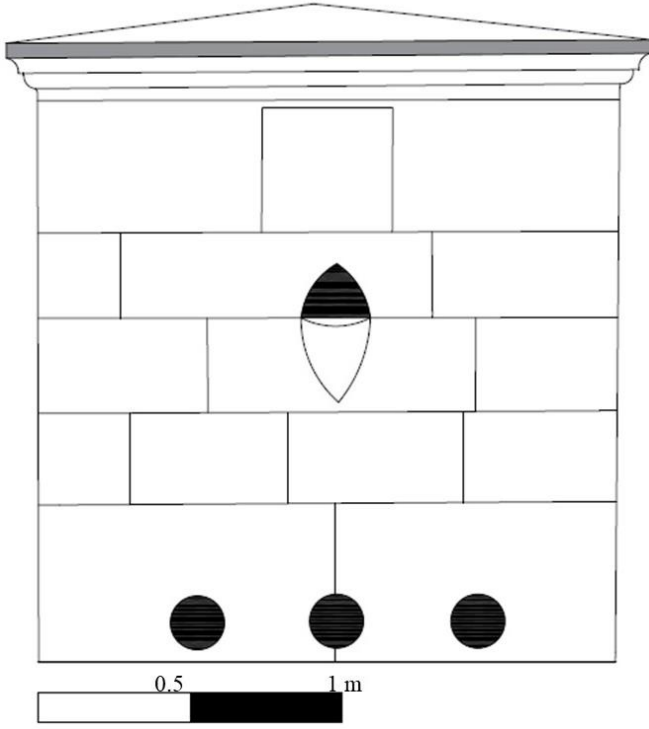
Şekil 67: Muradin (Nureddin) Camii Çeşmesi, Ön Cephe Çizimi

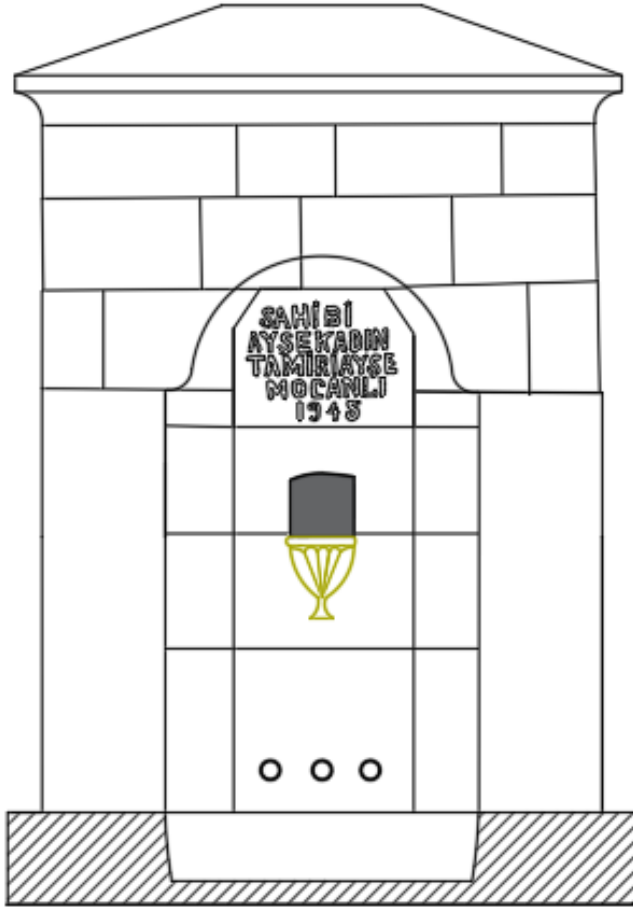
Şekil 68: Demokrat Çeşmesi, Ön Cephe Çizimi

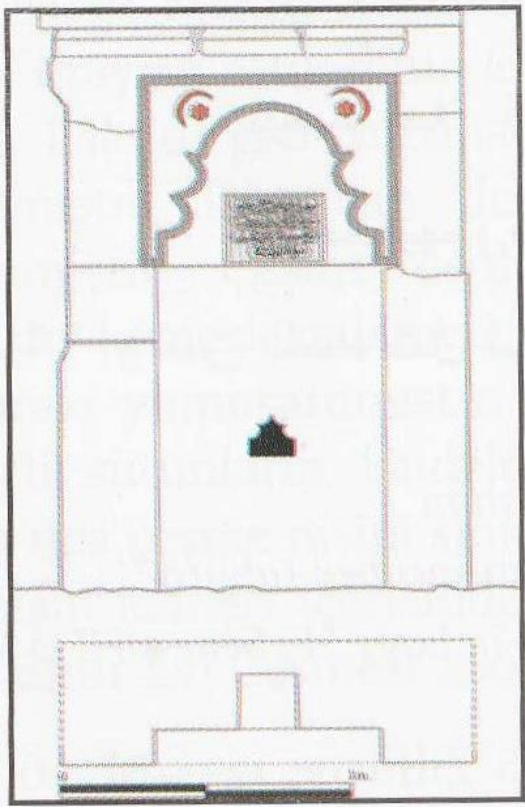
Şekil 69: Ulu Cami Çeşmesi, Ön Cephe Çizimi (H. Uçar'dan)

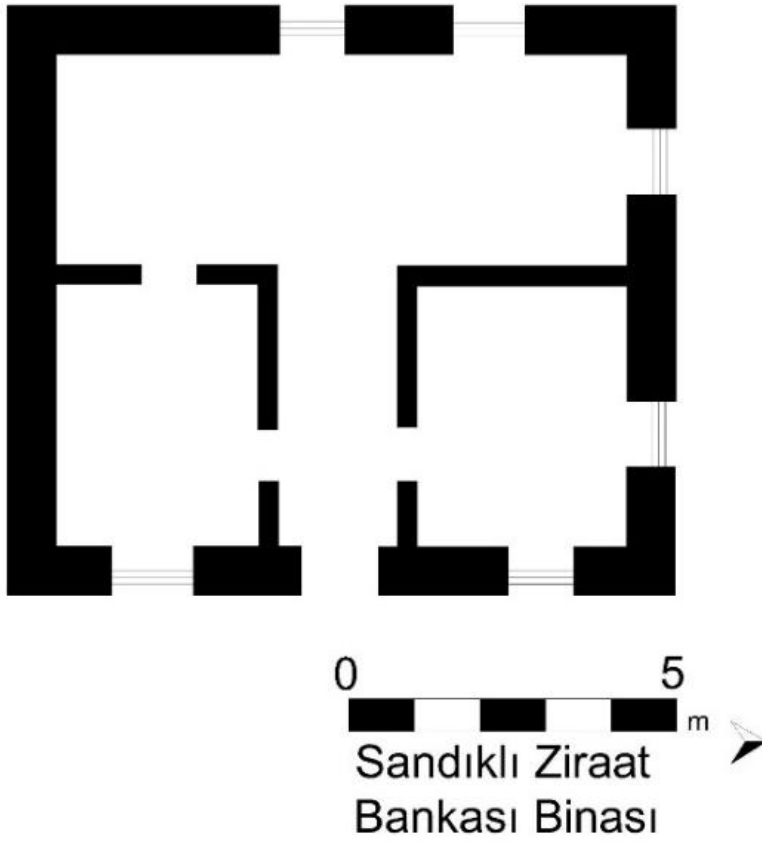
Şekil 70: Halil Efendi Çeşmesi, Ön Cephe Çizimi

Şekil 71: Ayşe Kadın Çeşmesi, Ön Cephe Çizimi

Şekil 72: Raziye Hanım Çeşmesi, Ön Cephe Plan ve Kesit (H. Uçar'dan)

Şekil 73: Ziraat Bankası Eski Binası, Üst Kat Planı (K. Türkmen'den)

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1: Ulu Camii, İnşa Kitabesi

Fotoğraf 2: Ulu Camii, Minare İnşa Kitabesi

Fotoğraf 3: Ulu Camii, Onarım Kitabesi

Fotoğraf 4: Ulu Camii, Güney ve Doğu Cephe, Genel Görünüm

Fotoğraf 5: Ulu Camii, Doğu Cephe, Devşirme Malzeme Detayı

Fotoğraf 6: Ulu Camii, Batı Cephe Ve Son Cemaat Yeri Batı Cephe Görünüşü

Fotoğraf 7: Ulu Camii, Batı Cephe Penceresi ve Detayı

Fotoğraf 8: Ulu Camii, Batı Cephe, Onarım Öncesi Genel Görünüm (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 9: Ulu Camii, Batı Cephe, Günümüz Genel Görünümü

Fotoğraf 10: Ulu Camii, Minare, Şerefe Detayı

Fotoğraf 11: Ulu Camii, Yıkılan Evkaf İdaresi Binası, Güney Cephe Görünüşü (V.G.M Arşivi)

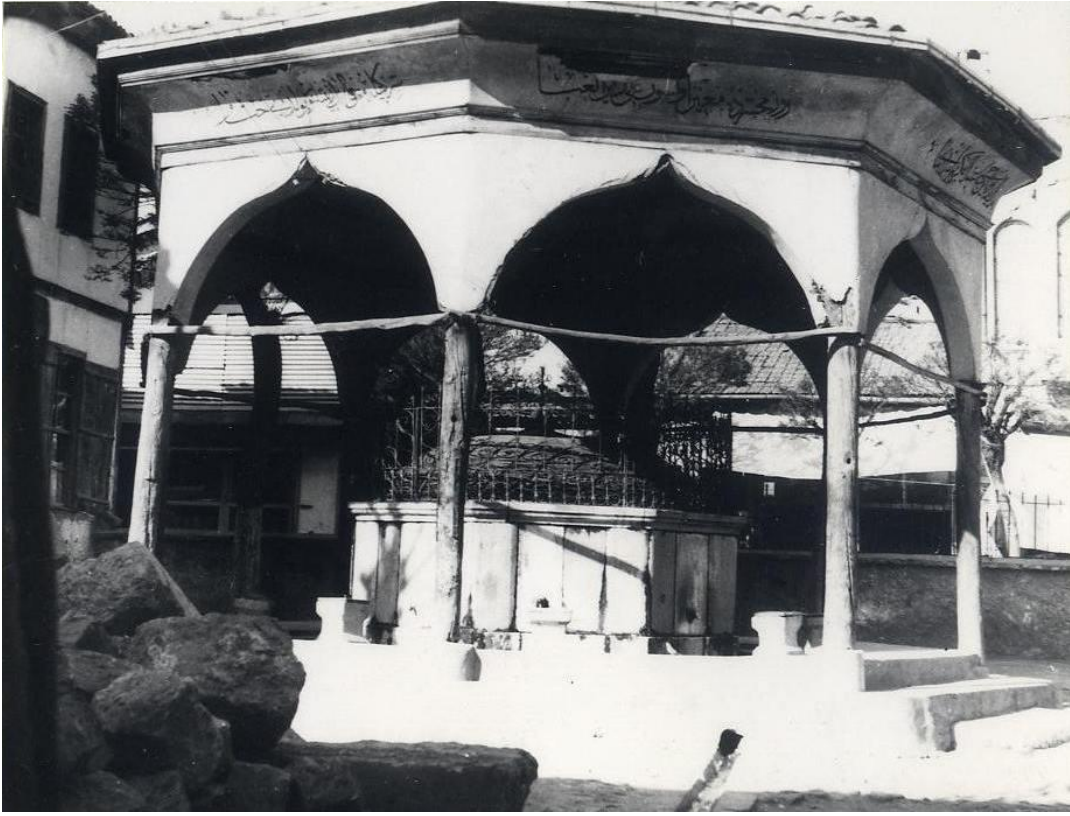
Fotoğraf 12: Ulu Camii, Yıkılan Evkaf İdaresi Binası, Batı Cephe Görünüşü (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 13: Ulu Camii, Avlu, Şadırvan Görünüşü

Fotoğraf 14: Ulu Camii, Avlu, Şadırvan, Süsleme Detayı

Fotoğraf 15: Ulu Camii, Şadırvan Görünüşü (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 16: Ulu Camii, Yıkılan Müftülük Binası Arsası ve Şadırvan Görünüşü (E.K.T.V.K.B.K. Arşivi)

Fotoğraf 17: Ulu Camii, Kuzey Cephe ve Son Cemaat Yeri Kuzey Cephesi

Fotoğraf 18: Ulu Camii, "L" Formlu Son Cemaat Yeri

Fotoğraf 19: Ulu Camii, Son Cemaat Yeri, Minare Giriş ve Mihrabiye

Fotoğraf 20: Ulu Camii, Son Cemaat Yeri, Kuzey Cephe ve Harim Kapı Açıklığı

Fotoğraf 21: Ulu Camii, Son Cemaat Yeri, Harim Kapısı

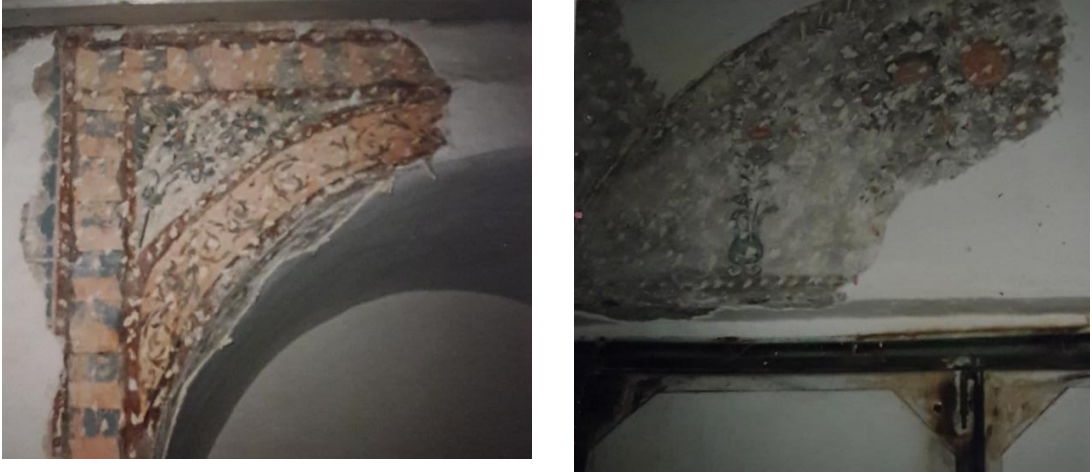
Fotoğraf 22: Ulu Camii, Harim, Kuzey Duvarı

Fotoğraf 23: Ulu Camii, Kapı Açıklığı Yüzeyi, Süsleme Detayı

Fotoğraf 24: Ulu Camii, Harim, 1992 Onarım Öncesi Kuzey Duvarı (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 25: Ulu Camii, 1992 Raspa Sırası-Sonrası Kuzey Duvarı ve Günümüz Kapı Açıklığı (VGM Arşivi)

Fotoğraf 26: Ulu Camii, Harim, Batı Duvarı

Fotoğraf 27: Ulu Camii, Harim, Batı Duvarı, Süsleme Detayı

Fotoğraf 28: Ulu Camii, Harim, 1992 Onarım Öncesi Batı Duvarı (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 29: Ulu Camii, 1992 Onarım Öncesi Batı Duvarı, Sahte Pencere Detayı (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 30: Ulu Camii, Harim, Batı Duvarı, Raspa Sonrası (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 31: Ulu Camii, Harim, Doğu Duvarı

Fotoğraf 32: Ulu Camii, Harim, Doğu Duvarı Onarım Öncesi (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 33: Ulu Camii, Harim, Güney Duvarı

Fotoğraf 34: Ulu Camii, Harim, Güney Duvarı (1991) (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 35: Ulu Camii, Güney Duvarı, Restorasyon Öncesi ve Sonrası Mihrap

Fotoğraf 36: Ulu Camii, Güney Duvarı, Raspa Sırası Mihrap Yüzeyi (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 37: Ulu Camii, Minber Girişi ve Yan Aynalık Detayı

Fotoğraf 38: Ulu Camii, Minber Yan Görünüşü

Fotoğraf 39: Ulu Camii, Vaaz Kürsüsü Görünümü

Fotoğraf 40: Ulu Camii, Restorasyon Sonrası, Boşaltma Kemerı Detayı

Fotoğraf 41: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi, Boşaltma Kemerı Detayı (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 42: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi ve Sonrası Güney Pandantifleri Yüzeyi

Fotoğraf 43: Ulu Camii, Raspa Sırası Boşaltma Kemer ve Pandantif Alt Detayı (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 44: Ulu Camii, Restorasyon Sonrası, Kuzey Pandantifleri

Fotoğraf 45: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi ve Raspa Sırası Kuzeybatı Pandantifler

Fotoğraf 46: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi ve Raspa Sırası Kuzeydoğu Pandantifleri

Fotoğraf 47: Ulu Camii, Kubbe Yüzeyi

Fotoğraf 48: Ulu Camii, Kubbe Göbeği, Süsleme Detayı

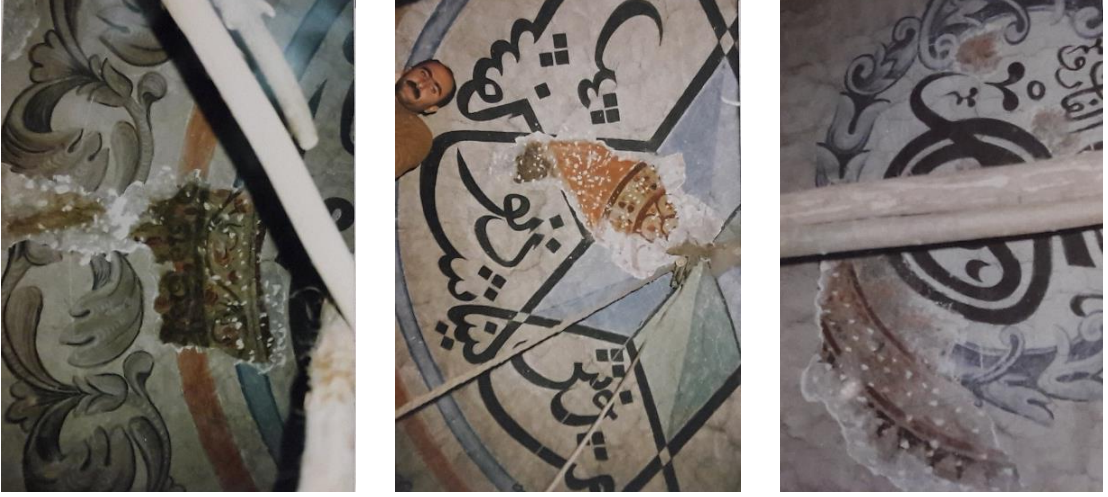

Fotoğraf 49: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi Kubbe Göbeği, Detay (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 50: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi Kubbe Yüzeyi (V.G.M Arşivi)

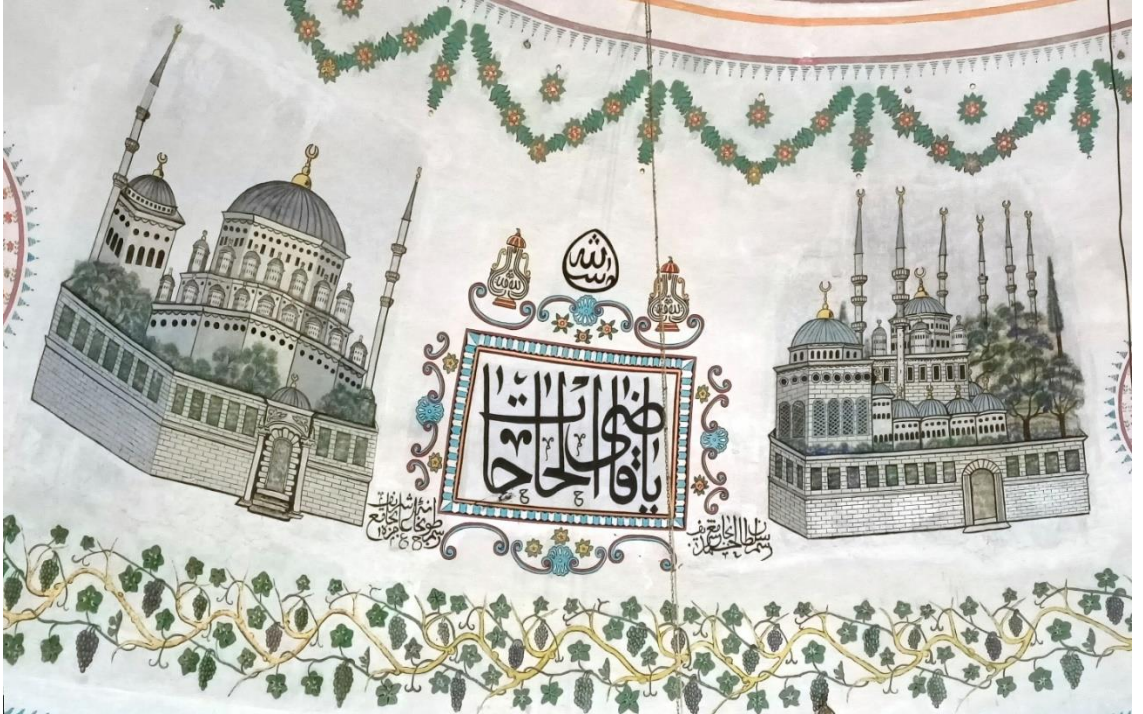
Fotoğraf 51: Ulu Camii, Raspa Sırası Kubbe Yüzeyi (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 52: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi Kubbe Yüzeyi, Manzara Tasvirleri Detay (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 53: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi Kubbe Yüzeyi, Manzara Tasvirleri (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 54: Ulu Camii, Onarım Sonrası Mimari Tasvirler, Detay

Fotoğraf 55: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi Kubbe Yüzeyi, Mimari Tasvirleri (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 56: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi Kubbe Yüzeyi, Kartuş Detay (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 57: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi Kubbe Yüzeyi, Süsleme, Detay

Fotoğraf 58: Ulu Camii, Restorasyon Öncesi Kubbe Eteği, Süsleme, Detay (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 59: Hamamönü Camii, Doğu ve Kuzey Cephe Genel Görünüm

Fotoğraf 60: Hamamönü Camii, Minare İnşa Kitabesi

Fotoğraf 61: Hamamönü Camii, 1971 Onarım Öncesi Batı Cephe (V.G.M. Arşivi)

Fotoğraf 62: Hamamönü Camii, Onarım Esnası Güney ve Batı Cephe (V.G.M. Arşivi)

Fotoğraf 63: Hamamönü Camii, 1971 Onarım Öncesi Doğu ve Kuzey Cephe (*V.G.M. Arşivi*)

Fotoğraf 64: Hamamönü Camii, Minaresi

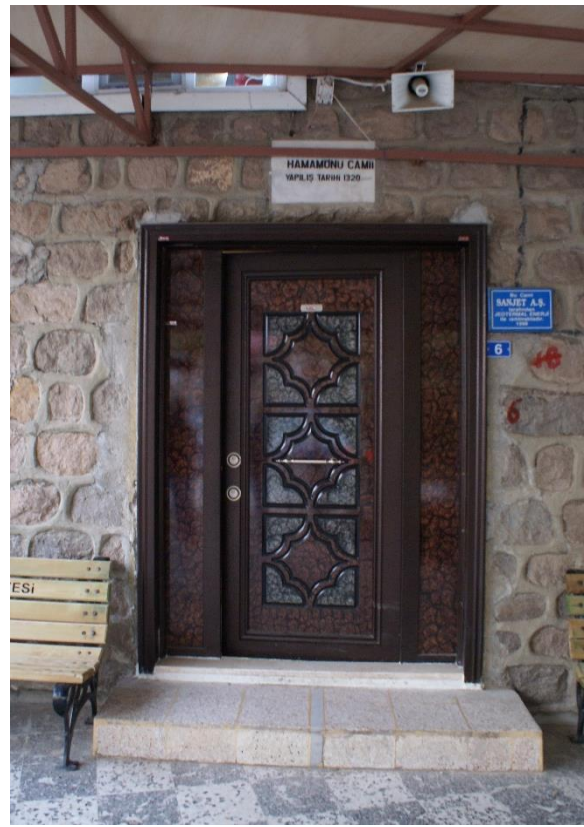
Fotoğraf 65: Hamamönü Camii, Batı Cephe

Fotoğraf 66: Hamamönü Camii, 1971 Onarım Öncesi Güney Cephe (V.G.M. Arşivi)

Fotoğraf 67: Hamamönü Camii, Kuzey Cephe Görünümü

Fotoğraf 68: Hamamönü Camii, 1971 Onarım Öncesi ve Günümüz S.C.Y. Kapısı

Fotoğraf 69: Hamamönü Camii, Günümüz ve 1971 Onarım Öncesi S.C.Y Mihrabiye

Fotoğraf 70: Hamamönü Camii, Son Cemaat Yeri ve Mahfile Geçit Açıklığı

Fotoğraf 71: Hamamönü Camii, Harim

Fotoğraf 72: Hamamönü Camii, Harim, Ahşap Tavan ve Ahşap Yastık Detayı

Fotoğraf 73: Hamamönü Camii, Harim, Devşirme Kaideler

Fotoğraf 74: Hamamönü Camii, Harim, Mihrap Üstü Tavan Süsleme Detayı

Fotoğraf 75: Hamamönü Camii, Harim, Tavan Kalemîşi Süsleme Detayı

Fotoğraf 76: Hamamönü Camii, Harim, Doğu Duvarı Süsleme Detayı

Fotoğraf 77: Hamamönü Camii, Güney ve Batı Duvarı Süsleme Detayı (E.K.T.V.K.B.K)

Fotoğraf 78: Hamamönü Camii, Doğu Duvarı Kalemişi Süsleme Detayı (E.K.T.V.K.B.K)

Fotoğraf 79: Hamamönü Camii, Doğu Duvarı Kalemişi Süsleme Detayı (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 80: Hamamönü Camii, 1971 Onarım Öncesi Mihrap Kalemîşi Süsleme Detayı
(V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 81: Hamamönü Camii, Harim, Güney Duvarı

Fotoğraf 82: Hamamönü Camii, Minber Yan ve Ön Yüzü

Fotoğraf 83: Hamamönü Camii, Mahfil ve Son Cemaat Yerinden Geçit Sağlayan Kapı

Fotoğraf 84: Hamamönü Camii, Harim, Kuzey Duvarı ve Mahfil

Fotoğraf 85: Çavuşçeşme Camii, Batı Cephe, Genel Görünüm

Fotoğraf 86: Çavuşçeşme Camii, 1985 Onarımı, Malzeme Detayı (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 87: Çavuşçeşme Camii, 1985 Onarım Esnası (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 88: Çavuşçeşme Camii, Kuzey Cephe ve Avlu Duvarı

Fotoğraf 89: Çavuşçeşme Camii, İmam Odasına Çıkış Merdivenleri

Fotoğraf 90: Çavuşçeşme Camii, 1985 Öncesi Avlu Kapısı (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 91: Çavuşçeşme Camii, Kuzey Duvarı, Genel Görünüş

Fotoğraf 92: Çavuşçeşme Camii, Ahşap Tavan Süslemeleri

Fotoğraf 93: Çavuşçeşme Camii, Mahfil Üstü Ahşap Tavan Süslemeleri

Fotoğraf 94: Çavuşçeşme Camii, Ahşap Tavan Süslemeleri Detayı

Fotoğraf 95: Çavuşçeşme Camii, Ahşap Tavan Süslemeleri Detayı

Fotoğraf 96: Çavuşçeşme Camii, Güney Duvarı

Fotoğraf 97: Çavuşçeşme Camii, Alt Sıra Pencere Üstü Detay (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 98: Çavuşçeşme Camii, Güney ve Batı Cephe Kalemîşi Süsleme (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 99: Çavuşçeşme Camii, Minber ve Süsleme Detayı (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 100: Çavuşçeşme Camii, Minber Yan Aynalığı ve Ön Yüzü

Fotoğraf 101: Çavuşçeşme Camii, Kuzey Cephe, Mahfil

Fotoğraf 102: Çavuşçeşme Camii, Mahfil Müezzinlik Detay

Fotoğraf 103: Yeşildirek Camii, Kitabesi

Fotoğraf 104: Yeşildirek Camii, Batı Cephe Görüşü ve Yapıya Giriş Açıklığı

Fotoğraf 105: Yeşildirek Camii, Doğu ve Kuzey Cephe Genel Görünüş

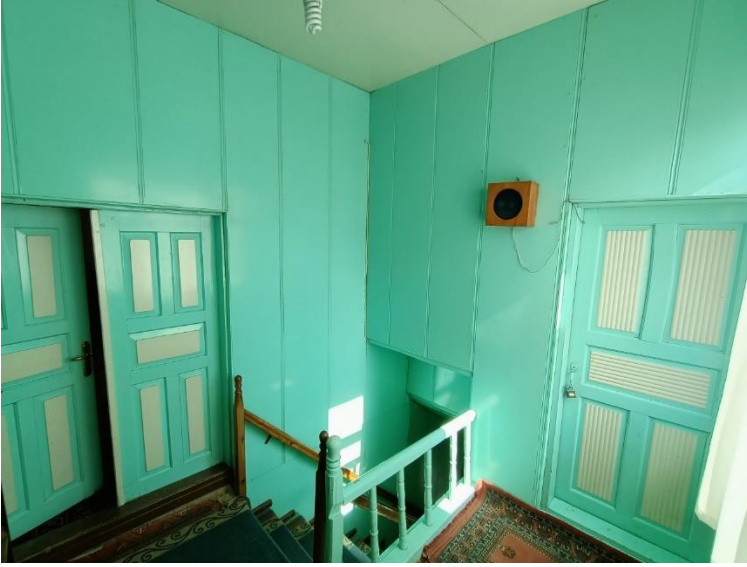
Fotoğraf 106: Yeşildirek Camii, Güney Cephe Görüşü

Fotoğraf 107: Yeşildirek Camii, Alt Kat, İbadet Mekânı, Doğu ve Kible Duvarı

Fotoğraf 108: Yeşildirek Camii, Alt Kat, İbadet Mekânı, Kuzey ve Doğu Duvarı

Fotoğraf 109: Yeşildirek Camii, Üst Kat, İbadet Mekânına ve Diğer Mekâna Giriş

Fotoğraf 110: Yeşildirek Camii, Üst Kat, İbadet Mekânı, Doğu ve Kible Duvarı

Fotoğraf 111: Yeşildirek Camii, Üst Kat, İbadet Mekânı, Batı ve Kuzey Duvarı

Fotoğraf 112: Yeşildirek Camii, Üst Kat İbadet Mekânı, Minber Ön Ve Yan Yüzü

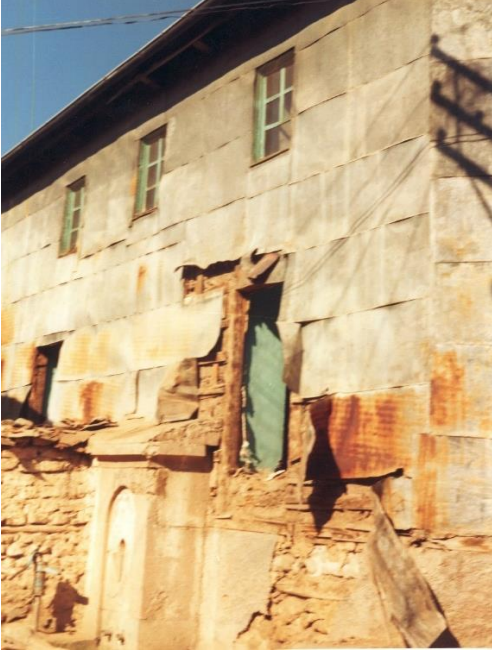
Fotoğraf 113: Hoca Fakih Camii, Doğu Cephe (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 114: Hoca Fakih Camii, Güney Duvarı (E.K.T.V.K.B.K Arşivi)

Fotoğraf 115: Hoca Fakih Camii, Güney ve Doğu Cephe Genel Görünüm

Fotoğraf 116: Hoca Fakih Camii, Güney Cephe (*V.G.M Arşivi*)

Fotoğraf 117: Hoca Fakih Camii, Doğu Cephe Genel Görünüm

Fotoğraf 118: Hoca Fakih Camii, Batı ve Güney Cephe Genel Görünüm

Fotoğraf 119: Hoca Fakih Camii, Harim, Doğu Cephe

Fotoğraf 120: Hoca Fakih Camii, Üst Örtü, Kubbe Detayı

Fotoğraf 121: Hoca Fakih Camii, Harim, Güney Duvarı

Fotoğraf 122: Hoca Fakih Camii, Minberi

Fotoğraf 123: Hoca Fakih Camii, Kuzey Duvarı

Fotoğraf 124: Yunusemre Eski Camii, Doğu ve Kuzey Cephe Genel Görünüm

Fotoğraf 125: Yunusemre Eski Camii, Batı Cephe Genel Görünüm

Fotoğraf 126: Yunusemre Eski Camii, Güney Cephe, Genel Görünüm

Fotoğraf 127: Yunusemre Eski Camii, Ayakkabılık Bölümü

Fotoğraf 128: Yunusemre Eski Camii, Son Cemaat Yeri

Fotoğraf 129: Yunusemre Eski Camii, Harim, Kuzey Duvarı

Fotoğraf 130: Yunusemre Eski Camii, Harim, Güney Duvarı

Fotoğraf 131: Yunusemre Eski Camii, Mihrap

Fotoğraf 132: Yunusemre Eski Camii, Minber

Fotoğraf 133: Yunusemre Eski Camii, Minber Geçit Bölümü, Süsleme Detayı

Fotoğraf 134: Yunusemre Eski Camii, Minber Geçit Bölümü, Süsleme Detayı

Fotoğraf 135: Çolak Mescid Camii, Kuzey ve Batı Cephesi, Genel Görünüşü

Fotoğraf 136: Çolak Mescid Camii, Batı ve Güney Cephesi, Genel Görünüşü

Fotoğraf 137: Çolak Mescid Camii, Minaresi

Fotoğraf 138: Çolak Mescid Camii, Son Cemaat Yeri, Minare Kapısı ve Mahfile Çıkış

Fotoğraf 139: Çolak Mescid Camii, Son Cemaat Yeri, Kadınlar İbadet Mekânı

Fotoğraf 140: Çolak Mescid Camii, Harim, Kuzey Duvarı

Fotoğraf 141: Çolak Mescid Camii, Harim, Güney Duvarı

Fotoğraf 142: Çolak Mescid Camii, Minber Yan Görünüşü

Fotoğraf 143: Çolak Mescid Camii, Minber, Güney ve Doğu Duvar Yüzü Süsleme

Fotoğraf 144: Cezayir Camii, Okunamayan Kitabesi

Fotoğraf 145: Cezayir Camii Doğu ve Kuzey Cephesi, Genel Görünüm

Fotoğraf 146: Cezayir Camii, Doğu Cephesi, Abdest Alma Muslukları

Fotoğraf 147: Cezayir Camii, Kuzey Cephesi, Genel Görünüm

Fotoğraf 148: Cezayir Camii, Son Cemaat Yeri

Fotoğraf 149: Cezayir Camii, Harim

Fotoğraf 150: Cezayir Camii, Üst Örtüsü

Fotoğraf 151: Cezayir Camii, Harim, Kuzey Duvarı

Fotoğraf 152: Cezayir Camii, Harim, Güney Duvarı

Fotoğraf 153: Cezayir Camii, Minber

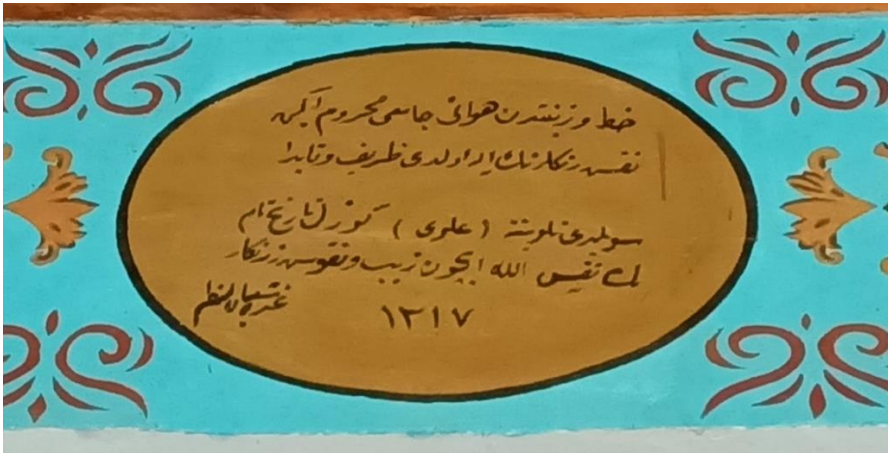
Fotoğraf 154: Havai Camii, Minare İnşa Kitabesi

Fotoğraf 155: Havai Camii, Onarım Kitabesi

Fotoğraf 156: Havai Camii, Avlu Kapı Açıklığı Üzerindeki Kitabe

Fotoğraf 157: Havai Camii, Kalemîşi Süsleme Kitabesi

Fotoğraf 158: Havai Camii, Güney ve Doğu Cephesi Genel Görünüm

Fotoğraf 159: Havai Camii, Batı ve Güney Cephesi Genel Görünüm

Fotoğraf 160: Havai Camii, Kuzey ve Kuzeybatı Cephesi Genel Görünüm

Fotoğraf 161: Havai Camii, Avlu Kapı Açıklığı

Fotoğraf 162: Havai Camii, Minare Kaidesi ve Pabuç Kısmı

Fotoğraf 163: Havai Camii, Minare 2014 Yılı Restorasyon Öncesi ve Sonrası

Fotoğraf 164: Havai Camii, Minare Çini Süsleme Detay

Fotoğraf 165: Havai Camii, Doğu Cephesi

Fotoğraf 166: Havai Camii, Harim Kapısı

Fotoğraf 167: Havai Camii, 2014 Yılı Restorasyon Öncesi Harim

Fotoğraf 168: Havai Camii, Harim

Fotoğraf 169: Havai Camii, Harim Kapısı İç Kavsara 2014 Yılı Onarım Esnası (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 170: Havai Camii, Harim Kapısı İç Kavsara

Fotoğraf 171: Havai Camii, Ana İbadet Mekânı Genel Görünüm

Fotoğraf 172: Havai Camii, Doğu Duvarı Raspa Esnası ve Günümüz Detay

Fotoğraf 173: Havai Camii, Harim, Batı Duvarı

Fotoğraf 174: Havai Camii, Batı Duvarı Raspa Esnası ve Günümüz Detay

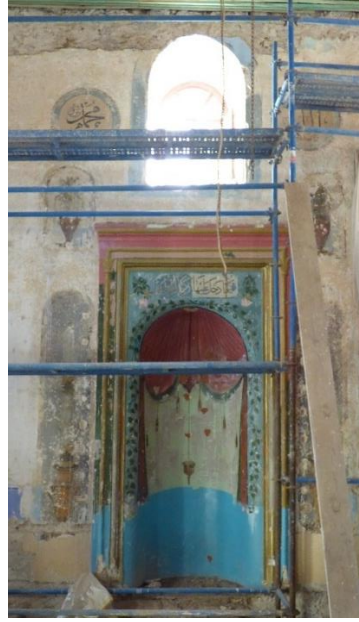

Fotoğraf 175: Havai Camii, Harim, Güney Duvarı

Fotoğraf 176: Havai Camii, 2014 Yılı Restorasyon Öncesi Güney Duvarı (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 177: Havai Camii, 2014 Yılı Restorasyon Öncesi ve Raspa sırası Mihrap

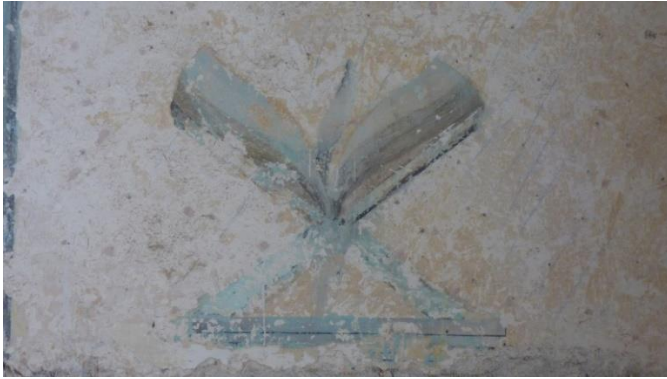
Fotoğraf 178: Havai Camii, 2014 Yılı Restorasyon Öncesi ve Raspa sırası Mihrap Detay

Fotoğraf 179: Havai Camii, 2014 Yılı Raspa sırası Güney Duvarı Detay

Fotoğraf 180: Havai Camii, 2014 Yılı Raspa sırası ve Sonrası Güney Duvarı Detay

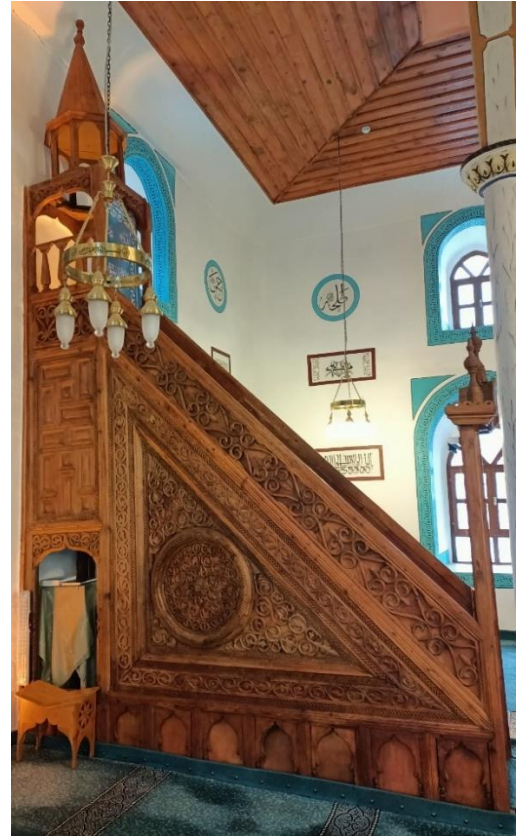
Fotoğraf 181: Havai Camii, 2014 Yılı Raspa sırası ve Sonrası Güney Duvarı Detay

Fotoğraf 182: Havai Camii, 2014 Yılı Raspa sırası Vaaz Kürsüsü Yüzeyi

Fotoğraf 183: Havai Camii, 2014 Yılı Raspa sırası Vaaz Kürsüsü

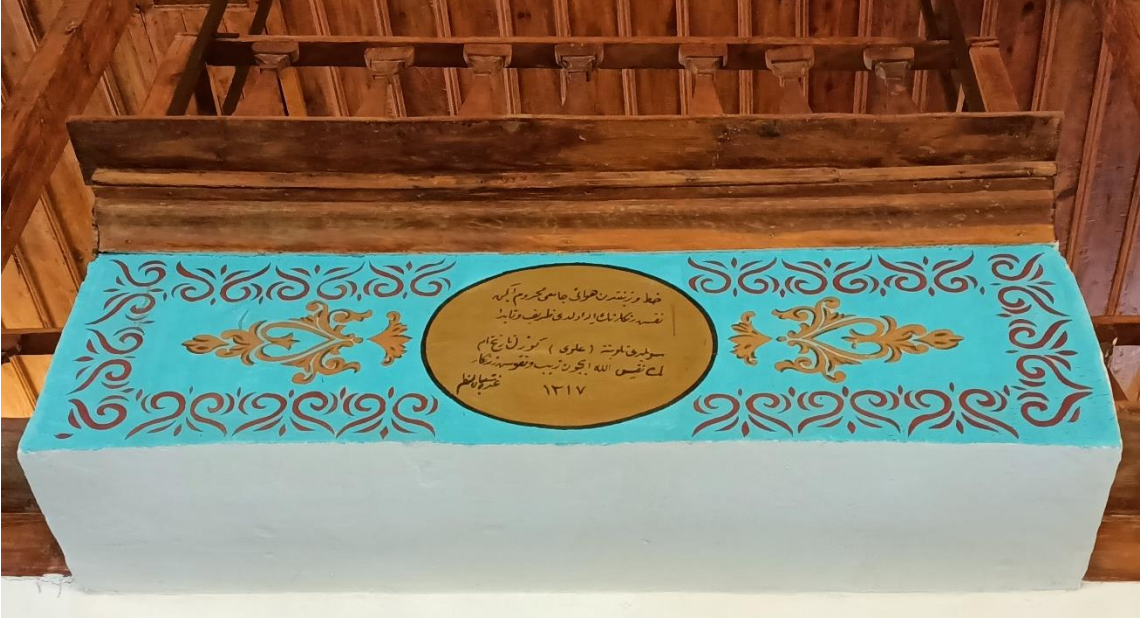
Fotoğraf 184: Havai Camii, 2014 Yılı Restorasyon Öncesi ve Sonrası Minber

Fotoğraf 185: Havai Camii, Minber Detay

Fotoğraf 186: Havai Camii, Harim, Kuzey Duvarı

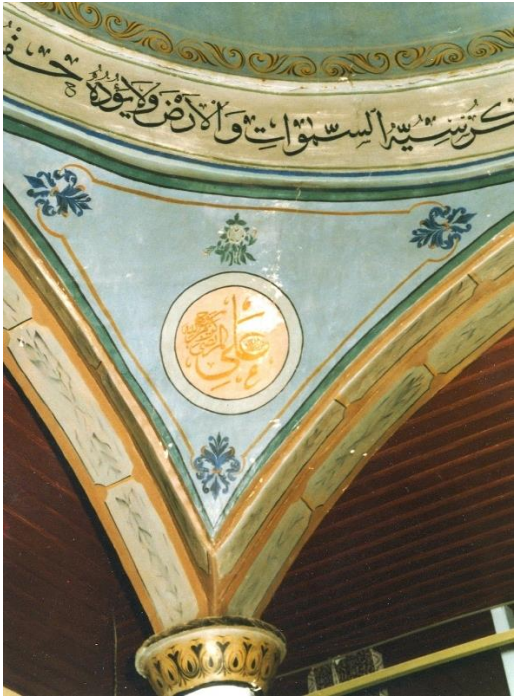
Fotoğraf 187: Havai Camii, Müezzin Mahfilı Detay

Fotoğraf 188: Havai Camii, Kubbe

Fotoğraf 189: Havai Camii, Kubbe Detayı

Fotoğraf 190: Havai Camii, Kubbe Detayı

Fotoğraf 191: Havai Camii, Kubbe Göbek Detayı (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 192: Havai Camii, Müştemilatı 2013 (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 193: Havai Camii, Müştemilat ve Lavabolar

Fotoğraf 194: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Minaresindeki Kitabe

Fotoğraf 195: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Türkçe İnşa Kitabesi

Fotoğraf 196: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Genel Görünüm

Fotoğraf 197: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Batı Cephe

Fotoğraf 198: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Güney Cephe Günümüz (V.G.M. Arşivi)

Fotoğraf 199: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Doğu Cephe

Fotoğraf 200: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Doğu Cephe, Son Cemaat Yeri Kapı Açıklığı

Fotoğraf 201: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Kuzey Cephe, Avlu

Fotoğraf 202: Yeni (Müslehaddin) Camii, Son Cemaat Yeri, Kuzey Cephe Kapı Açıklığı

Fotoğraf 203: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Son Cemaat Yeri, Kuzey Cephe Abdestlik Detayı

Fotoğraf 204: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Son Cemaat Yeri, Kuzey Duvarı, Mahfil

Fotoğraf 205: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii Son Cemaat Yeri, Batı Duvarı

Fotoğraf 206: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Minare

Fotoğraf 207: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, L Formlu Son Cemaat Yeri

Fotoğraf 208: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Kuzey Cephe, Harim Kapı Açıklığı

Fotoğraf 209: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Doğu S.C.Y

Fotoğraf 210: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Doğu S.C.Y ve Harim Doğu Cephesi

Fotoğraf 211: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Doğu Son Cemaat Yeri, Mihrabiye

Fotoğraf 212: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Doğu S.C.Y, 1992 Yılı Mihrabiye (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 213: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Harim, Kuzey Duvarı

Fotoğraf 214: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Harim, Batı Duvarı

Fotoğraf 215: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Harim, Kubbe Detayı

Fotoğraf 216: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Harim, Güney Duvarı

Fotoğraf 217: Yeni (Keçe Müslehaddin) Camii, Minber ve Vaaz Kürsüsü Detay

Fotoğraf 218: Muradin Camii Kalan Minare Kitabesi

Fotoğraf 219: Muradin Camii Kalan Minare

Fotoğraf 220: Muradin Camii Kalan Minare, Kemer Üzeri Kabartma

Fotoğraf 221: Muradin Türbesi 1986 Yılı Onarım Öncesi Kuzey Cephe (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 222: Muradin Türbesi 1986 Yılı Onarım Öncesi Doğu Cephe (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 223: Muradin Türbesi, Kuzey Cephe Genel Görünüm

Fotoğraf 224: Muradin Türbesi, Batı Cephe, 1986 Onarım Öncesi ve Sonrası

Fotoğraf 225: Muradin Türbesi, Güney ve Doğu Cephe Genel Görünüm

Fotoğraf 226: Muradin Türbesi, Sandukalar

Fotoğraf 227: Muradin Türbesi Kubbe Detayı

Fotoğraf 228: Küçük (Ece) Hamamı Soyunmalık Bölümü, Dış Görünüşü (1988 Yılı), (V.G.M Arşivi)

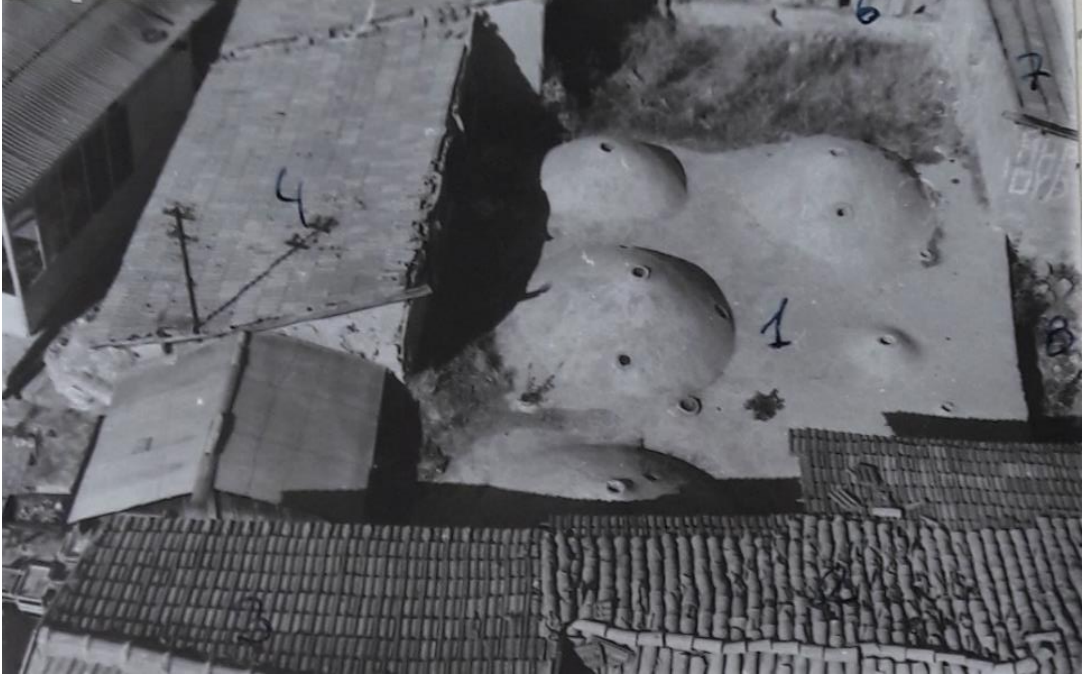
Fotoğraf 229: Küçük (Ece) Hamamı Soyunmalık Bölümü, İç Görünüşü (1988 Yılı), (V.G.M Arşivi)

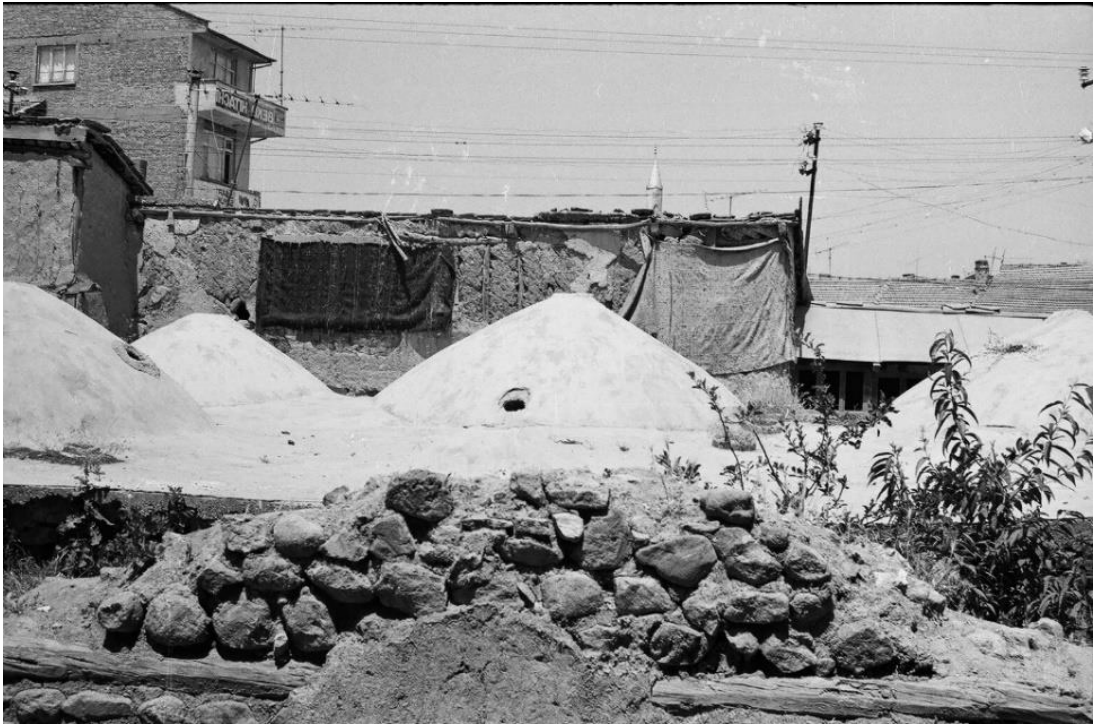
Fotoğraf 230: Küçük (Ece) Hamamı Kurtarma Kazısı

Fotoğraf 231: Küçük (Ece) Hamamına bitişik Dükân (1988 Yılı), (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 232: Küçük (Ece) Hamamı Üst Örtü (1988 Yılı), (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 233: Küçük (Ece) Hamamı Üst Örtü (1988 Yılı) (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 234: Küçük (Ece) Hamamı Soyunmalık Bölümü Kurtarma Kazısı

Fotoğraf 235: Küçük (Ece) Hamamı Soyunmalık Bölümü ve Niş Kurtarma Kazısı

Fotoğraf 236: Küçük (Ece) Hamamı Ilıklık Bölümü ve Seki, Kurtarma Kazısı

Fotoğraf 237: Küçük (Ece) Hamamı Ilıklık Bölümü ve Su Yolu

Fotoğraf 238: Küçük (Ece) Hamamı Ilıklık Bölümünden Helaya Geçit

Fotoğraf 239: Küçük (Ece) Hamamı Hela Bölümü

Fotoğraf 240: Küçük (Ece) Hamamı, Ilıklık Bölümünden Sıcaklığa Giriş

Fotoğraf 241: Küçük (Ece) Hamamı, Sıcaklık Bölümü ve Halvet Kısmı

Fotoğraf 242: Küçük (Ece) Hamamı, Sıcaklık Bölümü Kurnalar

Fotoğraf 243: Küçük (Ece) Hamamı, Tıraşlık Bölümüne Giriş ve Kemer Detayı

Fotoğraf 244: Küçük (Ece) Hamamı, Tıraşlık Bölümü Sekileri

Fotoğraf 245: Küçük (Ece) Hamamı, Tıraşlık Bölümü Kurna

Fotoğraf 246: Küçük (Ece) Hamamı, Sıcaklık Bölümü Eyvan

Fotoğraf 247: Küçük (Ece) Hamamı, Sıcaklık Bölümü

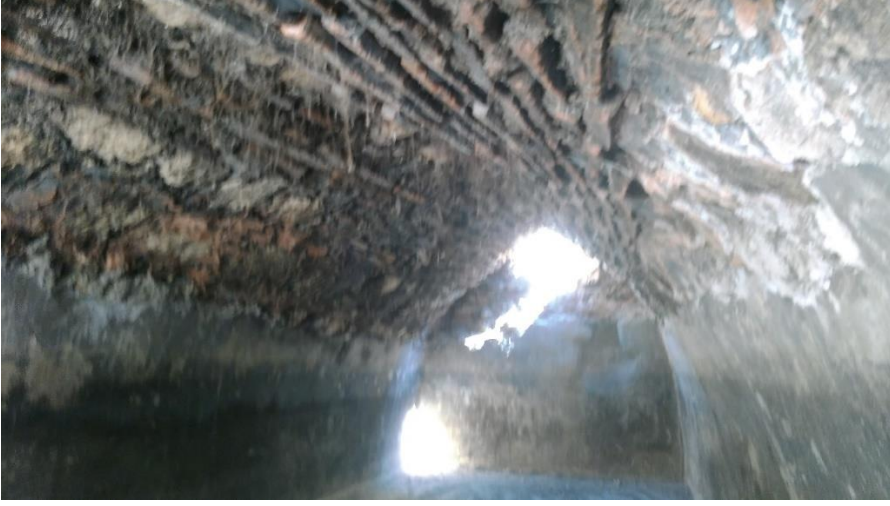

Fotoğraf 248: Küçük (Ece) Hamamı, Sıcaklık Bölümü

Fotoğraf 249: Küçük (Ece) Hamamı, Su Deposu ve Malzeme Detayı

Fotoğraf 250: Küçük (Ece) Hamamı, Su Deposu ve Malzeme Detayı

Fotoğraf 251: Küçük (Ece) Hamamı, Su Deposu Kazanı

Fotoğraf 252: Küçük (Ece) Hamamı, Su Deposu Kazanı

Fotoğraf 253: Küçük (Ece) Hamamı

Fotoğraf 254: Küçük (Ece) Hamamı, Soyunmalık Kısım

Fotoğraf 255: Küçük (Ece) Hamamı, Ilıklık Kısım

Fotoğraf 256: Küçük (Ece) Hamamı, Sıcaklık Bölümü, Kubbe Detay

Fotoğraf 257: Küçük (Ece) Hamamı, Sıcaklık Bölümü Eyvan

Fotoğraf 258: Küçük (Ece) Hamamı, Ateşlik Bölümü Kapı Açıklığı

Fotoğraf 259: Hacı Osman Ağa (Trafo Önü) Çeşmesi, İnşa Kitabesi

Fotoğraf 260: Hacı Osman Ağa (Trafo Önü) Çeşmesi, Ön ve Yan Cephe Görünümü

Fotoğraf 261: Hacı Osman Ağa (Trafo Önü) Çeşmesi, Arka Cephe Görünümü

Fotoğraf 262: Hacı Osman Ağa (Trafo Önü) Çeşmesi, Devşirme Malzeme Detay

Fotoğraf 263: Havai Camii Çeşmesi, İnşa Kitabesi

Fotoğraf 264: Havai Camii Çeşmesi, Genel Görünüm

Fotoğraf 265: Havai Camii Çeşmesi, Ön Cephe Görünümü

Fotoğraf 266: Havai Camii Çeşmesi, Arka Cephe Görünümü, Restorasyon Sırası (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 267: Havai Camii Avlusu, Devşirme Malzeme Parçası

Fotoğraf 268: Havai Camii Çeşmesi, 2015 Yılı Restorasyon Sırası (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 269: Hacı Efendi Çeşmesi, İnşa Kitabesi

Fotoğraf 270: Hacı Efendi Çeşmesi, Ön ve Yan Görünümü

Fotoğraf 271: Hacı Efendi Çeşmesi, Ön Cephe Görünümü

Fotoğraf 272: Yunus Emre Çeşmesi, Genel Görünümü

Fotoğraf 273: Yunus Emre Çeşmesi, Ön Cephe Görünümü

Fotoğraf 274: Yunus Emre Çeşmesi, Arka Cephe Görünümü

Fotoğraf 275: Yunus Emre Çeşmesi, Bardaklık Üstü, Süsleme detayı

Fotoğraf 276: Hacı Osman Çeşmesi, Genel Görünüm

Fotoğraf 277: Hacı Osman Çeşmesi, Ön cephe, Detay

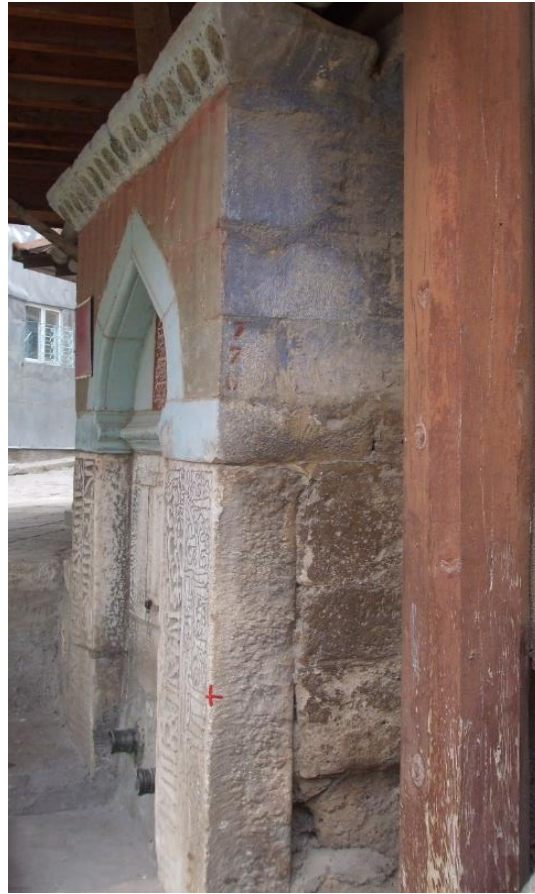
Fotoğraf 278: Hacı İbrahim Ağa (Çavuşçeşme Camii) Çeşmesi Onarım Kitabesi

Fotoğraf 279: Hacı İbrahim Ağa (Çavuşçeşme Camii) Çeşmesi, Genel Görüşü

Fotoğraf 280: Hacı İbrahim Ağa (Çavuşçeşme Camii) Çeşmesi, Ön Cephe Görünüm

Fotoğraf 281: Hacı İbrahim Ağa (Çavuşçeşme Camii) Çeşmesi, Yan Görünüm

Fotoğraf 282: İnce Ahmet Çeşmesi, İnşa Kitabesi

Fotoğraf 283: İnce Ahmet Çeşmesi, Genel Görünüm

Fotoğraf 284: İnce Ahmet Çeşmesi, Ayna Taşı Süsleme Detayı

Fotoğraf 285: Muradin (Nureddin) Camii Çeşmesi, Ön Yüz

Fotoğraf 286: Muradin (Nureddin) Camii Çeşmesi, Genel Görünüm

Fotoğraf 287: Muradin (Nureddin) Camii Çeşmesi

Fotoğraf 288: Demokrat Çeşmesi, Genel Görünüm

Fotoğraf 289: Demokrat Çeşmesi, Ön Görünüş

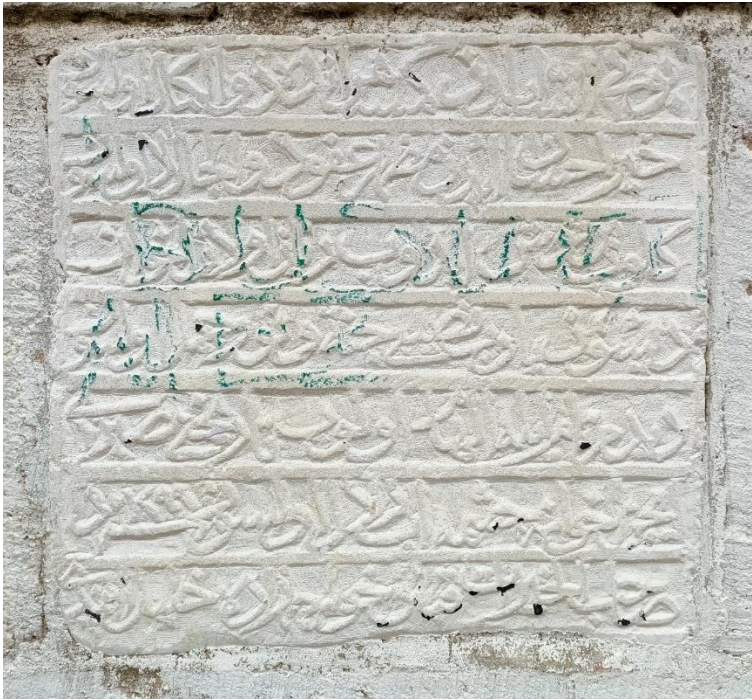
Fotoğraf 290: Ulu Camii Çeşmesi, Süsleme Detayı

Fotoğraf 291: Ulu Camii Çeşmesi, Genel Görünüm

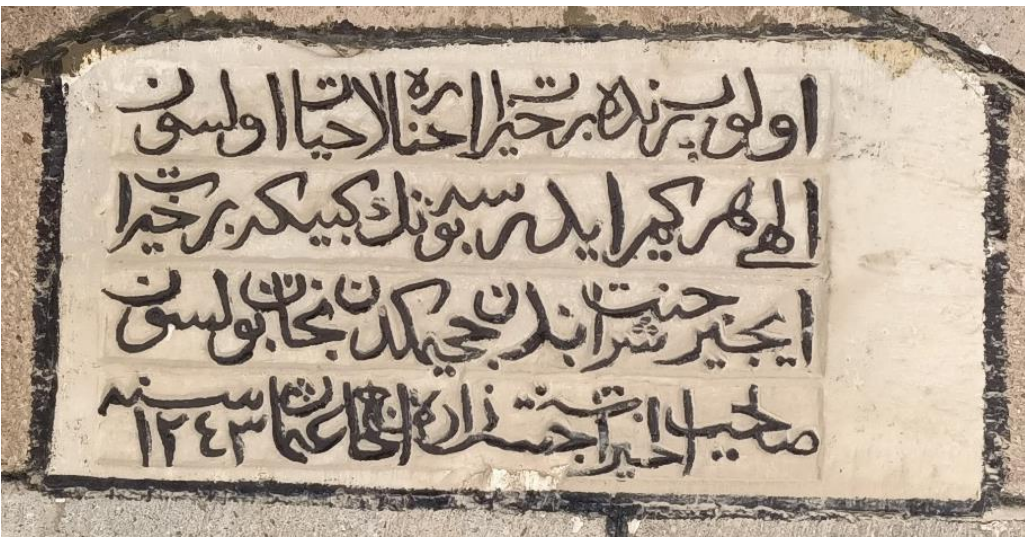
Fotoğraf 292: Ulu Camii Çeşmesi, Cephe

Fotoğraf 293: Halil Efendi Çeşmesi, Kitabe

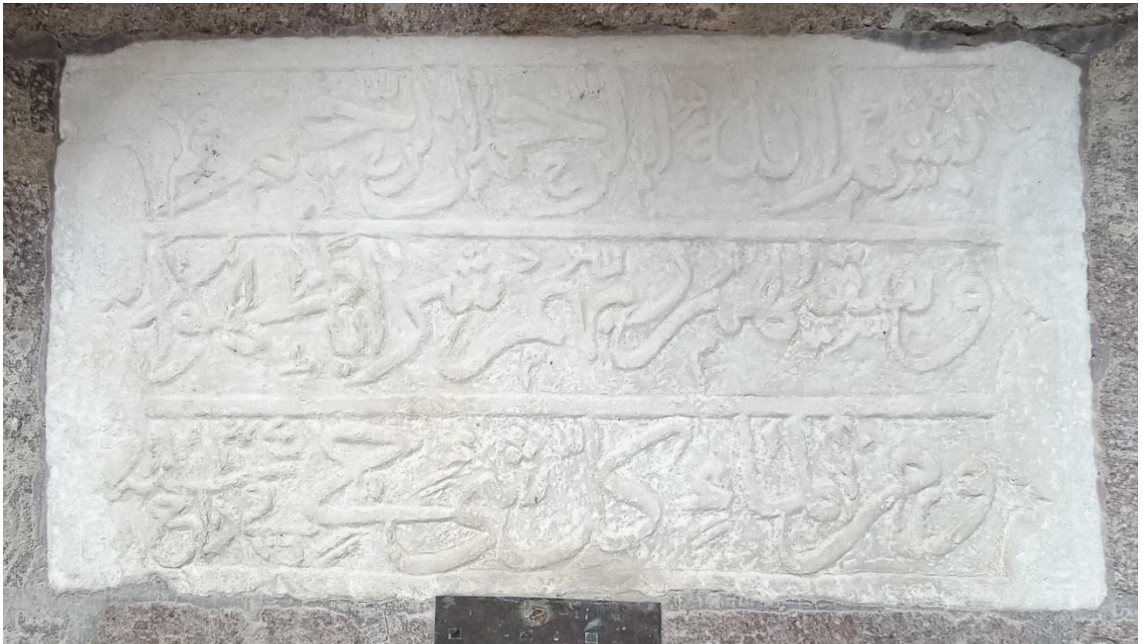
Fotoğraf 294: Halil Efendi Çeşmesi, Ön Cephe

Fotoğraf 295: Hacı Osman (Yeni) Çeşmesi, Kitabe

Fotoğraf 296: Hacı Osman (Yeni) Çeşmesi, Genel Görünüm

Fotoğraf 297: Kültür ve Sanat Evi Çeşmesi, Kitabe

Fotoğraf 298: Kültür ve Sanat Evi Çeşmesi, Genel Görünüm

Fotoğraf 299: Kültür ve Sanat Evi Çeşmesi, Genel Görünüm

Fotoğraf 300: Cezayir Camii Çeşmesi, Kitabe

Fotoğraf 301: Cezayir Camii Çeşmesi, Genel Görünüm

Fotoğraf 302: Ayşe Kadın Çeşmesi, Taşınma Öncesi Genel Görünüm (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 303: Ayşe Kadın Çeşmesi, Taşınma Öncesi Arka Cephe Görünüm (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 304: Ayşe Kadın Çeşmesi, Taşınma Öncesi Yan Cephe Görünüm (V.G.M Arşivi)

Fotoğraf 305: Ayşe Kadın Çeşmesi, Detay

Fotoğraf 306: Ayşe Kadın Çeşmesi, Günümüz Genel Görünüm

Fotoğraf 307: İsimsiz Çeşme (Atatürk Caddesi üzerinde), Ön Cephe

Fotoğraf 308: İsimsiz Çeşme (Atatürk Caddesi üzerinde), Arka ve Yan Cephe Görünümü

Fotoğraf 309: Ecit Çeşmesi, Ön Cephe Görünümü

Fotoğraf 310: Raziye Hanım Çeşmesi, Ön Cephe Görünümü (G. Aydoğdu'dan)

Fotoğraf 311: Raziye Hanım Çeşmesi, Ön Cephe Görünümü (G. Aydoğdu'dan)

Fotoğraf 312: Mehmet Ali Ağa (Çavdarzade) Çeşmesi (G. Aydoğdu'dan)

Fotoğraf 313: Mehmet Ali Ağa (Çavdarzade) Çeşmesi (G. Aydoğdu'dan)

Fotoğraf 314: İsimsiz Çeşme (Zekiye Ana İlkokulu Yanında), Ön Cephe

Fotoğraf 315: İsimsiz Çeşme (Zekiye Ana İlkokulu Yanında), Arka ve Yan Cephe

Fotoğraf 316: Hoca Fakih Çeşmesi

Fotoğraf 317: Sandıklı Kalesi, Genel Görünüm (E.K.T.V.K.B.K)

Fotoğraf 318: Çavuş Çeşme Sol Yan Taşı, Sandıklı Kalesi Yapım Kitabesi

Fotoğraf 319: Çavuş Çeşme Sağ Yan Taşı, Sandıklı Kalesi Yapım Kitabesi

Fotoğraf 320: Sandıklı Kalesi, Genel Görünüm

Fotoğraf 321: Sandıklı Kalesi, Sur Parçası, Malzeme Detay

Fotoğraf 322: Sandıklı Ziraat Bankası Eski Binası, Kuzeybatı ve Kuzeydoğu Cephe 2011 Onarımı

Fotoğraf 323: Sandıklı Ziraat Bankası Eski Binası, Doğu Cephe Genel Görünüm

Fotoğraf 324: Sandıklı Ziraat Bankası Eski Binası, Güneybatı Cephe

Fotoğraf 325: Sandıklı Ziraat Bankası Eski Binası, T Formlu Koridor

ÖZGEÇMİŞ

KİMLİK BİLGİLERİ

Adı Soyadı :

Doğum Yeri :

Doğum Tarihi :

E-posta :

EĞİTİM BİLGİLERİ

Lise :

Lisans :

Yüksek Lisans :

Araştırma Alanı: